

સંશોધન ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાંક ૪૪
શ્રી ભોળાભાઈ નેશિંગભાઈ અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન

ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઈ સ્લા મ યુ ગ

ખંડ ૨

[અહમદશાહ થી મહમૂદ ગઝનિસુલ્તાની]

: લેખક :

સ્વ. શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ નેટે, ખી. એ.

•

ગુજરાત વિદ્યાસભા : અમદાવાદ

પ્રકાશક :

રસિકલાલ છો. ધરીખ, શ્રી ભો. જો. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

© ગુજરાત વિદ્યાસભા

દ્વિતીય સંપાદન
પ્રત, ૧૧૦૦

* * *

વિ. સ. ૨૦૨૦
ઈ. સં. ૧૯૬૪

કી. છ રૂપિયા

•

મુદ્રક :

મણિભાઈ પુ. મિસ્ત્રી, આદિત્ય મુદ્રણાલય, શાયખડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સંશોધન ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શ્રી ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાલયન દ્વારા અનેક મહત્વના અંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એના દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં સ્વ. દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો “ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ” અને શ્રી. રત્નમણિરાવ ભી. જોટેનો “ગુજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઈસ્લામયુગ-ખંડ ૧ થી ૪” એ મહત્વના અંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. પ્રસ્તુત અંથ (ખંડ ૨ જે) અહમદશાહ સુલતાનથી લઈ મહમૂદ બેગડાના સમય સુધીનાં સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતા અંથનું પુનર્મુદ્રણ છે.

ગુજરાત વિદ્યાસભા
અમદાવાદ-૧
તા. ૧-૩-૧૯૬૪

}

રસિકલાલ છા. પરીખ
અધ્યક્ષ
શ્રી ભો. જે. વિદ્યાલયન

પ્રસ્તાવના

(પ્રથમ સંપાદન વખતે)

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો પહેલો ખંડ બહાર પડ્યો ત્યારે બાકીના ખંડ બહાર પડતાં વિલંબ નહિ થાય એવી આશા રાખી હતી, એટલે પ્રસ્તાવના છેવટના ભાગમાં આપવા ધાર્યું હતું; પરંતુ તબિયત અને સંજોગોનાં વિદ્વો એવાં આવ્યાં કે એનો આ બીજો ખંડ બહાર પાડનાં જ ઘણો સમય વીતી ગયો. આ ભાગમાં મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસમાં ગૂજરાત સલ્તનતનો ઇતિહાસ પણ સંપૂર્ણ થઈ શક્યો નથી. ત્રીજા ખંડમાં એ વિભાગ સંપૂર્ણ કરવાની આશા છે. આ કારણથી રીતસરની પ્રસ્તાવના હવે પછીના ભાગ માટે રાખી સંજોગોની સમજૂતી આપતી આ દ્વંદ્વી પ્રસ્તાવના આ ભાગમાં આપી છે.

આજના ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે રાજ્યો અને લશ્કરની દોડાદોડ અને વિજયોનું વર્ણન કે તારીખો એ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નથી; પરંતુ આપણા દેશની ઇતિહાસ-સામગ્રી, આપણા સામાજિક બંધારણના વિશિષ્ટ સંજોગો, અને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ઇતિહાસને નોંધવાની વિશિષ્ટ પણ વિચિત્ર રીત, આપણા સાહિત્યની માનસિક ભૂમિકા, વગેરેને ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા દેશમાં ઇતિહાસવેખન બીજા દેશો કરતાં કાંઈક ભિન્ન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજ્ય અને રાજ્યો માટેની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પણ ઇતિહાસ લખતી વખતે દૂર રાખી શકાતી નથી અને રાજકીય ઇતિહાસે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઘડવામાં જે ફાળો આપ્યો તે જોતાં એ ઇતિહાસ પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દૂર મૂકી શકાય એમ નથી. આ દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની એક દ્વંદ્વી મીમાંસા હવે પછીના

ખંડની પ્રસ્તાવનામાં કરવા ધાયું છે. એ ખંડ બહાર પડ્યા છે તેમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જ્યાં ધ્યાન દોરવાનું હોય ત્યાં પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે પ્રકરણોને મથાળે સુલતાનોનાં નામો જોઈ “આ તો જૂની રીત પ્રમાણે રાજ્યઓનો ઇતિહાસ છે” એમ ન મનાય એવી વિનંતિ છે. હવે પછીના ભાગમાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે અને શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રકરણો પણ આવશે.

ઇતિહાસના લખાણમાં આધાર માટે નીચે નોંધો આપવી જ પડે છે. એમાં એ રીતો જોવામાં આવે છે : એક માત્ર આધાર-ગ્રંથનું નામ અને પાનું; બીજું એ સાથે થોડી ચર્ચા અને લેખકનો અભિપ્રાય. આ ગ્રંથમાં એવી નોંધો કાઢીને કદાચ લાંબી કે કંટાળો આપે એવી લાગે; પરંતુ આધાર ઊપરાંત ચર્ચા, સરખામણીઓ, ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાય એવી રસમય લોકકથાઓ તથા કહેવતો, વગેરે આપવાથી લખાણ થયું હોય ત્યાં પણ કંટાળો આવે એવું તો નહિ લાગે એવી આશા છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કાઢી ઐતિહાસિક બાબત માટે ધ્યાન ખેંચવાનું હોય તે પણ નોંધમાં ઉલ્લેખ્યું છે, મતભેદ પણ એમાં બતાવ્યા છે, એ દૃષ્ટિએ નોંધો તરફ જોવાની વિનંતિ છે.

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ

૧૬ મું : અહમદશાહ ૧ લો : અમદાવાદ-ગૂજરાતનું

પાટનગર

પૃ. ૩૨૫-૩૪૫

સ્વતંત્ર ગુર્જર મુસ્લિમ મહારાજ્યની સ્થાપના - અહમદશાહના પિતરાઈઓ અને અમીરોનો બળવો - અમદાવાદ વસું - એ વસ્યાનો અમલ - એ વસાવવાનું કારણ - એના પાયામાં પવિત્ર પુરુષોનો હાથ - અમદાવાદનું સૌથી નૂતન ખાનદાન - બદ્દનો કિલ્લો - માળેકનાથ અને માણિકચોક - સાબરમતીના પ્રવાહની દિશા - આશાવલ અગર કર્ણાવતીનગર - આશાવલનું સ્થળ - હુલ્વી શિરાઝી - એ કૌશું અમદાવાદનું વર્ણન - જૈન કવિનું વર્ણન - અમદાવાદની વસ્તી

૨૦ મું : અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ પૃ. ૩૪૬-૩૬૮

અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ લડવામાં ગયું - લડાઈઓ અને બળવાનો કારણો - ફરી બળવો - મોડાસાની લડાઈ - બળવાખોરોનો દગો - મોડાસા સરક્યું - ફરી મુસલમાન અમીરો અને હિંદુ રાજાઓનો ભેગો બળવો - ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ અને હિંદુ રાજાઓએ ફરી ભેગા થઈ માળવાના સુલતાનને ધોલાવી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ - અહમદશાહ આવતાં બળવાખોરોનું વિખેરાઈ જવું - ખાનદેશ સાથે સલાહ - આ એકસાંપી બળવાનું પરિણામ - માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય - માળવા સાથે લડાઈ - તેમાં વિજય - ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ - કારણ વગર સંખેડાની લૂંટ અને લોકોને ત્રાસ

૨૧ મું : અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચાલુ) પૃ. ૩૬૯-૩૯૭

કિલ્લાઓ બંધાવ્યા - માળવાની મોટી લડાઈની રાજઆત - સુલતાન હોચંગની ગેરહાજરી - હોરાંગનું કપટ અને રાતની લડાઈ - અહમદશાહનો વિજય - ઈડર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વસાવવું - રાવ પૂલનું મરણ - દક્ષિણના બહમની રાજ્ય સામે લડાઈ અને ઝાલાવાડના રાજાનું દક્ષિણમાં જવું - માહીમ ઉપર બહમની અમીરની ચડાઈ અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું ત્યાં જવું - જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમાં દક્ષિણના સુલતાનની હાર - બહમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી હડાવી - બહમની સુલતાનની છેવટની હાર - તબકાતે અકબરીનો લેખક ખરા ઇતિહાસકારની દૃષ્ટિએ આ લડાઈ વર્ણવે છે - કારણ

વિનાની લડાઈઓ - માળવામાં ખટખટ અને લશ્કરમાં શેગ - અહમદશાહના અમલમાં શત્રુ કઢી પાટનગર સુધી આવ્યા નથી - ઇડરગઢ - ઇડર પ્રાચીન જૈન તીર્થ - વજ્રમાતા અને બીજાં સ્થળો - અહમદનગર - હિંમતનગર - વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા

૨૨ મું : અહમદશાહનો સમય (ચાહુ)

પૃ. ૩૯૮-૪૨૪

રાજ્યવહીવટ - અહમદશાહની ધાર્મિક સહિષ્ણુતા - હિંદુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ - લશ્કરના પગારની ઉત્તમ યોજના - મહેસૂલ અને નાણાંખાતું - અહમદશાહનો ન્યાય - વાંટા - ગૂજરાત સદ્વતનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ - ટંકશાળ - અહમદશાહ અને હિંદુ કાકોશ - અકબરની પેઠે રાજનીતિનું એક પગલું - અહમદશાહનું ચારિત્ર્ય - 'બાની અહમદખાદ' - અહમદશાહ - પીર બાદશાહ - એના સમયના સંત પુરુષો - સરખેજના સંત અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ - કુતુબે આલમ સાહેબ અને બુખારી સૈયદો - સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાની

૨૩ મું : ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય

પૃ. ૪૨૪-૪૭૬

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ જીત મેળવી શક્યા નહિ - હિંદુ મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ - એ ભેદો ગૂજરાતમાં એક થયા - સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ - મુસલમાનો સૂફા દેશમાંથી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સંસ્કાર ધરાવતા દેશોમાં આવ્યા હતા - હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિક સ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય - મુસલમાન સત્તા દિલ્લીમાં કાયમ થઈ - ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો - હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાન્તોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું - થાંભલા, પાટડા અને કમાનો - મસ્જિદની રચના અને નકશો plan - મસ્જિદની બાંધણીમાં પ્રગતિ - હિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદમંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ઘટાવી - મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કહેવાતી કલાની ચર્ચા - મસ્જિદમાં માળ કરવાનું કારણ અને હેવલના મતની ચર્ચા - મિનારા - મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ - મિનારા માટે પ્રેરણા ક્યાંથી મળી ? મિનારાની બાંધણી ઉપર યુરોપીય વિવેચકો - એ માટે સર જોન માર્શલનો મત અંગત જ કહી શકાય - મિનારા : ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા - હાલતા મિનારા - ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના - આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના

ખુલાસાની ચર્ચા - ગોખ-જળીઓ - ઝરખા - ચાંલલા - અલંકારોમાં સંયમ -
કંદોરા વગેરે અલંકારો - ધૂમટ - ગૂજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના ધૂમટોની
સરખામણી - રોળ - વાવ : ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા - તળાવ - વિચિત્ર
હવા - ગૂજરાતની પરબડી - ગૂજરાતી ઘર - વરંડિકા : વરંડા - ગુજરાતનાં
ટાંકાં - ગૂજરાતના કિલ્લા - દુર્ગ - મુસલમાન સમયના ગૂજરાતનું મૂર્તિવિધાન -
નગરરચના - ચિત્રપશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગરરચના

—૨—

મુલતાન અહમદશાહનાં બાંધકામ :

પૃ. ૪૭૬-૪૯૨

ભદ્રનો કિલ્લો - અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાંધેલાં મકાનોનું કદપનાચિત્ર -
અહમદશાહની મસ્જિદ - હેમતખાનની મસ્જિદ - ત્રણ દરવાજા - જુમા
મસ્જિદ - ખાદશાહ અને રાણીના રોળ

—૩—

ગૂજરાતની મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય

કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો :

પૃ. ૪૯૨-૫૦૨

ફર્નુસન - બર્નેસ અને કઝીન્સ - હેવલ - વિન્સેન્ટ સ્મિથ - એલ્ફિન્સ્ટન -
જે.ફોર્સ - એડ્વિન આર્નોલ્ડ - બ્રીગ્ઝ - જી. ડબ્લ્યુ. ફોર્સ્ટ - જેમ્સ ડગલાસ -
બેનિસ્ટર ફ્લેચર - પર્સી બ્રાઉન

૨૪ મું : ગિયાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીન

અહમદશાહ (બીને)

પૃ. ૫૦૩-૫૪૧

ઈંદર અને વાગડ ઉપર ચડાઈ - શેખઅહમદ ખટ્ટનું મરણ - શેખકમાલ માળવી -
મુહમ્મદશાહનું મરણ - મુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (બીને) - કપડવંજની
લડાઈ - અમદાવાદના ખુખારી સંતોએ આ લડાઈમાં લીધેલો ભાગ - મેવાડ-
ના કુંભા રાણા સાથે લડાઈ - કુતુબુદ્દીનની મેવાડની ચડાઈ અને મલીક-
શાખાનની હાર - ગૂજરાત-માળવાના મેવાડ સામે ભેગા કરાર - રાણા ઉપર
ફરી ચડાઈ - મેવાડ સાથેની લડાઈઓનો સાર - કુતુબુદ્દીનનું ચારિત્ર્ય - મુલ-
તાન દાઉદખાન - પીરાણાનો સતપંથ - નૂરમુહમ્મદશાહ - કાકાઓ - બીબી
મીરકી અને બીબી મુગલી - રાણી રૂપમંજરી - મલીક શાખાન - મલીક શાખાનનો
રોળ અને મસ્જિદ - ખાગે શાખાન અને એનું તળાવ - હોળે કુતુબ અથવા
કાંકરિયું તળાવ - કાંકરિયાની તારીફ - કાંકરિયું નામ સાચી ? - કાંકરિયું કહેવત -

ઘટામંડળના મહેલ - આ સમયનાં બીજાં મકાનો - કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ -
સારંગપુરની મસ્જિદ - રાજપુરની મસ્જિદ - ગૂજરાતની હિંદુ મુસલમાન
સત્તાઓની સરખામણી

૨૫ મું : નાસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો) મહમૂદ બેગડો -

ગૂજરાતની મુસલમાની સલ્તનતનો સુવર્ણયુગ-એનાં

સિદ્ધિઓ અને ચારિત્ર્ય

પૃ. ૫૪૨-૫૬૩

અમીરોની ખટપટ - બળવો સમાવી દીધો - લશ્કર - આબાદી અને વ્યવસ્થા -
ન્યાય - લોકસ્થિતિ - વૃક્ષાશૌપણ અને બગીચાનો શોખ - બાગે ફિરદોશ - રાહેશ
વસાવ્યાં - એની લક્તિ - બેગડો ઉપનામનો અર્થ - પરદેશીઓની વિચિત્ર
વાતો - સુલતાનનો વિચિત્ર ખોરાક - મહમૂદી સિક્કા

૨૬ મું : સુલતાન મહમૂદ બેગડો (ચાલુ) : સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઇઓ :

જૂનાગઢ, ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર.

પૃ. ૫૬૪-૬૦૬

દક્ષિણના નિઝામશાહને મદદ - સિકંદરીએ કરેલું સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન - ઐતિહા-
સિક યુગનું પહેલું પાટનગર - પુરાણોમાં ગિરનાર - પ્રાચીન ગિરિનગર -
જૂનાગઢ નામ પાડવાનું કારણ - જૂનાગઢ ધર પહેલી ચડાઈ - બીજી ચડાઈ -
ગિરનારની ચડાઈનું ખતું કારણ - સૈયદ કુતુબુદ્દીનના પત્રનો સાર - માંગરોળના
સૈયદ રાજૂનો પત્ર - હજરત શાહઆલમ સાહેબના પત્રનો સાર - અમદાવાદના
શાહઆલમનો ઉત્તર - રા'મંડલિકની પડતીનાં કારણો - જૂનાગઢ જીત્યું -
જૂનાગઢનું નામ મુસ્તફાબાદ - સોરઠનો મુસલમાન ચાલુદાર - મંડલિકના વંશના
રાયબદા - જૂનાગઢ અને ગિરનારના બે જુદા કિલ્લા - ગિરનારના ઉપરકોટનાં
જૈન મંદિરો - મુહાફિઝખાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક - કચ્છ અને સિંધ
ઉપર ચડાઈ - દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ - દ્વારકા અને ખેટની લડાઈ - ખેટની
જીત અને દ્વારકાના રાજાનું નાસી જવું - રાજા જીવતો રહ્યો અને દ્વારકા પાછું
જીતી લીધું - દ્વારકા આપણું પહેલું પાટનગર - શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા ક્યાં ? -
આજની દ્વારકા - ખુદાવંદખાનનું કાવતરું - આલાવાડ ઉપર ચડાઈ - પાલણપુરના
આલોરી નવાબો - પ્રાચીન પાલણપુર - સોનગીર - રાણપુરના ગોહલ સાથે
લડાઈ - દક્ષિણ ગૂજરાત ઉપર ચડાઈ અને પારસીઓ સાથે લડાઈ

૨૦ શ્રુ : સુલતાનના વિજયો : પાવાબઢ-ચાંપાનેર (ગૂજરાતનું)

કામચલાઉ પાટનગર)

પૃ. ૬૦૭-૬૪૪

સુલતાને કરેલી કાવતરાની તપાસ - ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવા શોધાયેલાં કારણો - પાવાબઢના સ્થળની કાવ્યમય મનોહરતા - એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ : પૌરાણિક સમય : નામ પડવાનાં કારણો - શિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને પ્રાચીન બ્રૂગળ - આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનું સૂચન - ચંદ કવિનો ઉલ્લેખ - ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી - જૈન સાહિત્યના ઉદ્ભવેષો - પાવાબઢના જૈન અને હિંદુ અવશેષો - પાવાબઢનો કિલ્લો - હિંદુ ચાંપાનેર - જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એના બાપદાદાઓ - સુલતાન મહમૂદની ચડાઈ અને ઘેરા - પતાઈ રાવળે માગેલી માળવાની સહાય - છવટની લડાઈ અને જયસિંહની હાર - પાવાબઢનું પતન અને ખુવારી - દેવગઢબારિયા અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો - મુહમ્મદખાદની સ્થાપના અને ચાંપાનેર ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર - સિકંદરીમાં આપેલું ચાંપાનેરની ચડતીપડતીનું વર્ણન - મોગલાઈના જૈન ઉદ્ભવેષો - લોકકથા પ્રમાણે પતાઈ રાજની પડતીનું કારણ - મેના ગુજરીનો ગરબો : એનાં રસિક તરવો - શિરાહીના રાજ્યે કરેલી લૂંટ - દક્ષિણના બહાદુર ગિલાનીનો બળવો - ચાંચિયાનો ત્રાસ - ફિરંગીઓ સામે નૌકાસેન્ય - ખાનદેશ ગૂજરાતનો ભાગ

૨૮ શ્રુ : મહમૂદ બેગડાના સમયના નામાંકિત પુરુષો પૃ. ૬૪૫-૬૬૬

ચાહઆલમ સાહેબ - એમને માટે કહેવાતા ચમત્કાશો - એમનો પરિવાર - મહમૂદના બાળમિત્રો : દરિયાખાન અને અલકખાન - મલીક દાવર ઉદમુદ્દ : મરાહૂર દાવલચાહ - ગૂજરાતનો નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ - મુહાફિઝખાન - હુસમખાન : તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક - મલીક સારંગ - ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ - મલીક બહાઉદ્દીન વજીર - હિંદુ અમીર રાયરાયા - મલીક કાલુ - ઇસનપુર : મલીક અસસ (ઇસન) - તાજખાન સલાર - મહેદની પંચની સ્થાપના

૨૯ શ્રુ : મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બાંધકામ : અરધી

સદીમાં સ્થાપત્યની પ્રગતિ

પૃ. ૬૬૭-૭૦૨

મકાનોના સમૂહો - સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કબર - સરખેજની મસ્જિદ - ખીજ રાજ્યો - રસૂલાબાદનાં મકાનોના સમૂહ - ચાહઆલમનો રાજો - એ રાજ્યનો

તાજખાનનો લેખ - મસ્જિદ અને બીજાં મકાનો - ઇસિનપુરની મસ્જિદ - વટવા-
માં કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ - સૂફા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો -
મલીક અલીમની મસ્જિદ - રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ - સૈયદ ઉસમાનની
મસ્જિદ - બીબી અયુત કુકીની મસ્જિદ - આ સમયની બીજી કેટલીક મસ્જિદો-
મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ - દરિયાખાનનો ધૂમટ - સ્ટેશનના મિનારા - અમદા-
વાદની વાવો - દાદાહરિની વાવ - અડાલજની વાવ - એનો લેખ - રૂડાંદે અને
વીરસિંહ વાઘેસો - બીજી વાવો - ધોળકાની મસ્જિદો - અલફખાનની મસ્જિદ-
ચાંપાનેરનાં મકાનો - ચાંપાનેરની જુમામસ્જિદ - એને માટે યુરોપીય વિવેચકોની
ટીકા - પાવાગઢના કિલ્લાનાં મુસલમાન મકાનો - મૌલિયા અને પાવાગઢની
ઉપરનો ભાગ

પરિશિષ્ટ-અ-ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુસલમાન

તવારીખોનું સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

૭૦૩-૭૨૪

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મંતવ્ય - પ્રો. ઠાકોરના મતની
ચર્ચા - પંદરમી અને સોળમી સદીમાં બીજા દેશોનું વાતાવરણ - ગૂજરાતને
લગતી મુસલમાન તવારીખો - ખાસ ગૂજરાતને લગતા ત્રણ મહત્ત્વના ઇતિ-
હાસગ્રંથો - મિરાતે સિકંદરી - સિકંદરીનો લેખક ઇતિહાસકારની જોખમદારી
સમજે છે - સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સિકંદરીનું મહત્ત્વ - હાજી દખીરનો અરબી
ઇતિહાસ - અલી મુહમ્મદખાનની મિરાતે અહમદી - મિરાતે અહમદી માટે
સર જહુનાય સરકારનો મત - હિંદના સળંગ ઇતિહાસો અને તબક્કાતે અકબરી

પરિશિષ્ટ-આ-અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

૭૨૫-૭૩૬

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ - શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી
કુંડળી - ફલજ્ઞયોતિષ શું છે ? - ફલજ્ઞયોતિષમાં ભવિષ્યકથન - નવી કુંડળી અને
નક્ષત્રજ્ઞયોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ - નવી સાચા કુંડળી પ્રમાણે શ્રી. ફલ્ગુસેના
મતની ચર્ચા - કોઈ પણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાગુ પડી શકતી નથી - અમદા-
વાદની નિરચન કુંડળી - નક્ષત્ર ચરણો અને દશા બાકી - સ્થાપનાથી આજ
મુખીનાં પાંચ દશાયકો - સ્પષ્ટ ગ્રહો (નિરચન)

પ્રકરણ ૧૯ મું

અહમદશાહ ૧ લો

અમદાવાદ : ગૂજરાતનું પાટનગર

સ્વતંત્ર મુસ્લિમ ગુર્જર મહારાજ્યની સ્થાપના

સ્વતંત્ર ગૂજરાતી આદશાહતનો મૂળપુરુષ અને સ્થાપક મુઝફ્ફરશાહ હતો. પહેલો સ્વતંત્ર આદશાહ-નામનો પણ-તેનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ થયો હતો. આમ છતાં પણ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર આદશાહતનો વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય. ઓગણીસ વર્ષ પૂરાં કરી, કાચી યુવાવસ્થામાં, ઈ. સ. ૧૪૧૨ ના જન્યુઆરી માસની ૧૦મી તારીખે એ ગાદીએ આવ્યો.

અહમદશાહના પિતરાઈએ અને બીજા અમીરોનો બળવો

અહમદશાહ ગાદીએ આવતાંની સાથે જ તેના પિતરાઈએએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફરશાહના તાતારખાન સિવાય ચાર પુત્રો, અહમદશાહના કાકાએ, દિરોઝખાન, હંમતખાન, સઆદતખાન અને શેરખાન

૧. ગૂજરાત સદતનતને અહમદશાહી વંશ કહેવાય છે. મૂળપુરુષ કે સ્થાપક કરતાં પણ વંશકર્તાનું મહત્ત્વ જુદું જ છે. મૂળપુરુષ મુઝફ્ફરશાહ કહી શકાય, વંશમાં સૌથી નામાંકિત કીર્તિ હિંદની બહાર પણ મઈ હતી તેવો મહમૂદ ખેગડો કહી શકાય, પણ વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય. એક દાખલો જુઓ:-ભગવાન રામચંદ્ર ચિરકીર્તિવાળા થયા. તેમના વંશનો મૂળપુરુષ વિવસ્વાન કહો કે હંસવાકુ કહો, પરંતુ વંશકર્તા તો રઘુ જ કહેવાય. જેના ઉપરથી રામ પોતે ‘રાઘવ’ કહેવાય.

નામે હતા. કિરોઝખાન અને તેના પુત્ર મોઘયુદ્દીન પાસે વડોદરાની સૂબાગીરી હતી. શેખમલીક ઉર્ફે મસ્તીખાન, ઉર્ફે હખીય નામે એક મુઝફ્ફરનો પુત્ર સુરત અને રાંદેરનો સૂબો હતો એમ પણ તવારીખકાર લખે છે.^૨ ખંભાતનો સૂબો અમીર મહમૂદ ખરઝી, મલીકશાહ, અને કરીમ ખુશરૂ વગેરે મુસલમાન અમીરો મુઝફ્ફરશાહના પુત્રોને જઈ મળ્યા અને અહમદશાહ સામે બળવામાં સામેલ થયા. જીવલુદાસ ખત્રી અને પ્રયાગદાસ નામે બે હિંદુ^૩ સરદારો પણ તેમને મળ્યા. કિરોઝખાન આ બધામાં મુખ્ય હતો અને એણે જીવલુદાસ ખત્રીને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. કિરોઝખાને ખંભાત લીધું અને હૈયતખાન ત્યાં તેમને મળ્યો, સઆદતખાન અને શેરખાન તે પછી તેમને આનીને મળ્યા. મલીક ખદરખત્રી, હીસામ ઉદ્દમુશ્ક લંડારી અને એનો પુત્ર અહમદખાન પણ તેમને મળ્યા.^૪ આ લોકોએ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને પણ પણ દર કૂચે મોટી રકમ ખર્ચ પેટે આપવાની કહીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને ગૂજરાતના બીજા જમીનદારોને થોડા અને પોશાક ભેટ

૨. મુઝફ્ફરના પુત્રોનાં નામ મિરાતે સિકંદરી અને તખકાતે અકબરીમાં એકસરખાં આપેલાં નથી. શેખમલીક મસ્તીખાનને બદલે તખકાત માત્ર હખીય લખે છે. મોઘયુદ્દીનને બદલે સિકંદરી મોઘૂદ લખે છે. આ બન્નામાં હૈયતખાનનું નામ આજે જમાલપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં એની મસ્જીદ બાકી છે તે ઉપરથી જાણીતું છે. મુઝફ્ફરને કેટલા છોકરા હતા તે નક્કી થતું નથી. તખકાતે અકબરીમાં હજી એક બીજા પુત્રનું નામ આગળ આવે છે.

૩. તખકાતે અકબરી: એમાં જીવલુદાસ ખત્રીનું નામ લખે છે. સિકંદરી ઉપરનાં બન્ને નામો લખે છે. જ્યારે ફિરસ્તા પ્રયાગદાસને બદલે વિનાયકદાસનું નામ લખે છે.

૪. મુસલમાન અમીરોનાં નામોમાં પણ તવારીખોમાં થોડો થોડો ફેર છે. ઉપરનું બધું વર્ણન સિકંદરીનો કલાઈવ બેઝીનો તરજૂમો, આત્મારામનો ગૂજરાતી તરજૂમો અને તખકાતે અકબરીનો વ્રજેન્દ્રનાથ દેનો બિબ્લિઓથેકનો તરજૂમો. (પૃ. ૧૮૯-૧૯૦) ઉપરથી લીધું છે. પણ વધુ વજન તખકાતને આપ્યું છે.

મોઠલાવી પોતાની સાથે જોડવાનું કહેલું મોકલ્યું. નડિયાદ અગળ આ લોકો ભેગા થયા. સુલતાન અહમદને આ ખબર મળતાં તે લશ્કર લઈને નીકળ્યો. જીવાલુદાસ ખત્રીનો વિચાર પ્રથમ પાટલુ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો હતો અને તે બાબતમાં બીજા અમીરો સાથે મતભેદ થતાં અંદર અંદરની લડાઈ થઈ તેમાં જીવાલુદાસ ખત્રી માર્યો ગયો.^૫ અહમદશાહના આવવાની ખબર સાંભળી બળવાખોરો પાછા પડ્યા. આ વખતે સુલતાન અહમદશાહે અમીરો અને બળવાખોરોને સંબોધીને એક એક પત્ર લખ્યો.^૬ તેમાં જણાવ્યું કે સહગત સુલતાન મુઝફ્ફરે મને ગૂજરાતની મારી આપી છે. બળવાનું પરિણામ નાશ જ છે. જે અમીરો પોતાની હદમાં રહેશે તેો સૌ સૌની જાગીર ભોગવશે. આ સમાચાર સાંભળી કેટલાક અમીરો સુલતાનના કાફા હૈયતખાનને આગળ કરીને સુલતાનને શરણે ગયા. મોઠિયુદીન અને શેખમલીક મસ્તીખાન ખંભાત તરફ નાસી ગયા અને ત્યાંથી ભરૂચ ગયા.^૭ સુલતાને ભરૂચ તરફ જઈ તે શહેરને ઘેરો ઘાટ્યો. આખરે ભરૂચના બળવાખોરો તાબે થયા અને મસ્તીખાન સુલતાનને પગે પડ્યો. સુલતાને બધા અમીરો અને પોતાના બળવાખોર સગાઓને માફ કરીને ફરી તેમનું સન્માન કર્યું.^૮

અમદાવાદ વસ્તુ ઈ. સ. ૧૪૧૧

આ બળવા શાંત કર્યા પછી અહમદશાહ આશાવલમાં આવ્યો.

૫. સિકંદરી : અંગ્રેજી પૃ. ૮૯, ગૂજરાતી પૃ. ૨૩.

૬. આ પત્ર તમકાતે અકબરી (પૃ. ૧૬૦)માં આપેલો છે. પણ સિકંદરીમાં નથી આપ્યો.

૭. સિકંદરી : અંગ્રેજી પૃ. ૮૯, ગૂજરાતી પૃ. ૨૩

૮. સિકંદરી પૃ. ૮૯, ગૂજરાતી પૃ. ૨૪.

અને ત્યાંનાં હવાપાણી એને પસંદ આવ્યાં.^૬ હિ. સં. ૮૧૩, ઈ. સ. ૧૪૧૧નું વર્ષ હતું. એ વર્ષમાં અહમદશાહને હાથે પોતાનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું કાર્ય થયું. ગૂજરાતના આજના પાટનગર અમદાવાદનો પાયો નાંખાયો. કર્ણુદેવ સોલંકીએ નામ બદલીને કર્ણુવતી નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા છતાં જૂનું આશાવલ જૂને નામે તો હતું જ. અહમદશાહે પણ નવું શહેર નહોતું વસાવ્યું. આશાવલની ઉત્તરે સાબરમતીને કિનારે એક કિલ્લો માત્ર બાંધ્યો. પણ એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વધીને જૂના આશાવલ સાથે મળી ગયું; અને એ વખતની દુનિયામાં સર્વશ્રેષ્ઠ શહેરોની પંક્તિમાં બેસે તેવું, પણ આજે આખી દુનિયામાં નહિ તો ભારતવર્ષમાં મોટાં શહેરોની હરોળમાં બેસે એવું—શહેર મુઆઝમ—મહાન શહેર—અહમદાબાદ, અહમદશાહના નામથી આબાદ થયું. ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ એક મહત્ત્વની ખીના હોવાથી, અહમદશાહનાં ખીલાં પરાક્રમોની હકીકત થોડો વખત બાજુએ મૂકીને અમદાવાદની વિગતમાં જરા ઊતરીએ.

૬. તખ્તગાંધે અકબરી (પૃ. ૧૯૧) લખે છે કે આશાવલનાં હવાપાણી પસંદ આવ્યાં, ત્યારે સિકંદરી લખે છે કે આશાલીલનો નાશ કર્યો. સિકંદરીની એક પ્રતમાં નાશ કરવાની યુક્તિ કરી એમ પણ છે. સિકંદરીના અંગ્રેજી તરજૂમા (પૃ. ૮૯ ની ફૂટનોટમાં) સર ક્લાઈવ બેક્લી આશાલીલને આસીરગઢનો સ્થાપક હોય એમ પણ માને છે. આ કેવળ ભ્રમ લાગે છે. આશાલીલ રજપૂત સમયમાં હતો તે આ સમય સુધી ક્યાંથી આવ્યો ? આશાવલ તો મૂળથી સોલંકી અને પછી રજપૂત સત્તા નીચે હતું. આમાં સાચી વાત માત્ર એટલી જ કે આશાવલની આસપાસ ખાંટ ભતના લીલ લોડો લૂંટફાટ કરતા અને તેઓનું નેર હતું. તેઓનો કોઈ સરદાર આશો કહેવાતો હોય. પરંતુ આસીરગઢનો સ્થાપક આશાલીલ એ તો ભ્રમ જ છે. લીલોના ત્રાસનો બંદોબસ્ત કરવાનો હેતુ હોય એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે; છતાં રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ ખસેડવા માટે તો ખીલું કારણ હોઈ શકે તે આજળ જોઈશું. ગૂજરાતનું પાટનગર પ્ર. ૩ માં જુઓ.

અમદાવાદ વસ્યાનો સમય

અમદાવાદ વસ્યાની સાલ અને તારીખોમાં ઘણો જ મતભેદ છે. મુસલમાન તવારીખો જે એ વખતના પ્રમાણમાં તારીખો આપવામાં બનતાં સુધી સૌથી વધારે ચોક્કસ છે, તેમણે પણ સાલ આપવામાં ભૂલો કરેલી છે. પણ તવારીખકારોમાં મિરાતે સિકંદરી અને અહમદી અને તખકાતે અકબરીમાં હિ. સં. ૮૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧ આપેલી છે તે સત્ય જણાય છે. દેશી આધારોમાં વિ. સંવત આપવામાં પણ ઘણો મતભેદ છે, પરંતુ શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર-પ્રબંધની વંશાવળીમાં વિ. સં. ૧૪૬૮ આપેલી છે તે ખરી છે. આમ ખરું વર્ષ નક્કી થઈ શકે છે, પણ ખરી તારીખ કે તિથિ નક્કી થઈ શકતી નથી તવારીખકારો જુદા જુદા મહિના આપે છે, પણ જિલ્લાદ મહિનો હીક જણાય છે દેશી આધારો વૈશાખ મહિનો લખે છે, પણ વાર અને તિથિમાં ફેર જણાય છે. તવારીખોના અંગ્રેજી તરજૂમો કરનારાઓ પણ જુદી જુદી તારીખો લખે છે. પરંતુ એટલું નક્કી છે કે મેચ રાશિમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થયા પછી અમદાવાદ શહેર વસેલું છે એટલે એપ્રિલની તા. ૧૩ મીની આસપાસ કોઈ શુભ દિવસે અમદાવાદ વસ્યું એટલું નક્કી છે.^{૧૦} ખાતમુહર્તમાં પહેલી ઈટ મધ્યાહ્ને મુકાઈ હોય એમ જ્યોતિષ ઉપરથી સમજાય છે.^{૧૧} આપણા જ્યોતિષના ગણિતમાં ભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ જ્યોતિષશાસ્ત્રની ગણતરી ઉપરથી હિ. સં. ૮૧૩ના જિલ્લાદ માસની ૨ જી તારીખ અને ગુરુવારે શહેરની સ્થાપના સિદ્ધ કરે છે. એટલે ૧૪૧૧ના

૧૦. આ ખાખત વિસ્તૃત ચર્ચા બધા આધારો સાથે ગૂજરાતના ખાતનગર પ્ર. ૩માં આપેલી છે.

૧૧. આ ખાખત જ્યોતિષના આધારથી નક્કી થઈ શકે તેમ છે તે આગળ નોંધશું. અમદાવાદની કુંડળીમાં કર્ક લગ્ન અને મેશનો સૂર્ય હોવાથી મધ્યાહ્નના સૂર્ય વખતે પાચો નંખાચો હતો.

ફેશ્વઆરીની રૂઢી તારીખ આવે છે. પરંતુ ફલ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ એની ચર્ચા આગળ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

અમદાવાદ વસાવવાનું કારણ

અમદાવાદ વસાવવાનાં કારણો પણ જુદાં જુદાં આપવામાં આવે છે. કૂતરા ઉપર સસજું આવવાની વાત કેટલાંક મોટાં શહેરોને માટે કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાં કંઈ સત્ય નથી. આશોલીલની પુત્રી તેમ જ અગર ગુજરકુમારીના અહમદશાહ સાથેના પ્રેમની કથામાં પણ સત્ય હોય એમ લાગતું નથી; જો કે અહમદશાહને હિંદુ રાણીઓ હોય તેમાં શંકા લાવવાને કારણ નથી. ૧૨અમદાવાદ વસાવવા માટે ખરું કારણ એવું હોઈ શકે કે અહમદશાહને દક્ષિણ ગૂજરાત અને માળવા સામે લડાઈઓ કરવી પાટણથી દૂર લાગતી હોય. અમદાવાદની જગ્યાએ આશાવલ સામાન્ય રીતે મોટું શહેર તો હતું જ. એતું સ્થળ ગૂજરાતમાં પાટણ કરતાં વધારે મધ્યમાં હતું, અને પાટણ કરતાં ગૂજરાતના બધા ભાગ, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, દક્ષિણ વગેરે સ્થળોનો વહીવટી અમલ પણ જલદી થઈ શકે તેવી સગવડવાળું હતું. તવારીખકાર હવાપાણી સારાં હોવાનું લખે છે, પરંતુ હવામાં તો પાટણ અને અમદાવાદમાં બહુ ફેર ન હોય, પણ પાણીની સગવડ કદાચ સૂકી સરસ્વતી કરતાં સાબરમતીથી વધારે મજે. આમ છતાં લશ્કરી અને વહીવટી કેન્દ્ર તરીકે પાટણ કરતાં વધારે સગવડવાળું સ્થળ હોવાથી આશાવલ રાજધાની તરીકે પસંદ થયું; હિંદુ સમયમાં પણ બીજી પંક્તિની રાજધાની તરીકે ગણાયું હતું. અહમદશાહે આ સગવડ ધ્યાનમાં લઈ આશાવલની યાજૂમાં પોતાની મરજી મુજબ કિલ્લો અને મોટી મરિજદ બાંધીને એ જગ્યાને નવું નામ આપ્યું અને ત્યાં વસતી વધી,

૧૨, આ હકીકત પણ ગ્ર. પાટનગર ૫. ૨૯-૩૦માં આપેલી છે તેમાં નોંંત્રમાં ફોર્મ્સ સહાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદીમાં આપેલી આશાલીલની દીકરીની લાવણીનો ઉત્તાર પણ મેં આપેલો છે, એ વાત ભાટ ચારણોમાં ચાલતી હોવી જોઈએ,

એ ગૂઝરાતનું પાટનગર અમદાવાદ. પાટણથી રાજધાની અમદાવાદ દરવાજા.

અમદાવાદના પાયામાં પવિત્ર પુરુષોના હાથ

એમ કહેવાય છે કે પાટણને ગદલે આશાવલમાં રાજધાની ખસેડવી અને તે જગ્યાને નવું નામ આપવું એમ નક્કી કર્યા પછી તે બાબત અહમદશાહે શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજખાન સાહેબની સલાહ લીધી. એ સંતપુરુષે હજરત અલ ખીજર ખવાળ — જેમને કેટલાક પેગંબર એલીઝ કહે છે તેમની — દૈવી પરવાનગી મામવા જણાવ્યું. હજરતે જવાબ વાળ્યો કે જેમણે દિવસની પાંચ વખતની નિમાઝમાં એક દિવસ પણ પાડ્યો ન હોય એવા ચાર પવિત્ર સાધુચરિત અહમદ નામના માણસોને હાથે પાયો નાખાય તો શહેર હમેશને માટે આશાદ થશે. આ ઉપરથી એવા પુરુષોની શોધ કરવામાં આવી. બે જણા તો શેખ અહમદ ખટ્ટુ અને સુલતાન અહમદશાહ પોતે જ હતા.^{૧૩} ત્રીજા પાટણના કાજી અહમદ જુડ અને ચોથા એક મલીક અહમદ મળી આવ્યા. પાટણમાં કાજી અહમદ જુડની કબર ઉપર લખેલું છે તેમાં અમદાવાદ વસાવનાર ચાર અહમદમાંના એક હતા એમ લખેલું છે.^{૧૪} ચોથા મલિક અહમદની કબર કાળુપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં, પટાણવાડામાં આવેલી છે.^{૧૫} આ ચાર પવિત્ર અહમદ નામના પુરુષો ઉપરાંત બાર બાવા—ફકીરોએ પણ અમદાવાદ શહેર વસાવવામાં ભાગ લીધો છે એમ કહેવાય છે. આ બધા દિલ્હીના

૧૩. ગૂઝરાતનું પાટનગર પૃ. ૩૧માં આ બાબત ચર્ચા કરી છે. અહમદશાહે પણ પાંચ વખતની નિમાઝ એકે દિવસ પાડેલી નહોતી.

૧૪. ગ. પાટનગર પૃ. ૩૧. અને પ્રો. કામીસેરિયટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ પૃ. ૨૨-૨૩. એમાં પાટણના લેખનો તરજૂમો આપેલો છે.

૧૫. મિરાતે અહમદીની પુરવણી. જી. ભા. નિઝામુદ્દીન ચિસ્તીકૃત અને નવાબઅલી ને સીડનકૃત અંગ્રેજી તરજૂમો.

સંત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના શિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે.^{૧૧} આમ અમદાવાદ વસાવવામાં પણ સંતપુરુષોનો પણ હાથ છે. બાર બાવાઓમાં કેટલાકની કબરો અમદાવાદમાં છે અને કેટલાકની અમદાવાદની બહાર છે.^{૧૭} એમાં બાવા અલીશરનો રોજો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એમની કબર સરખેજમાં શેખ અહમદ ખદુના રોજની બાજુમાં છે. સરખેજનો રોજો જોવા જનારાઓએ પહેલાં બાવા અલીશરની કબરનાં દર્શન કર્યા પછી જ અહમદ ખદુના રોજમાં જવું એવો રિવાજ છે. બાવા અલીશર નમ્ર રહેતા, પણ અહમદ ખદુ આગળ નમ્ર દેખાતા નહિ. બાવા અલીશરનું માન આજે પણ ધણું છે અને ત્યાં રાત્રે સૂઈ શકાતું નથી.^{૧૮} બાવા લુલુઈ પણ અમદાવાદમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એમની બાધા હિંદુ મુસલમાન બન્ને રાખે છે અને જમાલપુર દરવાજા બહાર સમર્પિને આરે એમની મસ્જિદ અમદાવાદની સુંદર મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે.^{૧૯}

અમદાવાદનું સૌથી જૂનું ખાનદાન

અમદાવાદના લોકોને રસયમ એવી એક વાતનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ. અમદાવાદ વસાવનાર ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક કાળ અહમદ જુડ છે અને એમના વંશમાં આજે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ

૧૬. પ્રો. કોમીસેરિયટનો અગ્રેજ ઇતિહાસ. પૃ. ૯૨.

૧૭. ગૂ. પા. અમદાવાદ. પૃ. ૩૨ની નોંધમાં બારે બાવાઓની વિગત આપેલી છે. ત્રણ બાવાઓની કબર ઘોળકામાં, એકની વીરમગામમાં, બેની સરખેજમાં અને બાકીના બધાની અમદાવાદમાં છે. અમદાવાદ ગેઝેટિયર અને મિરાતે અહમદીએ આપેલાં બાર બાવાઓનાં નામોમાં જરા ફેર છે.

૧૮. બાવા અલીશર રાત્રે વાઘ થાય છે એવી દંતકથા છે.

૧૯. બાવા લુલુઈ શહેર વસ્યું તે વખતના છતાં એમની મસ્જિદ ગુજરાત સલ્તનતની આખરના ભાગની બાંધણીની છે અને પાછળથી બાંધાયેલી છે.

શહેરી સરદાર શમ્સુદ્દીન સૈયદમિયાં કાદરી અને સર મહેબૂબમિયાં કાદરીનું ખાનદાન છે આ રીતે એમનું ખાનદાન આજે રહેલા અમદાવાદમાં જૂનામાં જૂના ખાનદાનમાં ગણી શકાય. ૧૦

ભદ્રના કિલ્લો

ઉપર જોયું તેમ ચાર પવિત્ર અહમદોએ અમદાવાદ શહેરના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો પ્રથમ નાંખ્યો. આ કિલ્લાના પૂર્વ તરફનો મોટો ધુરજ આજે ઊભો છે અને અમદાવાદ શહેરનું એ ભૂપણ છે. ૨૧ કિલ્લાની અંદર એક પણ બાદશાહી મકાન આજે ઊભું નથી. કિલ્લાએ ઘણા રંગ જોયા છે. આજે પણ ભદ્રના મેદાનેશાહ નામે ઓળખાતા મેદાનમાં આ મોટા ધુરજ અને દરવાજાની આગળ મોગલાઈમાં આઝમખાન ઉધાઈએ સરાઈ બાંધી છે એટલે કિલ્લાના પૂર્વ તરફના મુખ્ય ભાગની પ્રાચીન સ્થિતિનો ધુરજ સિવાય કંઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. મોગલાઈ અને મરાઠા અમલમાં એમાં ફેરફાર થયા ક્યાં છે એનું યથારથાને આગળ વર્ણન કરીશું. આજે તો બાદશાહી મહેલોની અને બગીચાની જગ્યાએ મેદાનો છે. અને તેમાં મેળા, પ્રદર્શનો અને ભાવણો યોજાય છે; અને એની એક બાજુ અમદાવાદમાં અવરજવરના મુખ્ય સાધન જેવી મુઘરાઈની મોટરબસનું મોટું થાણું છે. ગઈ સદીની મધ્યમાં ભદ્રમાં કેદખાનું હતું, અને મરાઠા સમયમાં ભદ્રકાલીનું મંદિર થયું. આપણા

૨૦. પ્રો. કોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ. પૃ. ૯૩. સરદાર શમ્સુદ્દીન કાદરી અમદાવાદની યુજરાત કોલેજના પ્રેન્સીપાલ છે અને મુસ્લિમ કોમમાં પહેલા ક્લેક્ટર નિભાયા હતા.

૨૧. ભદ્રના કિલ્લાનો કોટ હિ. ૮૨૦. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં પૂરા થયો એ ફારસીમાં ખીરક શબ્દ ઉપરથી અખ્તદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. આમ ભદ્રના કિલ્લાને બાંધાતાં ૭ વર્ષ થયાં લાગે છે. કિલ્લાનું વર્ણન આગળ કરીશું. પ્રાચીન કિલ્લાનો વચ્ચે દરવાજો અને એ ધુરજે માત્ર ઊભા છે, એ ઉપરથી ખ્યાલ કરવાનો રહે છે.

અમદાવાદી પ્રવૃત્તિના પ્રતિનિધિ જેવા કવિ દલપતરામને એમના સમયમાં ભદ્રનો દેખાવ એ સમયના વાતાવરણને લીધે ભયંકર લાગેલો અને એમણે ગાયેલું કે “એ કારણ કાળાશયી ભદ્ર દીસે ભયંકર.” આજે ભદ્રને જોનારને એવો ભાસ નહિ થાય.

માણેકનાથ અને માણેકચોક

ભદ્રનો કિલ્લો અને અંદરની મસ્જિદ આંધી તુરત જ સાથે સાથે જુમ! મસ્જિદનું બાંધકામ શરૂ થયું અને અહમદશાહે પોતાની છેલ્લી આરામગાહ જેવો પોતાનો રોજો પણ પોતાની હયાતીમાં બાંધ્યો. આ સ્થળની આસપાસનો ભાગ માણેકચોક નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શહેર વસ્યા પછી એની ચારે બાજુએ ખમરો થયાં અને દરેક જાતના વેપારીઓને વસાવવામાં આવ્યા. આ માણેકચોક માટે એક ઇતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે માણેકનાથ નામના એક નાથપંથી સાધુપુરુષ એ જગ્યાએ રહેતા હતા. અહમદશાહે કાટ બંધાવવો શરૂ કર્યો ત્યારે બાવાજી ગોઠી દોરાથી સીવતા અને સાંજે દોરી કાઢી લેતા ત્યારે બંધાયેલો કાટ પડી જતો. અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ બાવા પાસે આવ્યો અને કરામતોની વાતો થઈ. એમાં એક ઝારીમાંથી પેસી નાજયામાંથી નીકળવાની કરામત બાવાજી પાસેથી જોવાની બાદશાહે વિનંતી કરી. કહે છે કે બાવાજી ઝારીમાં પેદા ત્યારે અહમદશાહે ઝારીનું નાજયું અને મોંદું હાથથી બંધ કરી દીધું! અને શહેરના મુખ્ય ગુરજનું નામ માણેક ગુરજ અને મુખ્ય ચોકનું નામ માણેકચોક રાખવાની કબૂલાત લઈ માણેકનાથે ઝારીમાં સમાધિ લીધી. આજે માણેકચોક અને માણેક-ગુરજ પ્રસિદ્ધ છે. માણેકનાથની ગાદીનું મંદિર પણ આજે માણેક ચોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. ૨૨ પરંતુ ૧૭૬૧માં મિરાતે અહમદીના લેખકે અમદાવાદ શહેરનાં હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન પણ લખ્યું છે, અને એમાં

૨૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. એમાં પ્રકરણ ૪થામાં આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

આજે કેટલાંક નાનાં ગોળ જેવાં મંદિરોની પણ નોંધ છે. પણ માણેકનાથ કે એમના મંદિરો ઉશ્લેષ નથી. એટલે આ કથાને માટે કોઈ કહેવું મુશ્કેલ છે. ૨૩ રોજ કાટને તોડી પાડનાર સાધુપુરુષ બાદશાહના હાથને ધોકેલીને બહાર કેમ ન આવી શક્યા એ એક પ્રશ્ન છે. જેમ પાટણના ભદ્ર ઉપરથી અમદાવાદ, અહમદનગર અને ચાંપાનેરના કિલ્લાને ભદ્ર કહ્યા છે તેમ માણેકના નામ જેવાં ચોટ અને છુસ્ત્ર હોય તેથી નામ આપ્યું હોય એમ સંભવે. ખંભાતમાં એવો એક માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા અમદાવાદની પેઠે જ છે. પાટણમાં માણેકચોક હતો કે નહિ તેનો ઉશ્લેષ મળતો નથી.

સાબરમતીના પ્રવાહની દંતકથા

આ જ પ્રમાણે સાબરમતી નદી પાંડલાં માણેકચોકમાં વહેતી હતી અને અહમદશાહે શહેર વસાવતી વખતે એનો પ્રવાહ બદલ્યો એવી એક દંતકથા શહેરમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. હિ. સ. ૮૧૩માં પાટણમાં ગાદી બેઠા પછી બહુ જ દૂંદા સમયમાં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું છે એટલે નદીનો પ્રવાહ બદલવાનો વખત તે પહેલાં તો હતો જ નહિ અને નદીની બીજી બાજુએ શહેરની સ્થાપના અને કિલો કર્યા પછી પ્રવાહ બદલે એવો કોઈ વિચારહીન પુરુષ હોઈ શકે નહિ. સાબરમતી જેવી પહોળી નદીનો પ્રવાહ બદલવાનું કાર્ય સહેલું નથી. માણેકચોકમાં પ્રવાહ હતો એવી દંતકથા માટે રા. મગનલાલ વખતચંદ પણ કામે છે, અને આજે માણેકચોકમાં રમણનિયા હનુમાન છે તે એ સમયે નદીકાંઠે ત્યાં રમશાન હશે તેનું ચિહ્ન છે એમ માને છે, પરંતુ અહમદશાહે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો તેના બીજા જ

૨૩. મિરાતે અહમદીની પુરવાણી-ગુજરાતીમાં તથા નવાબઅલી અને સીડનકૃત અંગ્રેજીમાં, અહમદીના લેખકે પૂર્વમહ વખર શહેરની અંદર અને બહારનાં બાજીતાં (૧૭૬૧માં) સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે, એમાં માણેકનાથ કે ભદ્રાણીના મંદિરનું નામ નથી.

વર્ષમાં માણેકચોકમાં જ જુમાનસ્જદ જેવી મોટી મસ્જિદ બાંધવી શરૂ કરી. એટલે જો માણેકચોકમાં નદીનો પ્રવાહ હોય તો મસ્જિદ પ્રવાહમાં બાંધી એમ માનવું પડે. આ વાત અશક્ય છે. કોઈ પણ તવારીખ ગ્રંથમાં આવી મોટી ખીનાનો ઉલ્લેખ નથી. આ દંતકથામાં કોઈ સત્ય હોય તો માણેક નદી નામે જે વહેજો આજે પણ ખતાવવામાં આવે છે તે પહેલાં કાઠુપુરના વહેણાને રસ્તે થઈ માણેકચોકમાં થઈને જતો તેનો પ્રવાહ સહેજ બદલ્યો હોય. આજે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી હજી પણ એ વહેણાનો પ્રવાહ વર્ષો થયાં બદલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એટલે આ દંતકથાને પણ મોટું રૂપ અપાયું હોય એમ લાગે છે. ૨૪

આશાવલ્લ અગર કર્ણાવતી નગર

અમદાવાદની સ્થાપનાને લગતું આટલું વર્ણન કરી એ શહેર વધું ત્યારે કેવું થયું એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એના પૂર્વાવતાર આશાવલ્લ—કર્ણાવતીનું દ્રઢું વર્ણન કરીએ. આશાવલ્લ ક્યારે વસ્યું તેનો નિર્ણય થયો નથી. ઈ. સ. ની દસમી સદીમાં અલ્ખીરની એનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પહેલાં ધણા લાંબા સમયથી એ શહેર આબાદ હશે. મધ્યકાલીન રાજપૂત સમયમાં પણ પાટણથી ખીજી પંક્તિમાં એની રાજધાની ઉપયોગિતા ગણાતી હતી. ઉદયન મંત્રી, દેવચંદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન વ્યક્તિઓનો ત્યાં નિવાસ થયો હતો. જૈન પદ્માવળીઓમાં પણ એના ઉલ્લેખો જોતાં ત્યાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે અને જૈન મંદિરો પણ સારા પ્રમાણમાં હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અગિયારમી સદીમાં અલ્લ હદ્રીસી એને સારી વસ્તીવાળું, સારા વેપારીઓ અને ઉદ્યોગી માણસોથી વસાયેલું,

૨૪. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્ર. ૪થામાં આ ચર્ચા પણ ખૂબ વિસ્તારથી કરી છે, અને માણેક નદીના વહેણાને ફેરવ્યો હોય એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. માણેક નદી સાબરમતીનું કોઈ લાંબું વાંધું હોઈ શકે.

પૈસાદાર શહેર કહે છે. અને ત્યાં ઉપયોગી વસ્તુઓ અને છે એમ પણ લખે છે ૨૫ પરદેશીઓ ગૂજરાતનાં શહેરોમાં ખંદેરો બાદ કરતાં, ૨૬ અંદરનાં શહેરોમાં માત્ર પાટણ, આશાવલ અને ઘોળકાનાં નામો જ મળાવે છે એ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. જૈન મંદિરોમાં આશાવલમાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદ હતો એમ પ્રમંધચિંતામણિ કહે છે. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો સારા પ્રમાણમાં હશે એમ માની શકાય. ઉલુચખાનનું લસ્કર સૌરાષ્ટ્ર જતાં, અને મુહમ્મદ તબલખનું લસ્કર દક્ષિણમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જતાં આશાવલ આવેલું એ જોતાં એ બંને બાજુના ધોરી માર્ગ ઉપર એ શહેર હતું અને ખંભાત તથા પાટણના વેપારી મહામાર્ગમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ છે. ૨૭

આશાવલનું સ્થળ

આ આશાપદ્મી અગર આશાવલ શહેરનું નામ જ કણદેવ સોલંકીએ બદલીને કણ્ણવતી પાડ્યું અને એ એ શહેર એક જ છે એ પાછળ પહેલા લાગમાં જોઈ ગયા. કણ્ણવતી નામ થોડા લેખોમાં કાયમ રહી જેનું પડ્યું તેનું જ ભુલાઈ ગયું એમ સમજાય છે. અમદાવાદ આશાવલને અડીને વસ્યું એમાં ફેર માત્ર એટલો જ પડ્યો કે અહમદશાહે આશાવલની લગોલગ ઉત્તરે એક સપાટ ઊંચી ભૂમિ ઉપર માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વસતાં આશાવલનો ઉત્તર ભાગ નવા શહેરમાં મળી ગયો. ગૂજરાત સદનતનના પ્રારંભમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોનો વાસ આશાવલમાં જ

૨૫. હલિયટ, ૧-૮૬-૮૭.

૨૬. ઇ. સ. ૧૦૩૦માં અહમદીની આશાવલનો ખંભાતથી બે દિવસનો રસ્તો છે એમ વર્ણવે છે. જુઓ સયાહનો અહમદીની, ભા. ૧, પૃ. ૨૦૯.

૨૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આશાવલ એ જ કણ્ણવતી અને એનું સ્થળ અમદાવાદમાં ક્યાં તેની ખૂબ વિસ્તૃત ચર્ચા એક આખા જુદા પ્રકરણમાં (પ્ર. બીજું) કરી છે, જૈન હલ્લેખો એમાં આપ્યા છે.

થયો હતો, કારણ કે અમદાવાદ એ સમયે 'જાજૂમાં તાલુ' જ વસતું હતું. હાલ જમાલપુર દરવાજાના કોટને અડીને આવેલી હૈબતખાનની મસ્જિદ કોટ બાંધતાં પહેલાં આશા લમાં જ હતી અને હૈબતખાન અહમદશાહનો કાકો થતો. એટલે આશાવલ અમદાવાદની દક્ષિણે અમદાવાદ શહેરનો કોટ મહમૂદ ખેગડાએ બાંધ્યો તે પછી પણ એક પરા તરીકે છેક મરાઠા સમય સુધી ઊભું હતું. ગર્ષ સદીના અંગ્રેજ લેખકોએ અસારવાને આશાવલ ધારવાની જે ભૂલ કરી હતી તે પાછળના બધા લેખકોએ ચાલુ રાખી હતી.^{૨૮} અસારવા આજે ઊભું છે જ્યારે આશાવલનું આજે નામનિશાન રહ્યું નથી. મિરાતે અહમદી ઈ. સ. ૧૭૬૧માં અમદાવાદનાં પરાં ગણાવતાં પૂર્વ તરફ અસારવા અને દક્ષિણ તરફ આશાવલ શહેર જમાલપુર તરફ અમદાવાદ શહેરમાં લખી ગયું અને પછી જમાલપુર દરવાજા બહાર છેક અદારમી સદીમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ વાત છે. એનો મધ્ય ભાગ આજે કેલિકો મિલની નીચે દટાયેલો પડ્યો છે. મીર અબ્રુતુરાખનો રોજો અને આશાલીલનો કેલિકો મિલની પાસે આવેલો ચોતરો તથા આરટોડિયા આશાલીલનો ટેકરો એટલા ઉપરથી એનું સ્થળ સાબિત થાય છે. આશાવલ પરું થઈ ગયા પછી મરાઠાઓની ચડાઈએને લીધે એનો નાશ થયો છે. ૨૯

આશાવલ અગર કર્ણાવતીની જગ્યાએ જ અગર તો અડોઅડ

૨૮. હોપ, ફર્થુસન, બર્જેસ અને એક પણ અપવાદ સિવાય બધા લેખકોએ અસારવાને જ આશાવલ કહેલું છે. પ્રો. કોમીસેરિયેટ માર્શ આશાવલનો લેખ 'વસંત' માસિકમાં વાંચી It is conclusively proved એવા અભિપ્રાય મને કહેલો, પરંતુ એમના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજ લેખકોના મતથી તણાઈને એમણે માર્શ સ્થળનિર્ણય જરા સંકોચથી કપૂલ રાખ્યો છે.

૨૯. મોગલાઈના અંતમાગમાં લખાયેલા જૈન રાસોમાં મરાઠા પહેલાંના આશાવલના હલ્લેખો મળી આવે છે, કેટલાક એવા હલ્લેખો ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં મેં આપેલા છે.

અમદાવાદ શહેર વસ્યું અને છેવટે અમદાવાદમાં મળી ગયેલું. આશાવલ ધણું પ્રાચીન સ્થળ છે એ ઉપર જોયું, એટલે અમદાવાદ વસ્યાનું વર્ષ લગ્ને ૧૪૧૧ હોય, પરંતુ એની વસ્તી ધણી જ પ્રાચીન છે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પાટણ, ખંભાત, સોમનાથ વગેરેની પેઠે આશાવલ પણ એક સમયે ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને કારણ છે. ૩૦ આ સંસ્કારિતાનો વારસો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં સાડાપાંચસો વર્ષથી આજના મહાગુજરાતના પાટનગર અને સંસ્કારકેન્દ્ર અમદાવાદને મળ્યો છે. અમદાવાદ એની બાદશાહીના સમયમાં ફેવું હતું અને બહારની દુનિયા એને ફેવું માનતી હતી એ દ્રંકમાં જોઈએ. સંસ્કારના કેન્દ્રને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કેન્દ્રસ્થાન મળવું જોઈએ. ખંભાત અને પાટણને કાનનાં એ કુંડળ તરીકે ગણાવી અમદાવાદને ગુર્જરાજલદમીનું સુંદર મુખ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે. ૩૧

હુલ્વી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિ હુલ્વી શિરાઝીએ અમદાવાદનું કવિત્વમય વર્ણન કર્યું છે. ૩૨ એમાં દેટલાંક વાક્યો સૂચક છે. કવિ કહે છે કે અહીંની

૩૦. ચીની મુસાફર હુ-એન-સંગ એક અતડી કે અયલી નામે સ્થળ લખે છે તે વર્ણન ઉપરથી આશાપદ્ધતી હોય એમ લાગે છે. ભૌગોલિક સ્થળો ઉપરથી આપણા ધણા રાજનાં નામો પડ્યાં છે ને તે સ્થળો સંસ્કારનાં કેન્દ્ર હતાં. એમ આશાવરી રાગ કદાચ આશાવલી ઉપરથી હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન જ છે અને હુ-એન-સંગના સ્થળ કે આ રાગ માટે બીજા કોઈ આધાર મળ્યા નથી.

૩૧. જુઓ હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય, આ સ્થોક અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્ર. ૧૨માને મથાળે મેં આપ્યો છે.

૩૨. હુલ્વી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદની સ્થાપનાનું વર્ણન એક જુદા પ્રકરણમાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે. એમાં મૂળ ફારસી સાથે તરજૂમો પણ આપ્યો છે. વર્ણન લાંબું છે. અહીં એનો સાર માત્ર લીધો છે.

જમીન આનંદકારી છે અને “મહેનતની ધૂળથી પવિત્ર” થયેલી છે. આ વાત ખરી છે. અમદાવાદ ધૂળિયું શહેર છે, પણ એ શ્રમની ધૂળ છે, આળસની નહિ! કવિ આગળ કહે છે કે “આ અધું જોઈને કોઈ અગમ્ય આદેશથી અદલાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું રકુરુ” કે અહીં એક મોટી ઇમારતોવાળું પાટનગર રચવું.” આ પણ સત્ય વાત જણાય છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદનું જે સ્થળ છે તે જોતાં અગમ્ય આદેશ સિવાય આ ભૂમિ ઉપર મોટું પાટનગર કોઈ ન વસાવે. બાદશાહે કહ્યું કે અહીં એવું શહેર બાંધો કે જેના રસ્તા ઉપરની ધૂળ ઇસ્પહાન (ઇરાનનું પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો આંખના સુરમા તરીકે વાપરે. જેને જોઈ ગૂજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે અને એની ઇર્ષ્યાથી નિશાપૂરના પ્રાણ નીકળી જાય. (નિશાપૂર ખુરાસાનનું પ્રસિદ્ધ શહેર છે.) આ હુદ્દી શિરાઝી કવિ અહમદશાહનો ઇતિહાસકાર પણ છે. એ આગળ લખે છે કે શહેરનો પાયો નાંખવા માટે આકાશચક્રના ગુણવર્મને જાણનાર, ગણિતમાં પારંગત અને સાતે આકાશના હિસાબ કાઢી જાણનાર જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા, અને એમણે કોટકો તથા સુતરલાખો (ઉન્નતાંશમાપક યંત્રો) જોઈ કુંડળી મૂકી અને શુભ મુહૂર્ત કાઢ્યું. આ વર્ણનથી જણાય છે કે અહમદશાહે જોશીઓની સલાહ લીધી હતી. કવિ છેવટે લખે છે કે જ્યારે આ શહેર તૈયાર થયું ત્યારે પૃથ્વી સમખાંડી હતી તે આઠખંડી થઈ નવું આબાદ થયેલું શહેર વસુંધરા દેવીના સુંદર મુખ ઉપરના સ્યામતલ જેવું શોભી ઊઠ્યું. ૩૩

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન મુસલમાન અને યુરોપીય મુસાફરો, તવારીખકારો તથા કવિઓએ કરેલું છે. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે દરિયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવું મનોહર શહેર

૩૩. ફારસી કવિઓ સુંદર ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના મુખ ઉપરના તલ ઉપર ખાસ કવિત્વ રેડે છે.

દુનિયામાં કોઈ પણ ભાગમાં નથી. બાંધણી અને દેખાવમાં એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ શહેર નથી. હકત ઇકતીમ (સાતખંડ). નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે “આખા એશિયામાં અમદાવાદ જેવું શહેર નથી. હિંદુસ્તાનમાં એના જેવું સ્વચ્છ એકે શહેર નથી અને એનાં જેવાં સુંદર મકાનો બીજે કયાંય નથી. અમદાવાદને આખી દુનિયામાં ભવ્ય અને સુંદર કહીએ તોપણ અતિશયોકિત નથી. ત્યાંની દુકાનો ત્રણ માળની અને ઉત્તમ છે. ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરુષો લાવણ્યથી ભરેલાં અને કામળ છે.” મિરાતે અહમદી પણ ઉપરનું ઉતારીને ઉમેરે છે કે શહેરનું સૌંદર્ય એવું અનન્ય છે કે એને જિજ્ઞાસુ ઉલ્લાખિલાદ-શહેરોનું સૌંદર્ય કહે છે. એને રાજ્યની રાણી પણ કહે છે. સુલતાન મહમૂદ ખીજના સમયમાં બાર ગાઉ દૂર આવેલું મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) અને અમદાવાદ એક શહેર જ હોય એવું લાગતું હતું. અને ગુજરાતના હુન્નરની કીર્તિ ઇરાન તુરાન રૂમ અને સીરિયા સુધી વ્યાપી હતી. અકબરનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અબૂલફઝલ કહે છે કે અમદાવાદ એક ઉમદા શહેર છે અને ત્યાં દુનિયાની સર્વથી ઉત્તમ વસ્તુઓ મળી શકે છે. ફિરિતા અમદાવાદને હિંદમાં અને કદાચ દુનિયામાં સર્વથી સુંદર કહે છે. એ સમયમાં આગ્રા અને દિલ્હીથી અમદાવાદ મોટું ને સુંદર હતું. એની આસપાસ ૩૬૦ પરાં હતાં અને ચારે બાજુ સુંદર ઉદ્યાનો અને ઉપવનો હતાં. ૩૪

યુરોપીય મુસાફરોમાં બારસોસા ગુજરાતનું સારું વર્ણન કરે છે. એમાં અમદાવાદનાં સંપત્તિ, બાગબગીચા, રસ્તા, યોગાનો, અને પથ્થર તથા ઇકત્યૂનાનાં ઘરો સારાં હતાં એમ લખે છે. જાપરાં ઇટલી (Italy)ની ઢોમે જાએલાં હતાં એમ પણ લખે છે. જહાંગીરે તાપ અને ધૂળથી કંટાળ્યા છતાં માળવાવા માંડુગઢની સરખામણીમાં

૩૪. અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રકરણ ૧૨માં આ અભિપ્રાયો વિસ્તારથી આપ્યા છે. અહીં માત્ર દૂકો સાર લીધો છે.

અમદાવાદમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એના સમયમાં ઇંગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો આવ્યો હતો અને અને બીજા મુસાફરોને અમદાવાદ લાંડન જેવું મોટું લાગ્યું હતું. ૩૫ વિલિયમ ફ્રીચ અને વિટિંગ્ટન નામના મુસાફરો પણ એવું જ વર્ણન કરે છે; કહે છે કે “સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર બુરજોવાળું મજબૂત દરવાજાઓવાળા કોઠથી અમદાવાદ શોભે છે. રસ્તા મોટા છે અને એક કલાકમાં જ હબ્બર થોડેસ્વારો તૈયાર થઈ શકે છે. અહીં દરેક જાતિના અને ખ્રિસ્તી વેપારીઓ પણ રહે છે.” એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે “મકાનો બિંચાં ને અગાશીઓવાળાં છે અને ઉપર લોક હવા ખાય છે. ઝાડ પુષ્કળ છે તેથી તાપ ઓછો લાગે છે અને બિંચી જગ્યાએથી બેતાં શહેર એક ઉપવન જેવું લાગે છે.” સર ટોમસ હર્નટ (૧૬૨૬) અમદાવાદનાં બજારોનાં વખાણ કરે છે, અને અત્તર, તેજના, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ અને છીંટની દુકાનોનાં વર્ણન કરી લખે છે કે “એ બધાંના માલિકો વાણિયા છે, અને અહીં એમની મોટી વસ્તી છે.” એ જ પ્રમાણે મુસાફર મેન્ડેસ્સો પણ વેપારનાં વખાણ કરે છે. ફ્રેંચ મુસાફર થેવેનોટ અમદાવાદનાં સ્થળો, પરાં, પોળો વગેરેનું વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી શહેરની લબ્યતા સમજાય છે. પરંતુ એનાં સ્થળોનો કેટલોક ગૂંચવાડો થયેલો જણાય છે. ટેવરનિયર અમદાવાદને હિંદનાં શહેરોમાં એક મોટામાં મોટું શહેર કહે છે. એના વર્ણનમાં કહે છે કે નદી જીતરવાનો પુલ નથી, શહેરમાં અગાશીઓ સારી છે, જીવદયા બહુ છે, અને વાંદરાંનો ત્રાસ પણ બહુ છે.” આ વર્ણન ખરેખર

૩૫. જે મુસાફરો અમદાવાદને તે સમયના લાંડન સીથે સરખાવે છે તેમને અમદાવાદનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો હોય એમ દેખાવું નથી. એ સમયનું લાંડન આશરે ત્રણેક લાખની વસ્તીવાળું હતું. અને અમદાવાદ જેટલાં સુંદર મકાનો ત્યાં હોય એમ મનાવું નથી. સત્તરમી સદીની મોટી આગ પછી લાંડન સુધક્યું છે.

નોંધપાત્ર છે. પુલ સિવાય બીજું વર્ણન આજે પણ સત્ય લાગે છે. ૩૬
આ બધાં વર્ણનોની સાથે ઈ. સ. ૧૬૬૧માં એક જૈન રાસમાં
કરેલું^{૩૬} અમદાવાદનું વર્ણન સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દૃષ્ટિએ
રસમય છે એટલે એનો ઉતારો કરીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ.

જે માહિં વરતે જયજયકાર, જેમાં સકલ વસ્તુ વિસ્તારઃ
જે દીકંઈ ઊપજઈ અદલાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
જેમાં સુરજન લોક ઝિં ધણા, પહુચાડિં મનની કામણાઃ
જે દીકિં નાહઈ વિખવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
ચોરાશી ચઉટાં જિહાં લલા, વસ્તુવાનાં જોઈઈ તેતલાં;
દામિદામિ જિહાં સકલ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
જિહાં મદ ગલતા મયગલ ગમઈ, ચઉગડિયાં નિત્યનિત્ય ગડગડિ;
ત્રિપોલીઈ નોખતિનો નાદ એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
ચતુર પુરુષ વડરાઈ કરિં, જિંહાં થોડા ધારા ગતિ ધરઈ;
ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
ધમ તોરણ મંડળ પૂતલી, કોરણીઈ બહુ શોભા મિલિ.
જેહમાં એવા જિનપ્રસાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
આપ રૂપથી અધિકાં ધણાં, નિરખી રૂપ જિંહા રામા તણાં;
ઈંદ્રાણી મૂકઈ ઉનમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.
જિંહા વાહિની દાહિની વહઈ, જિંહાં લક્ષ્મી નિશ્ચિલ ચઈ રહી;
જિહાં પટ દરિયાળુ સંવાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ.

૩૬. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પ્રકરણ ૧૨માં ધણા યુરોપીય મુસાફરોનાં
વર્ણનો આપ્યાં છે અને અહિં તેની દૂધી નોંધ માત્ર લીધી છે. યુરોપીય
મુસાફરોમાં કેટલાકે સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી લખ્યું છે અને તેથી વર્ણનમાં
ગૂંચવાડો પણ કર્યો છે.

૩૭. જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહમાં રાજસાગરરૂપિ-
નિર્વાણ રાસ આમાં ત્રિપોલી છે તે અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા માટે છે,
નોખતખાનું બદના દરવાજામાં હવું એમ સમજાય છે.

જિહાં દાની દાન દેતા હસિં, કલાવંત કલા અભ્યસઈ;
પુણ્યવંત પરિહરઈ પ્રમાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદવાદ

આ પ્રમાણે આપણા ગૂજરાતના પાટનગરનાં ગાન કવિઓએ અને મુસાફરોએ ગાયાં છે. અતિશયોકિત એ કવિઓનો અને એ જમાનાનો ગુણ હતો. એટલે કેટલીક અતિશયોકિત બાદ કરતાં આ વર્ણનો સાચાં છે; અને એ જમાનામાં દુનિયાનું સર્વથી સુંદર શહેર ન ગણીએ તોપણ દુનિયાનાં સર્વથી મોટાં, સર્વથી સુંદર, અને ખૂબ સમૃદ્ધ થોડાં શહેરોની પંક્તિમાં બેસી શકે એવું અમદાવાદ હતું એટલું માન્યા વગર છૂટકો જ નથી.

અમદાવાદની વસ્તી

અમદાવાદની વસતી અતિશયોકિતથી કોઈ ત્રીસ લાખ અને કોઈ વીસ લાખ કહે છે. એ સમયનાં વર્ણનો, રાજ્યનું મુખ્ય નગર, લશ્કરી મહત્વનું સ્થાન, વેપારનું મોટું સ્થળ, એ બધાનો વિચાર કરતાં અને એમાં મોટાં સમૃદ્ધ પરાં અને ચારે બાજુ મોટાં ઉદ્યાનોનાં વર્ણન વાંચીને વધારે નહિ તો આજના જેટલી આઠેક લાખની વસ્તી એના મધ્યાહ્ન સમયે હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી. અબુલ-ફઝલ અમદાવાદમાં એક હજાર મોટા બજાએ મિનારાવાળી મરિજદો હતી એમ લખે છે અને મિરાતે અહમદી એના સમયનાં પડતી દશામાં પણ પાંચસો મરિજદો હતી એમ લખે છે એ મરિજદોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં અને મહેમદાવાદ સુધી સુધી બધું એક શહેર જેવું લાગતું હતું એ વર્ણનનો વિચાર કરતાં શહેરનાં વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે. જૈન રાસાઓમાં અમદાવાદનાં પરાંમાં શ્રીમંત જૈનો રહેતા હતા અને ત્યાં મંદિરો હતાં અને આચાર્યો એમાં વિહાર કરી ચોમાસું રહેતા હતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે તે પરથી પણ શહેરનાં એ સમયનાં સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર કદપી શકાય. એ પરાંમાંથી આજે ઘણાં નથી. એનું સ્થાન આજે માત્ર સહકારી સોસાયટી કહેવાતી સંસ્થાઓએ

લીલું છે. આજે ગૂજરાત યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર બનવાથી અમદાવાદ વિદ્યાસંસ્કારનું પણ કેન્દ્ર બનતું જાય છે. પહેલાંની સરખામણીમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, સેંકડો હાથીઓ, હજારો ઘોડાઓ અને હજારો પાયદળનું લશ્કરે આજે દેખાતું નથી. ઘોડાગાડીઓને બદલે હજારો મોટરગાડીઓ દોડે છે. પુત્ર હતો જ નહિ^{૧૯} તેને બદલે ચાર પુત્ર થયા છે. ધૂળ અને ધૂણી એની એ જ છે અને તાપ પણ એનો એ જ છે; લોકસ્વભાવ પણ એ જ રહ્યો છે, વેપાર પણ એવો જ છે. પણ ચારે બાજુ લીલાં વિશાળ ઉદ્યાનોને બદલે આજે તો આવનારનું મન ફરે એવું એક પણ સ્થળ અમદાવાદની આસપાસ નથી. મહેસૂરના એક સજ્જને અમદાવાદને જોઈને કહેલું કે આ તો પીળું શહેર છે, લીલું શહેર નથી. This is not a green city, this is a yellow city, એ ટીકા સત્ય છે. ગૂજરાતના પાટનગરને માટે એ શરમભરેલું કહી શકાય. છેવટે હુદલી શિરાઝીના વચનથી ગૂજરાતના પાટનગરનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ:—

ઈલાહી તુ ઈં શહેરે આલી ખીના

મહેતા બહસરા ઝવાલો • કના.

ઓ ખુદા ! આ આલીશાન પાંધણીવાળા શહેરને તું ક્યામતના દિવસ સુધી અવનતિ આપીશ નહિ.

૩૮. છ હજાર ઘોડેસવાર એક કલાકમાં તૈયાર થતા એવા જે ઉદ્દેખ જોયો તે જોતાં એટલા ઘોડા માટે કેટલી જગ્યા જોઈએ અને એ પ્રમાણમાં પાયદળ લશ્કર અને હાથીખાનાંઓ માટે પણ કેટલી જગ્યા જોઈએ તેના ખ્યાલ કરવા જેવો છે.

૩૯. સાબરમતી ઉપર એકે પુલ હતો નહિ અને એ સમયે મોટી રેતીવાળી નદી માટે શક્ય પણ નથી, છતાં નદીપાર મોટાં સમૃદ્ધ પરાં હતાં એટલે બચ્હાર માટે ચોમાસામાં મુરકેલી પડે. વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી જેવડી નાની નદી ઉપર અહમદશાહે પુલ બંધાવ્યાનો ઉદ્દેખ છે. નાની નદી ઉપર એ શક્ય છે.

પ્રકરણ ૨૦

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ

અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ તકવામાં ગયું

અહમદશાહના રાજ્યમાં સૌથી મહત્વની ખીના તે અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના એ આગળ જોયું. આટલું બાજુએ મૂકતાં અહમદશાહના અમલનો લગભગ બધો સમય ગૂજરાતનાં રજપૂત રાજ્યો અને ગૂજરાત બહારનાં મુસલમાન રાજ્યો સાથે લડવામાં ગયો છે. શરૂઆતમાં તે એનાં પોતાનાં સગાંઓએ બળવા કર્યા તે આગળ જોઈ ગયા; પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી પણ એકાદ વર્ષ લાગ્યે જ એવું ગયું છે કે જે વર્ષમાં સુલતાને શાંતિમાં સમય ગાળ્યો હોય. તવારીખકારો તે ગર્વથી કહે છે કે આટલી બધી લડાઈઓ અહમદશાહ લડ્યો તેમાં એકમાં એ હાર્યો નથી. પરંતુ એનું આખું યે જીવન લડાઈઓમાં જ કેમ ગયું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એનો ખુલાસો તવારીખકારો કરતા નથી. તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આખું જીવન લડાઈઓ લડવામાં અહમદશાહના ચારિત્ર્યનો દોષ નહોતો. મુહમ્મદ તથલખ પણ એના જીવનનો ઘણો ભાગ લડાઈઓ લડ્યો હતો હતો અને એની સામે બળવા થયા હતા, પણ એમાં એના અસ્થિર મગજનો, એના ચારિત્ર્યનો દોષ હતો. અહમદશાહ મુહમ્મદ તથલખ જેવા અસ્થિર મનનો ન હતો. મુહમ્મદ તથલખ કાઠની સલાહ સાંભળતો નહિ; અહમદશાહે સારી સલાહને હમેશાં માન આપ્યું છે. તેથી જ એકને હાથે તથલખ સામ્રાજ્ય ઓછું થતું ગયું, ન્યારે બીજાને હાથે ગૂજરાતી મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય વધતું ગયું. મુહમ્મદ તથલખની સામે

બળવા થયા તેનાં કારણો અને અહમદશાહની સામે બળવા થયા તેનાં કારણોમાં ભેદ છે

લડાઈઓ અને બળવાનાં કારણો

આમ ચારે બાજુ બળવા અને લડાઈઓ થવાનાં કારણો તવારીખકારોએ સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં નથી, પરંતુ બધી તવારીખોનાં જાણનાં વર્ણનો તપાસતાં એમ લાગે છે કે અહમદશાહની સામે એના પિતરાઈઓએ જે બળવા કર્યા તેનાં કારણો તે સમયના બધી રાજમાત્રીઓના ઝઘડા જેવાં જ છે. એમાં પણ અહમદશાહને મુઝફ્ફરશાહે પોતે ભલે ગાંડી આપી; પરંતુ અહમદશાહનો બપિ મુહમ્મદશાહ મુઝફ્ફરશાહના જીવતાં જ ગુજરી ગયો હતો, મુઝફ્ફરશાહને બીજા ઘણા પુત્રો હતા તેમને મૂકીને પૌત્રને માદી મળે એ સ્વાભાવિક રીતે બીજા પુત્રો એ જમાનામાં સહન કરે નહિ. ૧ તેમાં પણ મુઝફ્ફરશાહ અને મુહમ્મદશાહ વચ્ચે છેવટના ભાગમાં સારો સંબંધ રહ્યો નહોતો એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ બળવાઓમાં તેમજ બીજા લડાઈઓમાં તથા માળવાના સુલતાનને વારે વારે ચડાવીને ગૂંજરાત સામે લડાવવામાં હિંદુ રાજાઓએ પણ ઘણો ભાગ લીધો છે; અને ઈડર, ઝાલાવાડ, નાંદોદ તથા ચાંપાનેરના રાજાઓની સામે અહમદશાહને એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એક કરતાં વધારે વાર લડવું પડ્યું છે. આનું કારણ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ખાસ મહત્વનું છે. જ્યારથી મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી અનેક હિંદુ રાજાઓને એમણે હરાવી વશ કર્યા છે. તવારીખકારો કહે છે તેમ દરેક વખતે મુસલમાનોને વિજય જ મળ્યો છે એવું પણ નથી. હિંદુઓની હારનાં ઘણાં કારણોમાં કુસંપ અને વ્યવસ્થિત સામનાની ખામી એ મુખ્ય

૧. મુઝફ્ફરશાહે અહમદશાહને વારસ નીમી જે સલાહ આપેલી તે ભોળાં એને પોતાના બીજા પુત્રોની વધણની ખબર હોવી ભેઈએ અને અહમદશાહની લાયકાતની પણ ખબર હોવી ભેઈએ.

છે; પરંતુ સંખીને સામના કર્યાના દાખલા પણ કોઈ કોઈ વાર મળ્યા છે; નવા પરદેશીઓના રાજ્યઅમલને કેટલાંક વર્ષ જૂના દેશી રાજાઓ સાથે લડ્યા વગર સત્તાની જમાવટ કરવી અશક્ય હતી. રજપૂત રાજાઓ કુસુંપને લીધે અને વ્યવસ્થાના અભાવને લીધે હાર્યા ને વશ થયા તે કેવળ સાચી વાત છે, પરંતુ લાંબો વખત સામનો કર્યા વગર વશ નથી થયા એ આ લડાઈઓનો ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. આ બધાં કારણો ઉપરાંત અહમદશાહની ઉમર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાની હતી એ કારણ પણ વિચારવા યોગ્ય છે, અને એના પિતરાઈઓ, રજપૂત રાજાઓ અને માળવા દક્ષિણના સુલતાનો, એ ત્રણે પક્ષોની લડાઈઓનું એ પણ એક કારણ હોઈ શકે. આમ આખો સમય લડયો છતાં આખરે અહમદશાહનો વિજય થયો અને એ બધાને વશ કરી શક્યો એમાં એના ચારિત્ર્યની વડાઈ અને એની રાજદ્વારી કુનેહને જ યશ ધટે છે. ન્યાય, ડાહી સલાહ સાંભળવી, અને ગુનેગારોને દંડ તથા દયા બન્ને બતાવવાં, એ સદ્ગુણોને લીધે અહમદશાહને વિજય સાંપડ્યો એમ માનવામાં વાંધો નથી. કોઈ પણ વંશકર્તામાં આ ગુણો હોય તો જ તે વંશકર્તા થાય.

ફરી બળવો

અમદાવાદ રથપાચું એ જ વર્ષમાં સુલતાનના પિતરાઈઓ ફિરોઝખાન હેબતખાનેર મલીક બદર આલાની શિખવણીથી ફરીથી બળવો કર્યો. આ બન્ને જણા ઇડરના રાણા રણુમલને જઈ મળ્યા. સુલતાન અહમદને આ સમાચાર મળવાથી એણે લશ્કર તૈયાર કર્યું અને

૨. તબકાતે અકબરી. અંગ્રેજી તરજૂમો. પૃ. ૧૯૨. સિકંદરીના બેલીના તરજૂમામાં ફિરોઝખાનના પુત્ર મોહુદ અને મસ્તીખાને બળવો કર્યો એમ મળે છે; સિકંદરીના ગુજરાતી તરજૂમામાં મોહુદને બદલે મોઈદીન લખ્યું છે અને બદરઉલ્લા લખ્યું છે એટલો ફેર છે.

પોતે પ્રાંતીજ^૩ આવ્યો ત્યાંથી એણે મુઝફ્ફરખાનના દુત્ર-પોતાના કાકા ફત્તેહખાનને^૪ લશ્કર આપીને આગળ મોકલ્યો, પરંતુ એ મોડાસાના જર્મીનદાર સૈયદ ઈબ્રાહીમ નિઝામની શિખવણીથી પોતાના ખીજા ભાઈઓ સાથે મળી ગયો. આ સાંભળીને સુલતાન મોડાસા તરફ ફર્ય કરીને ગયો. સૈયદ ઈબ્રાહીમ જેનું ખીજું^૫ નામ મુઝફ્ફરખાન હતું એણે અને મલીક બદર આલાએ મોડાસાની આસપાસ ઊંડી ખાઈ ખોદી રાખી હતી, અને સારા બચાવની તૈયારીઓ કરી હતી. ખીજા બાજુથી ફિરોઝખાન અને હુસૈનખાન ઈડરના રાણા રણુમલને લઈને મોડાસાથી પાંચ ગાઉ દૂર આવેલા રંગપુર^૫ ગામ આગળ આવ્યા, અને મોડાસામાં ઘેરાયેલા લશ્કરને મદદ કરવા અને સુલતાન સાથે ખીજા બાજુથી લડવા વિચાર કર્યો.

મોડાસાની લડાઈ બળવાખોરોનો દરો

સુલતાનના મનમાં હજી પણ બળવાખોરો સમજે એવી આશા હતી, તેથી તેણે કેટલાક ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસોને તેઓને

૩. તખ્તગતે અકબરીનો શિજેદ્રનાથનો તરજૂમો (પૃ. ૧૬૨) વાંતળ (Wantaaj) ગામ લખે છે. સિકંદરીનો ગુજરાતીમાં તરજૂમો પુરહની ગામ લખે છે. બેડી ખીરહની ગામ લખે છે અને નોટમાં બરહની, પરહની, પરથી એવા પાઠાંતર આપે છે. બેડી તખ્તગતે અકબરીનો પાઠ પતની એવા લખે છે તે શિજેદ્રનાથના ઉપરના પાઠથી જુદો પડે છે. આ બધું જોતાં અમદાવાદથી ઈડર જતાં પ્રાંતીજ વચ્ચે આવે એ ઉપરથી મેં પ્રાંતીજ પાઠ નક્કી કર્યો છે.

૪. સિકંદરી એનું નામ હોશંગ ઉર્ફે ફતેહખાન એવું આપે છે. ગુજરાતી સિકંદરી એને સુલતાનનો એકનો એક કાકો કહે છે, પણ એને ઘણા કાલા હતા તે આગળ જોયું છે.

૫. તખ્તગત અખોર Ankhor લખે છે, પણ સિકંદરીનું રંગપુર ખડું છે.

સમજાવવા માટે મોકલ્યા, અને સુલતાન તેઓને માફી આપશે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો, પરંતુ બદર ઉલ્લાહ અને રુક્નખાને આ સંદેશો ઉપર કાંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ ઉપરથી સુલતાને મોડાસા નજીક જાવણી નાંખીને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આટલું કર્યા છતાં સુલતાને બળવાખોરોને ફરીથી સમજાવવા માટે કહેણું મોકલાવ્યું. આ વખતે બળવાખોરોએ કપટથી જવાબ વાલ્યો કે “અમને તાબે થવું સહીસલામત લાગતું નથી. માટે જો નાયબ વઝીર નિઝામુલ્મુલક, મલીક અહમદ અઝીઝ, સમ્મુલ્મુલક, અને નઝીર ઉસ્સૈફ અઝઢરખાન, એટલા અમીરોને જો કિલ્લામાં અમને બોલાવવા માટે મોકલવામાં આવે તો અમને ખાતરી પડે અને અમે આવીએ.” સુલતાને આ આ વાત કબૂલ રાખી આ ઉમરાવોને મોકલ્યા અને સાવધાન રહેવાનું પણ કહ્યું. અમીરોએ મોડાસાના કિલ્લાની ગહાર રહી બદર ઉલ્લાને કહેવડાવ્યું. બદર ઉલ્લાએ મીઠી વાતો કરી તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો અને ચાર અમીરોમાંથી બેને—નિઝામ ઉલ્મુલક અને સમ્મુલ્મુલકને ખાનગી વાત કરવા જુદા બોલાવીને સંતાડી રાખેલી ટુકડી પાસે હુમલો કરાવી કેદ કરી કિલ્લામાં લઈ ગયો. પકડાતી વખતે નિઝામુલ્મુલકે બીજાઓને કહ્યું કે દગો થયો છે અને સુલતાનને

૬. તબકાતે અકબરીમાં બદર આલા લખ્યું છે, પણ એક જગ્યાએ બદર ઉલ્લા લખ્યું છે. સિકંદરી ગ્રં. જા.માં બદર ઉલ્લા લખ્યું છે, બેઝી બદર આલા લખે છે.

૭. સિકંદરીમાં સઆદુલ્મુલક લખ્યું છે, અને તેને લશ્કરની ડાબી બાજુનો ઉપરી કહ્યો છે. અહમદ અઝીઝને તબકાતે અકબરીમાં ‘કારગુઝાર’ અને superintendent કહ્યો છે અને નાયબ વઝીર પણ કહ્યો છે; (પૃ. ૧૯૩) નઝીર સૈફને તબકાતમાં સૈફખાન કહ્યો છે. અઝઢરખાન એવો એનો ઇલ્કાબ હતો એમ સિકંદરી કહે છે.

જઈ કિલ્લો સર કરવા વીનવો અને લેખ કરવામાં દીલ કરસો નહિ. ૮
બહર ઉલ્લાને ખાતરી હતી કે આ મોટા અમીરો કિલ્લામાં કેદ
હશે ત્યાંસુધી સુલતાન કિલ્લાને કાંઈ પણ ઇજા કરી શકશે નહિ. ૯

મોડાસા સર થયું

આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા
હુકમ કર્યો. હિ. સ. ૮૧૪ (ઈ. સ. ૧૪૧૨)ના જમાદી ઉલ અવલ
માસની ૫ મી તારીખે સુલતાને જાતે કિલ્લાના દરવાજા ઉપર હુમલો
કર્યો, અને તે જોઈ બીજા અમીરો અને લશ્કરીઓ ચારે બાજુથી
હુમલા કરી કિલ્લાની દીવાલ ઉપર ચડી ગયા. જે યુદ્ધ થયું તેમાં
ત્રેરાયેલું લશ્કર હાર્યું અને તાબે થયું. બહર ઉલ્લા અને રુકનુદીન
બોંયરામાં સંતાયા, પણ આખરે બંને માર્યા ગયા. નિઝામુલ્મુલક
અને સઈદુલ્મુલકને કેદમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા. આ વિજયના
સમાચાર સાંભળીને ફિરોઝખાન અને ઇરનેરા રાવ નાસીને ઇરનેરા
કિલ્લામાં ભરાયા. ૧૦

ઈરનેરા રાવ રણમલે સુલતાનનો આ વિજય જોઈને ફિરોઝખાન
સાથે દગો કર્યો, અને એની માલમિલકત અને હાથીઓ કબજે કરીને
સુલતાનને નજર કર્યો. એણે પોતે પણ ખંડણી આપવી શરૂ કરી.

૮. સિકંદરી આ વર્ણન સામાન્ય આપે છે, પણ તખકાતમાં જરા
વિચિત્રતા આપેલું છે. તખકાત પ્રમાણે નિઝામુલ્મુલકે પકડાતી વખતે મોટા ઘોડો
પાડીને બીજાઓને કહ્યું કે અમારા નસીબમાં હશે તે થશે, પણ કિલ્લો સર
કરવા જલદી સુલતાનને કહો. વળી બહર ઉલ્લાએ આ અમીરોને અંધારા
કેદખાનામાં પૂર્યા એમ પણ તખકાત લખે છે. સિકંદરીમાં એ વર્ણન
નથી. (પૃ. ૧૬૩)

૯. તખકાતે અકબરી પૃ. (૧૬૩)

૧૦. તખકાત ફિરોઝખાન લખે છે ત્યારે સિકંદરી મોહમુદ્દીન અને
ઈરનેરા રાવ લખે છે.

આમ વિજય મળ્યાથી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો. ફિરોઝખાન પોતાના બળવાખોર ભાઈ એને લઈને શમ્સખાન દંદાણીની જાગીર નાગોર તરફ ગયો. એ અરસામાં નાગોર ઉપર મેવાડનો રાણો મોકલ ચડી આવ્યો હતો. નાગોરમાં એ વખતે શમ્સખાનનો પુત્ર ફિરોઝખાન રાજ્ય કરતો હતો ૧૧ આ ફિરોઝખાન અને રાણા મોકલ વચ્ચેની લડાઈમાં મોકલનો વિજય થયો અને આ શાહજહો ફિરોઝખાન કામ આવ્યો. ૧૨ ઈડરના રાવની આ સમયસૂચકતાથી એને તાત્કાલિક ફાયદો થયો અને સુલતાને એનો ખુનો માફ કર્યો.

ફરી મુસલમાન અમીરો અને હિંદુ રાજાઓનો ભેગો બળવો

આ બળવો શાંત થયો, પણ શાંતિ લાંબો સમય ચાલી નહિ. હિ. સ. ૮૧૬ માં (ઈ. સ. ૧૪૧૩) મલીક અહમદ સરખેજ, મલીક

૧૧. આ જગ્યાએ બે ફિરોઝખાન છે. તબકાતે અકબરી જે ફિરોઝખાન માર્યો ગયો તેને શાહજહો કહે છે. એટલે કે તે મુજફ્ફરશાહનો પુત્ર અને અહમદશાહનો કાકો હતો. બીજો ફિરોઝખાન તે શમ્સખાન દંદાણીનો પુત્ર હતો. સિકંદરી આ બીજા ફિરોઝખાનને બદલે શમ્સખાન સાથે જ રાણા મોકલને યુદ્ધ થયું એમ લખે છે. અને શાહજહો ફિરોઝખાન મરાયો તેને બદલે મોઘયુદ્દીન મરાયો એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે શમ્સખાનના દાંત આગળ પડતા હતા તેથી અને દંદાણી કહેતા હતા.

૧૨. નાગોરની આ લડાઈ થોડાં વર્ષ પછી થઈ છે. સ્વ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ એને મેવાડના લેખોના આધારે વિ. સં. ૧૪૮૫ ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં થઈ એમ કહ્યું છે. આ લડાઈમાં રાણા મોકલ અમર મુકુલ જીત્યો એમ સ્વ. ઓઝાજીએ સમકાલીન લેખના આધારે લખેલું છે. ઉપર જોયું તેમ અહમદશાહના વર્ણનમાં તવારીખકારો આ લડાઈનું ખાસ વર્ણન કરતા નથી અને ફિરોઝખાન તેમાં મરાયો એટલું જ કહે છે, પરંતુ આગળ કુતુબુદ્દીનના વર્ણનમાં રાણા કુલાની નાગોરને લગતી વાતમાં રાણા મોકલને મુસલમાનોએ હરાવેલો અને ત્રણ હજાર રજપૂતો માર્યા ગયેલા એવી વાત તબકાતે અકબરી (પૃ. ૨૩૦) અને બીજી તવારીખો કહે છે. એટલે આ વાત તવારીખકારોએ મનથી ઉપખલેલી લાગે છે. મોકલ નાગોરમાં હાર્યો નથી. જુઓ ઉદયપુર રાજ્યનો ઓઝાજીનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૩.

શાહ મલીક, શેર મલીકનો પુત્ર મલીક અહમદ, લીખણ અહમખાન અફઘાન, અને મલીક હસાસાલારે ફરી પાછે બળવો જમાડ્યો. ૧૩ એ લોકોએ કેટલાક રાજાઓ અને જમીનદારોને પોતાના ખસમાં લીધા અને કેટલોક મુલક તારાજ કર્યો. એ જ વખતે માંડલ ૧૪ અને નાંદોડ ૧૫ના રાજાઓ પણ જાગ્યા અને એમણે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ

૧૩. તખ્તએ અકબરી. પૃ. ૧૯૮, સિકંદરી ગ. લા. અને બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં હસમાન અહમદ સરખેજ અને શેર મલીકનો છોકરો શેખ મલીક એમ લખેલું છે. આ બન્ને પાટણમાં રસ્તાની બદોબસ્તીના અધિકારીઓ હતા એમ સિકંદરી ગ. લા.માં લખે છે. બંડી લખે છે કે મૂળમાં તર્ફદશન ચપ્ક છે અને તરજુમામાં તે માત્ર પાટણના અધિકારી એટલું જ લખે છે. તેમના બીજા મળતિયાઓમાં સિકંદરી મુવેમાન અફઘાન જેને આઝમખાનનો હલકાબ હતો તે, અને હસાસાલાર એમ બે નામ લખે છે.

૧૪. તખ્તએ અકબરી. પૃ. ૧૯૮. સિકંદરીના ગ. લા.માં કાઠી અને જાલાવાડનો રાજા હવસાલ લખેલું છે, માંડલનું નામ નથી; જ્યારે બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં કાન્હો હવસાલ અને જાલાવાડનો રાજા એમ લખ્યું છે. પણ કાન્હો હવસાલ તે કાઠી રાજા કે કોઈ બીજા રાજા કે જાલાવાડના જ રાજાનું નામ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. કદાચ તે બે જુદા રાજાઓ હોય. પરંતુ તખ્તએ અકબરીમાં માંડલના રાજાનું નામ છે તે સિકંદરીમાં નથી. મને લાગે છે કે માંડલનો રાજા તે જ જાલાવાડનો રાજા. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૮૨ નોંધ ૩ માં લખે છે કે જાલાવાડનો રાજા તે રાજપુતાનાના અગ્રિ ભાગમાં આવેલા જાતરાપટ્ટણનો રાજા. પરંતુ આ માન્યતાને આધાર નથી અને આ સમયે રાજપુતાનાના કોઈ રાજાએ અહમદશાહ સામે લાજ લીધાનું બનેલું નથી. જાલાવાડને બદલે તખ્તએ માંડલ લખે છે તે બરાબર છે અને માંડલ જાલાવાડમાં જ ગણાય. આ માંડલ તે ગુજરાતનું માંડલ. તેને માંડલગઢ સાથે મેળવવાની બૂલ પણ કેટલાક કરે છે.

૧૫. નાંદોડ એટલે રાજપીપળાના રાજાએ આ બળવામાં લાજ લીધાનું. તખ્તએ અકબરીમાં (પૃ. ૧૯૪) લખ્યું છે, પણ સિકંદરીમાં એનું નામ લખેલું નથી. હવસાલનું નામ સિકંદરીમાં છે તે તખ્તએ અકબરીમાં નથી મળતું. તખ્તએ તમામ ત્રધારામાં એક બહુલ Badhuanું નામ આવે છે તે કયું તે નક્કી થતું નથી.

કરવા માળવાના સુલતાન હોશંગને લલચાવીને 'ઉશ્કર્યો. આ બળવા-ખોરોએ હોશંગશાહને લખ્યું કે તમે જે ગૂજરાત ઉપર હુમલો કરશો તો આ બધા મદદમાં છે તેથી અહમદશાહને ઉઠાડીને ગાદી તમને અપાવીશું.

સુલતાન અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડતાં એણે ગત સુલતાન મુહમ્મદશાહના પુત્ર અને પોતાના ભાઈ લતીફખાનને નાથખ વઝીર નિઝામુલ્મુલ્કની સાથે લશ્કર આપીને શાહમલીકને સળ કરવા મોકલ્યો. રાજા કાન્હો છત્રસાલ જે શાહમલીકની સાથે મળેલો હતો તેને પકડી લાવવા પણ સુલતાને લતીફખાનને હુકમ કર્યો.^{૧૬} આમ એક બાજુ પાટણ તરફ આ બળવાખોરોને હરાવવા લશ્કર મોકલીને પોતે માળવા તરફ હોશંગશાહના લશ્કરને મળવા ઊપડ્યો અને ચાંપાનેરથી દસ કોશ ઉપર આવેલા સાવલી પરગણાના પાંડુ^{૧૭} ગામ આગળ આવીને પડાવ નાંખ્યો, અને ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદીને મોકલું લશ્કર આપીને હોશંગશાહની સામે લડવા આગળ મોકલ્યો. આ ઇમાદુલ્મુલ્ક અહમદશાહનો ગુલામ હતો, તેથી સુલતાન હોશંગને લાગ્યું કે જે પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હરાવે તો અહમદશાહના એક માત્ર ગુલામને હરાવ્યો એમ કહેવાય અને જે પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હાથે હારે તો એક ગુલામે મોટા બાદશાહને હરાવ્યો એવું બદનામ થાય. આમ બન્ને રીતે લડવામાં હોશંગશાહને માનહાનિ જેવું લાગ્યું અને તેથી લડાઈ કર્યા વગર જ માળવાને રસ્તે પાછો ચાલ્યો ગયો. આમ પાછા ચાલ્યા

૧૬. છત્રસાલ પાટણ બાજુ શાહમલીકની સાથે હતો એમ સિફદરી લખે છે. તકાતમાં લખ્યું નથી.

૧૭. તખ્તકાતમાં “જાંબુ” એકું નામ લખ્યું છે. બેલી-પાંડુ લખે છે અને સાવલીને સનૌડી લખે છે. શૂ. ભા. માં સાવલી અને પાંડુ લખેલું છે તે જ ખરું છે.

૧૮. તખ્તકાતે અકબરીમાં ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદી લખ્યું છે. સિફદરી ઇમાદુલ્મુલ્ક ખાસખેલ એમ લખે છે.

જવાનું હોશંગશાહે માત્ર બહાનું જ બતાવ્યું હોય એમ લાગે છે, કારણ કે અહમદશાહના ગુલામ સામે લડવા એ પોતાનો ગુલામ મોકલી શક્યો હોત. અગર એ પોતે જ અહમદશાહની સામે લડવા જઈ શક્યો હોત? ઇમાદુદ્દિનને માળવાના કેટલાક મુલકને તારાજ કર્યો અને હોશંગશાહને ચડાવનારાઓમાંથી કેટલાકને પકડીને અહમદશાહ પાસે હાજર કર્યા. ખીજા બાજુ શાહમલીક અને એના મળનિયાઓએ શાહજાદા લતીફખાનના લશ્કર ઉપર હુમલો કરી લડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ફાવ્યા નહિ. લતીફખાન અને નિઝામુદ્દિન શાહમલીક અને રાજા છત્રસાલને હરાવી સોરઠ તરફ નસાડ્યા અને એ લોકો ગિરનાર તરફ રા'માંડલિકના મુલકમાં નાસી ગયા. આ વિજય પછી અહમદશાહ અમદાવાદમાં પાછો કર્યો. ૨૦

ખીજે વર્ષે હિ. સ. ૮૧૭ (ઈ. સ. ૧૪૧૪)માં જૂનાગઢના મંડલિક રાજાએ શાહમલીક વગેરે બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો તેથી સજા કરવા સુલતાન અહમદશાહ સોરઠ તરફ ચડાઈ લઈ ગયો અને ગિરનારનો કિલ્લો લેવા નિશ્ચય કર્યો. રાજા મંડલિકે લડાઈ કરી, પણ તેમાં તેને બારે ખુવારી ખમવી પડી અને તે ગિરનારના કિલ્લામાં ભરાયો. અહમદશાહે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો અને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો. આખરે ઘેરાયેલું લશ્કર કિલ્લો ટકાવી શક્યું નહિ અને જૂનાગઢના રાજાએ ખંડણી આપવાની કબૂલ કરીને સુલતાન સાથે સલાહ કરી. ખીજા બળવાખોરો પણ તાબે થયા. સોરઠના ખીજા કેટલાક જંગીનદારો અને રાજાઓએ પણ સુલતાનને ખંડણી આપવા કબૂલ કર્યા. સુલતાને સોરઠમાં ખંડણી વસૂલ કરવા

૧૬. તખકાતે અકબરી પૃ. ૧૬૫ ઉપરનું બહાનું કાઢવાનું કારણ તખકાતમાં આપ્યું છે; સિકંદરીમાં દૂકામાં જ પતાવ્યું છે.

૨૦. આમાં તખકાત અને સિકંદરી એકમત છે. તખકાત છત્રસાલનું નામ નથી લખતી.

માટે શાહ અબુલ ખેર અને સૈયદ કાસમને ત્યાં મૂક્યા અને પોતે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ૨૧

ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ

હિંદુ રાજાઓએ કરી બેગા થઈ માળવાના સુલતાનને બોલાવવો અને ચારે બાજુથી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ

ખાનદેશનો નંદરખાર અને સુલતાનપુરનો લાગ આટલા જૂના સમયમાં પણ ગૂજરાતને તાબે હતો. હિ. સ. ૮૧૬ની^{૨૨} સાલ (ઈ. સ. ૧૪૧૬-૧૭)માં અસીર જુરહાનપુરના સુલતાન આદીલખાનના પુત્ર નસીરે પોતાના બળના ગર્વમાં નંદરખાર તરફ ચડાઈ કરી. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે ધાર^{૨૩} અને નંદરખાર તરફ કુચ કરી અને બાગલાણની પાસે આવેલો તંબોલનો કિલ્લો લેવા આગળ લશ્કર મોકલ્યું. એક બાજુ તંબોલનો કિલ્લો સર થયો અને બીજી બાજુ સુલતાન નંદરખાર પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા એટલે નસીર^{૨૪} આસીરગઢ નાસી ગયો. આ સમયે ચોમાસાની મોસમ હોવાથી

૨૧. તખ્તકાતે અકબરી પૃ. ૧૬૬, સિકંદરી ગૂલા.માં અબુલ ખેરને બદલે સૈયદ અબુલ ખેર લખ્યું છે. બેલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં સૈયદ અબુલખાન લખ્યું છે. (પ. ૯૮).

૨૨. સિકંદરી ગુ. બા. અને અંગ્રેજી તરજુમામાં હિ. સ. ૮૧૬ અપી છે ન્યારે તખ્તકાતે અકબરી (પૃ. ૧૯૬)માં હિ. સ. ૮૨૧ અપી છે, ઘણી બાબતોમાં તખ્તકાતને અનુસરવું મને ઠીક લાગ્યું છે, છતાં આ સાલની બાબતમાં તખ્તકાત કરતાં સિકંદરી સાચી લાગે છે.

૨૩. તખ્તકાતમાં ધારનું નામ લખેલું નથી, સિકંદરીમાં લખેલું છે.

૨૪. ~~તખ્તકાત~~ તખ્તકાતે અકબરીમાં નસીરને આદીલશાહના હાકરાને બદલે એનુલુમલ્કનો ઈન્કિશ કહ્યો છે. તખ્તકાત એને આદીલશાહનો હાકરા કહે છે તે ખત્રું લાગે છે. તખ્તકાત એક જગ્યાએ નસીર લડવા આવ્યો એમ લખી બીજી જગ્યાએ આદીલશાહ નાસી ગયો એમ લખે છે તે માત્ર સરતજૂથ થઈ હોય, એમ જણાય છે. (પૃ. ૧૯૭).

ગૂજરાતના લશ્કરને પણ સરંજામની હિલચાલમાં તકલીફ પડી. તે કારણથી લડાઈ આગળ લંબાયવાને બદલે અહમદશાહે અમદાવાદ પાછા જવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ જ વખતે ગુજરાતથી નવ દિવસમાં તાકીદના સમાચાર સાંઢણીસવાર મારફતે આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ ફરી પાછો ગુજરાત જતી લેવા માટે મોડાસા નજીક આવી પહોંચ્યો છે. ૨૫ આ સમાચાર રામસખાન દંદાણીના પુત્ર ફિરોઝખાન તરફથી પણ આવ્યા. ફિરોઝખાનને હોશંગશાહે પત્ર લખ્યો હતો કે જો તમે આ વખતે મદદ કરશો તો પાટણની આસપાસનો મુલક તમને આપવામાં આવશે. ૨૬ વળી સુલતાન હોશંગને આ ચડાઈ લાયવામાં ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓએ પણ એકસંપ કર્યો હતો. ઈડરનો રાવ પૂંજે, ચાંપાનેરનો રાજા વ્યંજકદાસ, ઝાલાવાડનો રાજા છત્રસાલ, અને નાંદોદનો રાજા એટલા આ બળવામાં મુખ્ય હતા. ૨૭ ફિરોઝખાને આ વખતે પોતે બળવો ન કરતાં અહમદશાહ તરફ વફાદારી બતાવી હતી એ એક આશ્ચર્યની વાત હતી આજ સુધી પોતાના સગા અહમદશાહ સામે-બળવામાં લાગ લઈ નાગોરના ફિરોઝખાને છેવટે આ વખતે વફાદારી બતાવી.

અહમદશાહ આવતાં બળવાખોરોનું વિખેરાઈ જવું

સુલતાન અહમદશાહ આ સમાચાર સાંભળતાં તુરત જ સખત

૨૫. આ વર્ણન આ પ્રમાણે તમકાત (પૃ. ૧૯૭)માં જરા વિગતવાર આપેલું છે, સિકંદરીમાં આ વિગત નથી.

૨૬. તમકાતે અકબરી પૃ. ૧૯૭. સિકંદરી, ગૃ. ભા. પૃ. ૩૦. અં. ભા. પૃ. ૧૦૦.

૨૭. સિકંદરી અહીં ઝાલાવાડનો રાજા છત્રસાલ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને આશળની પેઠે ઝાલાવાડનું લખાણ નથી. તમકાત તેને બદલે માંડલનો રાજા લખે છે. એટલે ઝાલાવાડનું માંડલ એ સિદ્ધ થાય છે. સજ્જપુતાનાનું નહિ અને ઝાલાવાડ પણ ઝાલરાપટ્ટણ નહિ! આ રાજાઓનાં નામ સિકંદરીએ આપ્યાં છે, તમકાતે નથી આપ્યાં.

વરસાદ પડતો હતો તેની દરકાર કર્યા વગર ઝડપી કૂચ કરીને ગુજરાત તરફ ઊપડ્યો અને નર્મદા નદી ઓળંગીને મહી નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો અને ત્યાંથી સાતજ દિવસમાં મોડાસાની નજીક આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર પોતાના ગુપ્તચરોની પાસેથી સાંભળીને સુલતાન હોશંગ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો^{૨૮} અને જે રાજાઓએ ઓલાવેલો તેમને કહેવા લાગ્યો કે ‘અહમદશાહ આવે તે પહેલાં તો અમદાવાદ પહોંચી જવા તમે કહેતા હતા. પણ અહમદશાહ તો અહીં પાંચ કોશ દૂર જ આવી લાગ્યો છે તેની તમે મને ખબર પણ આપી નથી, માટે આ વાતમાં કાંઈ કપટ હોય એમ લાગે છે અને તમે ખરા મિત્રો હો એમ લાગતું નથી,’^{૨૯} આ સાંભળીને અને અહમદશાહ એકાએક આવી ચડવાથી સુલતાન હોશંગ માળવા પાછો નાસી ગયો અને રાજાઓ વિખેરાઈ ગયા. આ બનાવ હિ. સ. ૮૧૯ ના રજબ માસની ૧૬ મી તારીખે બન્યો.^{૩૦}

પરંતુ આ વખતનો બળવો સામાન્ય નહોતો. એણે મોટું અને ગંભીર સ્વરૂપ ન પકડ્યું તેનું કારણ સુલતાન અહમદશાહની ઝડપી કૂચ અને તાત્કાલિક નિર્ણય. એટલે મોડાસા આગળ બળવાખોરો વિખેરાયા એટલામાં તો સોરઠથી ખબર આવી કે આ બધી અવ્યવસ્થાનો લાલ લઈને ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપવી બંધ કરી છે અને બળવો ઉઠાવ્યો છે. એ જ વખતે બીજા બાજૂથી સમાચાર

૨૮. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૭.

૨૯. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. લા. પૃ. ૩૧. ઇ. લા. પૃ. ૧૦૧. અં. ભાષાંતરમાં અમદાવાદ લઈ જવાનું નથી લખ્યું પણ ગુજરાત અપાવવાનું લખ્યું છે. તખકાતમાં હોશંગશાહનું આ વાક્ય લખ્યું નથી, પણ રાજાઓને ઓલાવી ધમકાવ્યા અને માથું ખંજવાળ્યું અને પછી નાસી ગયો, એટલું લખ્યું છે.

૩૦. તખકાતમાં આ તારીખ નથી આપી, અં. ભાષાંતરમાં સિકંદરીમાં તારીખ અને ૮૧૬નું વર્ષ આપ્યું છે, જ્યારે ગૂ. લા.માં તારીખ એ જ પણ વર્ષ ૮૧૦ આપ્યું છે. તે ભૂલ જણાય છે.

આબ્યા કે આદીલખાનના પુત્ર નસીરે સુલતાન હોશંગના પુત્ર ગઝનીખાનની મદદથી તાલનેરના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો છે અને તે કિલ્લો લઈ લીધો છે અને નાંદોદના રાજાની સલાહથી સુલતાનપુર નંદરખાર-ખાનદેશના ગુજરાત તાબેના ભાગ-ઉપર ચડાઈ કરી છે. નસીરખાનના ભાઈ ધક્કીખાર ઉદ્દમુલ્કની ખટપટથી તાલનેરનો કિલ્લો પડ્યો છે.^{૩૧} અને આસપાસના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી છે. આ બધા સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદે ખાનઆઝમ મહમૂદખાનને મોકલું લશ્કર આપીને સોરઠ ઉપર મોકલ્યો, અને એણે ખંડણી વસૂલ કરવાનું કાર્ય પાર ઉતાર્યું. ખીજી બાજુ તુરત જ સુલતાને મલીક મહમૂદ ખરકી અને મુખલીસ ઉદ્દમુલ્કને^{૩૨} ખીજું લશ્કર આપીને નસીરની સામે ખાનદેશ તરફ મોકલ્યા. આ લોકોએ રસ્તામાં પહેલો નાંદોદના રાજાના મુલકને તારાજ કર્યો, કારણ કે એ રાજાએ નસીરને આ તરફ ઉશ્કેર્યો હતો. નાંદોદનો રાજા નખલો હોવાથી એણે તાબે થઈ તુરત જ ખંડણી આપવી શરૂ કરી

ખાનદેશ સાથે સજાહ

આ બાજુ મહમૂદ ખરકી અને મુખલીસ ઉદ્દમુલ્ક ખાનદેશ તરફ આગળ વધ્યા એટલે ગઝનીખાન નાસી ગયો અને નસીર તાલનેરના કિલ્લામાં ભરાઈને લડવા તૈયાર થયો. આ ઘેરો લાંબો

૩૧. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૭-૧૯૯, સિકંદરી, ગ્ર. લા. ૩૧, અં. લા. પૃ. ૧૦૧. સિકંદરીમાં નસીરને આદીલખાનના પુત્રને બદલે રામ મલીકનો પુત્ર કહ્યો છે! એ ખાનદેશના ફારૂકી વંશનો પહેલો સુલતાન હતો. ગ્ર. લા.માં તાલનેરને બદલે યાનેશ્વર લખ્યું છે તે ભૂલ છે.

૩૨. સોરઠ અને ખાનદેશ બાજુ મોકલેલા સરદારોનાં નામોમાં તખ્તકાતે અકબરી અને સિકંદરીનો ગ્ર. તરજૂમે એ બંને મળે છે. જ્યારે બેલીનો અંગ્રેજી તરજૂમે આ નામો બેલટાં લખે છે એટલે કે ખાનઆઝમ મહમૂદખાનને ખાનદેશ મોકલ્યો, બીજા બેને સોરઠ મોકલ્યા, એમ લખે છે. બેલીની આ ભૂલ લાગે છે.

ચાલવાથી આખરે નસીર કંટાળ્યો અને મલીક મહમૂદ ખરકીની સિફારશથી છેવટે અહમદશાહે એની સાથે સલાહ કરી અને બિઝટો એને નસીરખાનનો ઇલકાબ આપ્યો. ૩૩ ખાનદેશનો રાજા આ રીતે ગૂજરાતનો તાબેદાર થયો.

આ એકસ'ખી બળવાનું પરિણામ

અહમદશાહની જિંદગીમાં આખો વખત જે લડાઈઓ થયા કરી છે તેમાં આ વર્ણન કરી એ લડાઈઓ સૌથી મહત્ત્વની હતી. તવારીખકારોએ એનું વર્ણન બરાબર વિગતથી કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના રાજાઓએ સંપ કરીને સુલતાન હોશંગને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા બોલાવવો, સોરઠમાં બળવો જાગવો અને નાંદોદના રાજાએ નસીરને બોલાવવો, આ બધું આ એક જ મુખ્ય બળવાનું પહેલાંથી વિચારપૂર્વક ગોઠવાયેલું અને યોજાયેલું કાર્ય હતું. આ યોજનામાં આ બધી બાજુના બળવા એક સાથે થાય એવી પણ યોજના હોય એમ જણાય છે, અને તે બધા લગભગ એક સાથે જ થયા છે. આમાં સુલતાત અહમદશાહને ઉખાડી નાંખવા માટે એક-સંપથી મોટો પ્રયત્ન કોઈ મોટા અક્કલવાળાએ યોજ્યો છે. સુલતાન અહમદને આ ભારે આક્રમકતાથી વિજય થાય છે એનાં માત્ર બે જ કારણો જણાય છે : એક તો એનાં સગાંઓએ બળવામાં પહેલાંની પેઢે ભાગ લેવાને બદલે એને મદદ કરી; બીજું એણે ઝડપી નિર્ણયો કરી જરાપણ વિલંબ કર્યા વગર ચારે બાજુએ લશ્કરો મોકલી હોશિયારીથી બળવા દબાવી દીધા. સુલતાન હોશંગ અસ્થિર મનનો અને દગાખોર હોવાથી જ આટલી મદદ મળવા છતાં છત્તી શક્યો નહિ. આ બળવામાં ગૂજરાતના લગભગ બધા મોટા રાજાઓએ પણ સંપથી ભાગ લીધો એ નોંધવા જેવી વાત છે; અને સમયસૂચકતાથી

બધા તાબે થયા એ પણ વિચિત્ર ઘટના છે. આ બળવો શાંત થવાથી ગૂજરાતની હદની અંદર અહમદશાહને ખાસ મોટા દુશ્મનો રહ્યા નહિ, અને ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓને પણ આ બળવાથી છેવટનું સમગ્નયું કે ગૂજરાતમાં હવે મુસલમાન મહારાજ્ય સ્થિર થયું છે અને એમનો પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો છે. ૩૪

માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

બળવાઓના ઝંઝાવાતમાંથી મુક્ત થઈ શાંતિમાં થાક ખાવાને બદલે સુલતાન અહમદે આ બધા બળવાઓમાં હમેશ તૈયાર થઈ તોફાન મચાવનાર મુખ્ય પુરુષ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને બરાબર શિક્ષા કરીને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હિ. સ. ૮૨૦ના સફર માસમાં માળવા તરફ ઉપડવાની તૈયારી કરી. ૩૫ આ વખતે પહેલાંના બળવો ઉઠાવનારા હિંદુ રાજાઓ, ઇડરના રણમલનો

૩૪. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૮, નોં. ૧. તખ્તકાતે અકબરીનો અંગ્રેજી તરજૂમો કરનાર ષિર્જેદ્રનાથ દે ફિરિશ્તા વગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે જ મત ધરાવે છે અને અહમદશાહ સામે થયેલા આ એક સાથેના બળવાને ધણું મહત્ત્વ આપે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા પૃ. ૨૯૬-૨૯૭માં પણ આ વાતને ટેકો મળે છે. પરંતુ એમાં મલીક રાજા ઉર્ફે આદીલશાહને રાજા અહમદ કહ્યો છે, અને ઇફતીખાર ઉલ્મુલ્કને હસન કહ્યો છે. મલીક રાજાએ પોતાના મુલકનો પૂર્વનો ભાગ નસીરને આપ્યો અને પશ્ચિમનો ભાગ હસનને આપ્યો. નસીરે ઈ. સ. ૧૪૦૦ માં ખુરહાનપુર વસાવ્યું અને આસીરગઢને કિલ્લો હિંદુ રાજા પાસેથી લઈ લીધો. હસને તાલનેરમાં નિવાસ કર્યો. નસીરે હોશંગશાહ ને એનો બનેલી થતો હતો તેની મદદથી તાલનેર લીધું. (ઈ. સ. ૧૩૧૭માં) અને હસનને કેદ કર્યો. તે પછી સુલતાન અહમદે તાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી ને નસીરને હરાવ્યો ને સલાહ કરી. હસન તે પછી ગૂજરાતમાં આવી રાજકુંટુંબ સાથે લક્ષસંબંધથી જોડાઈ ગૂજરાતમાં જ રહ્યો. નસીરની અહમદશાહ સાથેની સલાહને લીધે માળવા સાથે ખાનદેશનો સંબંધ બગાડ્યો.

૩૫. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૯,

પુત્ર રાવ પૂંજી, ચાંપાનેરનો ત્ર્યંબકદાસ, અને નાંદોદના રાજાએ, ૩૬ સુલતાનને પોતાની વફાદારી બતાવવા પોતાના વકીલોને મોકલ્યા અને બેવડી ખંડણી ૩૭ આપી. સુલતાન અહમદશાહે પણ વખત વિચારીને, રાજનીતિને અનુસરીને, ૩૮ આ લોકોની વાત કબૂલ રાખી. માત્ર માંડલ-ઝાલાવાડ-ના રાજાએ આ વખતે સુલતાનને વફાદારી બતાવી નહિ. ૩૯ અહમદશાહે વઝીર નિઝામુદ્દિન ૪૦ ને પાટનગર અમદાવાદમાં કુલ સત્તા સાથે મૂક્યો અને ઝાલાવાડના રાજાને સમ્મ કરવાનું કામ એને સોંપી પોતે માળવા તરફ ગયો.

માળવા સાથે લડાઈ

સુલતાન અહમદનું લશ્કર કૂચ ઉપર કૂચ કરીને માળવામાં ઉજ્જનના પ્રદેશમાં કાલિયાદેહ ૪૧ નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યું. ત્યાં

૩૬. તબકાતમાં આ રાજાઓએ સુલતાનને વફાદારી બતાવી એમ લખે છે, જ્યારે સિકંદરી બન્ને તરજૂમામાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા એમ લખે છે અને વધારામાં તેમનાં નામ આપે છે. ઈડરના રાજા તરીકે રણમલને બદલે પૂંજીનું નામ આપે છે તેથી રણમલ આ વખત પહેલાં મરણ પામ્યો હશે.

૩૭. સિકંદરી માત્ર ખંડણી મોકલી એમ લખે છે, જ્યારે તબકાત બેવડી ખંડણી મોકલ્યાનું લખે છે.

૩૮. સિકંદરી બન્ને ભાષાંતરમાં આમ લખે છે; તે ઉપરથી સુલતાને વખત વિચારીને આ સલાહ કરી લાગે છે, ખરા અંતઃકરણથી નહિ. બેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામાં from motives of policy એમ સ્પષ્ટ લખે છે, તબકાત આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી.

૩૯. માંડલના રાજાની આ વાત માત્ર તબકાત લખે છે અને સિકંદરીમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી.

૪૦. સિકંદરી મલીક ઝિયાઉદ્દીન નિઝામુદ્દિન એવું નામ લખે છે. માંડલના રાજાને સમ્મ કરવાની વાત માત્ર તબકાતમાં જ લખી છે.

૪૧. તબકાતે અકબરી કાલિયાદેહ ગામ કહે છે. પૃ. ૧૯૯ની નોંધમાં ભાષાંતરકાર લખે છે કે સિકંદરીમાં બેલી ઉજ્જન કાલિયાદેહ નદી ઉપર આવેલું છે એમ લખે છે. આ ભૂલ છે. બેલી ઉપર પ્રમાણે કાલિયાદેહ નદી ઉજ્જનના પ્રદેશમાં છે એટલું જ લખે છે; ગુ. ભા. પણ એમ જ લખે છે.

સુલતાન હોંશંગ ખાડા ટેકરાવાળી જમીનમાં પોતાની લશ્કરની આસપાસ ગાંડી ખાઈ ખોદીને પડયો હતો અને મોટાં મોટાં ઝાડ કાપીને તેનાં થડનો કોટ પણ કર્યો હતો. સુલતાન અહમદની વ્યૂહરચનામાં અમીર મહમૂદ અરકી જમણી પાંખ સાચવતો હતો અને ઇમાદુલ્મુલ્કના પુત્ર ફરીદને ડાબી પાંખની નેતાગીરી સોંપી હતી. લશ્કરનો વચલો ભાગ નસીરુદ્દીન અદુદ્દૌલ્લાના હાથમાં હતો. સુલતાને આ વ્યૂહરચનાનું નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે ફરીદ ડાબી પાંખ તરફ પોતાની જગ્યાએ જણાવ્યો ! તેથી સુલતાને તેને તેડું મોકલ્યું અને તેના બાપનો ઇમાદુલ્મુલ્કનો ઇલકાબ લેવા અને તેનો પોશાક ધારણ કરવા તુરત બોલાવ્યો. ફરીદ આ વખતે તેલમર્દન કરાવતો હતો તેથી એણે થોડી વાર રહીને આવવા જણાવ્યું. સુલતાનને આથી ખોટું તો લાગ્યું, પણ વખત વિચારી એણે ફરીદ વગર જ બાકીના લશ્કરને માળવાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ લડાઈમાં બન્ને દેશના બાદશાહો ઊતર્યા હતા અને લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં ગૂજરાતી લશ્કરનો એક હાથી માળવી લશ્કર ઉપર ધસ્યો અને એણે માળવાના હયદળને ગભરાવીને ચિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું. આ વખતે હોંશંગશાહના પુત્ર ગઝનીખાને બહાદુરી બતાવી આ ગુજરાતી હાથીને મારી નાંખ્યો, એટલે માળવાનું લશ્કર ચારે બાજુથી ભેગું થઈ ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યું. અને ગુજરાતના લશ્કરની ભારે ખુવારી થઈ. આ કટોકટીના વખતે ફરીદ પોતાની ટુકડી લઈને લડાઈમાં પડવાનો રસ્તો શોધતો હતો, પણ તેને જડતો ન હોતો ૪૨

૪૨. તખ્તકોટે અકબરી, પૃ. ૧૯૯-૨૦૧. મિરાતે સિકંદરી બન્ને ભાષાંતરમાં આ લડાઈનું વર્ણન જરા દ્રઢકામાં આપ્યું છે. અહમદશાહના લશ્કરમાં માત્ર ફરીદ-ઇમાદુલ્મુલ્કનું જ નામ આપ્યું છે; ઉપર આપેલાં બીજાં નામો તખ્તકોટે જ આપ્યાં છે. ગૂજરાતના હાથીની વાત પણ તખ્તકોટમાં જ આપી છે.

તેમાં વિજય

છેવટે તપાસ કરતાં એક માણસે એને સુલતાન હોંશંગના લશ્કરની પાછળથી રસતો છે એમ કહ્યું અને ફરીદને એ વાત પસંદ પણ આવી. એ રસતે જઈને ફરીદ માળવાના લશ્કર ઉપર પાછળથી એકાએક તૂટી પડ્યો અને લશ્કર ગભરાઈ જતાં નાસભાગ થઈ અને હોંશંગ પોતે પણ માંડું તરફ નાસી ગયો. આમ ફરીદે બાજુ એકાએક બદલી નાંખી અને ગૂજરાતના લશ્કરનો વિજય થયો. ધણે સરંજામ ગૂજરાતના હાથમાં આવ્યો અને ગૂજરાતીઓ માળવાના નાસતા લશ્કરની પાછળ પણ પડ્યા. આ વખતે વર્ષાઋતુની શરૂઆત નજીક આવવાથી સુલતાન અહમદે આ લડાઈ વધારે ન લંબાવતાં ગૂજરાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકોએ માંડુની આસપાસનો મુલક તારાજ કરી લૂંટ્યો અને ફૂલફળાદિ વગેરેનાં ધણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં. પાછા ફરતાં રસ્તામાં ખેતરોના પાકને પણ કચરી નાંખી ધણું નુકસાન કર્યું. ગૂજરાતની હદમાં પેસતાં ચાંપાનેર અને નાંદોદના મુલકને પણ આ પ્રમાણે નુકસાન કર્યું.^{૪૩} આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ રાજાઓ સાથે સુલતાન અહમદે જે સલાહ માળવાની લડાઈ લડતાં પહેલાં કરેલી તે માત્ર નામની જ હતી. વિરોધીના મુલકને લૂંટવો, તારાજ કરવો અને તેની પ્રજાને રંજાડવી એ જાણે એ જમાનામાં લશ્કરી કૂચનો સામાન્ય નિયમ હોય એમ જણાય છે. આ વિજય પછી અહમદશાહે અમદાવાદમાં ભારે ખુશાલીથી પ્રવેશ કર્યો. આ વિજય માળવાનો સૈન્ય ઉપર મેળવેલો માત્ર તાત્કાલિક વિજય હતો, માળવા દેશ ઉપરનો વિજય ન હતો.

૪૩. તખ્તઘાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૧. માળવાથી પાછા ફરતાં માળવા અને ગૂજરાતના રાજાઓના પ્રદેશમાં કરેલું આ નુકસાન સિકંદરીમાં આપ્યું નથી, માત્ર તખ્તઘાતમાં જ આપ્યું છે. સિકંદરી માળવાનો મુલક ઉજ્જડ કર્યાનો સહેજ ઉલ્લેખ કરે છે.

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ

થોડા જ વખત પછી હિ. સ. ૮૨૧ (ઇ. સ. ૧૪૧૮) માં અહમદશાહે ચાંપાનેર-પાવાગઢના કિલ્લાને ઘેરા લીધો. ત્યાંનો રાજા અંબકદાસ થોડા વખતમાં જ શરણે આવ્યો અને ખંડણી ઉપરાંત ચડાઈનું ખર્ચ આપવાનું કબૂલ્યું. તવારીખકારે આ ચડાઈ દૂકેથી પતી ગઈ એનું કારણ એવું આપે છે કે સુલતાનના મનમાં હજી માળવાના માંડુગઢનો સંપૂર્ણ વિજય કરવાનો વિચાર હતો. ૪૪ તેથી તેણે ચાંપાનેર ઉપર પોતાનું બળ વાપરવાનું ઠીક ધાર્યું નહિ. માળવા અને ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આ મજબૂત કિલ્લો હિંદુ રાજાના હાથમાં હતો અને માળવા સાથેના હમેશના અણબનાવ અને રાજાની વલણની અસ્થિરતાને લીધે ગૂજરાતના સુલતાને આ કિલ્લો લેવા હમેશ ધાર્યું હોય તે બનવાનું જોઈએ છે. પણ તે કાર્ય અહમદશાહના વખતમાં પાર પડ્યું નહિ, એ તો છેક મહમૂદ બેગડાના સમયમાં પાર પડ્યું. આ નાની અને સામાન્ય લડાઈમાં પણ સુલતાનના લશ્કરે આસપાસના મુલકમાં લૂંટફાટ ચલાવી. એ સમયનો આ એક વિચિત્ર ક્રમ જ હતો.

કાશ્મીર વગરની સંખેડાની લૂંટ અને લોકોને ત્યાં

હિ. સ. ૮૨૨ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે ૪૫ (ઇ. સ. ૧૪૧૯) અહમદશાહે સંખેડા બહાદુરપુર ઉપર ચડાઈ કરી એ પ્રદેશને તારાજ કરી ત્યાં ભારે લૂંટ ચત્તાવી અને જુમા મસ્જિદ બંધાવવા

૪૪. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૧-૨૦૨, સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૩૩ અં. ભા. ખેડી, પૃ. ૧૦૪. સિકંદરીમાં આ ચડાઈની તારીખ પહેલી જુલકાદ હિ. સ. ૮૨૧ આપી છે:

૪૫. સિકંદરીમાં આ તારીખ આપેલી છે. જ્યારે તખ્તકાતે અકબરીમાં સફર માસની શરૂઆતમાં એટલું જ લખ્યું છે.

માંડી. ૪૬ આ લડાઈ સુલતાને શા ધરિદાથી કરી હતી તે તવારીખોમાં જણાવ્યું નથી પરંતુ ત્યાં કોઈ રાજાને હરાવવાનો હોય એવું કારણ નથી. ખરી રીતે આ ચડાઈમાં કોઈ લડાઈ થઈ જ નથી અને વગર લડાઈએ લોકો તાબે થયા છે. એમ કહેવાય છે કે આ ચડાઈમાં લશ્કરને ઘણી ભારે લૂંટ મળી. કોઈએ હીરાની કાથળાઓ ભરી લીધી તો કોઈએ ભારે કાપડથી ઘોડાને તંગ કરી લીધા. ઘણા લોકોને ગુલામ તરીકે પણ પકડ્યા. ૪૭ અહમદશાહના અમલની બધી ચડાઈઓમાં આ ચડાઈ એના ચારિત્ર્યને નામોશી લગાડે તેવી છે અને એનું ખાસ કારણ કોઈ જણાતું નથી. ખાસ કારણ શોધવા જઈએ તો માત્ર એટલું જડે કે સંખેડાનો ભાગ માળવા તરફ જવાના રસ્તા ઉપર અને તે સમયે ચાંપાનેર કે નાંદોદના રાજાની હદમાં હોય અને એ રાજાઓ ઘણી વાર બળવા કરતા હોવાથી એનો મુલક તારાજ કર્યો હોય; જે કે આ અનુમાનને આધાર નથી. સામે ન લડનારા લોકોને લૂંટવાનું કાર્ય મોટા રાજ્યકર્તાની આખર વધારતું નથી. સંખેડામાં સુલતાને કિલ્લો બંધાવ્યો. તે પછી તુરત રખી ઉલ અવધ માસની ૧૧ મી તારીખે સંખેડાથી માંકણી ગામ પાસે પડાવ

૪૬. તખકાત અને સિકંદરીના અંગ્રેજ લાખાંતર બન્નેમાં ૨૨ મી સફર એટલે ઉપરની તારીખથી ચોથે દિવસે મસ્જિદનો પાયો નાંખવાનું લખે છે. ગૂ. ભા.માં આ તારીખ નથી આપી, આ ચડાઈમાં કોઈ સામે થયું નથી તેથી બે ત્રણ દિવસની લૂંટ માત્ર થઈ હોય એમ જ સમજાય છે.

૪૭. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૨ માં માત્ર લૂંટ કરી એટલું લખ્યું છે. સિકંદરી અ. ભા. માં બેલીએ પણ બીજી વિગત નથી આપી; પણ ફૂટનોટમાં લખે છે કે આ વર્ણન હુલ્લી શિરાજની અહમદશાહીમાં છે તેથી બીજા ભાગમાં આપીશું. પરંતુ ગૂ. ભા. માં ભારે લૂંટનું વર્ણન ઉપર મુજબનું આપ્યું છે. લશ્કરના દરેક જણને ભારે લૂંટ મળી. વધારામાં ગૂ. ભા.માં (પૃ. ૩૩) લખ્યું છે કે ગુલામ પકડાય તેમાં 'મોરનાં પીંછા જેવી ઘણી ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને પણ પકડીને લઈ ગયા,' અહીં કોઈ સત્તા સામી ન થયાથી આ ત્રાસ લોકોને જ ખમવો પડ્યો હોવો જોઈએ.

નાંખ્યો અને માંકણીનો કિલ્લો લશ્કરી ચાણા માટે બાંધવાનો હુકમ કર્યો. ૪૮ આ કિલ્લો લશ્કરી મહત્વને લીધે, માળવા તરફના આક્રમણથી ગૂજરાતનું રક્ષણ કરવા માટે બાંધાયો લાગે છે. સંખેડા અને માંકણીમાં સુલતાને કાજી વગેરે ધર્માધિકારીઓ પણ નીમ્યા. માળવાના રસ્તામાં પણ કેટલાક હિંદુઓને સજા કર્યાનું તવારીખકાર લખે છે. ૪૯

આગળ ચાલતાં સુલતાન હોશંગે મોકલેલા એલચીઓ મૌલાનાં મુસા અને અલી હમીદ મળ્યા. આ લોકોએ સુલતાન હોશંગનાં કાર્યો માટે માફી માગી. અહમદશાહના વજીર નિઝામુદ્દિન, અને ખીજા અમીરો મલીક મહમૂદ અને મલીક હાસિમુદ્દીને ૫૦ પણ આ એલચીઓને ટેકા આપીને સિદ્ધારસ કરી. આ લોકોએ આદશાહને એમ સમજાવ્યું કે એક ઈસ્લામી રાજાએ ખીજા ઈસ્લામી રાજા ઉપર વિનાકારણ ચડાઈ ન કરવી જોઈએ. ૫૧ અહમદશાહે આ ઉપરથી

૪૮. તા. ૧૧ મીએ માંકણી ગામમાં કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો અને તા. ૧૨ મીએ એટલે ખીજે જ દિવસે માળવામાં માંડુ તરફ સુલતાન ઉપડયો, માંકણી ગામમાં આજે પણ મસ્જિદ જોવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે. સંખેડા એ મેવાસનો ભાગ છે. માળવાની લડાઈની સાથે આ પ્રદેશની લૂંટનો કાંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ, નહિ તો ખાલી પ્રજાને લૂંટ એવું કાર્ય અહમદશાહના અમલમાં બને એ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૪૯. તખકાત કાંદુ Kaatu નામે ટેકરાના લોકો લખે છે. નોટમાં સાત-પુડા લખે છે. સિકંદરીમાં આ માટે કાંઈ નથી.

૫૦. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૩ મલીક મહમૂદ તુર્ક લખે છે, જ્યારે સિકંદરીમાં આ નામો જુદાં જ આપ્યાં છે. તેમાં મૌલાના મુસા અને અલી જમેદાર એવાં નામ આપ્યાં છે. જમેદાર એટલે ખાનનચી એવો અર્થ બેલીએ કર્યો છે. (પૃ. ૧૦૫).

૫૧. આ કારણ તખકાતે અકબરીમાં (પૃ. ૨૦૩)માં આપ્યું છે. સિકંદરીમાં ખીજા વખતે આતું કારણ આપેલું છતાં આ વખતે આપ્યું નથી એ સૂચક છે. તખકાત બધા વર્ણનમાં રીતસર રહે છે. પણ કોઈવાર ભુલિમાં ન બિતરે એવું કારણ આપે છે. અહમદશાહે હવે પછીનો મોટો હુમલો માળવા ઉપર કરેલો છે એટલે કારણ અર્થ છે, 'ખડું' કારણ કદાચ તૈયારી બરાબર ન હોય એવું લાગે છે.

તાત્કાલિક તો માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને હોશંગશાહને મીઠો પત્ર લખ્યો અને અમદાવાદ તરફ પાછા ફરતાં રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે થોડો વખત પડાવ નાખીને રસ્તામાં આવતાં ભૂતિઓનાં મંદિરો તોડતો પર અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો. ૫૩

પર, તખ્તકાતમાં ચાંપાનેર પાસે પડાવ નાંખ્યો એમ લખે છે અને જતી વખતે રસ્તામાં મંદિર તોડ્યાં એમ લખે છે. તખ્તકાતમાં અહમદશાહે મંદિરો તોડ્યાનો આ એક જ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. સિકંદરીમાં ખીજ જગ્યાએ આના ઉલ્લેખો છે તે આગળ જોઈશું, પણ આ વખતે મંદિરો તોડ્યાનો ઉલ્લેખ નથી; તેને બદલે ચાંપાનેરનો જ મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો એમ બંને ભાષાંતરો લખે છે.

૫૩. સિકંદરી મજદૂર સાલના રખી ઉલ આખર માસમાં સુલતાન અમદાવાદમાં આવ્યો એમ લખે છે.

પ્રકરણ ૨૧ મું

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચાલુ)

અહમદશાહના અમલની લડાઈઓનો હજી અંત આવ્યો નહોતો. અનેક બળવાઓ અને લડાઈઓને લીધે એને પૂર્વની સરહદ ઉપર રક્ષણના કિલ્લાઓની જરૂર જણાઈ હતી. જે જે બાજુથી એને અશાંતિ અને બળવાની શંકા હતી તે બાજુએ કિલ્લા બાંધી રાજધાની અમદાવાદને સુરક્ષિત કરવું એ એને મુખ્ય કર્તવ્ય લાગ્યું હતું. માળવા સાથેના વિચિત્ર સંબંધને લીધે અને મેવાસી બીલ લોકોનાં તોફાનોને લીધે પૂર્વ તરફના ભાગોમાં આવા કિલ્લાઓની વધારે જરૂર લાગી હતી; એટલે હિ. સ. ૮૨૩ થી ૮૨૫ સુધીનાં અઢી ત્રણ વર્ષ એણે દેશમાં બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવવામાં કાઢ્યાં. આ કાર્ય પોતાના જ દેશમાં બંદોબસ્ત માટેનું હોવા છતાં લશ્કરી હિલચાલને લીધે કોઈ કોઈ જગ્યાએ લોકોને ત્રાસ વેઠવો પડ્યો.^૧

કિલ્લાઓ બંધાવ્યા

પહેલો કિલ્લો મહી નદીને કિનારે જિતૂરનો બંધાવ્યો.^૨ તે પછી

૧. આ ત્રાસની બાબત તખ્તમતમાં નથી લખી. સિકંદરીમાં બન્ને ભાષાંતરોમાં લખ્યું છે કે જ્યાં જ્યાં લોકો સામા થયા ત્યાં તેમને દબાવી દીધા. અને મૂર્તિનાં મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જિદો બંધાવી. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૩૪. અ. ભા. ખેડી પૃ. ૧૦૫.

૨. તખ્તમતે અકબરી, પૃ. ૨૦૩. સિકંદરીના ગૂ. ભા. માં મહી નદીને બદલે સિનેર પરગણામાં ચિતોરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે. અ. ભા. માં બારા સનવાવ પરગણામાં જિતૂરનો કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે, રાસમાળામાં બારિયા પરગણામાં જિતૂર એમ લખે છે, અને એક શિવપુરનું નામ પણ લખે છે.

ડુંગરી પ્રદેશમાં ધામોદ^૩ ગામ વસાવી ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો. કારઠા^૪ ગામમાં અલાઉદ્દીનના વખતમાં અલપખાન સંજરે બંધાવેલો કિલ્લો જીતી ચર્ચિત ગયો હતો તેની મરામત કરાવી મજબૂત કર્યો અને તેનું નામ સુલતાનાબાદ રાખ્યું.^૫ આ બધા કિલ્લાઓમાં ચાણી મૂકીને સુલતાન રાજધાની તરફ ઊપડ્યો. રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે આવીને હિ. સ. ૮૨૪ ની આખરે (૧૪૨૧) માં ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરીને હિ. સ. ૮૨૫ ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે સંખેડા આવ્યો અને ત્યાં બીજી જુમામસ્જિદનો પાયો નાંખ્યો.^૬

માળવાની મોટી લડાઈની શરૂઆત

આ વખતે માળવાથી એવા સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ રાજધાનીમાં કે દેશમાં નથી, અને એ ક્યાં ગયો છે તેની પણ કોઈને ખબર નથી. આમ માળવા નધણિયાતું છે એવા સમાચારથી લલચાઈને સુલતાન અહમદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો સારો લાગ

૩. તખ્તકાત અને સિકંદરીના અં. ભા. માં ધામોદ લખ્યું છે. ગૂ. ભા.માં ધામોધ લખીને કૌંસમાં દાહોદ લખ્યું છે. પરંતુ દાહોદ વસાવ્યું હોય એમ અને નહિ. દાહોદમાં કિલ્લો બંધાવે તે શક્ય છે. દાહોદ સરહદ ઉપર પણ છે. છતાં નહું વસાવ્યું હોય તો ધામોદ કોઈ બીજું સ્થળ હોવું જોઈએ,

૪. તખ્તકાત 'કારીઠ' Karitha લખે છે. સિકંદરી અં. ભા. Kareth લખે છે. ગૂ. ભા. કારઠા લખે છે. રાસમાળા Karieb લખીને ખેડા કે કડી હોવાનો તર્ક કૌંસમાં કરે છે. આ સ્થળ નક્કી થતું નથી.

૫. તખ્તકાત અને સિકંદરીમાં આ બાબત એકમત છે.

૬. તખ્તકાતે અકમરી પૃ. ૨૦૪. સિકંદરીમાં અમદાવાદ આવ્યા પછી માળવા ઉપર ફરી ચડાઈ કરતી વખતે ચાંપાનેર ગયો એમ લખે છે.

છે. એમ જાણી હિ. સં. ૮૨૫ ના રખી ઉલ્લ અવલ માસમાં (ઈ. સ. ૧૪૨૨) કૂચ કરીને ચોળ મહેશ્વર પાસે આવીને પડાવ નાંખ્યો અને એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ કિલ્લો માળવાની રાજધાની માંડુગઢ જવાના રસ્તામાં આવતો હતો એટલે એને વહેલો લેવા નિશ્ચય કર્યો. આ કિલ્લાનો થાણદાર રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એણે અહમદશાહને શરણે જઈને કિલ્લાની આવી સોંપી દીધી. અહમદશાહે કિલ્લાના રક્ષણ માટે થોડું લશ્કર રાખીને રખી ઉલ્લ આખર માસની ૧૨ મી તારીખે માંડુગઢની તળેટીમાં પડાવ નાંખ્યો, અને લશ્કરની ટુકડીઓ આરે તરફ મોકલીને દેશને તારાજ કરવા માંડ્યો. વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં માળવાના મોટા મથક ઉજ્જન તરફ જઈને અહમદશાહે એ તરફનો ભાગ પણ કબજે કર્યો. અહમદશાહે દીપાલપુરનો વિભાગ મલીક મુખલીસ ઉદ્દમુલકને, કાંશ તરફનો ભાગ મલીક ઇમાદુદ્દમુલક ફરીદને, અને મહીદપુર જેનું ખીબું નામ મુહમ્મદપુર હતું તે વિભાગ મલીક ઇફતીખાર ઉદ્દમુલકને એમ માળવાના વિભાગો પોતાના

૭. તખ્તગાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૪-૫. તારીખે અલ્લીમાં આ ચડાઈ પહેલાં ઝાલાવાડના રાજા ઉપર અહમદશાહે ચડાઈ કરી એમ લખેલું છે, પરંતુ તેને સિકંદરી કે ખીબા ગ્રંથોનો ટેકો નથી. ઝાલાવાડના રાજાએ મોટી ખંડણી આપી સલાહ કરી એમ લખ્યું છે. તખ્તગાતે અકબરીમાં માળવાની ચડાઈનું કારણ સુલતાન હોશંગનું શું થયું હતું તેની કોઈને ખબર નહોતી અને માળવાના અમીરાએ પ્રદેશ વહેંચી લીધો હતો એમ લખ્યું છે. સર કલાધવ ખેલી સિકંદરીના ભાષાંતરની નોંધમાં (પૃ. ૧૦૬) લખે છે કે અહમદશાહની ચડાઈનું કારણ સ્પષ્ટ નથી. કારણ કે વિનાકારણ એક મુસલમાન દેશ ઉપર અહમદશાહ લડાઈ કરે નહિ. પરંતુ ખેલી ભૂટી ભય છે કે સુલતાન હોશંગે અહમદશાહને કનડવામાં બાકી રાખી નહોતી અને એ વેર અહમદશાહ ભૂલે એમ નહોતું. અહમદશાહની દક્ષિણની લડાઈ વખતે ગુજરાતમાં તેની ગેરહાજરીનો લાભ હોશંગે લીધો હતો તો હોશંગની ગેરહાજરીનો લાભ અહમદશાહ શા માટે ચૂકે ?

૮. સિકંદરીમાં ચોડી મહેશ્વર લખ્યું છે, તખ્તગાતમાં મહિસ્ર Mabisra લખ્યું છે.

અમીરોને વહેંચી આપ્યા.૯ ખરીફ પાકનું મહેસૂલ પણ વસૂલ કર્યું. માંડુગઢનો ઘેરા ચાલુ હતો તે એક મહિનો અને અઢાર દિવસ ચાલ્યો ૧૦

સુલતાન હોશંગની ગેરહાજરી

આ બધો વખત સુલતાન હોશંગ માળવામાં નહોતો; એ ઓરીસામાં-જનનગરમાં-હાથી પકડવા માટે ગયો હતો.૧૧ એને ખાતરી હતી કે માંડુગઢનો કિલ્લો ટાઈ હુમલો કરનારથી લેવાય એવો નથી. સુલતાન હોશંગ જનનગરથી હાથીઓ લઈને એકાએક આવ્યો અને તારાપુર દરવાજેથી માંડુગઢમાં પેસી પણ ગયો. સુલતાન અહમદ-

૯. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૫. તખ્તકાત અને સિકંદરી માળવાનો ધણે ભાગ અહમદશાહે કબજે કર્યાનું લખે છે, પરંતુ ઉપરના વિભાગો અમુક અમીરોને વહેંચી આપ્યા તે વિગત માત્ર તખ્તકાતમાં જ છે, સિકંદરીમાં તે બાબત કાંઈ ઉલ્લેખ નથી. વળી જે વિભાગનાં નામો આપ્યાં છે તેના સ્થળનિર્ણય થયા નથી. કાંઠા Kantha એ કયો ભાગ તે સમજાતું નથી.

૧૦. ખરીફનું મહેસૂલ વસૂલ કર્યાનું તખ્તકાત લખે છે, સિકંદરીમાં નથી. પરંતુ માંડુના ઘેરાની મુદત સિકંદરીમાં છે તે તખ્તકાતમાં નથી.

૧૧. આ બાબતમાં તવારીખકારોમાં મતભેદ છે. તખ્તકાતે અખમારી જનનગર હાથી ખરીદવા ગયો હતો એમ લખે છે; સિકંદરી માત્ર હાથી લઈને જનનગરથી આવ્યો એમ લખે છે. પરંતુ ફિરિશ્તા લખે છે કે ઘેરા ચાલુ હતો તે વખતે જ હોશંગશાહ નાગોરી દરવાજેથી છ હજાર સવારો સાથે નીકળી ગયો અને અહમદશાહની આંખ આગળથી નાસી જવામાં એણે પોતાની બહાદુરી ખતાવવા ધાર્યું હતું. તારીખે અકબરી હોશંગ સોદાગરનો વેશ લઈ જનનગરથી હાથી લાંટી લાવ્યો એમ કહે છે. ફિરિશ્તા કહે છે કે હોશંગ ગયો અને આવ્યો તેની અહમદશાહને ખબર પણ ન પડી, આવ્યા ત્યારે ખુશાલીનાં વાજાં કિલ્લામાં વાજ્યાં ત્યારે એને ખબર પડી.

જનનગર મહાનદીને કિનારે છે એમ લખે છે. પણ ઓરીસામાં એક જનનપુર છે તે મહાનદીને કિનારે નથી. જનનગર આજે નથી ઉત્તર ઓરીસાને જનનગર કહેતા હતા.

શાહ તે વખતે દિલ્હી દરવાજાની સામે હતો.^{૧૨} આમ ગૂજરાતી લશ્કરનો ઘેરો છતાં પણ હોશંગશાહ પોતાના કિલ્લામાં પેસી ગયો. એટલું તો નક્કી છે કે અહમદશાહથી માંડુનો કિલ્લો લઈ શકાયો નહિ; અને એણે અમદાવાદ મલીક અહમદ અયાઝ ઉપર ફરમાન મોકલીને નાણાં અને સામગ્રી લઈ આવવા કહેવડાવ્યું. આ બધા પ્રયત્ન છતાં માંડુનો કિલ્લો લઈ શકાયો નહિ અને અહમદશાહે સારંગપુર કે જે માળવાની મધ્યમાં હતું ત્યાં જઈ પડાવ નાખી લડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે માળવાનો ઘણો ભાગ અહમદશાહના અમીરોના હાથમાં તો હતો જ એટલે સુલતાન હોશંગને પણ લાગ્યું કે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવા કરતાં લડાઈ કરવી એ જ ઠીક છે, તેથી એ પણ સારંગપુર આગળ લશ્કર લઈને ખીજે રસ્તે આવ્યો.^{૧૩}

હોશંગનું રાતની અને કપટ લડાઈ

હવે હોશંગે કપટની જાળ પાથરવા માંડી. એણે અહમદશાહ પાસે એલચીઓ મોકલીને નમ્રતાથી સંદેશ મોકલ્યા, અને તાબે થઈ ખંડણી આપવા પણ કબૂલ કર્યું.^{૧૪} અહમદશાહના સલાહકારો પણ આથી છેતરાયા અને હોશંગને માફી આપવા સલાહ આપી. આથી છેતરાઈને અહમદશાહે પાછા જવાના ઈરાદાથી પોતાના લશ્કરના રક્ષણ માટે ખાઈઓ વગેરે કાંઈ ગોડવણુ કરી નહિ.^{૧૫} લશ્કરને

૧૨. આ દરવાજાઓનાં નામ માંડુગઢના દરવાજાઓનાં છે, અને તેમાં પણ તવારીખો એમત નથી.

૧૩. તમકાને અકબરી પૃ. ૨૦૬. તારીખે અલીફ કહે છે કે ગૂજરાતી લશ્કર સારંગપુર બાવી પહોંચે તે અગાઉ હોશંગનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું.

૧૪. ઉપર મુજબ પૃ. ૨૦૬. સિકંદરીમાં આ વર્ણન જરા લંબાણથી આપ્યું છે. ગૂ. બા. પૃ. ૩૫-૩૬, અં. બા. ૧૦૭.

૧૫. તમકાને અકબરી પૃ. ૨૦૬. છાવણીની આસપાસ ઝરીબ બનાવડે નહિ એમ પણ લખે છે. સિકંદરીમાં એ લખાણુ નથી.

ગૂજરાત પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો. ૧૬

પરંતુ આ સુલેહ થઈ તે જ રાત્રે હોશંગશાહે કપટથી ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. ગૂજરાતી લશ્કર ગાફેલ હતું. રાત્રે ભયંકર કતલ ચાલી. ગૂજરાતના સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગાંડો હાથી છૂટ્યો છે એમ પણ કેટલાકે ધાર્યું. અહમદશાહના લશ્કરનાં ધણાં માણસો મરાયાં, દંડવાણના રાજ્ય ગરાસિયા સામંતરાયની સૌથી ભારે ખુવારી થઈ અને એ પોતે પાંચસો રજપૂતો સહિત માર્યો ગયો. ૧૭ સુલતાન અહમદ ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે એના તંબૂમાં કોઈ માણસ નહોતાં, માત્ર એ ઘોડા બહાર બાંધેલા હતા. એણે પોતાના રિકાબદાર (પેંગડાં ઝાલનાર) મલીક બુના ૧૮ ને એક ઘોડો આપી પોતે બીજા ઉપર સવાર થયો. મલીક મુકર્રમ અહમદ અચાઝ અને મલીક ફરીદની તપાસ કરવાનો એનો ઇરાદો હતો; પણ એટલામાં એ બન્ને અમીરો પોતાની ટુકડીઓ સાથે સળંગ થઈ ને આવતા દેખાયા. સુલતાને પુરતાં કપડાં પણ પહેર્યાં નહોતાં. મલીક મુકર્રમે પોતાનાં બખતર વગેરે આપી સુલતાનને સળંગ કર્યો ૧૯ હવે ગૂજરાતના થોડા રહેલા પણ વીર સૈનિકો

૧૬. તખ્તકાતમાં પાછા ફરવા માટે કોઈ લખાણ નથી. સિકંદરીના બન્ને તરજૂમામાં પાછા ફરવા હુકમ આપ્યાનું લખે છે,

૧૭. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૬. સિકંદરી, ગૂ. ભા. માં દંડારેનો સામંત લખે છે. અ. ભા. માં દંડારેનો સામંત રાય નામ લખે છે.

૧૮. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૭. સિકંદરીમાં ગૂ. ભા. માં આ નામ મલીક ખુબાન લખ્યું છે. જમાલે અ. ભા. માં જૈનાન નામ લખ્યું છે. વધારામાં સુલતાનને ઊંઘમાંથી મલીક મુનીશ જગાડ્યો એમ લખ્યું છે. એ નામ તખ્તકાતમાં નથી.

૧૯. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૭. આ વાત સિકંદરીમાં નથી. પરંતુ સિકંદરીમાં સુલતાન આ બન્ને અમીરો ઉપર જરા ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો કે “તમારી હોશિયારી ઉપર આધાર રાખીને હું ગાફેલ રહ્યો, પણ તમે તો મારા કરતાં પણ વધારે ગાફેલ છો.” તખ્તકાતમાં આ શબ્દો નથી.

લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. આ બનાવ તા. ૧૨ મી મોહરમ ૮૨૬, ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૪૨૨ ને રોજ બન્યો.

અહમદશાહનો વિજય

હવે પરાઢ થવાને થોડી જ વાર હતી તેથી સુલતાને થોડો સમય રાહ જોવા કહ્યું અને મલીક જુનાને હોશંગની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એની તપાસમાં એવી ખબર આવી કે હોશંગ અહમદશાહના તંખૂ નજીક આવ્યો છે અને હાથીઓ તથા ઘોડા સાથે તૈયાર થયેલો છે. એનું લશ્કર અહમદશાહની છાવણી લૂંટવામાં મશગૂલ બનેલું છે. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહે માળવાના સુલતાન ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો અને મલીક મુકર્રમ અને ફરીદના ખાસ માણસો સાથે પોતે હોશંગશાહની સામે લડવા ગિતર્યો. બન્ને બાદશાહો સામસામા આવીને બહાદૂરીથી લડ્યા. અહમદશાહે પણ ખૂબ શૌર્ય બતાવ્યું, અને પોતે જરા ધાયલ પણ થયો, અને હોશંગને ધાયલ કર્યો. આ વખતે સવાર થતાં અહમદશાહના માવતોએ પોતાના સુલતાનને ઝોળખ્યો અને તેઓ માળવાના સુલતાન ઉપર ધસી ગયો. આ બધો સામટો ધસારો જોઈ માળવાનું લશ્કર લૂંટનો માલ રહેવા દઈને નાહું અને હોશંગશાહ પોતે સારંગપુર તરફ નાઠો. માળવાના લૂંટ કરતા લશ્કરને ધણો લાગ માર્યો ગયો, અને ગિલટો તેમને ધણો સરંજમ ગૂજરાતીઓના હાથમાં આવ્યો. હોશંગે જાનનગરથી આણેલા સાત મોટા હાથીઓ પણ અહમદશાહના હાથમાં આવ્યા. ૨૦ આમ અહમદશાહનો વિજય થયો. બીજો દિવસે ધાસ લેવા એક ગૂજરાતી ટુકડી ઇફતીખાર ઉદ્દમુલ્ક અને સફદરખાન સુલતાની સાથે ગયેલી તેને હોશંગની ટુકડી સાથે લડાઈ

૨૦. આ બંધુ વર્ણન શબ્દોના જરા ઓછા વધતા પ્રમાણમાં પણ બરોબર રીતે તબકાત અને સિકંદરીમાં આપ્યું છે. તબકાત પૃ. ૨૦૭-૨૦૮, ગૂ. ભા. ૩૬-૩૮, અ. ભા. ૧૦૮-૧૦.

થઈ ગઈ તેમાં પણ ગૂજરાતની ટુકડી વિજય કરીને પાછી ફરી. ૨૧ હિ. સં. ૮૨૬ (૧૪૨૩) ના રખી ઉલ આખરની ૨૪ મી તારીખે ગૂજરાતની સેના માળવામાંથી સ્વદેશ જવા ઊપડી, પરંતુ હોશંગે સારંગપુર તરફથી પાછા આવી પાછી વળતી આ સેના ઉપર ફરી હુમલો કર્યો. આ વખતે પણ જાનનગરથી આણેલા કેટલાક હાથીઓ ગૂજરાતની સેનાના હાથમાં આવ્યા. ૨૨ જમાદી ઉત્ર આખર માસની ૪ થી તારીખે વિજયી લશ્કર અમદાવાદ શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને શહેરમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો આ માળવાના લાંબા યુદ્ધની વિગતો ઉપરથી લાગે છે કે આ વિજય હમેશનો વિજય નહોતો. હોશંગનું લશ્કર ફરી ઊભું થાય નહિ એવું હાથું નહોતું, અને યુદ્ધનું પરિણામ ટૂંક વખત માટે જ હતું, અહમદશાહના લશ્કરની ખુવારી પણ આ યુદ્ધમાં ભારે થઈ હતી. અમદાવાદ આવ્યા પછી બાદશાહે ત્રણ વર્ષ સુધી ખીજી લડાઈ કરી નહિ; અને ન્યાય, રાજ્યવહીવટ તથા ખેતીના સુધારામાં ધ્યાન આપ્યું. ૨૩

ફરી ઈડર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વસાવ્યું

અહમદશાહે ત્રણ વર્ષ પોતાના લશ્કરને આરામ આપ્યો, પણ લાંબો વખત શાંતિમાં રહેવાનું એના નસીબમાં હતું નહિ. ઈડરના

૨૧. આ નાની લડાઈનું વર્ણન માત્ર તખ્તકાતમાં જ છે, સિકંદરીમાં નથી.

૨૨. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૮. પાછા જતાં લશ્કર ઉપર હોશંગને આ હલ્લો સિકંદરીમાં નથી લખ્યો, પણ સિકંદરીના બંને તરજૂમા (ગૂ. ભા. પૃ. ૩૮ અને અં. ભા. પૃ. ૧૧૦)માં વધારામાં એમ લખ્યું છે કે આ વિજય પહેલાં બે મહિના અગાઉ અહમદશાહે શેખ અહમદ ખટુને અમદાવાદ પત્ર લખીને પુછાવ્યું કે આ લડાઈ માટે અહીં હજી ક્યાં સુધી રોકાવું પડશે? ત્યારે એ સંત પુરુષે જવાબ આપ્યો કે હિ. સ. ૮૨૬ માં વિજય કરી પાછા ફરશો; અને તેમ જ બન્યું આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહમદશાહ આ લડાઈની ખુવારીથી કંટાળી ગયો હતો.

૨૩. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૮-૨૦૯. સિકંદરી આ બાબત ટૂંકામાં જ ખતાવે છે કે અમદાવાદ આવીને સુખચેનમાં વખત ગાળ્યો વહીવટ વગેરે બાબત તેમાં કંઈ લખ્યું નથી.

રાવ રણુમલના પુત્ર રાવ પૂંજએ ખંડણી ભરવામાં લીલ કરી હતી. અને સુલતાન માળવા સાથે યુદ્ધમાં હતો ત્યારે હોશંગ સાથે એણે છૂપી ખટપટ પણ કરી હતી એવું એના જાણવામાં આવ્યું હતું. ૨૪ એટલે ઈંડર ઉપર એક વાર આખરનું યુદ્ધ કરી હમેશની ખટપટ અને ઉપાધિનો અંત લાવવા અહમદશાહે આ વખત નિશ્ચય કર્યો. હિ. સ. ૮૨૯ (૧૪૨૬)માં સુલતાને ઈંડર તરફ સુસજ્જ લશ્કર મોકલ્યું, અને લશ્કરે ઈંડરની આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો. રાવ પૂંજે પણ પોતાના પિતા રણુમલની અમદાવાદના સુલતાનો સાથે લડાઈઓ અને કેટલીક વાર મળેલા વિજયો ભૂલી ગયો નહોતો, એટલે પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ શકે તેમ નહોતું. ઈંડરના લશ્કરે અમદાવાદના લશ્કરનો સારી રીતે સામનો કર્યો, અને લડાઈ જરા ધારવા કરતાં લાંબી ચાલી એટલે અહમદશાહે પોતે ઈંડર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ઈંડર તરફથી અહમદશાહને અને એના પિતામહ મુજફ્ફરશાહને ઘણી વાર તકલીફ નડી હતી, એટલે એ દિશાએથી અમદાવાદ શહેરનું રક્ષણ કરવા અને ઈંડરના રાજાને હમેશ દબાવેલો રાખવા હાથમતી નદીને કિનારે અહમદશાહે પોતાના નામ ઉપરથી અહમદનગર^{૨૫} ગામ

૨૪. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૦૯. સિકંદરીમાં આ ખટપટનું કારણ આપ્યું નથી. તેમાં માત્ર ઈંડર તરફ ચડાઈ કરી રાજાને હુંગરમાં કાઢી મૂક્યો એટલું જ લખ્યું છે. ઈંડરની આ લડાઈનું વર્ણન સિકંદરીએ બહુ જ દૂકામાં પાડ્યું છે. તખકાતમાં તે બરાબર રીતે આપેલું છે.

૨૫. હાથમતીને કિનારે અહમદનગર વસેલું છે, તે આજે હિંમતનગર નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે અગાઉ લોકો એને અમનનગર કહેતા. આજે તે ઈંડર રાજ્યનું ખીલું મુખ્ય નગર છે. સિકંદરી અને તખકાતની પ્રતોમાં હાથમતી સ્પષ્ટ છતાં તખકાતની એક પ્રતમાં સાબરમતી નામ ભૂલથી હોવાને લીધે તખકાતના અંગ્રેજ ભાષાંતરકાર ઝજેન્દ્રનાથ દે પૃ. ૨૦૯ ની નોંધમાં આ માટે ચર્ચા કરે છે અને લખે છે કે અહમદનગર નકશામાં સાબરમતીને મળતા એક વહેણા (ઉપર આવેલું છે, જે વહેણો Cairab (ખેડા ?) આગળ સાબરમતીને મળે છે. પરપ્રાંતીને ગૂજરાતની ભૂગોળનાં નાનાં સ્થળોમાં ભૂલ થવા સંભવ છે એનો આ દાખલો છે.

વસાની ત્યાં મળખૂત પથ્થરનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો. ગૂજરાતમાં લશ્કરી મહત્વનાં સ્થળે કિલ્લાઓ બાંધવાની અહમદશાહની નીતિ બાળપણથી હતી તે આગળ જોઈ ગયા છીએ, અને અહમદનગરનો કિલ્લો પણ તે નીતિનો જ એક ભાગ હતો. હિ. સ. ૮૩૦ માં આ કિલ્લાનો પાયો નાંખાયો, અને સુલતાને પોતે ત્યાં નિવાસ કરીને બાંધકામ ઝડપથી પૂરું કરવા બાસ ધ્યાન રાખ્યું. અહમદનગરમાં નિવાસ કરી સુલતાને ઈડર તરફ ટુકડીઓ મોકલીને આસપાસનાં ગામો અને ખેતરના પાકનો નાશ કરવા માંડ્યો. ૨૬૨ રાવ પૂંજાએ ૨૬ પણ આ બધો ત્રાસ જોઈને લડાઈ જોરમાં ચાલુ જ રાખી અને ધાસ વગેરે લેવા આવનારી સુલતાનની ટુકડીઓ ઉપર ઓચિંતો તૂટી પડી બદ્દો વાળવો પણ ચાલુ રાખ્યો.

રાવ પૂંજાનું મરણ

આમ લડાઈ લાંબાવાથી કંટાળીને ઈડરના રાજાએ મોટી ખંડણી આપવાનું કમૂલ કરીને સુલેહ કરવા કહેવડાવ્યું, પરંતુ ઈડર

૨૬૨ તખ્તમાં, પૃ. ૨૧૦. Tar-o-khushk-લીલું ને સૂકું-પાક અને ધરને બાળી કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

૨૬. પરપ્રાંતીની બીજી ભૂલનો દાખલો આ રહ્યો તે જોવા જેવો છે : રાવ પૂંજા ઉપર એ જ પૃષ્ઠ ઉપર નોંધમાં મળેન્દ્રનાથ લખે છે કે પૂંજે 'Poonja' એ કયા સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ ખડું સંસ્કૃત નામ 'પૂજ્ય' 'Pujya' હોય, પૂંજના બાપ રણમલ માટે શ્રીયુત દે લખે છે કે Ranmal નું ખડું નામ Rana Mall (રાણા મલ્લ) એટલે an athlete in war એવું હોવું જોઈએ, આમ અર્થ ખરા કરવા જતાં અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે રાણા મલ્લ કરવાની શી જરૂર ? પૂંજે શબ્દ તો ચોખ્ખો ગૂજરાતી જ છે, રાણા ને 'રણ' સમજને લડાઈ અર્થ કર્યો. 'રણ' ને રાણા સમજવા એ વિચિત્રતા ! આમ દેશી તળપદી બાબતોમાં પરપ્રાંતીઓ ઘણીવાર ભૂલો કરે છે તેનો આ દાખલો નોંધવાલાયક છે, બીજી રીતે તખ્તમાં એમનું લાખાંતર ઉત્તમ છે.

તરફથી આવી રીતે ઘણી વાર સુલેહ થયા છતાં સુલેહનો ભંગ થવાથી અહમદશાહને વિશ્વાસ પડ્યો નહિ અને એણે છેવટ સુધી લડીને ઈડરને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વખત સુલતાન પોતે ઈડરગઢ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને આસપાસના ત્રણ કિલ્લા લીધા. ઈડરને રાજા આ વખતે નજીકના ટેકરાઓમાં રજ સંતાઈ ગયો. સુલતાન ઈડર શહેર લૂંટીને અહમદનગર પાછો આવ્યો આ વખતે હિ. સ. ૮૩૦ માં અહમદનગરના કિલ્લાનું બાંધકામ સંપૂર્ણ થયું. સુલતાને હજી ઈડરના મુલકને હેરાન કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યું હતું. રાવ પૂંજએ ફરી પોતાના વકીલો મોકલીને સુલેહ માટે વિનંતિ કરી પણ સુલતાને તેના ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ઈડરની સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા નક્કી કર્યું હતું, એટલે પૂંજને નાસભાગ કરતાં કરતાં અને સંતાતાં સંતાતાં પણ લડાઈ ચાલુ રાખ્યા વગર છૂટકો નહોતો. એક વખત ટેકરાઓમાં સુલતાનની એક ટુકડી ધાસ લેવા ગઈ હતી તેની સાથે પૂંજને અથડામણ થઈ ગઈ. પૂંજએ બહાદુરીથી સામનો કર્યો. એ ટુકડીનો એક હાથી છૂટો પડેલો તેને પૂંજએ ધાયલ કર્યો અને ભગાડ્યો. આ વખતે પૂંજની પાછળ અહમદશાહના સિપાઈઓ પણ પડેલા હતા. પૂંજે નાસતાં નાસતાં એક કરાડ ઉપર આવી ચડ્યો તે જ વખતે એનો ઘોડો હાથીને બેઈને લડકયો અને કરાડ ઉપરથી બાજુની ઊંડી ખોમાં પડી ગયો. આમ થવાથી પૂંજનું તત્કાળ મરણ

૨૭. તખ્તકાતે અકબરીમાં પૃ. ૨૧૦-૨૧૧ માં આ વર્ણન આપેલું છે. સિકંદરીમાં કોઈ જ આખું નથી. તખ્તકાતમાં લખે છે કે સુલતાન ઈડર તરફ ચડ્યો ત્યારે રાવ પૂંજ બીજનગરની ટેકરીઓમાં ભરાઈ ગયો, ત્રજેન્દ્રનાથ દે આ બીજનગરને બૂલ સમજી વિસલનગર પાઠ કબૂલ રાખે છે. સિકંદરીમાં પણ બીજનગર છે એમ એ લખે છે, પરંતુ સિકંદરીમાં કોઈ નામ જોવામાં આવતું નથી. વિસલનગરની પેઠે વિજપુર પણ ઈડરથી ખાસે પડે, પણ આ ગામ કયું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે, ટેકરાનો પ્રદેશ ઈડરની ઉત્તર તરફ છે. વિસલનગર અને વિજપુર પશ્ચિમ-દક્ષિણે આવે, એ બાજુ તો સાબરમતીનાં કોતરા હોવાનો સંભવ હોય.

થયું. અહમદશાહના સિપાઈ એએ હાથીને પકડી લીધો. પણ પૂંજની વાખતમાં કાંઈ ખબર તેમને પડી નહિ. છેવટે એક કઠિયારાને પૂંજનું શરીર હાથ લાગતાં તેનું માથું કાપી લઈને સુલતાનની પાસે જઈને ધ્યું. સુલતાને તેની ઝોળખાણ માંગી ત્યારે પૂંજના લશ્કરમાંથી સુલતાનના લશ્કરમાં જોડાયેલો એક માણસ આવ્યો અને માથું 'રાવજી'નું છે એની ઝોળખાણ આપી. રાવ પૂંજને આ માનવાચક શબ્દ લગાડવાથી કેટલાક અમીરો ગુસ્સે થયા, પણ એ માણસ પ્રથમ ઈડરનો સેવક હતો તેથી એનું કાર્ય યોગ્ય હતું એમ કહીને અહમદશાહે એની પ્રશંસા કરી.^{૨૮} આ રીતે ઈડરના રાજાને અહમદશાહ વશ કરી શક્યો નહિ, પણ એનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને માત્ર ઈડરના મુલકને હેરાન કર્યો. અહમદશાહના લશ્કરે આ વખતે ઈડર થોડા વખત માટે તાબે કર્યું હતું. રાવ પૂંજના પુત્ર હરરાયે છેવટે ખાનજહાન સુલતાનીને વચ્ચે નાંખીને ત્રણ લાખ રૂપેરી ટંકા ખંડણી તરીકે દર વર્ષે આપવાના કબૂલ કરીને સલાહ કરી.^{૨૯}

ઈડર સાથે સલાહ કરીને પાછા ફરતાં પહેલાં મલીક હસનને સફદરઉલ્મુલ્કનો દંદકાળ આપીને એક લશ્કર સાથે અહમદનગરના કિલ્લામાં મૂક્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલાં ગુડવાડાનો^{૩૦} મુલક લૂંટ્યો. થોડા વખત પછી મલીક મુકર્રમને ઈડરના હરરાય સાથે

૨૮. આ વર્ણન તખ્તકાત અને સિકંદરીનાં બન્ને લાખાંતરમાં વિગતવાર આપ્યું છે. તખ્તકાત, પૃ. ૨૧૧, સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૩૬, અં. ભા. ૧૧૧. લોકોને દેશાલિમાન કેટલું ઓછું છે તેનો પણ આ દાખલો છે.

૨૯. તખ્તકાતે અકબરીમાં રાવ પૂંજના પુત્ર હરરાય સાથેની સલાહનું આ વર્ણન આપ્યું છે. સિકંદરીમાં એ માટે એક અક્ષરે લખ્યો નથી; બેલી પોતાની નોંધમાં તખ્તકાતનો ઉતારો આપે છે તેમાં હરરાયને બદલે બીરરાય નામ લખે છે, પણ શ્રી. દેવું હરરાય કે હરિરાય નામ ખતું લાગે છે.

૩૦. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૨, એમાં કીલવારા નામ છે. બીજી તબાક્કીમાં કંકવાર અને કીલવારા નામ લખે છે. ઉપરનો પાઠ રાસમાળામાં આપેલો છે. આ નામનો પત્તો લાગ્યો નથી.

મોકરોના પગારની બાબતમાં તકરાર પડી અને હરરાયે પૈસા ચૂકવવામાં આનાકાની કરી એવા સમાચાર મળતાં સુલતાને ઈંદર તરફ જવા તૈયારી કરી. હરરાય કોઈ જગ્યાએ નાસી ગયો છે એવી ખબર પણ મળી. હિ. સ. ૮૩૨ ના સફર માસની ૪ થી તારીખે સુલતાને ઈંદર ઉપર ઝડપી દૂધ કરી અને ફત્વી સફરે કિલ્લામાં પહોંચી ગયો. ૩૧ દક્ષિણના બહમની રાજ્ય સામે લડાઈ અને ઝાલાવાડના રાજાનું દક્ષિણમાં જવું

હિ. સ. ૮૩૩ (ઇ. સ. ૧૪૩૦) ઝાલાવાડના રાજા કાન્હાને લાગ્યું કે ઈંદરની લડાઈ પત્યા પછી એનો પોતાનો વારો આવશે અને અહમદશાહ વેર લીધા વગર રહેશે નહિ. આ ઉપરથી એ રાજા દક્ષિણ તરફ નાસી ગયો. ૩૨ અહમદશાહે એની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું એટલે એ આસીરના સુલતાન નસીરખાનને શરણે ગયો. નસીરખાનને કાન્હા રાજાએ બે વૃદ્ધ હાથીઓ ભેટ આપેલા એટલા ખાતર અહમદશાહનો સંબંધ એ ભૂલી ગયો અને રાજાને આશરો આપ્યો. આસીરગઢમાં થોડો વખત રહીને રાજા ગુલબર્ગ જઈને સુલતાન અહમદ બહમની પાસેથી પોતાને મદદ કરવાને લશ્કર મેળવ્યું અને ખાનદેશનો નંદરબાર પાસેનો મુલક લૂંટવા માંડ્યો. આ સમાચાર અહમદશાહને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના શાહબાદા મુહમ્મદખાનને, સૈયદ અબુલખૈર ૩૩.

૩૧. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૨.

૩૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૨-૨૧૩. આ બધું વર્ણન માત્ર તખકાતમાં છે. સિકંદરીમાં અહમદશાહનાં પાછલાં વર્ષોનો અહેવાલ આટલેથી ટૂંકમાં પતાવેલો છે. ઝાલાવાડના રાજાનું નામ કાન્હો તખકાતમાં આપેલું છે. સિકંદરી પહેલાંની લડાઈમાં એને છત્રસાલ કહે છે, એટલે કાન્હો જુદો રાજા કે છત્રસાલ પછીનો રાજા તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

૩૩. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૩. સિકંદરીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં બેલી આ બધો ભાગ તખકાતમાંથી ઉતારે છે, પણ બેલીની તખકાતની નકલમાં અયુબખાન છે. ન્યારે મી. દે અબુલ ખૈર લખે છે. નંદરબારનો ભાગ ગુજરાતનો હતો એ જણાશે.

સૈયદ આલમનો પુત્ર સૈયદ કાસીમ, મલીક મુકર્રમ અહમદ અયાઝ, અને મલીક ઇફતીખાર-ઉદ્દમુલ્ક વગેરે મોટા અમીરોને પણ શાહ-જાહાની સાથે મોકલ્યા. આ ગૂજરાતી લશ્કરે અહમની લશ્કરને હરાવ્યું અને ધણા દક્ષિણીઓ માર્યા ગયા. જે બચ્યા તે દોલતાબાદ તરફ નાસી ગયા.

જ્યારે આ સમાચાર અહમની સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના વડા શાહજાહ સુલતાન અકબરની અને ખીજા શાહજાહ ખાનજાહાનને કાદરખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીર સાથે ગૂજરાતના શાહજાહાની સામે લડવા મોકલ્યા, અને એ બધા દોલતાબાદ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આસીરનો નસીરખાન અને ઝાલાવાડનો કાન્હો રાજા પણ એ લોકોને આવીને મળ્યા. ગૂજરાતનો શાહજાહ મુહમ્મદખાન પોતાના લશ્કરને લઈ દોલતાબાદ તરફ ગયો અને મોટી લડાઈ શરૂ થઈ. તેમાં ગૂજરાતનો સેનાપતિ મલીક મુકર્રમ અહમદ અયાઝ અને કાદરખાન વચ્ચે હાથોહાથની ઝપાઝપી થઈ અને કાદરખાન માર્યો ગયો અને ઇફતીખાર-ઉદ્દમુલ્કના હાથમાં પણ દુશ્મનના હાથી વગેરે આવ્યા. આમ થતાં સુલતાન અકબરની નાસી ગયો અને દોલતાબાદના કિલ્લામાં ભરાયો.^{૩૪} નસીરખાન પણ ખાનદેશ તરફ નાસી ગયો. આ તરફ શાહજાહ મુહમ્મદખાનને દોલતાબાદનો કિલ્લો લેવો અશક્ય લાગ્યો એટલે એ આસીર ધુરહાનપુરના મુલકને લૂંટતો નંદરખારમાં આવીને રહ્યો, અને બધી હકીકત પોતાના પિતા અહમદશાહને લખી જણાવી. જવાબમાં અહમદશાહે એને બંદોબસ્ત માટે થોડો વખત નંદરખારમાં વધારે રોકાવા ફરમાવ્યું.^{૩૫}

માહીમ ઉપર અહમની અમીરની ઘડાઈ અને ગુજરાતના
નોંધાયેલ ત્યાં જવું

૩૪. તખ્તે અકબરી, પૃ. ૨૧૩.

૩૫. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૪.

હિ. સ. ૮૩૪ માં માહીમના અધિકારી કુતુબખાન^{૩૬} અને ખીજા રહેવાસીઓ તરફથી અહમદશાહ ઉપર એવી અરજ આવી કે અહમદશાહ બહમની તરફથી મલીક હસન ઉર્ફે મલીક ઉતુખરે આવીને માહીમનો કબજો લીધો છે અને લોકોને કેદ^{૩૭} કરીને લઈ ગયો છે. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે શાહજહાં ઝફરખાનને ખીજા મોટા અમીરો સાથે મલીક ઉતુખરને સજા કરવા મોકલ્યો. ખીજા તરફ દીવ બંદરના કાટવાળ મુખલીસ-ઉદ્દમુલક ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે એણે દરેક બંદરમાંથી વહાણો ભેગાં કરીને નૌકાસૈન્ય લઈ શાહજહાં ઝફરખાનની મદદે બિપડવું. આ હુકમને અનુસરીને મલીક મુખલીસ-ઉદ્દમુલક પાટણ સોમનાથ, દીવબંદર, ઘોઘા અને ખંભાત તાબેનાં બંદરોમાં થઈને નાનાં મોટાં સાતસો^{૩૮} વહાણો તૈયાર કરી મોટા કાફલા સાથે દરિયાઈ રસ્તે માહીમની નજીકમાં જઈ શાહજહાંના

૩૬. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૪. ફિરિશ્તામાં આ હકીકત જુદી રીતે આપેલી છે. એમાં કુતુબખાનના મરણ પછી મલીક ઉતુખરને બહમની સુલતાને મોકલ્યો એમ લખે છે. તારીખે અલફીનો ઉતારો પ્રજેન્દ્રનાથ દેવે આપ્યો છે તેમાં આ કુતુબને રાય કહ્યો છે. બેલી એમ ધારે છે કે શાહજહાં ફતેહખાનને પોતાની પુત્રી પરણાવી તે આ માહીમનો રાય, રાસમાળામાં એને હિંદુ રાજા કહ્યો છે અને એણે અહમદશાહના પુત્રને પોતાની પુત્રી આપી એમ લખે છે. કદાચ કોઈ નાનો હિંદુ રાજા મુસલમાન થઈ ગયો હોય અને કુતુબખાન નામ રાખ્યું હોય એમ બને.

૩૭. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૫. એમાં મુસલમાનોને પકડીને લઈ ગયો એમ લખે છે. પણ સામાન્ય વેપારીઓને લઈ ગયો હશે એમાં મુસલમાનો પણ હશે એવો અર્થ છે. માહીમ ગૂજરાતને તાબે હતું એ મહત્વની વાત છે.

૩૮. ફિરિશ્તા અને રાસમાળા સત્તર વહાણો ફક્ત લખે છે, પણ સત્તર વહાણોમાં કેટલું લશ્કર જઈ શકે? તે સમયનાં વહાણો પચાસ ટનનાં મોટામાં મોટાં થતાં હતાં. સાતસો હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી. ગૂજરાતનાં બધાં બંદરોએ થઈને સાતસો મળી શકે, સાતસોનો આંકડો તખકાત (પૃ. ૨૧૫) નો છે અને તે બરોબર લાગે છે.

લશ્કરને મળ્યો. આ વહાણોના કાફલાને થાણા તરફ મોકલી પોતે શાહજાદા સાથે રહ્યો. હવે શાહજાદા ઝફરખાને ઇંદીખાર-ઉંમુદકને અને મલીક સુલતાન સુલતાનીને એક બાજુથી થાણા ઉપર લશ્કર લઈને આગળ મોકલ્યા. તે જ વખતે દરિયાઈ માર્ગે ગૂજરાતનો કાફલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને થાણાની આરે બાજુ ઘેરા જેવી સ્થિતિ થઈ. થાણાનો અધિકારી કિલ્લામાંથી બહાર આવીને બહાદૂરીથી લડ્યો પણ ગૂજરાતના તરી અને ખુશ્કીના હુમલા આગળ ફાવ્યો નહિ અને નાસી ગયો. શાહજાદાએ થોડું લશ્કર ત્યાં મૂક્યું અને માહીમ ઉપર ચડાઈ કરી. મલીક ઉતુખરે મોટાં ઝાડનાં થડની વાડ કરી માહીમને ફરતો કોટ કરી લીધો હતો. મલીક ઉતુખર બહાર આવીને ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડ્યો પણ ફાવ્યો નહિ અને લાકડાના કોટમાં ભરાયો. બીજી બાજુથી ગૂજરાતનો કાફલો પણ આવી પહોંચ્યો અને જમીન તથા દરિયામાર્ગે ગૂજરાતનો હુમલો સહન ન કરી શકવાથી મલીકે બહમની સુલતાનને મદદ માટે અરજી કરી, અને એ સુલતાને પોતાના તરફથી દશ હજાર સવાર અને સાઠ મોટા હાથી સાથે પોતાના બે શાહજાદા અને ખાનજહાન વઝીરને મોકલ્યા. એ બધાને

જમીન અને દરિયાઈ લડાઈમાં દક્ષિણના સુલતાનની હાર

આવેલા જોઈ હિંમત આવવાથી મલીક ઉતુખર માહીમની બહાર નીકળીને મળ્યો અને મંત્રણા કરી પહેલું થાણા પાછું લેવા નક્કી કર્યું. આ બાજુ ગૂજરાતના શાહજાદાને આ ખબર પડવાથી એ થાણા તરફ ગયો અને દક્ષિણી લશ્કર હાર્યું, અને મલીક ઉતુખર નાસી ગયો, અને એનું લશ્કર પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. કેટલાક વહાણોમાં નાહા તેમને ગૂજરાતના દરિયાઈ કાફલાએ પકડ્યા. શાહજાદો ઝફરખાન માહીમમાં આવ્યો અને આખો મુલક કમજો કર્યો. એણે કેટલુંક કીમતી કાપડ અને નાણાંનો ખર્ચનો વહાણોમાં ભરીને પોતાના પિતા અહમદશાહને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યો. ૩૬

અહમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી હઠાવી

આ હારની ખબર અહમની સુલતાનને પડી એટલે એણે વેર વાગવાને મોટી તૈયારી કરવા માંડી અને મોટું લશ્કર તૈયાર કરી ખાનદેશના મુલક આગલાણની તરફ આવી ગૂજરાતની સરહદ સુધી આવી પહોંચ્યો. આ બાજુ નંદરબારથી શાહનંદા મુહમ્મદખાને અહમદશાહને અરજ કરી કે ચાર ચાર વર્ષથી પોતે દૂર દેશાવરમાં રહ્યો છે અને અમારેની દુકડીઓ પણ પોતપોતાના રથાને જવાથી લશ્કર ઓછું થઈ ગયું છે અને અહમની સુલતાન નંદરબાર તરફ આવવા નીકળ્યો છે આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદશાહ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરતો હતો તે મુલતવી રાખીને નંદરબાર તરફ ઊપડ્યો અને રસ્તામાં નાંદોલનો મુલક લૂંટતો^{૪૦} હિ. સ. ૮૩૫ માં ખાનદેશની હદ નજીક આવી પહોંચ્યો. મહમ્મદ અહમનીના ગુપ્તચરોએ આ સમાચાર એને પહોંચાડ્યા. એટલે એક લશ્કરી દુકડી મૂકીને પોતે ગુલબર્ગ પાછો ગયો. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહ ગૂજરાત તરફ પાછો વળ્યો^{૪૧}

પણ ગૂજરાતી લશ્કર પોછું જાય છે એવું સાંભળીને અહમની સુલતાને ખાનદેશમાં ગૂજરાતને તાબેના તંબોલના^{૪૨} કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી. એ કિલ્લો મલીક સચ્ચાદત સુલતાનીના હાથમાં હતો.

૪૦. તખ્તગતે અકબરી, પૃ. ૨૧૭. આ ઉપરથી લાગે છે કે હિંદુ રાજાઓને અંખીને બેસવા દેવાનો અહમદશાહનો વિચાર હતો જ નહિ અને ધીમે ધીમે બધાને ખાલસા કરવાનો ઈરાદો પણ હોવો જોઈએ. લૂંટવાનું તો જાણે સામાન્ય નિયમ જ હોય એમ લાગે છે. હિંદુ રાજાઓ પણ લાગ મળતાં ખંડણી ભરવાનું કે ખટપટ ઊભી કરવાનું ચૂકતા નહોતા.

૪૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૭.

૪૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૧૮, કેમ્બ્રિજના ઇતિહાસમાં બતનોલનો કિલ્લો લખે છે.

બહમની સુલતાને મોટી મદદ આવે છે એવું કહીને નાયકાજી લોકોને કિલ્લો ગમે તેમ કરીને લેવા કહ્યું અને ભારે ધનામે આપવા પણ કહ્યું અને એ લોકો કિલ્લા ઉપર રાતોરાત ચડી ગયા, પણ મલીક સંઆદત તૈયાર હોવાથી એણે ધણા હુમલો કરનાર નાયકાએને મારી નાંખ્યા અને બહાર આવીને બાકીના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યો અને તેમને હરાવ્યા. ખામ્બોમાં ગંધતા ધણા માણસો ધવાયા અને માર્યા ગયા.

બહમની સુલતાનની છેવટની હાર

હવે ગૂજરાતનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચ્યું હતું અને અહમદ-શાહ પોતે તેમાં હતો. સુલતાન અહમદ બહમનીને પોતાનાં લશ્કરની વારંવાર હાર થવાથી ધણી શરમ આવી હતી અને એ પોતાના અમીરોને આ વખતે કહેવા લાગ્યો કે ‘ગૂજરાતી લશ્કરે દક્ષિણી લશ્કરને વારંવાર હરાવ્યું છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો આખું દક્ષિણ ખોઈ બેસીએ.’ આમ કહીને એ પોતે પણ અહમદશાહ ગૂજરાતી સામે લડાઈમાં ઊતર્યો અને ભારે લડાઈ શરૂ થઈ. દાઉદખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીરે ગૂજરાતી અમીરોને પડકાર દીધો, પણ તે અઝદ-ઉદ્દુલ્લકને હાથે કેદ પકડાયો. બન્ને લશ્કર બહાદુરીથી લડ્યાં, પણ આખરે દક્ષિણના લશ્કરની ભારે ખુવારી થવાથી અહમદ બહમની પાછો નાહો. અહમદશાહ ગૂજરાતીએ તંબોલના કિલ્લામાં જઈ સંઆદત સુલતાની ઉપર તેની બહાદુરી માટે ધણી મહેરબાની બતાવી ત્યાંથી એ તાલનેરના કિલ્લા તરફ આસપાસનો મુલક લૂંટતો.

૪૩ તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૮. તખ્તકાતના શ્રી. દેના તરજૂમામાં અને બેલીએ સિકંદરીમાં વધારામાં આપેલા તરજૂમામાં (પૃ. ૧૧૬) ‘પાઈક’ નતના લોક (Paiks) લખ્યા છે. શ્રી. દેના તરજૂમામાં નીચે નોંધમાં ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી તેનો તરજૂમો કરનાર કર્નલ બ્રીગ્ઝ ‘નાઈંગ’ Naings લખે છે. આ કઈ જાત તે સમજવું નથી. નાયકા નામના લીસની જાત હોય, તેથી અહીં ‘નાયકા’ પાઠ સ્વીકાર્યો છે.

ગયો અને કિલ્લાની મરામત કરાવી. મલીક તાજઉદ્દીનને મુખ-ઉલ્લુકને કાઢવા આપીને તેને તાલનેર બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો; અને નંદરબારને રસ્તે અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ૪૪ અમદાવાદ આવ્યા પછી માહીમના રાજાની પુત્રીને વિવાહ એણે શાહનશાહ ફતહખાન સાથે કર્યો. ૪૫

તખ્તગાતે અકબરીનો લેખક ખરા ઇતિહાસ લેખકની દૃષ્ટિએ આ લડાઈ જુએ છે.

દક્ષિણના બહમની સુલતાન સાથે ગૂજરાતના અહમદશાહની આ લડાઈ માટે તખ્તગાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ એક સાચા ઇતિહાસકારને શોભે એવી ટીકા કરે છે. એ લખે છે કે તારીખે બહમનીમાં તખ્તગાતના કિલ્લાની આ લડાઈની હકીકત જુદી રીતે આપી છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આ લડાઈ બે વર્ષ ચાલી અને અહમદશાહે એ કિલ્લો પોતાને તાબે રહેવા દેવા માટે બહમની સુલતાનને સમજાવવા માટે એલચી મોકલ્યો હતો, પણ બ્યારે બહમની સુલતાને ન માન્યું ત્યારે અહમદશાહ ગૂજરાતીએ લડાઈ ચાલુ રાખી અને પ્રદેશને લૂંટવા પણ માંડ્યો. આખરે બહમની સુલતાનનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને હાર્યો. કર્તા લખે છે કે તારીખે બહમનીના કર્તાએ સત્ય હકીકત પોતાના ઇતિહાસમાં લખી નથી, પણ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પોતે આ જે હકીકત લખી છે તે લગભગ સત્ય છે. તારીખે ફિરિશ્તાએ તારીખે બહમનીનું નામ 'સિરોજુત્તવારીખે દખ્ખખ'.

૪૪. તખ્તગાતે અકબરી, શ્રી. દેનો તરજૂમો, પૃ. ૨૧૮-૧૯. બેલીએ પોતાના સિફંદરીના તરજૂમામાં તખ્તગાતના આ ભાગનો તરજૂમો ઉમેર્યો છે. (પૃ. ૧૧૯-૨૦) ફિરિશ્તા લખે છે કે અમદાવાદ પાછા ફરતાં સુલતાન નાંદોદ આવ્યો અને ત્યાં એન ઉલ્લુકને બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો. નાંદોદનો રાજા તો હતો જ એટલે આ નિમજૂકનો અર્થ સમજાતો નથી. તખ્તગાત આ વાતને ટેકા નથી આપતી.

૪૫. આ લગ્નની તારીખ તખ્તગાતમાં નથી આપી, પણ ફિરિશ્તા હિ. સ. ૮૩૬ લખે છે.

એવું આપેલું છે અને એના લખાણ પ્રમાણે આમાં કોઈ જીત્યું નથી એમ કહે છે. તખ્તકાતના લેખકને પક્ષપાતનું કારણ નથી જ્યારે બહમની તવારીખ-લેખકને તેના સુલતાનની શરમ પડે. ૪૬

સુલતાન અહમદ બહમની સાથેની આ લડાઈએ પહેલાં એના બાપ ફિરોઝ બહમનીના વખતમાં દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યોએ વિજયનગરના હિંદુ સામ્રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને તેનો નાશ કર્યો તે વખતે ગૂજરાતથી અહમદશાહે પણ લશ્કર મદદ માટે મોકલેલું; પરંતુ આ વાત સિકંદરીમાં લખેલી છે છતાં તખ્તકાતે અકબરીમાં તેને ટેકો મળતો નથી. સિકંદરી કહે છે કે અહમદ બહમનીએ લશ્કરને પાછું મોકલી આપ્યું હતું.

કારણ વિનાની લડાઈએ

દક્ષિણની લડાઈમાંથી પરવાર્યા પછી અહમદશાહ મેવાડ બાજુ નાગોર તરફ ગયો. ૪૭ હિ. સ. ૮૪૬ ના રજા માસમાં (ઈ. સ. ૧૪૩૨) આ લશ્કરી હિલચાલનું કોઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી. રસ્તામાં શહેરો અને ગામડાં લૂંટતો અને મૂર્તિનાં મંદિરો તોડતો સિદ્ધપુર ગામ આગળ ગયો, અને થોડે દહાડે કુંગરપુર પાસે પડાવ

૪૬. તખ્તકાતે અકબરી, પ્રજેન્દ્રનાથ દેને તરજૂમો-પૃ. ૨૧૯-૨૦, બેલીએ પોતાના સિકંદરીના તરજૂમામાં ઉમેરેલો તરજૂમો પૃ. ૧૨૦.

૪૭. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૦-૨૨૧ (શ્રી. દેનું ભાષાંતર); પરંતુ બેલીએ (પૃ. ૧૨૦) તખ્તકાતનું જે ભાષાંતર આપેલું છે તેમાં મેવાડ, નાગોર ઉપરાંત કોલીવાડા એવું ત્રીજું સ્થળ પણ આપેલું છે. શ્રી. દેએ અહમદશાહ હરપુર આવ્યો એમ લખ્યું છે અને બરપુર, સમ્રપુર એવાં પાડાંતરો આપ્યાં છે. પરંતુ બેલી તખ્તકાતના જ ભાષાંતરમાં સિદ્ધપુર આપે છે અને તે રાકાવાળું લાગે છે છતાં એ પાઠ અત્રે સ્વીકાર્યો છે. તખ્તકાતના આ આખા વર્ણનમાં કોઈ જોડાણો લાગે છે. નાગોરમાં પોતાનો સગો જ હતો તો ફરી તેના ઉપર ચડાઈ કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ નથી થતું, તેમજ મેવાડ અને પાછળથી મેવાસ બન્ને લખવાથી ગૂંચવણ ઊભી કરી છે.

નાંખ્યો. ત્યાંનો રાજા ગણેશ પહેલાં તો નાસી ગયો, પણ પાછળથી સુલતાનને આવીને નમ્યો અને ખંડણી આપી. ત્યાંથી અહમદશાહે કોલીવાડા^{૪૮} અને મેવાડના રાજા મોકલના તાબાનું દેલવાડા લૂંટીને ત્યાંના મહેલો તોડી પાડ્યા અને મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો, પણ મેવાડમાં એ ફાળ્યો હોય એમ લાગતું નથી. ^{૪૯} જે જે લોક સામા થયા તેમને હાથીના પગ તળે કચરી નાંખ્યા. આ વિભાગમાં ખંડણી વસૂલ કરવા મલીક સુલતાનીને નીમીને પોતે રાઠોડ રાજાઓને^{૫૦} વશ કરવા ગયો, પણ રાઠોડો શરણે થયા અને ખંડણી આપી. રામસખાન દંદાણીનો પુત્ર ફિરોઝખાન પણ લાખો ટંકની ખંડણી લઈ સુલતાનને ચરણે ધરવા આવ્યો, પણ સુલતાને એની ખંડણી લીધી નહિ.^{૫૧} આમ ગૂજરાતના ઇશાન વિભાગમાં ખાસ કારણ વગર લશ્કર ફેરવી લોકોને ત્રાસ આપી, સુલતાન મેવાસના મહાલોમાં^{૫૨} ખંદોયસ્ત માટે

^{૪૮.} તારીખે અલફી દેલવાડા લખે છે; મેવાડ તાબેનું દેવકુલપાટક હરો. મંદિરા તોડ્યાની વાત ઉપરથી તે જ હોવું જોઈએ.

^{૪૯.} ગૌરીશંકર ઓઝાજના ઉદયપુરના ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૪ માં રાણા મોકલના વખતના શૃંગી ઋષિના લેખમાં ફિરોઝશાહ નાહો તે સાથે બાદશાહ અહમદ રણપેત છોડીને નાહો એમ લખે છે. એટલે મેવાડની આ લડાઈ થઈ તો હોવી જોઈએ. ઓઝાજ પણ આ બાબત સ્પષ્ટ લખાણ નથી કરતા પરંતુ આ અને ઓઝાજના ઉલ્લેખને સરખાવતાં એટલું લાગે છે કે મેવાડમાં અહમદશાહ ફાળ્યો નથી, અને તેથી મેવાડની હદ ઉપર જરા તોફાન કરી દેવકુલપાટક-દેલવાડા-ને નુકસાન કરી હુંગરપુર તરફ ગયો લાગે છે.

^{૫૦.} આ મારવાડના કોઈ રાઠોડ રાજાઓ કે રતલામ બાજૂના રાજાઓ હોય એમ લાગે છે. ફિરિશ્તા અને રાસમાળામાં ખૂંદી અને કોટાના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી એમ લખે છે તે સંભવિત નથી. મેવાડને વટાવ્યા વગર ત્યાં જવું શક્ય નથી.

^{૫૧.} આ કથનથી એમ લાગે છે કે નાગોર સાથે સુલતાનને કેવી તકરાર પડેલી કે જેથી ચડાઈ કરી તે સ્પષ્ટ નથી. ખંડણી ન લીધી તેથી બીજા કારણસર નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ.

^{૫૨.} પૂર્વ ગૂજરાતના કોળીઓની વસ્તીવાળો ભાગ સંખેડા પણ મેવાસમાં જ ગણાય છે, પાંડુ પણ ગણાય છે.

લશ્કરની ગોઠવણુ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. જ્યારે જ્યારે વિજય કરી અહમદશાહ અમદાવાદ પાછો ફરતો ત્યારે મોટો ઉત્સવ થઈ રહેતો. ઘણા લોકોને ઇનામો અને ખુશાલીના પૌરાકો મળતા, ઘણાના પગારોમાં વધારા થતા, ઘણાની પદવીઓ ચડતી, અને વિદ્વાન^{૫૩} લોકોને પણ ઇનામો મળતાં.^{૫૪}

માળવામાં ખટપટ અને લશ્કરમાં રોગ

હિ. સ. ૮૩૯ માં માળવાના વઝીર મલીક મધીથનો પુત્ર મહમૂદખાન સુલતાન હોશંગના પુત્ર મઝનીખાનને મારી નાંખી, પોતે મહમૂદશાહ નામ ધારણુ કરી માળવાની ગાદીએ બેઠો. બીજો શાહબદો મસૌદખાન નાસીને ગૂજરાતમાં સુલતાન અહમદશાહને શરણે આવ્યો. અહમદશાહ શાહબદોને મદદ કરીને લશ્કર લઈ માળવા ગયો અને માળવાનો ઘણો ભાગ તોએ કરીને મસૌદખાનને પોતાના બાપની ગાદીએ બેસાડ્યો. મહમૂદશાહ પણ સામે બરોબર લડ્યો. આ વખતે ગૂજરાતના લશ્કરની ઘણી ખરાબી થઈ, દુકાળ નડ્યો અને લશ્કરમાં ભારે રોગ ફાટી નીકળવાથી અસંખ્ય માણસો મરી ગયાં. કહે છે કે સુલતાન પોતે પણ માંદો પડ્યો હતો.^{૫૫}

અહમદશાહના અમલમાં શત્રુ કદી પાટનગર સુધી આવ્યો નથી

આમ સુલતાન અહમદશાહની આખી જિંદગી લડાઈઓ

૫૩. શેખ લોકોને આપ્યાનું લખે છે, આમાં અમદાવાદના રહેવાસીઓને ઇનામો આપ્યાની વાત ભેદભાવ વગર લખે છે તે નવાઈ જેવું છે, પૈસા લગાવવાની જૂની રીતને લીધે આ પ્રમાણે કહ્યું હશે.

૫૪. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૨૧; બેલીનો તરજૂમો પૃ. ૧૨૧.

૫૫. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૧-૨૨૨. તારીખે ફિરિશ્તા કહે છે કે અહમદશાહને આ વખતે બહુ સહન કરવું પડ્યું, તબકાત આ વિજયનું જે વર્ણન કરે છે તેવું ફિરિશ્તાનો લેખક નથી કરતો. હોશંગના પુત્રનું નામ એમાં ઉમરખાન આપેલું છે. ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી આ રાગ પ્લેગ હતો એમ સમજાય છે, જેકે ૧૫૭૮ થઈ નથી.

લડવામાં પૂરી થઈ. કેટલીક લડાઈઓ કારણ વગર માત્ર વિજયના શોખને લઈને પણ લડવામાં આવી છે એમ લાગે છે. કેટલીકમાં વિજય માત્ર નામનો જ મળ્યો છે, પરંતુ ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે અને રાજ્યને મજબૂત કરવા માટે પણ આ લડાઈઓ કરવામાં આવી છે. અને મહત્વની વાત એ છે કે અહમદશાહના લાંબા અમલ દરમ્યાન આસપાસ હિંદુ રાજાઓની ખટપટ, પોતાનાં જ સગાંઓની ખટપટ, પાડોશી મોટાં રાજ્યો સાથેના ઝગડા, અને આ બધાએ ભેગા મળીને અહમદશાહને ઉથલાવી નાંખવાના કરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ, તળ ગૂજરાત ઉપર બહારની એક પણ ચડાઈ આવી શકી નથી; જૂનું પાટનગર પાટણ અને નવું પાટનગર અમદાવાદ, એ બન્નેના દરવાજા સુધી એક પણ શત્રુ આવી શક્યો નથી. અહમદશાહના વિજયો એની લશ્કરી વ્યવસ્થાને આભારી છે.

ઈડરગઢ

ગૂજરાતના સુલતાનોએ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન રાજવંશોને હરાવી એમનાં રાજ્યો ખાલસા કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. મુસલમાન તવારીખોએ એને ધર્મયુદ્ધોનું નામ પણ આપ્યું છે. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર જોવાં બળવાન રાજ્યોનાં નામ નાશ પામ્યાં છે, જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો આજ સુધી જિલાં છે. એવાં રાજ્યોએ સમય વિચારી બળવાન વિધર્મી રાજ્યને ખંડણી વગેરેથી સંતુષ્ટ રાખ્યાં એમ જ માનવું પડે. વખતોવખત એની નબળાઈના સમયમાં લડાઈઓ કરી બનતો લાભ પણ લીધો છે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઈડર એવું એક રાજ્ય છે. એના રાજાઓએ ગૂજરાતના સુલતાનોની સાથે ખૂબ વીરતાથી લડાઈઓ કરી છે એ પાછળ જોઈ ગયા. ઈડરના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ યથાસ્થાને કર્યો છે. ઈડરનો કિલ્લો નાનો છતાં જિતાવો મુશ્કેલ હતો અને એ કારણથી ડોઈ મુશ્કેલ કામ પાર પડે તો ગૂજરાતીમાં “ઈડરિયો ગઢ જીત્યો” એમ કહેવાય છે અને ગૂજરાતના પાટનગર

અમદાવાદનો ઉત્તરનો દરવાજો મોગલાઈમાં ‘ દિલ્હી દરવાજો ’ કહેવાતો તે સાથે ‘ ઇડરિયો દરવાજો ’ પણ કહેવાતો હતા; અને સામાન્ય લોકો એને ગઈ કાલ સુધી ‘ ઇડરિયો દરવાજો ’ જ કહેતા હતા. એટલે ઇડરનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સારું ગણી શકાય, અને એનું દૂંકું વર્ણન અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઈડર પ્રાચીન નગરી છે અને એની સ્થાપના ક્યારે થઈ તે ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી. એનાં ધ્રુવદુર્ગ, ઇલાદુર્ગ, ઇતત્પદ્ર એવાં નામે મળે છે. એમાં સંપ્રતિ રાજનું બંધાવેલું જૈન મંદિર છે એમ કહેવાય છે. એ ઉપરથી એની પ્રાચીનતાનો કંઈક ખ્યાલ આવી શકે. ૫૧ રજપૂતોની પહેલાં બીજા ઠાકોરોએ એનો કિલ્લો પ્રથમ બંધાવ્યો હશે એમ મનાય છે. ઉત્તર ગૂજરાતના ડુંગર વગરના પ્રદેશમાં અહોથી જ કંઈક નાના ડુંગરા શરૂ થાય છે, અને એ નાની ટેકરીઓની માળામાં ઇડરનો પાંચસો ફૂટ ઊંચો ડુંગર પણ ઊંચામાં ઊંચો કહેવાય છે અને એના ઉપરથી આસપાસનાં મેદાનોનો સારો દેખાવ નજરે પડે છે. ડુંગરનો ખડક એવો સીધો અને ઊંચો છે કે એના ઉપર ચડવાના રસ્તાનું બરોબર રક્ષણ કરવાથી બીજા કોઈ બાજુએથી શત્રુ ચડી શકે એવું નથી. આ કારણથી પણ ગૂજરાતના સુલતાનો અને મોગલ સૂબાઓની સામે ઇડરે લડાઈઓ કરી છે અને શત્રુઓને હાર્યા છે. કિલ્લાને પહેલાં પાંચ દરવાજા હતા, પણ હાલ તે ચડી ગયેલા છે. ડુંગરને બે શિખર છે. એમાં એકના ઉપર રણમલ ચોકી નામે કહેવાતું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને બીજા ઉપર ઇડરના રાવ ભાણજીએ બંધાવેલું ‘ રૂડી રાણીનો મહેલ ’ કહેવાતું એક

૫૬. જોતોમાં કોઈ પ્રાચીન મંદિરની સ્થાપના કાણે કરી તે નક્કી ન થાય ત્યારે સંપ્રતિ રાજ્યે બંધાવ્યું એમ કહે છે. બ્રાહ્મણોમાં અબ્બાણી ગુફાને પાંડવોનું કે ભરથરી-ભર્તૃહરિનું નામ અપાય છે. મંદિરના ખંડેરની ખબર ન હોય ત્યારે એના રંગમંડપને સીતાજીની ચોરી કહે છે. ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે લોકમત છે.

મકાન છે. ૫૭ એ વિ. સં. ૧૪૯૧ (ઈ. સ. ૧૪૪૮) માં બંધાવ્યું એમ કહેવાય છે. એના ઉપર જવાનો રસ્તો વિકટ છે, અને ત્યાં ગિરનારના ભેરવજપતી યાદ આપે એવી ઊંડી ખીણ છે. પર્વત ઉપર ચડતાં એક રાજમહેલ આવે છે.

ઈડર, પ્રાચીન જૈનતીર્થ

ઈડર એક પ્રાચીન જૈન તીર્થ છે. ઉપર જતાં સંપ્રતિ રાજ્યે મૂળ બંધાવેલું કહેવાતું એવું વિશાળ અને સુંદર બાવન જિનાલયો-વાળું મંદિર છે. જગ્યા ખૂબ સુંદર લાગે છે મંદિરમાં મૂલનાયક શ્રીશાંતિનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે. જૈનોમાં મનાય છે કે મૂળ સંપ્રતિ રાજ્યે બંધાવ્યા પછી વત્સરાજે જીર્ણોદ્ધાર કરેલો. તે પછી મહારાજા કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને બાજુમાં પોતે આદીશ્વર ભગવાનનું ખીજું મંદિર બંધાવ્યું, એવા ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. કુમારપાલ પછી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ઇડરના શેઠ ગોવિંદ સંઘવીએ કરાવ્યો અને તે પછી ચંપકશાહે કરાવ્યો. ૫૮ હાલ સંઘ તરફથી ફરી જીર્ણોદ્ધાર કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. અહીંથી ઉપર જતાં શિખર ઉપર રણમલ ચોટ્ટી નામે કહેવાતું જૈન મંદિર આવે છે. જૈનોમાં મનાય છે કે એ સ્થળ ઇડરમાં ગિરનારના રૂપક તરીકે થયેલું, અને શ્રીવિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી રાણા કલ્યાણમલે એ મંદિર બંધાવેલું. મંદિર નાનું છે છતાં ભવ્ય છે અને એમાં આજે મૂર્તિઓ નથી. અહીંથી પહાડ અને નીચે ઇડર શહેરનો દેખાવ રળિયામણો લાગે છે. ઇડરમાં પાંચ જૈન મંદિરો છે.

ઈડરમાં પ્રસિદ્ધ જૈન સંઘપતિઓ અને આચાર્યોના વાસ થયા હોય એમ સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. એમાં ઓસવાળ વંશના

૫૮. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, ઇડર તીર્થ.

૫૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૪-૮૭.

ગોવિંદ સંઘપતિનું નામ મુખ્ય છે. એણે શત્રુજય અને સોપારક આદિ તીર્થોના સંઘ કાઢ્યા હતા અને તારંગાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શ્રીસોમસુંદરસૂરિને હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એમ સોમસૌભાગ્ય નામના કાવ્ય ઉપરથી સમજાય છે. વિ. સં. ૧૪૬૬માં શ્રીગુણરત્ન-સૂરિએ ઇડરમાં કિયારત્નસમુચ્ચય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પંદરમી સદીમાં સુમતિસાધુસૂરિને ઇડરમાં આચાર્યપદ મળ્યું હતું અને શ્રીઆનંદ-વિમલસૂરિનો જન્મ ઇડરમાં વિ. સં. ૧૪૪૭માં થયો હતો. સોમ-વિમલસૂરિને પણ આચાર્યપદ અહીં જ મળેલું. ઇડરના રાણા નારાયણરાવના સમયમાં શ્વેતાંબર દિગંબરનો વાદવિવાદ થયો હતો અને એમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના શ્રીશાંતિચંદ્રે જય મેળવ્યો હતો. આ ઉપરથી દિગંબર સંપ્રદાયનું સ્થાન પણ ઇડરમાં હતું એમ લાગે છે. આજે ઇડરના પ્રદેશમાં દિગંબર જૈનોની પણ વસ્તી છે. મેવાડના દેલવાડા (દેવકુલપાટક) અને ચિતોડમાં મંદિરો બંધાવનાર વિમલ શેઠ પણ ઇડરના વતની હતા. વિ. સં. ૧૬૫૬માં મહાપ્રભાવક આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો જન્મ ઇડરમાં થયો હતો અને આચાર્ય ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી. રણુમલ ચોરી નામના મંદિર માટે ઉદ્દેશ્ય કર્યો તે જ આ વિજયદેવસૂરિ. એમના સમયમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણોના વાદવિવાદ પણ થયા હતા એમ ઉદ્દેશ્ય છે. વિ. સં. ૧૬૮૧માં એ સૂરિએ શ્રીકનકવિજયજીને આચાર્યપદ આપી વિજય-સિંહસૂરિ નામ આપી પોતાની પાટ ઉપર બેસાડ્યા હતા. આ બધું જોતાં ઇડર જૈનોનું મોટું ધામ હોય એમ લાગે છે. ૫૯ ઇડરમાં જૈન ભંડાર પણ છે. એટલે બધો વિચાર કરતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઇડરનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

વજ્રમાતા અને બીજાં સ્થળો

ઇડરના ડુંગર ઉપર પશ્ચિમ તરફ વજ્રમાતાનું પ્રાચીન સ્થળ છે

પદ, જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ. જૈન સંસ્કૃતિનું સાતું ધામ હોય ત્યાં આચાર્યપદ મળે એમ કહેવાય છે.

અને લોકોની દંતકથા એને ઈ. સ. પૂર્વેનું વેણીવચ્છરાજના સમયનું માને છે. ત્યાં પ્રાચીન કુંડ પણ છે અને બધી જાતના હિંદુઓ માતાજીને માને છે. ઇડરથી ત્રણ માઈલ દૂર લિખોઈ ગામ પાસે એક સારી વાવ છે, પણ એની દરકાર ખરોખર લેવાતી નથી એટલે સારી સ્થિતિમાં નથી. વાવની પાસે ટેકરી ઉપર કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. ઇડર શહેરની ઇશાને રાણી તળાવ નામનું મોટું તળાવ છે, એનો વિસ્તાર ૯૪ એકરનો છે, અને ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં ઇડરના રાવ લાણજીની રાણીએ બંધાવ્યું છે.^{૬૦}

અહમદનગર-હિંમતનગર

ઇડરથી અમદાવાદ તરફ આવતાં હિંમતનગર શહેર આવે છે જેની સ્થાપના અહમદશાહે કરેલી તેથી અહમદનગર કહેવાતું હતું એનો ઉલ્લેખ કર્યો અને એના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે ઇડરના પાછળના રાજાઓએ રાજધાની ઇડરથી ખસેડી અને હિંમતસિંહના નામ ઉપરથી એ સ્થાનને નામ આપી એ હિંમતનગરમાં સ્થાપી. કિલ્લાને પથ્થરનો કાટ હતો તેના પથ્થર મહેલો બાંધવામાં વપરાયા છે. હાથમતી નદીને કાંઠે આ સ્થળ પણ સારું ગણાય એવું છે. એમાં એક પથ્થરની બાંધેલી વાવ છે અને તેની બાંધણી અમદાવાદની વાવો કરતાં જુદી છે. એ વાવમાં એક અરખીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૪૧૭નો લેખ અને દેવનાગરીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૫૨૨ નો લેખ છે. હાથમતીને કિનારે એક મોટો ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પહોળો કુંડ ભોંયરામાં આવેલો છે. એમ કહેવાય છે કે કિલ્લાના મહેલમાંથી બેગમો એ કુંડમાં ભોંયરાને રસ્તે નાહવા આવતી. ગરમીના વખતમાં એ સ્થાન સારી ઠંડકવાળું ગણી શકાય. નદી ઉપર અહમદશાહના ભાઈ કે છોકરાએ બંધાવેલી નાની પણ સારી મસ્જિદ છે.^{૬૧}

૬૦. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૬-૮૭.

૬૧. ઉપર મુજબ પૃ. ૮૩-૮૪.

વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા

ઈડરથી ઉત્તર તરફ જતાં વડાલી નામે પ્રાચીન ગામ છે. એનું એનું નામ વટપટ્ટી છે અને ત્યાં જૈન મંદિર છે. આ વડાલી ગામની આસપાસ વિસ્તૃત શહેરનાં ખંડેરો દટાઈ ગયેલાં હોય એમ જણાય છે. શેઠ ગોવિંદ મૂળ વડાલીના હોય અને ઈડર આવી વસ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ મળે છે.^{૧૨} ત્યાંથી આગળ જતાં પ્રાંતીજ રેલ્વેનું છેડતું સ્ટેશન ખેડબ્રહ્મા આવે છે. એની આસપાસ પણ વિસ્તૃત ખંડેરોની ભૂમિ જેવું દેખાય છે. ખેડબ્રહ્મામાં પ્રાચીન બ્રહ્માજીનું મંદિર છે, અને હિંદમાં બ્રહ્માની મૂર્તિ જે ખે સ્થળે પૂજાય છે તેમાંની એક અહીં છે. બ્રહ્માની પૂજા શાથી અને કેવા સંન્નેગોમાં બધ થઈ, અને ગુજરાતમાં એનો પ્રચાર હતો અને હજી પણ થોડો રહ્યો છે, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય વિષય છે. આ દૃષ્ટિએ ખેડબ્રહ્માના સ્થળનું મહત્વ ખૂબ

૧૨. વડાલીનાં નામો વટપટ્ટી, વટવટ્ટી, વડાવલી એવાં મળે છે. ઈડરના વડાલીને રાયખંડી વડાલી કહે છે એમ તપાગચ્છની જિનવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે, એ જ પટ્ટાવલીની ખીજી આવૃત્તિમાં વડાવલીના ઉલ્લેખો આવે છે તે પાટણ પાસે ખીજું વડાવલી હોય એમ લાગે છે. જિન-વિજયજી-સંપાદિત પટ્ટાવલીમાં સંઘપતિ ગોવિંદ શેઠને વડાલીને વતની કહ્યો છે. ન્યારે ખીજા બધા ઉલ્લેખો એને ઈડરનો વતની કહે છે. વડાલી ઈડરની પાસે જ છે, એટલે વડાલી ગામનો મૂળ રહેવાસી હોય અને ઈડર નજીકમાં જ મોટું શહેર હોવાથી પછી ઈડરમાં વસી ગોવિંદ સંઘપતિ ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાય છે. એ ગોવિંદ શેઠને શ્રીવસ્ત નામે ભાઈ હતો અને એની વિનિતિથી શ્રીસોમસુંદરસૂરિએ જયસુંદર અથવા શ્રીજયચંદ્રસૂરિ નામના વિદ્વાન સાધુને આચર્યપદ આપ્યું હતું. આ જયચંદ્રસૂરિએ કેટલાક ચિદ્વતા-ભરેલા ગ્રંથો રચ્યા છે અને જ્ઞાનકોશ-ભંડારો લખાવ્યા છે એ ઉપરથી એમને કૃષ્ણ સરસ્વતી અથવા કૃષ્ણવાદેવતા એવું બિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું. વિગત માટે શ્રી કલ્યાણવિજયજી-સંપાદિત ગુજરાતી ટીકાવાળી તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ. ૧૯૩ જુઓ.

જ છે. ખેડબ્રહ્મામાં એક શ્રી અંબાજી માતાનું મંદિર છે. એમનાં દર્શને બ્રહ્માજી કરતાં વધારે લોકો આવે છે.૬૩*

૬૩, વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા ઉપરાંત ખીખાં ઐતિહાસિક સ્થળો ઇડરની હદમાં છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી અહીં વર્ણન કર્યું નથી. સામળાજીનું મંદિર પણ પ્રાચીન છે. રાડા ગામ પાસે કોઈ મોટું ધામ હોય એવું એનાં વેરાયેલાં મંદિરોનાં ખંડેરા ઉપરથી લાગે છે.

* પાછળથી પાદટીપમાં ‘ખીખાનગર’ માટે જે સંદિગ્ધ લખ્યું છે તે સ્થળ ઇડરની દિશાને ‘વિજયનગર’ નામનું સ્થળ છે અને એને ‘પોળો’ નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૨૨ મું

અહમદશાહનો સમય (ચાલુ)

રાજ્યવહીવટ

અહમદશાહના અમલમાં ઘણો વખત લડાઈઓ ચાલ્યા કરી છે તે જોયું. હવે એ વહીવટની ખીજ બાજુ જોઈએ. પરંતુ પહેલાં અહમદશાહની ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તા તરીકેની જવલંત કીર્તિને જરા ઝાંખી પાડે એવી એક વાતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. અહમદશાહની સામે ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ, હિંદુઓમાં સ્વાભાવિક નહિ એવો સંપ રાખીને, અને કેટલીક વાર પરબ્રાંતના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની મદદ પણ લઈને, અહમદશાહ સામે અનેક વાર લડ્યા છે તે જોયું. મોટું રાજકીય સંગઠન કરીને, એકસાથે ચારે બાજુ બળવો કરીને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીને ઊગતી જ કાપી નાખવાનો જે પ્રયત્ન થયો તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. પરંતુ આ સંગઠન અને બળવો કોઈ ધાર્મિક વૃત્તિથી પ્રેરાયલાં હોય એમ માનવાને સમળ આધાર મળતા નથી; એનાં કારણો કેવળ રાજકીય જ છે.

અહમદશાહની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા

અહમદશાહ જેવો રાજ્યનો મુખ્ય સ્થાપક પોતાની પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીને ઉશ્કેરીને શરૂઆતથી જ અસંતોષનાં ખીજ વાવે એ વાત એના ચારિત્ર્યની ખીજ બાબતો જોતાં શક્ય લાગતી નથી. મહારાજ્યની જમાવટ થયા પછી કોઈ અવિચારી રાજ્યકર્તા એવાં કાર્યો કરે એવા દાખલા મળે છે, પરંતુ રાજ્યની પહેલી જ જમાવટ કરી, રીતસરના વહીવટનો પાયો નાંખવાની ઇચ્છા રાખનાર કુશળ

રાજ્યકર્તા શરૂઆતમાં પ્રજાને દુશ્મન બનાવે એવા દાખલા અપવાદરૂપ જ છે. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યવહીવટની જે વ્યવસ્થા કરી તે જોતાં અહમદશાહે પોતાની પ્રજાની ધર્મની લાભણી ઉશ્કેરવાનું પોતાનું ધાર્મિક કર્તવ્ય માન્યું હોય એમ માનવાને સમજ આધારની જરૂર છે.

આમ છતાં મુસ્લિમ તવારીખ-ગ્રંથો કોઈ કોઈ વાર એવા ઉલ્લેખો કરે છે કે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ દિલ્હીથી ભરૂચ સુધી ધર્મનો ફેલાવો કર્યો અને તળ ગૂજરાતની આસપાસના સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતોમાં ધર્મનું અંધારું હતું^૧ તેમાં અહમદશાહે ઇસ્લામી ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો. હિ. સ. ૮૧૮ જમાદલ અવલ માસ (ઈ.સ. ૧૪૧૫)માં એણે સિદ્ધપુરના મંદિરનો નાશ કર્યો અને એમાંની સોનારૂપાની મૂર્તિઓ તોડી અને ત્યાં મસ્જિદ બનાવી.^૨ એ વર્ષમાં અહમદશાહે મલીક તુફલ નામના અમલદારને તાજઉલ્મુદ્દકનો ઇલકાબ આપીને આ કાર્ય માટે નિમણૂક કરી. એણે જિજ્ઞાસા અને ખરાબનો વેરો બિનમુસલમાન પ્રજામાં જે જે સામાન્યતા તેમના ઉપર નાંખ્યો, અને કેટલાકે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. એણે એવી સખતાઈ

૧. મિરાતે સિકંદરીઃ ગૂ. ભા. પૃ. ૨૯. રાજકીય લડાઈઓને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનું ઘણા મુસલમાન તવારીખકારોને પસંદ હતું એવા ઘણા દાખલા મળે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં તો એવા દાખલા ઘણા જ છે. અહમદશાહના રાજ્યમાં ધાર્મિક બાબતોના ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીમાં નહિ જેવા જ છે એ સૂચક છે. કેટલીક વાતો તો તારીખે ફિરિશ્તા સિવાય બીજા ગ્રંથોમાં મળતી નથી, અને ફિરિશ્તાનું કથન બીજા આધારો ન મળે તો માનવા યોગ્ય મને લાગતું નથી.

૨. આ સિદ્ધપુરનું મંદિર તે રુદ્રમહાલયનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર હોતું જોઈએ. આ ઉલ્લેખ સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૨૯ અને બેલીના અં. ભા. પૃ. ૯૮ માં છે, પણ તબકાતમાં નથી. દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં તુટ્ટા પછી રુદ્રમહાલયમાં ફરી પૂજા ક્યારે શરૂ થઈ અને અહમદશાહે ફરી તોડ્યું એવું મંદિર ક્યારે થયું એ એક પ્રશ્ન છે.

વાપરી કે ગુજરાતમાં ગ્રાસ કે અને મે'વાસનું નામ ન રહ્યું. આગળ લખેલો સિદ્ધપુરના મંદિરનો ઉલ્લેખ મિરાતે સિકંદરીમાં છે, પણ તેને ખીજા ગ્રંથોનો આધાર નથી અને તાજઉલ્મુદકની નિમણૂકનો ઉલ્લેખ

૩. ગ્રાસ શબ્દનો શબ્દાર્થ કોળિયો અગર તો એક સાથે ખાઈ શકાય તેટલો ખોરાકનો ભાગ એવો થાય છે. પરંતુ રજપૂતોમાં ભાયાતોને જમીનનો જે ભાગ મળતો તેને ગ્રાસ કહેવાનો પરાપૂર્વથી રિવાજ હતો. એવા જમીનના ગ્રાસ મળવાથી રજપૂતોને સામાન્ય રીતે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ગરાસિયા કહે છે. “ગામ ગરાસ” એ શબ્દ ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે સાથે પણ વપરાય છે. આ પ્રમાણે ગરાસિયાના ગ્રાસ વંશપરંપરાથી પણ હોય છે. મોગલાઈ નબળી પડ્યા પછી મરાઠાઓના વખતમાં લૂંટારા સરદારો ગામને લૂંટ નહિ અને ખીજથી તે ગામનું રક્ષણ કરે તે માટે દમ ભરાવીને ગામ પાસે પૈસા પડાવે તેને “તોડાગ્રાસ” કહેતા. રાસગાળામાં ફાર્મસ સાહેબ લખે છે કે એક વખત આ શબ્દ માનવાચક હતો, તે કાળે કરીને ચોર લૂંટારાઓને માટે વપરાતો થઈ ગયો. ગરાસિયા એક વખત લૂંટવાનો ધંધો કરતા એ વાત ખરી છે. પરંતુ ફાર્મસ સાહેબનું આ માનવું તદ્દન ખરાબર નથી. તળ ગુજરાતમાં તો આખરૂદાર રજપૂતો પણ પોતાને ગરાસિયા કહે છે અને તેમાં નાનમ ગણતા નથી, પરંતુ ઈંડર બાગૂ રજપૂતને ગરાસિયા કહીએ તો અપમાન લાગે છે. ગરાસિયા શબ્દ ગુજરાતના નુદાનુદા ભાગમાં માન અને અપમાનવાચક ગણાય છે.

૪. મે'વાસ અગર મહેવાસ શબ્દને માટે કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. પણ તેમાં ઊતરવાનું આ સ્થળ નથી. મહેવાસ ગુજરાતના પૂર્વ તરફના જિલ્લાઓના કેટલાક ભાગને કહે છે અને હાલ તે શબ્દ વપરાતો બંધ થયો છે, પણ વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાંડુ મે'વાસ, સખેડા મે'વાસ વગેરે શબ્દો જાણીતા હતા. પૂર્વ તરફના જીલ્લા લોકોને ઘણે ભાગે ગદ્ય સદીના અંત સુધી મહેવાસી લોકો કહેવામાં આવતા. છેક મરાઠા સમય સુધી આ જીલ્લા લોકો અર્ધ સ્વતંત્ર જેવા અને લૂંટ કરીને નિર્વાહ કરનારા હતા. એક વખત પૂર્વ ગુજરાતના આવા જીલ્લા લોકોથી વસાયેલા બધા ભાગને ‘મહેવાસ’ કહેવાનો રિવાજ પણ હતો. આ શબ્દ મહી નદીના કિનારાની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારા એટલે ‘મહેવાસી’ ઉપરથી મહેવાસ, અને મહેવાસી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે, એમ

માત્ર ફિરિસ્તામાં જ છે. સિકંદરી માત્ર ઇસ્લામનો પ્રચાર આપ્યા ગૂજરાતમાં કર્યો એટલું જ કહે છે. તખ્તેએ અકબરીમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના ઉદ્દેશ નહિ જેવા જ છે. એટલે પૂરતા સમગ્ર આધારો વગર એટલું જ માનવું શક્ય છે કે અહમદશાહે પોતે કરેલી લડાઈઓમાં રસ્તામાં વચ્ચે આવતાં કોઈ મંદિરો તોડ્યાં હશે. જિજ્ઞાસા વેરો દિલ્હીના સુલતાનોના સમયથી ચાલુ હતો તેને વસૂલ કરવા માટે કોઈ અમલદાર નીમ્યો હોય તે બનવાનું જ છે, અને એ વેરામાંથી બચવા ઇચ્છતી ગરીબ પ્રજાના કોઈ ભાગે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો પણ હોય. પરંતુ કેટલાક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની પેઠે મંદિરો તોડવાં અને વિધર્મીઓને વટલાવવા એ એક ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારી આપ્યા દેશમાં કડક રીતે તેનો અમલ થયો હોય એવું અહમદશાહના રાજ્યમાં બન્યું હોય એમ આટલા થોડા આધાર ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.^૫

હિંદુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ

ગૂજરાતમાં મુસલમાન રાજ્યકાળમાં કેવો વહીવટ હતો તે

વોટસન સાહેબ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરીમાં એક લેખમાં લખે છે તે ખરું છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે, અને મહેવાસી શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે. બહુત્સહિતા વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપેલી ભૂગોળમાં મહીતટનિવાસિનઃ એવો મહી નદીના તટપ્રદેશમાં વસનારા લોકો માટે જુદો શબ્દપ્રયોગ વાપરેલો છે તે ઉપરથી મહી નદીની આસપાસના લોકો પ્રાચીન સમયથી કોઈ રીતે જન્યો જુદા પડી જાય તેવા હોવા જોઈએ અને ‘મહેવાસી’ તરીકે તેમને જુદા ગણવાનો રિવાજ પણ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી પણ વોટસન સાહેબની વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે.

૫. બનતાં સુધી લડાઈઓને ધર્મયુદ્ધ કહેવું એવી મુસલમાન તવારીખ-કારોની ધણે ભાગે ટેવ છે. પણ દરેક સુલતાનના સમયમાં એવી લડાઈઓ થઈ નથી, મોટે ભાગે રાજકીય લડાઈઓ થઈ છે. એટલે સુલતાનના ચારિત્ર્ય ઉપરથી આ વાત નક્કી કરવી ઘટે છે.

જાણવાનાં સંપૂર્ણ સાધનો નથી. જે થોડા ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં આપખુદી સત્તાઓમાં અને છે તેથી વધારે જાણવા જેવું મળતું નથી. સામાન્ય કાયદા હોવા છતાં તેનો અમલ મુલતાન અને એના મોટા અમલદારોના અંગત ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખતો. મુખ્ય ધાર્મિક નીતિ અને મોટા હોદ્દાઓની બાબતમાં મુસલમાન અમલમાં ફેરફાર થયો છે, પણ સામાન્ય વહીવટી બાબતોમાં ગૂજરાત મુલતનતના સમયમાં હિંદુ સત્તાના વખતના કેટલાક રિવાજો ચાલુ રહ્યા છે એમ સમજાય છે.^૬ એની વિગતમાં અહીં ન ઊતરતાં અહમદશાહે ખાસ કરેલા ફેરફારો જોઈએ.

મુખ્ય પ્રધાન જેવા છેક ટોચ ઉપરના હોદ્દાઓ સિવાય બીજી પંક્તિના મોટા હોદ્દાઓ હિંદુઓને આપવામાં આવતા હતા, અને મહેસૂલખાતું, હિસાબીખાતું વગેરેમાં મોટે ભાગે હિંદુઓ જ હતા. અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે, પણ તેમનાં નામ તવારીખોમાં મળતાં નથી.^૭ લશ્કરમાં પણ હિંદુ મુસલમાન બન્ને લડતા તેના દાખલા આગળ જોયા છે.^૮

લશ્કરના પગારની ઉત્તમ યોજના

લશ્કરના પગાર માટે અહમદશાહે ખાસ યોજના ઘડી. ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં ઇડર સાથેની લડાઈથી પરવાર્યા પછી બે ત્રણ વર્ષ એણે

૬. આ બાબત છૂટક ઉલ્લેખો સિવાય કાંઈ વિગત મળતી નથી. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૭. અહમદશાહના મુખ્ય વઝીરના હાથ નીચે હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો સૈયદ અબુઅફર નદવી સાહેબને મળેલા છે, પણ તેવા અમલદારોનાં નામ મળ્યાં નથી. જૈન સાહિત્યમાં અહમદશાહના દરબારમાં ગુજરાજ સંઘવી, ગદા મંત્રી, કર્મણ મંત્રી એવાં નામો મળી આવે છે.

૮. અહમદશાહની સાથે રહી લડેલા રજપૂત સરદારનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે.

વહીવટી સુધારાઓ કરવામાં ગાળ્યાં તેમાં લશ્કર અને નાણાંને લગતા સુધારા મુખ્ય હતા. લશ્કરના સિપાઈઓને પગાર પેટે અરધી રોકડ રકમ મળતી અને અરધા પગાર પેટે જમીન મળતી. આનું કારણ એમ હતું કે જો પગારની આખીયે રકમ રોકડી આપી દેવામાં આવે તો લશ્કરીઓ તેને ગમે તેમ વાપરી નાંખે અને વખત આવ્યે સાધન સરંજામની પૂરેપૂરી તૈયારી ન રાખે, અને તેથી દેશનો ખયાલ તેમનાથી વખતસર ધર્ધ શકે નહિ. અરધો પગાર જમીનજાગીરના રૂપમાં મળવાથી એ લોકો નવરાશના વખતમાં ખેતી કરે, ઘર બાંધે અને ઘેર ઉછેરે જેથી તેમને દૂધ દહીં વગેરે પણ મળી શકે, અને જમીન સાથે સંબંધ થવાથી દેશના રક્ષણમાં અંતઃકરણપૂર્વક રસ લઈ શકે. પગારનો રોકડ રકમનો ભાગ દર મહિને સરકારી તિજોરીમાંથી નિયમિત આપવામાં આવતો અને તે લેવા માટે તેમને પગારકચેરીના સ્થાને જવું પડતું. પરંતુ દૂર દેશાવરમાં લડાઈ ચાલતી હોય તો તેમને ત્યાં પગાર પહોંચાડવામાં આવતો જેથી એ લોકો દેવું કરે નહિ અને જરૂરિયાતની ચીજો મેળવી શકે. તે સાથે એમને જાગીરની કાયમની આવક હોવાથી ધર અને કુટુંબના પોષણની ચિંતા પણ રહેતી નહિ. ૯

મહેસૂલ અને નાણાંખાતું

નાણાં અને મહેસૂલી ખાતા ઉપર ખરાબર કાબૂ રહી શકે તે માટે એમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો. નાણાંખાતાના અમલદારો ખે જુદા જુદા વર્ગોમાંથી લેવામાં આવતા : એક અમલદાર સુલતાનના

૯. મિરાંતે સિકંદરી; ખેડીકૃત અં, તરભૂમી. પૃ. ૧૧૨-૧૧૩, હિંદની હિંદુ સમયની કે મુસ્લિમ સમયની કોઈ પણ લશ્કરી નીતિમાં દેશના રક્ષણ માટે લડનારને અભિમાન રહે એવું તો ખાસ જોવામાં આવતું નથી. ગમે તે માણસ ગમે તેની સાથે માત્ર પૈસાની ખાતર જ લડેલો છે એવા જ દાખલા મળે છે, દેશાભિમાન માત્ર અપવાદ જ છે. અહમદશાહે આ ઉદ્દેશથી અરધો પગાર જમીનરૂપે આપવા ડરાવ્યું હોય તો એના ચારિત્ર્યની ઉત્તમતા ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખે છે.

આશ્રિતોમાંથી રહેતા અને ખીજો કોઈ સારા ખાનદાન^{૧૦} કુટુંબમાંથી નિમાતો. બન્ને સારા કુટુંબના અમલદારો હોય તો વખતે એકબીજા સાથે લગ્ન જઈ ખટપટ કરે અને ખાઈ જાય, તેમજ બન્ને સુલતાનના આશ્રિત હોય તો વળી વધારે લયના પ્રસંગો આવે; આ કારણોથી આમ બે જુદા જ વર્ગોમાંથી આ અમલદારો લેવામાં આવતા. પરગણાના મહેસૂલી અધિકારીઓ પણ આ જ ધોરણે અનુસરીને નીમવામાં આવતા. આ રિવાજ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પુત્ર સુઝદ્દર ખીજના અમલ સુધી ચાલુ રહ્યો, પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલના ભારે લશ્કરી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અનેક ફેરફારો થયા અને આ ગોઠવણ કાઢી નાંખવામાં આવી. એ ફેરફારો પછી દેશમાં ફાટફૂટ અને બખેડો પણ બહુ ઊભા થયા.^{૧૧}

અહમદશાહનો ન્યાય

સુલતાન અહમદશાહનો ન્યાય એના ચારિત્ર્યને શોભાવે એવો શુદ્ધ હતો તેના બે દાખલા મિરાતે સિકંદરીમાં આપ્યા છે. એક વખત સુલતાનના જમાઈએ જુવાનીના તોરથી અને સુલતાન સાથેના પોતાના સગપણના અભિમાનથી પ્રેરાઈને એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું. સુલતાને તેને પકડીને કાળ પાસે ન્યાય માટે મોકલાવ્યો. કાળએ

૧૦. મિરાતે સિકંદરી, શૂ. ભા. પૃ. ૪૦. બેલીકૃત, અં. ભા. પૃ. ૧૧૩. સિકંદરીના બન્ને તરજૂમાઓમાં સારા ખાનદાનમાંથી આ નિમણૂક થતી એમ લખ્યું છે; અને તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ હોય એવો કોઈ પણ અર્થ નીકળતો નથી. અંગ્રેજ સાંપાંતરમાં પણ ‘a man of good family’ એવા શબ્દો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૧૨૫ માં ‘from the local nobility’ એવા શબ્દો એ જ અં. સાંપાંતરને આધારે લખે છે તે સમજાય તેવું નથી. ‘લોકલ નોબિલિટી’ શબ્દમાંથી કદાચ મુસલમાન અમલદાર હોવાનો અર્થ નીકળવાનો સંભવ છે, કારણ કે નોબિલિટીમાં કોઈ અપવાદ સિવાય મોટે ભાગે મુસલમાન જ ગણાતા હતા.

૧૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૪૦-૪૧, અં. ભા. પૃ. ૧૧૩-૧૧૪.

મરનારના વારસને ચાલીસ જાંટ^{૧૨} અદલામાં આપવાનું ઠરાવી પતાવટ કરવા માટે કબૂલાવ્યું અને આદશાહ પાસે બન્ને પક્ષને હાજર કર્યા. અહમદશાહે કહ્યું કે મરનારના વારસને અદલો તો મળે છે, પણ આ ન્યાય બરાબર નથી. આવો દાખલો મળવાથી મારી કૃપા ધરાવતો કોઈ પણ માણસ ગમે તેવું ખરાબ કાર્ય કરતાં રોકાશે નહિ, માટે ખૂનનો અદલો ખૂનથી લેવાવો જોઈએ. એમ કહી એણે પોતાના જમાઈને બજાર વચ્ચે શૂળા ઉપર ચડાવી એક દિવસ ત્યાં રાખી પછી જ તેને ફરન કરવાનો હુકમ કર્યો. આ દાખલો બન્યા પછી કોઈ અમીરે કે કોઈ લશ્કરીએ કોઈ નિરપરાધીનું અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં કદી ખૂન કર્યું નથી.

એક વખત સુલતાન ભદ્રમાં આદશાહી મહેલના ઝરખામાં બેઠો હતો ત્યારે સાબરમતી નદીમાં પૂર આવ્યું હતું અને એમાં એક કાળી વસ્તુ એણે તણાતી જોઈ એટલે એણે એ ચીજને બહાર લાવવા હુકમ કર્યો. તે ઉપરથી માલૂમ પડ્યું કે તે એક કોઠી હતી અને તેમાં એક મડદું મૂકીને તેનું મોં બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. આ જોઈને આદશાહે અમદાવાદ શહેરના કુંભારોને એકઠા કરીને હુકમ કર્યો કે આ કોઠી કોની છે તે શોધી કાઢો. જેણે કોઠી બનાવી હતી તે કુંભારે આવીને કહ્યું કે કોઠી મેં બનાવી હતી અને ફલાણા પુરુષને વેચી હતી. તે ઉપરથી તે પુરુષને પકડાવી મંગાવી તેના ઉપર કામ ચલાવતાં માલૂમ પડ્યું કે એણે એક વાણિયાને મારી નાંખીને કોઠીમાં મૂકીને કોઠી નદીમાં વહેતી મૂકી દીધી હતી. સુલતાને એ પુરુષને મારી નાંખવા હુકમ કર્યો. તવારીખકાર લખે છે કે અહમદશાહના અમલમાં આ બે

૧૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૪૨-૪૩, અ. ભા. ૫, ૧૨૬, ગ્ર. ભાષાંતરમાં ખસો જાંટ આપવા બાબત લખ્યું છે જ્યારે બેલીકૃત અંગ્રેજી તરજૂમામાં ૪૦ જાંટ લખ્યાં છે. ૪૦ ની સંખ્યા બરાબર લાગે છે.

જ નિરપરાધી માણસોનાં ખૂન થયાં છે. સુલતાનના લયથી પછી કોઈએ એવું ખૂન કર્યું નથી.^{૧૩} આ વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોય તોપણ અહમદશાહે લડાઈએ લડ્યા કરી તેમ ન્યાય અને વહીવટ ઉપર પણ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે એટલું તો માન્યા વગર છૂટકા નથી. મહારાજ્યનો પાયો નાંખનાર પુરુષ ન્યાયમાં બેદરકાર રહે તો તે મહારાજ્યનો પાયો જ કાઢ્યો રહે.

વાંટા

વાંટાની^{૧૪} જમીન એ અહમદશાહના વખતમાં શરૂ થયેલી જમીનની વહેંચણીની આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે. એની થોડી ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે. જમીનનો માલિક રાજ ગણાય એ તો ભારતવર્ષના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રાચીન નિયમ છે, અને ગૂજરાતમાં પણ ધણે અંશે એ જ રીત ચાલુ હતી. આમ નાના મોટા રાજાઓ અને જમીનદારો વંશપરંપરાથી પોતાની જમીન ભોગવતા હતા.^{૧૫} જ્યારે ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર બાદશાહી સ્થપાઈ ત્યારે નાના મોટા રાજાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે અને તેટલું લડ્યા તે આગળ જોઈ ગયા, પરંતુ નાના નાના કોળી અને રજપૂત જમીનદારો પણ ધણા હતા અને એમણે પણ નવી સત્તા સામે બંડ

૧૩. મિરાતે સિકંદરી ગુ, ભા. ૫, ૧૨૬.

૧૪. તવારીખકારો ‘વાંટા’ શબ્દ ગૂજરાતી છે એમ લખે છે. વાંટો શબ્દ વાંટણું અગર બાંટણું એટલે વહેંચણી કરવી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે.

૧૫. પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમાં બીજા પ્રાંતોની જેમ ગૂજરાતમાં પણ સ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જમીન મહેસૂલના રિવાજ હતા. માલિક તો રાજ જ કહેવાતો. પરંતુ આ બાબતમાં હાલના કાયદાશાસ્ત્ર પરિભાષામાં કંઈ પણ શ્રોક્ષ્ણ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ એક રસિક ચર્ચાનો વિષય છે.

ઉઠાવ્યાં.^{૧૬} સુલતાન અહમદશાહે આવા નાના જગીરદારો સાથે પણ લડવામાં પોતાના અમલનો ઘણો ભાગ ગાળ્યો છે; અને વ્યવસ્થિત લશ્કર સામે ન ટકી શકવાથી અને પોતાની જગીરજમીનો ખાદશાહે તાબે કર્યાથી, આવા જમીનદારોએ બહારવટાં લઈને ખાલસા ગામોને કનડવાનું ચાલુ રાખ્યું. આમ થવાથી લોકોની શાંતિનો ભંગ થયો અને ખેતીવાડી ઓછી થવા લાગી, અને રૈયત દુઃખી થવા લાગી. સુલતાન અહમદશાહની ખાસ ઇચ્છા દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જળવીને આખાદી લાવવાની હતી, તેથી તેણે આ બાબતમાં ડાહ્યા માણસોની સલાહ લઈ ગૂજરાતમાં જમીનમહેસૂલના રિવાજમાં વાંટાની રીત દાખલ કરી. એમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે દરેક જામની જમીનમાં ચાર ભાગ કરી તેમાંના ત્રણ ભાગ ખાદશાહના ગણાય અને તેને ‘તળપદ’ કહેવામાં આવ્યું, અને ચોથો ભાગ જમીનદારનો ગણાયો તેનું નામ ‘વાંટો’ પડ્યું. ખાદશાહને તાબે થયા

૧૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણી, (ગુ. ભા. ૫. ૨૩૦; નવાબઅલીકુત અં. ભા. ૫. ૨૨૦)માં કોળી અને રજપૂત જમીનદારો એમ લખે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ ‘નાના રજપૂત જમીનદારો’ એમ લખે છે. આ ઉપરથી જૂના રિવાજની વિરુદ્ધ અહમદશાહે જમીનદારોનાં ગામો ખાલસા કરવા માંડ્યાં હશે અને તે સામે ચાર તરફ બંડ અને બહારવટાં ઊઠ્યાં હશે એમ સમજાય છે. મુંબઈ સરકારના રેકર્ડમાં સિલેક્શન નં. ૨૯માં ગુ. ભા.માં મિરાતે અહમદીના વાંટા વિશેના ભાગને ઓનવૂડે તરજૂમો કરેલો તે આપ્યો છે. આ તરજૂમામાં લખ્યું છે કે ‘કોળીની જતોના મુખી આસાએ બીજા જમીનદારો સાથે મળીને બંડ ઉઠાવ્યું. પ્રો. નવાબઅલી અને નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબના તરજૂમાથી આ બાબતમાં ઓનવૂડેના તરજૂમો જુદો પડે છે અને અહમદીની આ ત્રણે તરજૂમાની પ્રતો જુદી જુદી હશે એમ સમજાય છે. કલ્કત્તે આશાલીલને હરાવ્યો, અહમદશાહે પણ એને હરાવ્યો એ બંધી દંતકથામાં કાંઈક ઐતિહાસિક સૂચન છે. અને ઉપરના કથનથી સમજાય છે કે ખાંડ જતના કોળીઓ બીલ-કોળીઓની જતોમાં મુખ્ય હતા અને આશાલીલનું નામ એ જતના મુખ્ય પુરુષને વંશપરંપરા મળ્યું હોય એમ માની શકાય, આશાપલ્લી અગર આશાવલનો સંબંધ આ પ્રસિદ્ધ બીલ કુટુંબ સાથે હોય.

વગર છેવટે છૂટકો નથી એમ લાગવાથી આ ગોઠવણુ જમીનદારોએ કબૂલ રાખી; અને એમણે પોતપોતાનાં ગામનું રક્ષણ કરવું એવો.

ગૂજરાત સદ્વતનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ

હરાવ થયો. વળી જ્યારે બાદશાહને નોકરીની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે તૈયાર રહેવું પડતું. ગામની જમીનદારી એમની ગણાતી અને તે બદલ તેમણે સલામીની રકમ બાદશાહને ભરવી પડતી. જમીનદારીના બદલામાં નોકરીના ધારામાંથી જ્યારે તેઓ છૂટા થયા ત્યારે પણ સલામીની રકમ પેશકશી તરીકે ચાલુ રહી. ૧૭ ગૂજરાત સદ્વતનત પછી મોગલાઈમાં આ પેશકશીની રકમો સૂબાઓ લઈને વસૂલ કરતા. હિંદુ જમીનદારોનો વાંટાનો હક ઈ. સ. ૧૫૪૫ સુધી કાયમ રહ્યો અને તે પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બળજબરીથી વાંટા લઈ લેવામાં આવ્યા તેમજ હિંદુઓ તરફ ખીજી રીતે ક્રૂર વર્તાવ શરૂ થયો, તેથી દેશમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. ઈ. સ. ૧૫૮૭ માં અકબર બાદશાહે વાંટાનો એથો ભાગ ફરી ચાલુ કર્યો અને તે આજ સુધી થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ છે. આ પ્રમાણે જમીનના બદલામાં લશ્કરી કે ખીજી નોકરી લેવાનું આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે; પરંતુ મધ્યકાલીન જમાનામાં કેન્દ્રસ્થ સરકારને નોકરીની મદદ મળે અને જમીનદારોને પોતાના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાનું મન કાયમ રહે તેવી રીતનો

૧૭. મિરાતે અહમદી, ગૂ. ભા. પૃ. ૨૩૦, અ. ભા. પૃ. ૨૨૦, અને મુંબઈ સરકારના રેકર્ડનો તરજૂમો પૃ. ૪૨૨. મિરાતે અહમદીમાં દરેક ગામના વાંટા, પેશકશીની રકમ તથા રૈયત તરફથી હક્કની રકમ તથા કેફિયત તરીકે બળદ કે ઘોડા લેવામાં આવતા તે બધાની વિગતવાર ચાદી લખાણથી આપેલી છે, જે વિગતની અહીં જરૂર નથી, પરંતુ વાંટાની જમીન અને પેશકશી તથા સલામતીનો પૂરો ખ્યાલ આપવાને જેવા જેવી છે. વાંટાની જમીન ખાશીની જમીન ગણાતી. ગૂજરાત સદ્વતનતના વખતમાં જમીનદારો પાસેથી ધણે ભાગે લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવતી, પણ મોગલાઈમાં પેશકશી ઉધરાવવા બાદશાહના સૂબાનું લશ્કર નીકળતું.

વિચાર કરતાં અહમદશાહે દાખલ કરેલો આ રિવાજ દાખલ થયા પછી હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો લડાઈઓ અને બહારવટાં છોડીને ઠરીઠામ થયા, અને છેક બહાદુરશાહના અંત સમય સુધી ગૂજરાતના સુલતાનોને વફાદાર રહ્યા. ૧૮

ટંકશાળ

મુસલમાન સમય પહેલાંના રજપૂત સમયમાં ગૂજરાતમાં ટંકશાળનો રીતસરનો ઇતિહાસ મળતો નથી. સોલંકી સમયના સિદ્ધા માટે તો લગભગ અંધકાર જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે અહમદશાહના અમલમાં અમદાવાદમાં ગૂજરાતની પહેલી પદ્ધતિસરની ટંકશાળ થઈ એ એક મહત્ત્વની ઐતિહાસિક ખીના ગણી શકાય. આમ છતાં અમદાવાદનું નામ ધારણ કરનારા બહુ જ થોડા સિદ્ધાઓ એ સમયના મળ્યા છે. આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા ડૉ. ટેલરનો મત એવો છે કે જે સિદ્ધાઓ કોઈ પણ ટંકશાળના નામ વિનાના મળેલા છે તે બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, અને ખીન્ન શહેરોની ટંકશાળના નામવાળા મળેલા સિદ્ધાઓ પ્રમાણમાં થોડા છે, તેથી નામ વગરના સિદ્ધા અમદાવાદના જ હોવા જોઈએ, કારણ કે અમદાવાદમાં મુખ્ય અને પહેલી ટંકશાળ હોવાથી તેનું નામ આપવાનું યોગ્ય ન જણાયું હોય. આ અનુમાન કેવળ યથાર્થ જ લાગે છે. અહમદશાહના સમયના ખીજા સિદ્ધા એણે ઇરિ જત્યા પછી વસાવેલા અહમદનગરના નામના મળ્યા છે. અહમદશાહના વખતમાં ગૂજરાતમાં બે ટંકશાળ માત્ર હોય એમ સમજાય છે. અને અહમદનગરના સિદ્ધા ઉપર એ સ્થળનું નામ હોવાથી નામ વગરના સિદ્ધા અમદાવાદના જ

૧૮. બહાદુરશાહને, હુમાયૂં બાદશાહના લશ્કરને અમદાવાદમાંથી હાંકી કાઢવા, મોટું લશ્કર મળ્યું તેનું કારણ પણ આ જ હોઈ શકે. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં અસફખાને આચક વધારવા બાદશાહને અવળી સલાહ આપી આ રીતનો અંત આવ્યો.

છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. અહમદશાહના સિક્કા ઉપર આગલી બાજુ “અહમદશાહ અરસુલતાન” એવા શબ્દો છે અને પાછળની બાજુ “નાસીરુદ્દુનિયાવુદ્દીન અબુલફતહ” એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ “દુનિયા તથા દીનનો પાલક, ફતેહનો પિતા, તે સુલતાન અહમદશાહ” એવો થાય છે.^{૧૯}

અહમદશાહ અને હિંદુ ઠાકોરો

અહમદશાહે હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો એમ જે કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે તેની ચર્ચા આગળ કરી. હવે કેટલીક લોકકથાઓ એવી પણ છે કે અહમદશાહે હિંદુઓને વટલાવ્યા પણ હતા અને જોરજુલમથી તેમની પુત્રીઓને જનાનખાનામાં દાખલ કરી હતી. આવા દાખલાઓ ચારણોની વાતો ઉપરથી રાસમાળામાં આપવામાં આવ્યા છે અને હિંદુઓ ઉપર જુલમ કર્યાના દાખલા તરીકે કેટલાક લેખકો એ દાખલાનો ઉપયોગ કરે છે, એની ચર્ચા કરવી જરૂરની છે.^{૨૦}

એમ કહેવાય છે કે બેહોલ^{૨૧} (બૈયલ ?)ના ઠાકોરને સુંદર કન્યા હતી અને અહમદશાહની ઇચ્છા એને પરણવાની હતી. ઠાકોરે

૧૯. જુઓ ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદમાં સિક્કાનું પ્રકરણ, વાણિયા અને સોલંકી સમયના સિક્કાઓની બાબતમાં લગભગ શૂન્ય જેવું જ છે, એટલે તે પછી મુસલમાન સમયના નિયમિત સિક્કાઓથી ગુજરાતના સિક્કાના ઇતિહાસમાં એક નવું પાનું ઉઘડે છે, એટલે ગુજરાતની રીતસરની પહેલી ટંકશાળ અમદાવાદમાં થઈ એમ માનવામાં વાંધો નથી.

૨૦. વરહા અને જેતાની દીકરી લાલાની વાત અહમદશાહને લગાડાય છે તે ભૂલ છે. તે મહમૂદ બેગડાના વખતની છે, જુઓ, અમદાવાદ, પૃ. ૭૨૨.

૨૧. આ બીનાઓ ખરી હોય તો અમદાવાદની આસપાસના નાના ઠાકોરોમાં બની હોય એમ લાગે છે રાસમાળામાં Behol બેહોલ લખ્યું છે, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ એની આગળ પ્રમાર્થ મૂકે છે. માતર જેમ અમદાવાદ નજીક છે તેમ આ બેહોલ પણ હોવું જોઈએ અને તે દસકોઈ તાલુકાનું બૈયલ કે બહિયલ ગામ હોય એમ લાગે છે.

બાદશાહની માગણીથી ખુશી થવાનો ડોળ કરીને એને પોતાના ગામમાં નોતર્યો, અને છેતરીને એની સાથે લડાઈ શરૂ કરી. અહમદશાહને લાંબો સમય આ લડાઈ કરવી પડી અને ઠાકોરની કન્યા ઇડરના રાવ સાથે પરણી ગઈ. બીજો દાખલો એવો કહેવાય છે કે માતરના ઠાકોરને રાણીબા નામની સુંદર કન્યા હતી. અહમદશાહે એની માગણી કરી; તેનો સ્વીકાર ન થવાથી ઠાકોરને પકડીને એણે કેદ કર્યો, પરંતુ ઠાકોરની સ્ત્રીએ પોતાના પતીને છોડાવવાના હેતુથી કન્યાને બાદશાહ સાથે પરણાવી અને ઠાકોરને છોડાવ્યો. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પુત્રીને મુસલમાન સાથે પરણાવવાથી ઠાકોરને બહુ લાગી આવ્યું અને એણે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો. ઠાકોરની સ્ત્રીએ એને ધણો સમજાવ્યો અને પતિના છુટકારા માટે એણે આ કૃત્ય કર્યું હતું એમ કહી ધણું સાંત્વન કર્યું, પરંતુ એનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને એણે પેટમાં કટાર ખોસીને પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો. ૨૨

અકબરની પેઠે રાજનીતિનું એક પગલું

આ દાખલાઓને ચારણોની કથા સિવાય બીજો કોઈ અતિ-હાસિક પુરાવો નથી, છતાં હિંદુ ઠાકોરોની કન્યાઓ મુસલમાન બાદશાહો ન પરણ્યા હોય એમ માનવાને કારણ નથી. પરંતુ આ કાર્યોને હિંદુઓ સામે જીલમ તરીકે ગણવાં એ યોગ્ય નથી. એને

૨૨. રાસમાળા, ઓક્સફર્ડ પ્રેસ, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦-૩૨૫, અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૨. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૬-૧૨૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પક્ષ આ બનાવોની ચર્ચા હિંદુઓ ઉપરના ધાર્મિક જીલમ તરીકે કરી છે, પરંતુ વિચાર કરતાં આ બાબતને જીલમને બદલે રાજનીતિ policy તરીકે માનવું એ જ યોગ્ય લાગે છે. સર કલાઈ બેલીએ policy તરીકે ગણવાનો પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે, તે વાજબી લાગે છે. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદમાં પૃ. ૬૯૯થી ૭૦૩માં અહમદશાહના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કરતાં એના ઉપર મુકાયેલા આક્ષેપોની મેં ચર્ચા કરી છે તે જોવા વિનંતિ છે.

બદલે જે પ્રજા ઉપર વિજેતાને રાજ્ય કરવું છે તેમની સાથે લોહીનો સંબંધ બંધાય તો રાજનીતિનું એ એક સારુ પગલું છે એમ કેમ ન ગણવું ? એ જમાનામાં અને રૂઢિચુસ્ત લોકોને એમાં જુલમ દેખાય તે વાજબી છે. તેમજ રજપૂત અને કોળી કાકોરામાં જ્ઞાતિભેદ તીવ્ર ન હોવાથી આવે પ્રસંગે કુટુંબમાં જ મતભેદ થયા હોય, અને પુરુષ કે સ્ત્રી એમાંથી એકની ઇચ્છા આવાં લગ્ન કરવાની હોય અને બીજીની ઇચ્છા ન હોય એ પણ બનવા જોગ છે. આ પ્રસંગે લડાઈઓ પણ થઈ હોય. અકબરે હિંદુ રાજકુમારીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં એને જો આપણે રાજનીતિનું ડહાપણ માનીએ તો અહમદશાહના કૃત્યને જુલમ માનવાની શી જરૂર ? આવાં લગ્નોથી ગૂજરાતમાં મુસ્લિમ અને હિંદુ રિવાજના મિશ્રણવાળી મોલેસલામ ગરાસિયાની એક જ્ઞાતિ થઈ એ આપણા સામાજિક ઇતિહાસની એક વિચિત્ર ઘટના છે. એ લોકોએ પોતાના મૃતદેહને દાહ દેવાને બદલે દફન કરવા જેવી કેટલીક મુસ્લિમ રીતો ગ્રહણ કરીને બાકીની રીતો હિંદુની રાખી. ચુસ્ત હિંદુ સમાજે એમને ન સંઘર્યાં એ વાત આ ઉપરથી સમજાય છે. પરંતુ રાજ્યકર્તાઓના જુલમને બદલે એમની સાથે સામાજિક સંબંધની ઇચ્છા થઈ હોય એ પણ એક કારણ માની શકાય. એમાં પહેલ રાજ્યકર્તાઓએ કરી એટલી વાતને જુલમ ગણવો હોય તો ગણી શકાય. ૨૩

‘બાની અહમદાબાદ’ અહમદશાહ અને એનું ચરિત્ર

અહમદશાહનો જન્મ હિ. સ. ૭૯૩ ના જુલકાદ માસની ૧૯ તારીખે ઇ. સ. ૧૩૦૧ ના નવેમ્બર માસની ૧૮ મી તારીખે દિલ્હીમાં

૨૩. મોલેસલામ ગરાસિયાઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં છે. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેના રિવાજો પાળે છે અને બન્ને નામ રાખે છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં રાજ્યકર્તાઓ સાથેના સામાજિક સંબંધથી આ જ્ઞાતિ ઊભી થઈ છે એમ લાગે છે. શરૂઆતમાં એમાં અંદરઅંદર વિરોધ પણ થયો હોય.

એના પિતા તાતારખાન (મુહમ્મદશાહ પહેલો)ને ઘેર થયો. એનું જીવન એનાં સગાં અને પછીથી દેશના હિંદુ રાજાઓ અને આસપાસ મુસલમાન સુલતાનો સાથે લડાઈઓ લડવામાં ગયું એ બધી ચર્ચા વિગતવાર આગળ કરી ગયા છીએ. ગૂજરાતમાં જૂના હિંદુ રાજાઓ સાથે જે લડાઈઓ થઈ તે નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાને અંગે થઈ અને જેમણે નવા રાજ્યકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું તે ટક્યા. એટલે એ લડાઈઓને ધાર્મિક યુદ્ધોનું સ્વરૂપ આપવાનો જે પ્રયત્ન કેટલાક લેખકોએ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી એ પણ આગળ જોયું. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યની મજબૂતી અને સલામતી માટે હિંદુ રાજાઓની પેઠે સરહદ ઉપરના મુસલમાન રાજાઓ સાથે પણ યુદ્ધો કર્યાં છે તે જૂલવા જેવું નથી. અહમદશાહે ગૂજરાત સદતનતનો પાયો નાંખ્યો અને તેને મજબૂત કરવા માટે હિંદુ ઠાકોરો અને જમીનદારો, પોતાનાં સગાં, અને પાડોશનાં મુસલમાન રાજ્યો એ બધાંની સાથે એને યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં છે. આ માટેની લડાઈઓમાં જેમ બધી લડાઈઓમાં નાશ થાય છે તેમ જનમાલનો નાશ પણ કેટલીક જગ્યાએ થયો છે, પરંતુ તે મહારાજ્યનો પાયો નાંખી તેને મજબૂત કરી વ્યવસ્થા સ્થાપવા માટેના પ્રયત્નમાં થયો છે. એને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવું એમાં ઐતિહાસિક સત્ય ઓછું છે. ૨૪

અહમદશાહ દયાળુ હતો એણે એનાં બળવાખોર સગાં તેમજ ખીજા બળવાખોરોને અનેક વાર માફી આપેલી છે. વિદ્વાનો અને સંતોનો એ પૂજક હતો. વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ અને સરખેજના હજરત અહમદ ખટ્ટુ ગંજઅલ્લા સાહેબની સલાહને એ હમેશ માન

૨૪. હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે અહમદશાહે ખાસ અધિકારી નીમેલા એ વાત ખીજી રીતે સમજીને હિંદુઓ ઉપરના જીલમની વાત ઘણા લેખકો કહે છે, પરંતુ હિંદુ જમીનદારો પાસે પેરાકશી ઉધરાવી કડક વસૂલ એણે કયું હોય તેમાં જીલમ થવાનો સંભવ ખરો, જીલમને માટે એની નિમજૂક થયેલી એમ કહેવાય નહિ.

આપતો. એણે ઘણી લડાઈ એ કર્યા છતાં એને સ્વભાવથી શાંતિ અને સુલેહ જ પસંદ હતાં. મુહમ્મદ તબલખથી ઊઘડું, વેર લેવાને બદલે ક્ષમા કરવી એને વધારે પસંદ હતી. એની ન્યાયપ્રિયતાના દાખલા આગળ જોયા. હિંદુઓ તરફ એ જીલમી હતો એ વાતને શુદ્ધ ઐતિહાસિક આધાર નથી એ પણ આગળ જોયું. તેથી ઊઘડું હિંદુઓને એના રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા મળેલા છે^{૨૫} એવા ઉદ્દેશો મળે છે. હિંદુઓને લશ્કરમાં લેવાની પહેલી વ્યવસ્થિત યોજના એણે કરી. લશ્કરી અને વહીવટી સુધારા એણે કર્યા તે પણ આ પૂર્વે જોયું. ધર્મદામાં એ ઘણું ખર્ચ કરતો. એણે મુસાફરખાનાં અને મંદિરા બંધાવ્યાં છે. બાગબગીચા એણે ઘણા બંધાવ્યા હતા, અને અમદાવાદમાં તો બગીચા બનાવે પણ ખંભાતમાં બગીચો બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.^{૨૬}

અહમદશાહ પીરમાદશાહ

અહમદશાહનું જીવન પવિત્ર હતું. એણે એના પિતામહ મુઝ્ઝફર-શાહને ઝેર આપ્યું તેથી એને મૂળરાજની પેઠે પશ્ચાત્તાપ થયો અને એનું જીવન એ કારણથી પવિત્ર બની ગયું એમ કેટલાક લેખકો માને છે, પરંતુ આ વાત સત્ય નથી એની ચર્ચા આગળ કરી છે. મુઝ્ઝફર-શાહે પોતે અહમદશાહને ગાદી આપી હતી અને એ કુદરતી મરણથી ગુજરી ગયો હતો એ વાત આમળ જોઈ ગયા છીએ. એના મરણ પછી અહમદશાહને “ખુદાય ગાને મધકુર” એવું ઉપનામ આપેલું

૨૫. આ ઉદ્દેશ સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબને મળેલો છે, એનો ઉદ્દેશ આગળ પણ આવી ગયો છે. એમાં મુખ્ય વજર સિવાય બીજા મોટા હોદ્દા હિંદુઓને મળતા, પણ કોઈનાં નામ આપેલાં જડયાં નથી, જૈન સાહિત્યનાં નામો આગળ જોયાં છે.

૨૬. આ બધી હકીકત પણ અબુઝફર નદવી સાહેબે આપેલી છે. તેઓ પોતે એક ફારસી તબારીખનું સંપાદન કરી રહ્યા હતા તેમાં આ વિગત વિસ્તારથી હતી;

છે. એનો અર્થ “ જેનાં પાપ માફ થયાં છે એવો મોટો બાદશાહ ” એવો થાય છે. આ ઉપરથી કેટલાક લેખકો એણે પાપ કરેલું અને તે પાપ માફ કરેલું એમ માને છે, પરંતુ એ વાતને કોઈ આધાર નથી. એની જિંદગી પવિત્ર થઈ હતી તે પાપના પશ્ચાત્તાપને લીધે એમ પણ ઉપરના કારણથી મનાય છે તે બૂલભરેલું છે. સામાન્ય રીતે “ ખુદાય ગાને મધકુર ” અગર “ ખુદાયે ગાને કરીમ ” એવાં ઉપનામ મરણ પછી ગૂજરાતના બાદશાહોને લગાડ્યાં છે. એના પવિત્ર જીવનને લીધે એનાં પાપ ખુદાએ માફ કર્યાં—જેમ દરેક સંસારી પાપી હોય એમ ગણાય છે અને તેનાં પાપ માફ થાય છે તેમ—એ જ અર્થ થોડો છે ૨૭

અહમદશાહનું અવસાન તા. ૪ થી ૨મી ઉલ આખર હિ. સ. ૮૪૬ માં થયું એમ તખ્તોતે અકબરી લખે છે. તારીખે અલીફ પણ એ જ વર્ષ કહે છે. ફિરિસ્તા તા. ૪ થી ૨મી ઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે, જ્યારે મિરાતે સિકંદરી હિ. સ. ૮૪૫ લખે છે. અહમદશાહના સિક્કા હિ. સ. ૮૪૬ સુધીના જડેલા છે, એટલે હિ. સ. ૮૪૬નું વર્ષ ખરું માનીએ તો વાંધો નથી. ૨૮

અહમદશાહનું સ્થાન હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ બાદશાહોમાં અનેરું છે. અમદાવાદ શહેરની સ્થાપનાને લીધે એનું નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં સદાકાળ અમર છે. અમદાવાદના સ્થાપનાર તરીકે એને ‘બાની અહમદબાદ’ કહેવામાં આવે છે. થોડા મોગલ શહેનશાહો બાદ કરતાં, હિંદના કે હિંદના કોઈ પ્રાંતના, કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહનું નામ અહમદશાહ જેટલું ચિરંજીવ નથી, અને એટલું માન પણ એક એ અપવાદ સિવાય કોઈને આજે મળતું નથી. અહમદશાહ એના જીવનની પવિત્રતાને લીધે આજે પણ પીર બાદશાહ ગણાય

૨૭. ગુ. પાટનગર, પૃ. ૭૦૦ એમાં આ ચર્ચા વિસ્તારથી કરેલી છે.

૨૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૭૦૩.

છે અને એનો ઉરસ આજે પણ દર વર્ષે ઊજવાય છે. અહમદશાહની દરગાહને આજે પણ જે બાદશાહી માન મળે છે તેવું મોગલ સમ્રાટોના થોડાક જ અપવાદો બાદ કરતાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહને આજે મળતું જોવામાં આવતું નથી. ગૂજરાત સદતનત પછી ત્રણ ત્રણ સરકારો બદલાઈ ગઈ છતાં એ માન આજ સુધી હજી ચાલુ છે. આજે બ્રિટિશ સરકારથી માંડી બાર મહિને રૂ. ૨૬૦૧) આપવામાં આવે છે, ૨૯ અને તે રકમ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અને ગૂજરાતી સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તાના નામથી ગરીબોને અન્ન આપવામાં ખર્ચવામાં આવે છે. બાદશાહીના ચિહ્ન તરીકે અહમદશાહની દરગાહ આગળ આજે પણ દિવસના ચારે પહોર વખતે નોંખત ગડગડે છે. અમદાવાદ શહેર-ગૂજરાતનું પાટનગર-જ્યાંસુધી આબાદ રહેશે ત્યાં સુધી એના સ્થાપક બાદશાહનું નામ પણ અમર રહેશે એમ કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા પણ બનાવી જાણતો. વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબ માટે એણે નીચે મુજબ કવિતા બનાવી હતી :—

કુતુબે ઝમાન એમા ખુરહા બસરત મારા
ખુરહાન એ હમેશા યુનામશ આશકારા

આ કવિતામાં ખુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. “અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે ખુરહાન અમને જોઈએ તેવા છે. એમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને ખુરહાન (સિદ્ધ કરનારા) રહે” એવો એનો અર્થ થાય છે કુતુબે આલમ સાહેબનું નામ ખુરહાનુદ્દીન હતું ૩૦

અહમદશાહના સમયના સંત પુરુષો

કોઈ પણ દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એના સંતપુરુષો અને સાહિત્યકારોનું સ્થાન એક રીતે તો એના રાજપુરુષો કરતાં પણ બિંચું છે.

૨૯. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૩.

૩૦. ઉપર મુજબ, પૃ. ૭૦૪.

અને એમની કીર્તિ રાજપુરુષો કરતાં વધારે ચિરંજીવ છે. રાજપુરુષોને એમની તાત્કાલિક સત્તાને લીધે માન મળે છે, પણ એમના જમાના પછી ભાગ્યે જ કોઈ સંભારે છે; જ્યારે સંતોને એમના તપ અને શુદ્ધ જીવનને લીધે પ્રસરેલી સનાતન શાંતિને લીધે, અને સાહિત્યકારોને એમણે સર્જેલાં વિદ્યાસંસ્કારનાં સાધનોને લીધે એમના જમાના પછી પણ અનંત કાળ સુધી લોકો સંભારે છે. છતાં દરેક જમાનો ચાલતો હોય ત્યારે તો રાજપુરુષો પૂજ્ય છે અને સંતોને ગાંડા તરીકે તેમજ સાહિત્યકારોને ભોટ તરીકે અવગણવામાં આવે છે એ મનુષ્યસ્વભાવની એક વિચિત્રતા છે. એટલે અહમદશાહના સમયના સંતપુરુષોની નોંધ લીધા વગર સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અધૂરો જ ગણાય.

સંતપુરુષો બે જાતના હોય છે : એક જાતના સંતો દુનિયાથી તદ્દન વિરક્ત અને અલગ રહીને પોતાનું ધ્યેય સાધે છે; બીજા દુનિયામાં રહીને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં અંતરથી વિરક્ત રહીને પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ સાધવાનો યત્ન કરે છે, અને મોટે ભાગે કર્મયોગી જેવા હોય છે. એ બધી ઝીણી ચર્ચામાં ઊતરવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ આ બીજી જાતના સંતપુરુષો દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં દરેક જમાનામાં થયા છે. આવા સંતપુરુષોએ દેશના રાજપુરુષો ઉપર પણ અસર કરી છે અને રાજનીતિને આડી જતી અટકાવવા અને ધર્મને માર્ગે દોરવા પણ પ્રયત્ન કરેલા છે. આ કાર્ય પૂરતો એમને રાજકારણમાં પણ રસ લેવો પડ્યો છે. એવા દાખલા ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઘણા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાખલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતના મુસલમાન મહારાજપૂતના ઇતિહાસમાં પણ એવો જ ભાગ વટવાના મુપ્રસિદ્ધ સંત હઝરત કુતુબે આલમ સાહેબ મુખ્ય છે, અને સરખેજના શેખ અહમદ ખટ્ટ ગંજબક્ષ સાહેબનું નામ સૌથી અગ્ર પંક્તિમાં આવે છે. એ બંને સંતોએ ગૂજરાત સદતનતનો પાયો નાંખવામાં ભાગ લીધો છે અને એમાં આધ્યાત્મિક બળ રેણું છે.

સરખેજના સંત અહમદ ખટ્ટુ ગંજખા સાહેબ

ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સ્થાપનામાં એક અહમદ તરીકે મુખ્ય ભાગ લેનાર, અને આજે પણ હિંદના સૌથી વિખ્યાત છ મોટા સંત પુરુષોની પંક્તિમાં ગણનાર, અમદાવાદની નૈર્ઝત્યે છ માર્ધલ ઉપર સાબરમતી નદીને કિનારે નિવાસ કરી રહેલા, શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજખા સાહેબનું ચરિત્ર અહીં ટૂંકમાં જોઈએ. એમને કોઈ નાગોર પાસેના ખટ્ટુ ગામના કહે છે અને કોઈ પાટણના કહે છે. એમનું મૂળ વતન કયું તે નક્કી થતું નથી. પરંતુ આપણે એમને દરેક રીતે ‘ગૂજરાતી’ કહીએ તો હરકત નથી. એમનો જન્મ તો દિલ્હીમાં થયો હતો એમ મનાય છે. એમના પિતા મલીક ઇખ્તી-ખારુદીન સુલતાન શિરોઝશાહના દૂરના સગા થતા હતા. એમનો જન્મ ઈ. સ. ૧૩૩૮ માં થયો હતો, અને એમનું નામ વજીહુદીન હતું. પિતાના મરણ પછી મોટી મિલકત એમના હાથમાં આવી અને તે એમણે મોજશાખમાં ઉડાવી, પરંતુ એમ કરતાં એમને સાચો વિરાગ ઉત્પન્ન થયો અને ખટ્ટુ ગામમાં શેખ બાવા ઇશાક મધરખી પાસે આવીને એમના શિષ્ય બન્યા. ધીમે ધીમે એમનામાં એવી સિદ્ધિ આવી કે બધા એમને ‘મકાશ’ અગર ‘દીપક’ તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. એમના ગુરુ મધરખી સીલસીલહ-પંથના હતા તેથી એ પણ મધરખી પંથના કહેવાયા.

મનતુખ્શુત્તવારીખમાં કહે છે કે અમીર તૈમૂરે જ્યારે દિલ્હી લીધું ત્યારે ત્યાંના લોકો સામા થવાથી એણે મોટી કતલ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો અને ધણાને કેદ કરી સાથે લીધા. શેખસાહેબને આ ખબર પડવાથી એક સાધુપુરુષ તરીકે તૈમૂરના દરબારના વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરીને એમણે કેદીઓને મુક્તિ અપાવી હતી. તૈમૂરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી. બદૌની લખે છે કે એમણે હિંદુસ્તાનની આ એક સાચી સેવા બજાવી હતી. ઈ. સ. ૧૩૭૪ માં એમના ગુરુના મરણ પછી મક્કાની યાત્રા કરવા એ ખંભાત આવ્યા. એ વખતે

ગૂજરાતના સૂબા ફરહત ઉદ્દમુલ્ક રાસ્તીખાને એમની ધણી સેવા કરી. મક્કાથી પાછા આવ્યા પછી નગરઠંઠા થઈ, ગૂજરાત ઉપર એમનો મૂળથી સદ્ભાવ હોવાથી, એ પાટણ આવ્યા; અને આશાવલથી ત્રણ કોશ નદીની સામે પાર આવેલા સરખેજ ગામમાં નિવાસ કર્યો. એ વખતે એમની ઉંમર ૬૦ વર્ષની હતી. એ વખતે અમદાવાદ ન રથપાચું હોવાથી મુઝફ્ફરશાહ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ધણી વખત પાટણથી આવી આશાવલમાં રહેતા, તેથી એમને આ સંત-પુરુષ સાથે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ થઈ ગયો. એમ કહેવાય છે કે પિતા સાથે તકરાર થવાથી વિરુદ્ધ પડી, સંતના આશીર્વાદ માટે, મુહમ્મદશાહે શેખઅહમદને નાણાંની મોટી રકમ ભેટ ધરી, પણ 'એ રકમ ઉપરનો તારા પિતાનો હક છે' એમ કહી એમણે એ રકમ મુહમ્મદશાહને પાછી મોકલી દીધી. આ કારણથી અગર તો એમના જીવનની મૂળભૂત ઉદારતાથી એ ગંજબક્ષ કહેવાય છે. ગૂજરાતી સુલતાનો સાથે એમને સંબંધ વધતો ગયો, અને અહમદશાહે જ્યારે અમદાવાદ શહેરનો પાયો નાંખ્યો ત્યારે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો. અમદાવાદ શહેર વસાવવા માટે એમણે ખાસ સલાહ આપી હતી એમ પણ કહેવાય છે. રાજ્ય તરફથી એમને ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકા એટલે આશરે સાડાસાત લાખ રૂપિયા નજર થતા. એમના ચમત્કારો ધણા છે. માળવાની લડાઈમાં જીતની તારીખ એમણે અગાઉથી અહમદશાહને કહેલી તે ઉલ્લેખ આગળ જોયો છે. ધણા લોકો એમના સાંનિધ્યમાં દટાવાનું પસંદ કરતા. આજે ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો એમની છાયામાં સૂતેલા છે. ગૂજરાતનો સૌથી મોટો સુલતાન મહમૂદશાહ એગડો, અને એનો પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ એ બન્નેની કબરો શેખ અહમદની સામે જ છે. ધણા અમીરોની કબરો પણ ત્યાં છે. શેખ સાહેબ ઈ.સ. ૧૪૪૬, હિ. સ. ૮૪૬ માં ગુરુવાર તા. ૧૪ માહે સંવાલને રોજ બપોર પહેલાં મરણ પામ્યા. એ વખતે એમની ઉંમર ૧૧૧ વર્ષની હતી. એટલે ૧૦૮ સૌર વર્ષો થાય. એ જીવનભર બ્રહ્મચારી રહ્યા છે. હિંદના મુસલમાનોમાં એમનું માન ધણું છે. દર ગુરુવારે

એમની દરગાહના દર્શનાર્થે ધણા લોકો જાય છે. દસકોઈ તાલુકાનું મકબરા ગામ આજે એમના તાબાનું ગણાય છે. એમનો રોજો અને એની આસપાસનાં મકાનો સ્થાપત્યકળાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે મનાય છે અને એ મકાનોનો સમૂહ એક રમણીય સ્થળ છે. એનું વર્ણન આગળ જુદા પ્રકરણમાં કરીશું. ૩૧

કુતુબેઆલમ સાહેબ અને બુખારી સૈયદો

શેખ અહમદ ખર્દુનું વ્યક્તિ તરીકે સ્થાન ગૂજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં ધણું જીંચું છે છતાં એક કુટુંબ તરીકે ગૂજરાતના મુસ્લિમ યુગના ઇતિહાસમાં બુખારી સૈયદોનું નામ ધણું મશહૂર છે અને ગૂજરાત સહતતતના ધણા બાદશાહોમાં એ કુટુંબનું માન કાયમ રહ્યું હતું. જાહેર પ્રજામાં કુતુબેઆલમ સાહેબ તરીકે મશહૂર છતાં એમનું આખું નામ સૈયદ ખુરહાતુદ્દીન અબુમુહમ્મદ અબ્દુલ્લા બુખારી છે. એમના પિતા નસીરુદ્દીન મુહમ્મદ ઉઝના સુપ્રસિદ્ધ સંત શિરોમણિ સૈયદ જલાલુદ્દીન મખ્દુમ જહાંનિયાં બુખારીના પુત્ર થાય. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ગાદી ગૂજરાતના સુલતાનોના મૂળ પુરુષને મખ્દુમ જહાંનિયાં સાહેબના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવાય છે, ૩૨ એ કારણથી ગૂજરાતના સુલતાનો એ સાહેબના વંશ તરફ હમેશાં

૩૧. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૬૭૪-૬૭૬. એમાં આ વર્ણન વિસ્તારથી આધારો સાથે આપેલું છે. ડૉ. ટેલર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સુલતાન મુહમ્મદને રકમ પાછી આપી તેથી ગંજબક્ષ કહેવાય છે એમ માને છે. પરંતુ એઓ પોતાની સાદગી નીચેથી ગમે તે રકમ કાઢી આપતા એવી ચમત્કારિક વાત પણ કહે છે. એમની સ્વાભાવિક ઉદારતાને લીધે ગંજબક્ષ કહેવાતા એ વધારે સુસંગત છે.

૩૨. કહે છે કે મખ્દુમ જહાંનિયાં સાહેબે ઝક્રખાને મૂઠી ભરીને ખાંડેકા આપી અને એની સંખ્યા મુજબ એના વંશમાં ગૂજરાતના સુલતાનો થશે એમ કહ્યું, આ સંખ્યામાં શંકા હતી તેથી સુલતાનોની સંખ્યામાં પણ શંકા છે એમ તવારીખકારોનું માનવું છે.

પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતા આવ્યા છે. હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબનો જન્મ હિ. સ. ૭૯૦ ના રજબ માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો અને એમના પિતા એ દશ વર્ષના હતા ત્યારે જ સ્વર્ગવાસી થવાથી એમના કાકાઓએ એમને ઉછેરીને જ્ઞાન આપ્યું અને ગૂજરાતમાં વસવા કહ્યું તેથી તેઓ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાંથી આશાવલમાં આવીને વસ્યા. સુલતાન અહમદશાહે એમને માટે ખનાવેલી કવિતાનો ઉદ્દેશ આ પૂર્વે જોયો. સુલતાને એમની પાસે આશીર્વાદની યાચના કરી ત્યારે કુતુબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે મારા દાદાએ (મખ્દુમ જહાંનિયાએ) તમારા કુટુંબને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપ્યો છે. અહમદશાહે કહ્યું કે “ એ તો કુટુંબને માટે આશીર્વાદ થયો. આપ અમદાવાદ શહેર સુખી થાય એવો આશીર્વાદ આપો.” એટલે કુતુબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે “ અહમદાબાદ અબ્દુલ આબાદ ”— પરમેશ્વરની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આબાદ રહેશે.

એક વખત આ સાહેબ મધરાતે નિમાજ માટે ઊઠ્યા હતા એવામાં અંધારામાં એક ટેકું એમના પગમાં વાગવાથી એમને લોહી નીકળ્યું. એ ખોલી ઊઠ્યા : “ ક્યા હે, લોહા હે, કે લક્કડ હે, કે પથ્થર હે.” સવારમાં સર્વને ખબર પડી કે એ ટેકામાં લોખંડ, લાકડું અને પથ્થર એ ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો. કુતુબેઆલમ સાહેબે આ જાણીને હુકમ કર્યો કે ‘ એ ટેકું દાટી દો. કોઈએ કાઢ્યું નહિ. અને જે કાઢશે તેનો વંશ રહેશે નહિ. ’ છેવટે એક સેવકે વંશ વિનાના રહેવાનું પસંદ કરીને પણ એ ટેકું કાઢ્યું, ત્યારે લોકોને એ ચમત્કારની જાણ થઈ. આ ટેકું શહેનશાહ અકબરે પણ નવાઈ સાથે જોયેલું અને નવાઈની ચીજ તરીકે તેને અરધું કરીને આગ્રા લઈ જવા હુકમ કરેલો. ખાકીનું આજે પણ વટવામાં એમની દરગાહમાં છે અને લોકો એને નવાઈથી જુએ છે. કુતુબેઆલમ સાહેબ હિ. સ. ૮૫૦ ના જુલહજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા. જીવનના પાછલા ભાગમાં એ વટવામાં રહેતા હતા એટલે ત્યાં

એમનો રાજો છે. અને આજે પણ એમના ઉરસ વખતે ત્યાં હજારો લોકો જાય છે. ૩૩ રાજાનું વર્ણન આગળ કરીશું.

કુતુબેઆલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. એમાં શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર નાસીરુદ્દીન અબુલ મહમૂદ ઉર્ફે શાહ બડા કહેવાતા હતા તે પણ મશહૂર હતા. એમણે સુલતાન બહાદુરને ગૂજરાતની ગાદી મળવા માટેનો આશીર્વાદ આપેલો. બુખારી સૈયદોમાં એ ખાનદાન ચાલે છે. એમાં કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબના વંશના શાહી સૈયદો કહેવાય છે. ૩૪ શાહઆલમ સાહેબ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું.

સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાની

કુતુબેઆલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય સૈયદ ઉસમાન શમે ખુરહાનીનો દુકાં અહેવાલ અહીં આપવો જરૂરનો છે. એમની ઘણી કરામતો કહેવાય છે. એ ખરા ત્યાગી પુરુષ હતા. કુતુબેઆલમ સાહેબના હુકમથી એઓ બહાવદીનપુરમાં બોધ આપતા હતા. પરંતુ સંતોને હમેશાં જેમ બને છે તેમ, એમની પાસે ઘણાં માણસો ભેગાં થવા લાગ્યાં તેથી તેમને દ્રાવ્યું નહિ અને માલમિલકતનો ત્યાગ કરીને સાબરમતીને સામે પાર તંબૂ નાંખીને રહ્યા. એ જગ્યાએ ઉસમાનપુર નામે પરું વસ્યું જે આજ સુધી કાયમ છે. બાદશાહી વખતમાં એ પરું અમદાવાદનાં સૌથી સમૃદ્ધ પરાંઓમાંનું એક હતું. આજે ગૂજરાત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ઉસમાનપુરામાં છે. સૈયદ ઉસમાનને ‘શમે ખુરહાની’

૩૩. શ્રી. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૬૭૬-૭૭. કુતુબેઆલમ સાહેબના રાજમાં અમદાવાદની પાસેના વટવા ગામમાં, આજે પણ આ મિશ્રજાતોના ખથ્થર બતાવવામાં આવે છે. અને અકબરની પેઠે કેટલાક મુસાફરોએ પણ એની તોંધ લીધેલી છે.

૩૪. આજે એ બંને વંશનાં ખાનદાન આબાદ છે અને હજારો લોકો એમને માને છે. શાહઆલમ સાહેબનું વર્ણન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કરીશું.

—‘દીવાનો પ્રકાશ’ કહેતા. ઉસમાનપુરમાં એ સાહેબનો રોજો અને ભવ્ય મરિજદ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવી તે આજે પણ અમદાવાદનાં જોવાલાયક મકાનોમાં ગણાય છે. સૈયદ સાહેબનો ઉરસ તા. ૧૫ મી જમાદી ઉલ અવલે થાય છે. એમણે કેટલાક સૂફી ગ્રંથો લખ્યા છે, એમાં ‘મદારીજ ઉલ મઅરીજ’ પ્રસિદ્ધ છે. એમની એક પ્રસિદ્ધ ગઝલમાં કહ્યું છે કે “રાજ્યાસન દરવીશોના આંગણાનું પાથરાણું છે દુઃખ એ ફકીરોનું દ્રવ્ય છે. ફકીરોની કફનીમાંથી ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય (આત્મજ્ઞાન) મળે છે. દરવીશોને કનડવાથી દુઃખ આવે છે. એમના આશીર્વાદ તિરસ્કારને ફેરવીને એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે.”૩૫

આ પ્રમાણે જૂના પાટનગર પાટણમાં અને નવી રાજધાની અમદાવાદમાં આ સમયમાં ઘણા સંતો થઈ ગયા છે. વિસ્તારના ભયથી બધાનાં વર્ણુન અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ભરૂચના સૈયદ સરફુદ્દીન મશહદી જે મખ્મદુમ જહાનિયાંના સગા થતા હતા તે પણ આ સમયમાં થઈ ગયા. એમની કબર ભરૂચથી એક ગાઉ ઉપર છે. એમના વંશજો આજે ભરૂચ તેમજ અમદાવાદમાં પણ છે. એ બધા સંતોનાં વર્ણુનો મિરાતે અહમદીમાં આપેલાં છે. અહીં તો જેમણે પોતે અગર જેમના વંશજોએ ગૂજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસમાં નામ રહે એવો ભાગ લીધો છે અગર તો જેમનું સ્મરણચિહ્ન આજ સુધી પણ ઐતિહાસિક સ્મારક તરીકે ઊભું છે તેમનું જ દૂકામાં વર્ણુન કરેલું છે.૩૬

૩૫. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૬૮૩.

૩૬. જેને આ બધા સંતોની વિગત જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય એમણે કાજ નિજમુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબકૃત મિરાતે અહમદીની પુરવણીના ગૂ. ભાષા-તરમાં અગર નવાબઅલી અન્ને સીડનકૃત અંગ્રેજી તરજૂમામાંથી જોઈ લેવું. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદમાં પણ કેટલાક સંતોનું દૂકું વર્ણુન આપેલું છે, પણ અમદાવાદની બહારના સંતોના વર્ણુન માટે અહમદીમાં જ જોવું.

પ્રકરણ ૨૩

“ Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected in.”—Morgan.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય*

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ જીત મેળવી શક્યા નહિ

મુસ્લિમ સમયના ગૂજરાતના સ્થાપત્યનું ખરું વ્યક્તિત્વ અહમદ-શાહના સમયથી શરૂ થાય છે, અને એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં મુસ્લિમ સ્થાપત્ય માટે સામાન્ય રીતે કેટલાક વિચાર કરવાની જરૂર છે. મુસલમાનોએ ભારતવર્ષ જીત્યું. અનેક ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ ઉપર નૈતિક જીત મેળવીને હિંદુઓએ પોતાની સંસ્કૃતિમાં સમાવી લીધાં, પણ મુસલમાનોની આખતમાં મોટે ભાગે એમ ન બન્યું, એ આ પૂર્વે જોઈ ગયા. પરંતુ કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં મુસલમાનો પૂરેપૂરી જીત મેળવી શક્યા નહિ એવા દાખલા પણ મળે છે. સ્થાપત્યમાં એ લોકો સંપૂર્ણ જીત મેળવી શક્યા નહિ. એમાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતોમાં એ જીતનું પ્રમાણ ઓછું વધતું છે. ગૂજરાતમાં એ જીતનું પ્રમાણ એટલું તો ઓછું છે કે એને વિજય ન કહીએ તોપણ ચાલે. જે ક્ષેત્રમાં જિતાયેલી પ્રજા જીતનારા કરતાં વધારે સંસ્કારવાળી અને આગળ પડતી હોય છે તે ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ સહેલાઈથી વિજય મેળવી

* આ પ્રકરણ સામાન્ય વાંચનારને સાહિત્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં રસ પડે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાનું ઘડતર સ્થાપત્યમાં પણ દેખાઈ આવે એવી વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચીને બતાવવાના દરિદ્રાથી લગ્નું છે તેથી તેમાં સ્થાપત્યની પરિભાષા વાપરી નથી.

શકતા નથી. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં ગૂજરાત એ સમયના સૌથી આગળ વધેલા દેશોમાંનો એક હતો, એટલે એમાં તો વિજેતાઓ જીતવા જતાં પોતે જિતાઈ ગયા.

હિંદુ-મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ

આ વિજય ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનું એક યશસ્વી પ્રકરણ છે. જીતનાર મુસલમાનો અને જિતાયેલા હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાં કેટલાક મૌલિક ભેદ અને વિરોધો હતા. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં આવા વિરુદ્ધ ગુણવાળી બે સંસ્કૃતિઓ એકત્ર થઈ એ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ અને એવો બનાવ છે. આ એકતાથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્થાપત્ય અદ્ભુત છે અને એનો ઇતિહાસ રસમય છે. તીવ્ર મૌલિક વિરોધોને લીધે જ આ બંને સંસ્કૃતિઓ એકત્ર ન થઈ શકી. પણ સ્થાપત્યમાં શું થયું? એક પ્રમાણમાં નવીન સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. એક પાર્શ્વિક હતી, એક ખીજી વિરાટ પાયા ઉપર પણ સૂક્ષ્મ હતી. એક સીધી ને સાદી હતી, ખીજી કર્મકાંડની અનેક ગૂંચવણવાળી અને વિધિનેપેધથી ભરપૂર હતી. એક આધિભૌતિક હતી, ખીજી આધ્યાત્મિક હતી. એક જગતને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતી, ખીજી ઉચ્ચ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતી. એક આ દુનિયાને જ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનો આદિ અને અંત માનતી, ખીજી પુર્નજન્મ અને કર્મની અનંતતામાં માની તેનો અંત લાવવાના આદર્શમાં માનતી.

એ ભેદો ગૂજરાતમાં એક થયા

આવા તીવ્ર વિરોધોવાળી સંસ્કૃતિઓ ગૂજરાતમાં બહુ થોડા ફેરફારથી એક બની એ તો જમતના દેશોના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક ચમત્કાર? જ કહી શકાય. એનો યશ વિજેતા રાજકર્તાને આપવો કે જિતાયેલી પ્રજાના પ્રબળ સંસ્કારને આપવો એ વિચારવાનું છે.

ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ એનો યશ પ્રજાની સંસ્કારિતાના મૂળમાં રહેલા ઉચ્ચ સંસ્કારના ઓજસને આપે છે.

સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ

મુસલમાનો પાસે પોતાનું સ્થાપત્ય તો હતું. માણસના હૃદયમાં ગાંભીર્યની ભાવના પેદા કરે એટલું વિશાળ હતું, પણ એમાં લાલિત્ય અને કોમલતા નહોતાં. સર્વ પ્રકારના રસનું દર્શન કરાવે એવું સ્થાપત્ય ભાગ્યે જ હોય છે. દુનિયાની ઘણી પ્રજાએ સારાં સ્થાપત્ય ઊભાં કર્યાં છે. કાંઈમાં એક બે રસ ઉત્તમ વિકસ્યા છે તો ખીજની ઊણપ રહેલી છે. ભારતવર્ષના ખીજ પ્રાંતોના સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ કાંઈક વધારે છૂટથી થઈ છે એ ખરું છે, પરંતુ ગૂજરાતના સ્થાપત્યની કોમલતાના પ્રેરક રસો કાંઈક વધારે દેખાય છે. મુસલમાનોના આવતા પહેલાંના ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યમાં એવા રસોની વિપુલતા છે. મુસલમાનો આવ્યા પછી એમના સ્થાપત્યમાં રહેલાં સુલંદપણું અને ગંભીર વિશાળતા ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યની સર્વદેશીય કોમલતા સાથે મળતાં એક સર્વાંગ સુંદર, સર્વ રસથી ભરપૂર સ્થાપત્ય ઊભું થયું. ભારતવર્ષના મુસ્લિમ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યનું સ્થાન આજે પણ અનેરું છે તેનું આ કારણ છે. જીવનના અન્ય વ્યવસાયોમાં બે લિન્ન સંસ્કૃતિઓનો મેળ ન ખાવા છતાં સ્થાપત્યમાં એ મેળ અદ્ભુત રીતે સધાયો છે.^૨ એથી જ આ સમયના સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્વનું છે.

૨. Cambridge History of India III. P. 570-71. આમાં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સર જોન માર્શલે લખ્યું છે. હિંદુ અને જૈન મંદિરોને મસ્જિદોમાં ફેરવવાની રીતને Remarkable in History of Architecture કહે છે ને લખે છે કે : “To create a successful building out of such alien materials, to reconcile two styles so characteristically opposed, without transgressing the standard formulas of Islamic Art might well have been deemed

મુસલમાનો સૂફા દેશમાંથી ઉત્પન્ન સ્થાપત્ય ને સંસ્કાર ધરાવતા દેશોમાં આવ્યા હતા.

મુસલમાનો હિંદની પશ્ચિમોત્તરના પ્રદેશોમાંથી હિંદમાં આવ્યા હતા; અને દિલ્હીમાં કાયમનું યાજુ નાંખ્યા પછી હિંદના પ્રાંતો જીતી ગૂજરાતને પણ ચૌદમી સદીની શરૂઆતથી જીતી, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારતની પ્રાચીન પરંપરાથી કેવળ ભિન્ન અને નવીન સંસ્કૃતિના પંથો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એમાં એમને સફળતા મળતાં લાંબો સમય વીત્યો અને પૂરી સફળતા તો ન જ સાંપડી. દરેક પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પણ સફળતાનું પ્રમાણુ વધતું ઓછું જ રહ્યું. મુસલમાનોએ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બળવાન જમાવટ કરી હતી. પરંતુ એમના દાૃષ્ટિબિંદુનું કેન્દ્ર તો અરબસ્તાનમાં જ હતું અને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં એમને એ દેશમાંથી ખાસ કંઈ આકર્ષક મળે તેમ નહોતું.^૩ એ લોકો વિજેતા થઈ એવા દેશમાં આવ્યા હતા

an impossible task." Sir T. C. Hope આ સ્થાપત્યોની મેળવણીને "The varied offspring of this strange union કહે છે." કર્નલ ટોડ Travels in Western India ૫, ૨૩૮, કહે છે કે :—"We must admire the perseverance and skill which have surmounted the difficulties of rearing Saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast could scarcely be furnished than exists between Mooslem and Hindu Architecture."

૩. સર જોન માર્શલ, Cam. His. Ind. III. P. ૬૬૯. "The Arabs themselves possessed little or no genius for art of building." આરબોના પ્રમાણમાં અફધાનો અને તુર્ક લોકોને બાંધકામનો શોખ હતો એમ સર જોન માને છે. સર જોન એમ પણ માને છે કે કેટલાક લેખકોએ ઇસ્લામીઓને બિનકેળવાયેલા, જંગલી અને પશુ જેવા ચીતર્યા છે, અને એવા લોકો બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ જાંચી જતની સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો ઉપર ચડી આવ્યા એ વાત સત્ય નથી. એ લોકો કૂર લડવૈયા હતા અને રજપૂતો જેવી chivalry (=દહાર-શૌર્ય) એમનામાં નહોતી એટલું કપૂલ કરે છે.

કે જ્યાં કલામય સ્થાપત્યની પરંપરા ખૂબ જ પ્રાચીન હતી, અને એમાં પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં તે સર્વશ્રેષ્ઠ હતી.

હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિકસ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય

હિંદુ મંદિરો એક અગર બહુ જ થોડાં માણસો એક સાથે પૂજા કરી શકે એ રીતે બંધાતાં હતાં, જ્યારે ઇસ્લામની મસ્જિદો મોટા સમૂહમાં કોઈ પ્રકારના ભેદ વગર લોકો પ્રાર્થના કરી શકે એ રીતે બંધાતી હતી. ઇસ્લામમાં ખરી રીતે પ્રાર્થના કરનાર અને પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ જ ન જોઈએ એવો સિદ્ધાંત હોવાથી ખુદ્લા મેદાનમાં કે ગમે ત્યાં પ્રાર્થના થઈ શકતી. પરંતુ પ્રાર્થનાને માટે પવિત્ર વાતાવરણવાળું સ્થળ નિશ્ચિત થવું જોઈએ એ મનુષ્યસ્વભાવની પ્રકૃતિ હોવાથી આરબના સામાન્ય ઘરની રૂઢી મુજબ વચ્ચે ખુદ્લો ચોક રાખી ઓરડા અને પડાળીઓવાળા પ્રાર્થના સ્થળનો પ્રચાર થયો અને એ સિદ્ધાંત ઉપર મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઈ.^૪ મુસ્લિમો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે આરબો એમના પોતાનાથી વધારે સુધરેલા તુર્કો અને અફઘાનોના સંસર્ગમાં આવ્યાથી મુસલમાન સ્થાપત્ય તે સમયે ઠીક ઠીક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું. હિંદમાં મંદિરોના સ્થાપત્યમાં મૂળભૂત ભેદ હતો છતાં કોઈ કોઈ પ્રાંતોમાં ચોક, ઓરડા અને પડાળીઓવાળા ઘરોની બાંધણી કાંઈક અંશે આરબોના નિવાસ-સ્થાનોને મળતી આવતી હતી, અને એ રીત મંદિરોમાં પણ કેટલેક અંશે જણાતી હતી.^૫ મુસલમાનો હિંદમાં પગલાર થયા ત્યારે ભારતની શિલ્પસ્થાપત્યની કળા તે ટોચ ઉપર હતી એ આ પૂર્વે

૪. Percy Brown; Indian Architecture : (Islamic) P. 3.

૫. પર્સી બ્રાઉન-ઈન્ડિયન આર્કિટેક્ચર-ઈસ્લામિક, પ્ર. ૧-માં આ પ્રમાણે લખે છે : આપણામાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં વચ્ચે મુખ્ય મંદિર અને વચ્ચે ચોક રાખી પડાળીઓનો રિવાજ દેખાય છે. જૈનોએ એ રીતે પડાળીઓમાં તીર્થંકરોનાં જિનાલયોની યોજના કરી. દક્ષિણનાં મંદિરોમાં ખાસ કરીને શિવ-મંદિરોમાં શિવનાં પૌરાણિક સ્વરૂપોનાં નાનાં આલયો પડાળીમાં રહે છે.

જોઈ ગયા. અહીં મંદિરો પણ ખૂબ સંખ્યામાં અને ખૂબ સમૃદ્ધ હતાં, એટલે વિદ્યાર્થી વિજેતાને પોતાના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ તૈયાર સામગ્રી પણ મળી શકે તેમ હતું. તે સાથે દેશના કારીગરો અને સ્થપતિઓ વિશ્વના કોઈ પણ દેશના કારીગરોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં જેસે એવા હતા,^૬ એટલે આ નવા વિજેતા એમના ઉપર કોઈ જાતનો મોટો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ; અને ઇસ્લામના મૂળ સિદ્ધાંતોને ખાસ વિરોધ વગર દેશી સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો સાથે કેવી રીતે ઘટાવવા એ કાર્ય એ કારીગરોને સરળ થઈ પડ્યું. સ્થાપત્યમાં અલંકારોનો શોખ હિંદુઓ જેવો મુસલમાનોને પણ હતો, એટલે એ ક્ષેત્રમાં આ કારીગરોને માત્ર સ્વરૂપો જ બદલવાનાં હતાં. એ કારણથી પણ ખાસ વિરોધ નરમ પડી ગયો હતો.

મુસલમાન સત્તા દિલ્હીમાં કાયમ થઈ

અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં મહમૂદ ગઝનવી તો માત્ર લૂંટ અને થોડી તોડફોડ કરીને જતો રહ્યો હતો. તે પછી એ સદીઓ

૧. Percy Brown-Islamic Architecture, P. 45. "The Muslim rulers...were fortunate in finding in the country of Gujarat some of the most accomplished artizans in the whole of India." આગળ લખે છે કે આ કારીગરોનાં મહાજનો હતાં અને બ્રાહ્મણ તથા જૈનો મંદિરો બાંધતા હતા; અને એવાં ઘણાં દેશના અલંકારરૂપ મંદિરો હતાં કે :—"So that architecture and the arts associated with it had become part of their racial consciousness". આમ સુંદર બાંધકામ એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો, હિંદુ રીતો મુસ્લિમોએ કેમ ગ્રહણ કરી તે માટે કમ્યુસન કહે છે કે :—"The truth of the matter is, that the Mahomedons had forced themselves upon the most civilized and most essentially building race at that time in India" (His. of Ind. & Eastern Architecture, P. 527.)

પછી દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સલ્તનત પગભર થઈ હતી અને ઇસ્લામના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમને બાંધકામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. એ રીતે અજમેર અને દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કળા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તે ખીલજી સુલતાનોના સમયમાં સારી રીતે ખીલી હતી, અને પ્રાંતોમાં એનાં અનુકરણો થવા માંડ્યાં હતાં.^૭ ગૂજરાતમાં એ સમયે ભરૂચ, ઘોળકા, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ મસ્જિદો બંધાઈ હતી તે આ પૂર્વે જોઈ ગયા, પરંતુ ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોને નવા સ્વરૂપમાં ઘટાતી એક પ્રાંતિક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય પાટણથી ગૂજરાતનું પાટનગર બદલાયા પછી અમદાવાદમાં શરૂ થયું એમ કહી શકાય.

ગુજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો

અહીં એક ખીલજી વાત કરી દેવી જરૂરની છે. આપણા સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો છે અને વંશપરંપરાથી એના બાણકાર પણ દેશમાં છે, પરંતુ આ બાબતનો તુલનાત્મક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો અંગ્રેજોએ કર્યો એટલું કબૂલ કરતાં આપણે સ્વાભિમાન ઓછું કરવું જોઈએ. કોઈ દેશી સિદ્ધાંત ન સમજ્યા હોય તોપણ આ વિદેશીઓએ આપણા સ્થાપત્યનો સહૃદય અભ્યાસ કર્યો છે અને એમની ટીકાઓ તથા એમની અંજલિઓની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ એની મારી નમ્ર માન્યતા છે. એટલે કમ્પ્રાઇસ, હેવલ, બર્નેસ, કઝિન્સ, માર્શલ અને બ્રાઉનનાં મંતવ્યો આપણે વિવેકબુદ્ધિથી જોવાં જોઈએ એ કારણે જ્યાં ફીક જણાય ત્યાં

૭. દિલ્હીમાં શરૂ થયેલું મુસલમાન સ્થાપત્ય ખીલજીઓના સમયમાં ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચ્યું એમ કલાવિવેચકો માને છે, સર જોન માર્શલ અલ્લાઉદ્દીનની કૂરતા માટે જાણે બચાવ કરતા હોય તેમ ઉત્તમ મકાનો એણે બાંધ્યાં એ માટે લખે છે અને એ કૂર તેમ જ બાંધકામનો શોખીન બને હતો એમ કહી મન વાળે છે, અને એને Imaginative કહે છે! Cam. His. III P. 567.

એમના પોતાના શબ્દોમાં ઉતારા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં તે બતાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાંતોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે
આકર્ષક બન્યું.

ગૂજરાતી કારીગરોએ ઇસ્લામના ધાર્મિક નેતાઓનાં સૂચનોને મસ્જિદની રચનામાં અગત્યનું અને મુખ્ય સ્થાન આપી પોતાની પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે બાંધકામના બીજા સિદ્ધાંતો અને અલંકારો પોતાના રિવાજ પ્રમાણે જ ચાલુ રાખ્યા. શરૂઆતની મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ફેરફાર વિના પણ વાપરેલી દેખાઈ આવે છે તે યથાસ્થાને જોઈશું; પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી દેશી કારીગરોને ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો નજર આગળ રાખીને પોતાની રીતે બાંધકામ કરવાની જરા વધારે છૂટ મળી, અને હિંદુઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા ગૂજરાતી કારીગરની કુશળતાથી બાંધકામમાં જે મજબૂતાઈ સાથે મનોહરતા આવવા માંડી તેથી વિધર્મી વિજેતાઓને ફરિયાદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ મળ્યું નહિ. આ કારણથી ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય નજીવા ફેરફાર સાથે જાણે પ્રાચીન દેશી સ્થાપત્ય જેવું જ દેખાવા લાગ્યું, અને જે મિશ્રણ થયું તે ઊલટું

૮. Sir T. C. Hope : Ahmedabad Architecture, P. 21 :
As to style, it was the singular fortune of the Mahomedans to find themselves among a people, their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them, they were moulded by them; and, though insisting on their own bold features of minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillared hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostrate foe."

એની શૈલામાં અભિવૃદ્ધિ કરે તેવું નીપજ્યું.^૯ હિંદુ મંદિરોના સ્થાપત્યમાં જે અંધારાનો આભાસ, જે ઠિંગણાપણું હતું તે ઈસ્લામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હવા અને અજવાળાથી ભરપૂર અને ખુલ્લું બન્યું. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય કેવળ વિરોધી તત્વોના મિશ્રણથી ઊભું વધારે આકર્ષક અને મનોહર બન્યું, અને એ સિદ્ધિ જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક ચમત્કાર ગણી શકાય એવી થઈ. ખુલ્લું કોમળતાનો, લાલિત્યથી પૂર્ણ મહાકાવ્યનો, ભરપૂર અલંકાર સાથે જ સ્વચ્છ સાદાઈનો, મજબૂતાઈ સાથે લાવણ્યનો જે સુમેળ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં સધાયો છે એવો હિંદના અન્ય પ્રાંતના કે હિંદ બહારના દેશોના સ્થાપત્યમાં જડવો મુશ્કેલ છે.^{૧૦} ભારતમાં એક ખૂણે પડી જવાથી અને ગૂજરાતી-ઓને વેપાર સિવાય બીજા કોઈ જાહેરાત કરવાની ટેવ ન હોવાથી રોમ, ગ્રીસ કે દિલ્હીના સ્થાપત્ય જેટલો રસ આપણા આ સ્થાપત્યમાં કોઈ બતાવતું નથી.

થાંભલા-પાટણ અને કમાનો

સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ન ઊતરીએ તો હિંદુ સ્થાપત્ય થાંભલા અને પાટણ ઉપર ઊભેલું અને તે કારણથી નીચું હતું એમ કહી શકાય. થાંભલાને જિંચા કરવા માટે પણ હિંદુ સ્થપતિ એક થાંભલા ઉપર કલાની ક્ષતિ ન થાય એવી રીતે એક બીજો નાનો થાંભલો ગોઠવીને જિંચાઈ લાવવા પ્રયત્ન કરતો. કમાનોની રચના હિંદુઓ જાણતા હતા ખરા, પરંતુ એની બાંધણીથી એઓ ટેવાયેલા નહોતા. મુસ્લિમોના બાધકામમાં કમાન મુખ્ય હતી અને તેથી એ ઈસ્લામી

૯. આ માટે લગભગ બધા જ કલાવિવેચકો એકમત છે તે તેમના અભિપ્રાયોના આ પૂર્વે અને પછી ઉતારા આપ્યા છે તે ઉપરથી સમજશે.

૧૦. આ માટે સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોના અભિપ્રાયો આ પ્રકરણને છેડે એક સાથે જ આપીશું.

બાંધકામના સિદ્ધાંત જેવી ગણાઈ હતી. મુસલમાનોએ હિંદમાં કમાનોનો છૂટથી ઉપયોગ શરૂ કર્યો, એથી એમનાં મકાનો બંધાયાં, ખુલ્લું અને વધારે મોટાં થવાથી વધારે હવા અજવાળાવાળાં થયાં. ગૂજરાતી મસ્જિદોની બાંધણીમાં કમાનોનો વિકાસ ધીમે ધીમે પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે.^{૧૧} ગૂજરાતના ધણા રોજઓમાં અને મસ્જિદોમાં જૂની હિંદુ થાંભલા પાટકાની રીત કાયમ પણ રહી છે, અને કારીગરોની કુશળતાને લીધે એ રીતમાં પણ લલિત મનોહરતા આવી છે, એનાં ઉદાહરણો યથારથાને જોઈ શું. કમાનોની રચનામાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાતમાં કાંઈક કાંઈક ફેર છે. ગૂજરાતની કમાનોનું સ્થાન એમાં જુદું તરી આવે તેવું છે. કઈ કમાનની રચના સુંદર અને મનોહર લાગે એ મતભેદનો વિષય છે, છતાં ગુજરાતની કમાનોમાં ખીલુ કમાનો કરતાં લાક્ષિત્ય વધારે હોય એમ દેખાઈ આવે છે. મોગલાઈ કમાનો કરતાં એ કાંઈ વધારે આકર્ષક લાગે છે.^{૧૨}

૧૧. જુદી જુદી કમાનોની રચનાનાં ચિત્રો માટે પરસી બ્રાહ્મણના ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર-ઇસ્ટામિક-એ ગ્રંથની પ્લેટ-૪ થી જુઓ. એમાં સરખામણી માટે આખી દુનિયાભરની કમાનોનાં ચિત્રો છે, અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની કમાનનું ચિત્ર એમાં છે. ગૂજરાતી મસ્જિદોની કમાનો દિલ્લીના ખીલજી સમયના સ્થાપત્યમાંથી આવી લાગે છે અને એમાં સુધારા થયેલા છે. ગૂજરાતની શર-આતની મસ્જિદો કરતાં સોળમી સદીની મસ્જિદોની કમાનો વધારે સારી છે. ગૂજરાતની કમાનોની ચર્ચા માટે જુઓ માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૩-૪.

૧૨. ગૂજરાતમાં મોગલોના આઝા પછી મોગલ સમયની કમાનો બંધાતી થઈ. આ કમાનો કેવળ જુદી પડી નથી, બાંધણીની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના દેશોની અને અમદાવાદની કમાનો એક મધ્યજિંદુમાંથી થયેલા વર્તુલ જેવી છે. ગોળ કમાન ઉપર ગૂજરાતી કમાનને અણી કરેલી છે. ન્યારે મોગલ સમયની કમાનો બે મધ્યજિંદુઓથી કરેલાં વર્તુલોના ભાગ ઉપર અણી કરેલી છે. અમદાવાદમાં ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામાં ભદ્રકાલીના મંદિરની જોડેના દરવાજાની કમાન મોગલાઈ છે ન્યારે તેની અંદરના બે દરવાજાઓની કમાનો ગૂજરાતી છે, તે સાથે નેવાથી ભેદ સમજશે

મસ્જિદની રચના અને નકશો (Plan)

મસ્જા શરીફ હિંદથી પશ્ચિમ દિશામાં છે એટલે મુસલમાન હમેશ પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખીને પ્રાર્થના કરે છે. એ કારણે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી જ હોય છે. ઉપર જોયું તેમ એની સામાન્ય રચના, એક પૂર્વાભિમુખી મોટા પ્રાર્થનાના આચ્છાદિત ઓરડો, વચ્ચે ચોક અને આસપાસ પડાળીઓ, એ જાતની હોય છે. પ્રાર્થનાના ઓરડાને લિવાન કહે છે. હિંદુ મંદિરમાં આથી જુદી રચના હોય છે. એમાં સૌથી આગળ થાંભલા ઉપર નાના ધૂમટવાળો મંડપ હોય છે. અને એ પછી ગર્ભગૃહ હોય છે. આ બધું થોડા ભક્તો એકી સાથે ભેગા થઈ શકે એટલું નાનું હોય છે, અને દેવની પ્રતિમાવાળું ગર્ભગૃહ તો પ્રમાણમાં છેક જ નાનું હોય છે. મસ્જિદમાં એક સાથે મોટા સામાન્ય જનસમુદાય ભાગ લઈ શકે એવો રિવાજ હોવાથી લિવાન, ખુલ્લો ચોક, વગેરે મંદિરના પ્રમાણમાં મોટાં હોય છે. લિવાનમાં ન માઈ શકે તે ખુલ્લા ચોકમાં પણ નિમાજ પઢી શકે છે. એટલે પૂર્વાભિમુખી મસ્જિદોનાં લિવાનની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ વધારે રાખવી પડે એ મંદિર અને મસ્જિદની રચનાનો મુખ્ય ભેદ છે. ગૂજરાતના કારીગરો મંદિરના મંડપોની રચનામાં નિષ્ણાત હતા એટલે મસ્જિદોની રચનામાં એ જ રીત એમણે અજબ ખૂબીથી વાપરી. કમાનોની સારી આવડત ન હોવાથી મંડપોની થાંભલા પાટડાની રચના મસ્જિદોમાં એમણે કાયમ રાખી, અને મંદિરની પૂર્વ-પશ્ચિમની લંબાઈને મસ્જિદના લિવાનની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈમાં ફેરવી નાંખી, અને એમ કરવામાં એમણે ઉત્તર-દક્ષિણ મંડપોની હાર ઊભી કરી. લિવાન પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળું કરવું પડ્યું ત્યાં એવી મંડપોની હાર એમણે બેવડાવી. આનાં ઉદાહરણો આગળ જોઈશું.^{૧૩} મંડપ એ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતનો મૂળ તત્ત્વરૂપ પાયો છે.

૧૩. જુમા મસ્જિદ જેવી મોટી મસ્જિદોમાં મંડપોની હાર બેવડાવી છે, જ્યારે નાની મસ્જિદોમાં એક હાર છે. મંડપોના થાંભલાની રચનાથી આખાયે

મસ્જિદની બાંધણીમાં પ્રગતિ

આ પ્રમાણે મુખ્ય બાંધણી યોજ્યા પછી ગૂજરાતી કલાકારોએ એને આકર્ષક બનાવવા માટે પોતાની પરંપરાગત રીતો અજમાવવા માંડી, અને ઇસ્લામી રાજ્યની ગૂજરાતમાં સ્થાપના થયા પછી એકથી દોઢ સદીમાં આ મિશ્રણમાં એ લોકોએ સંપૂર્ણ સફળતા અને ખ્યાતિ મેળવી. ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી ગૂજરાતી કળાથી મુગ્ધ થયેલા મુસલમાન-બાંધકામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા-અમલદારોને પણ ઇસ્લામના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનો ભંગ ન થાય ત્યાં દેશી કલાકારોને છૂટે હાથે કામ કરવા દેવામાં કાંઈ વાંધો નહોતો. એટલે ઉપર જોયું તેમ મંદિરોના મંડપની ગોઠવણ માત્રમાં ફેર કરી એની અંદરના અલંકારો તથા બહારના મહોરોના શણગાર માટે આ કલાકારોએ હિંદુ મંદિરોની રીતોને એમ ને એમ જ કાયમ રાખી, જોનારની આંખને ખરાબ ન લાગે, અને આકર્ષણમાં ઊલટો વધારો કરે એવી રીતે ગોઠવી દીધી. આ કાર્ય એ લોકોએ કેવી કુશળતાથી કર્યું તેની પ્રગતિ ટૂંકમાં જોઈ એની ઉત્તમતાનું વર્ણન તે તે ઉદાહરણોના વર્ણનમાં કરીશું. ભરૂચ, ધોળકા અને ખંભાતની મસ્જિદો બંધાયા પછી અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલાં ભદ્રમાં આવેલી રાજગઢની મસ્જિદ પહેલી બંધાઈ, અને એમાં પ્રગતિ પામેલા બાંધણીના સુધારા ઓછા દેખાવા છતાં એ સાથે જ શરૂ થયેલી જુમા મસ્જિદની બાંધણીમાં હિંદુ કલાકારોની કલાને ખૂબ જ વેગ મળ્યો. જુમા મસ્જિદ પછી તો ગૂજરાત સહતતતનાં ધાર્મિક મકાનોમાં પ્રગતિ સધાઈ એ

લિવાનની થાંભલાની રચના જોનારને કંટાળો નથી આપતી. ન્યારે એક હારમાં થાંભલા હોય તેમાં વૈચિત્ર્ય નથી લાગતું. એટલે એક કલાવિવેચકે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના લિવાનના થાંભલાની રચનાને મદુરાના મીનાક્ષીના મંદિરના મોટા હજાર થાંભલાના સભામંડપના થાંભલાની રચના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારની ગણી છે. મદુરાના થાંભલાની રચના જોનારની આંખને કંટાળો આપે તેવી છે.

ઉદાહરણોમાં જોઈશું. ૧૪

હિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદ-મંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના
સ્થાપત્યમાં ઘટાવી

મસ્જિદના દેખાવ અને બાંધણીમાં આકર્ષણ અને વિવિધતા લાવવા માટે ગૂજરાતી કારીગરોએ જે જે રીતો કુશળતાથી વાપરી તેમાં સર્વથી પહેલું અને મહત્વનું સ્થાન લિવાનના મધ્ય ભાગને જાંચો બનાવી એમાં એક કે વધારે માળ બનાવ્યા એ રીતને આપી શકાય. મંદિરોમાં માળ બનાવવાની રીત હિંદુ કારીગરોને પ્રાચીન પરંપરાથી જાણીતી હતી. અને એને મેઘનાદ મંડપ કહેતા હતા. આ મંડપની રચના ગૂજરાતી સ્થપતિઓની ખાસ વિશેષતા હતી. મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણીના મૌલિક ભેદ પાછળ ચર્ચા છે તે જોતાં આ મંડપની બાંધણી મસ્જિદના લિવાનની સાદી સીધી રચનામાં શી રીતે ગોઠવવી એ મોટી ગૂંચવણનો પ્રશ્ન કહી શકાય. મસ્જિદમાં આ મેઘનાદ-મંડપની રચના ગોઠવવામાં આપણા સ્થપતિઓને જે સફળતા મળી છે તે એક મહત્વની સિદ્ધિ તરીકે ગણાવી શકાય. દિલ્હીમાં સુલતાનોના સમયમાં બંધાયેલા મુસલમાન સ્થાપત્યનું અનુકરણ કરી માત્ર વચલી કમાન કે વચલો ધૂમટ ખીજા ભાગ કરતાં સહેજ જાંચો લઈ દેખાવમાં આકર્ષણ લાવવાની સાદી રીતથી આ ગૂજરાતી સ્થપતિઓને સંતોષ ન થયો, એટલે પ્રમાણમાં મોટા કદની મસ્જિદોમાં લિવાનના કદને અનુરૂપ જાંચાઈના મેઘનાદ-મંડપ એમણે લિવાનના વચલા ભાગમાં દાખલ કર્યાં. પંદરમી સદીમાં મારવાડમાં સાદડી અને રાણપુરનાં જૈન મંદિરોમાં આ મંડપો ઘણા આકર્ષક બનાવેલા છે. એ જ સમયની લગભગમાં અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદ બંધાઈ અને

૧૪. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યની બાંધણીનો ઇતિહાસ. અહમદશાહ અને હૈબતખાનની બાંધણીથી જુમા મસ્જિદ અને છેક છેલ્લી બંધાયેલી સીદીસઈદની મસ્જિદ સુધીની બાંધણીની પ્રગતિ આ વાત સિદ્ધ કરે છે.

એમાં આ રીતનું કુશળ અનુકરણ થયું. અગિયારમી અને તેરમી સદીમાં મેઘનાદ-મંડપના દાખલા મળે છે, એટલે આ કારીગરોને આમાં કોઈ નવું નહોતું. ખીજા નાના મોટા અંલકારોને ખાજૂએ મૂકીએ તોપણ આ મંડપ ઘટાવવાની કુશળતાને લીધે પણ ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય તત્વતઃ હિંદુ સ્થાપત્ય છે અને ગૂજરાતી જ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદમાં યોગેલી આ રીત ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદમાં સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી તે યથાસ્થાને જોઈશું. યુરોપિયન લેખકો આ વાત સમજ્યા નથી તે આગળ જોઈશું.^{૧૫}

મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કહેવાતી કક્ષાની ચર્ચા

મસ્જિદોની આંધણીમાં આ રીતે વચ્ચે ધૂમટ બંધો કરી વચ્ચેથી ઉઠાવ લાવવાની રીતને યુરોપીય નિષ્ણાતો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે અને સ્થાપત્યના ધણા લેખકોએ એ રીતનું વર્ણન કર્યું છે. આખાં પૂર્વના દેશોના સ્થાપત્યના સર્વ ઐઠ અભ્યાસી શ્રી. ફર્ગ્યુસન આ વાતની નોંધ લે છે અને સાદડીના જૈન મંદિરનો પણ

૧૫. યુરોપિયન લેખકોએ હવા અજવાળું લાવવાની આ રીત છે એમ કહી એની ખૂબ ચર્ચા કરી છે. મેઘનાદ-મંડપના અનુકરણની વાત એ લેખકો સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. આ મંડપની રચના આપણા ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા હોય એમ મને લાગે છે. કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા “એન્સાઇક્લોપિડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર” નામના મોટા ગ્રંથમાં મેઘનાદ-મંડપનું નામ દેખાતું નથી એ જરા નવાઈ જેવું છે. લીમદેવ ખીજાએ સોમનાથના મંદિરને મેઘનાથ-મંડપ કહાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. રાણકપુરના જૈન મંદિરનો પૂર્વ મેઘનાદ-મંડપ અમદાવાદના ઉસમાનપુરના એક જૈન ગૃહસ્થે કરાવ્યાનો અકબરના સમયનો લેખ છે. એ કદાચ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. પ્રાચીન કાળથી આ રચના આપણા સ્થપતિઓને સિદ્ધ હતી, યુરોપિયન લેખકોના મત માટે અમદાવાદનો ઈતિહાસ પૃ. ૨૬૮ થી ૨૭૩ માં ચર્ચા કરી છે. ફર્ગ્યુસન Architecture of Ahmedabad માં પૃ. ૭૬-૮૦ અને હેવલ્ડ : Indian Architecture પૃ. ૭૨ જોવું.

ઉદ્દેશ્ય કરે છે. પરંતુ એમને એક શંકા બાકી છે કે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી હોવાથી સવારથી બપોર સુધીનો સૂર્યનો તાપ તો સીધો અંદર આવી શકે છે, અને સાંજના સૂર્યનું તેજ તો આ રચનાથી કોઈ રીતે આવતું જ નથી. જો મસ્જિદો ઉત્તર કે દક્ષિણાભિમુખી બંધાતી હોત તો આ રચના અજવાળા માટે હોય એમ મનાત. ફરુઘસને આ રચના સાદીના મંદિરમાં અવલોકી છે એટલે એમને એમ લાગે છે કે આનો અજવાળા સિવાય કોઈ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ, અને પ્રથમ મહેલોની કોઈ પ્રકારની રચનામાંથી આનું અનુકરણ થયેલું હોવું જોઈએ. આ મંતવ્ય કાંઈક યથાર્થ છે. ફરુઘસનના આ મતની કૈંક ટીકા હેવલે કરી છે અને એમાં આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફરુઘસને ઉમેરવું જોઈએ એટલી માત્ર નિર્બળ ટીકા કરી ફરુઘસનના જ શબ્દોમાં હેવલે એનાં વખાણ કર્યાં છે, અને પોતે કાંઈ નવો પ્રકાશ પાડ્યો નથી. બન્નેએ જુદા જુદા કોણથી સાદીના જ મંદિરના આધાર સચિત્ર આપ્યા છે, એટલે ફરુઘસનની માન્યતામાં હેવલે કાંઈ નવું ઉમેરી શકતા નથી.^{૧૬}

આમાં એક જ અનુમાન શક્ય છે કે સામાન્ય રીતે મસ્જિદનું સિવાન અને એના મહોરામાં વૈવિધ્ય આવી શકે એવું કાંઈ બનવું શક્ય નહોતું. કમાન ઉપરાંત મિનારા એ મુસ્લિમ ધાર્મિક સ્થાપત્યનું બીજું ચિહ્ન છે. અને એકલા મિનારાથી મકાનનો ઉઠાવ બરોબર લાગતો નથી, એટલે ગૂજરાતના કારીગરોએ દેખાવની વિવિધતામાં સંગીન ઉમેરો કરવા અને મહોરાને ખૂબ જ આકર્ષક બનાવવા હિંદુ અને જૈન મંદિરોની આ રીત મસ્જિદોમાં અજમાવેલી હોવી જોઈએ. અને એમ કરવામાં એમને ઇસ્લામના કોઈ સિદ્ધાંતનો લંગ કરવો પડે એમ હતું નહિ, અને આકર્ષણ ખૂબ વધવાથી બંધાવનારાઓનો તો બલકો ટેકો મળે તેમ હતું. હિંદુ મંદિરની મંડપો સાથેની લંબાઈ પૂર્વ-પશ્ચિમ હતી જ્યારે સિવાનની લંબાઈ ઉત્તર-દક્ષિણ હતી તે

ઉપર જોઈ ગયા, તો આ લંબાઈમાં વૈવિધ્ય શી રીતે લાવવું એ એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હોવો જોઈએ. મંદિરમાં આગલા મંડપમાં આગલા મંડપના ધૂમટ કરતાં વચલા મંડપનો ધૂમટ જરા ઊંચો અને ગર્ભગૃહ ઉપરનું શિખર એનાથી પણ વધારે ઊંચું કરી ઉત્તરોત્તર જિયાં દેખાતાં ગિરિશૃંગોનો દેખાવ આપ્યો. ૧૭એ જ રીતે મસ્જિદમાં આ કલાકારોએ લિવાનનો વચલો ભાગ ધૂમટ ઊંચો કરીને એક અગર બે માળ ઉમેરીને કર્યો અને તેથી આખાથે સીધા લિવાન કરતાં આ કાણુભંગથી દેખાવમાં ગિરિશૃંગો જેવું વૈવિધ્ય લાવવામાં સફળ થયા. આમ કરવાથી હવા અજવાળું અને દેખાવ બંને આપોઆપ સચવાયાં હોય એમ બને. પરંતુ દેખાવનું જ કારણ મુખ્ય હોય તો નવાઈ જેવું નથી. હેવલ પોતે હિમાલય પર્વત ઉપરના પ્રેમના આવેશમાં હિંદુ મંદિરોનાં શિખરોની ગોઠવણ અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગિરિશૃંગો જેવો દેખાવ હિમાલયનાં શૃંગો અને કૈલાસ શિખર ઉપરથી સ્થપતિ-ઓએ કદખ્યાં હોય એમ માને છે. કદપના ઘણી જ સુંદર અને ભવ્ય છે, અને એ ખાતર એને માનીએ તોપણ વાંધો નથી. આ રચના આંપાનેરની જુમા મસ્જિદમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી. મોટી મસ્જિદોમાં જ આ શક્ય બને તેવું છે. એમાં ઉપરાઉપરી માળ લઈ વચ્ચેનો ભાગ ખૂબ ઊંચો કર્યો છે, અને દરેક માળ ઉપર મિનારાની સીડીમાંથી જઈ નીચે મસ્જિદમાં નજર કરી શકાય છે. મહેરાબ પાસેનો મુખ્ય ધૂમટ વાવના અષ્ટકોણ ફૂવાની પેઠે સુંદર બનાવેલો

૧૭. Havell: Himalayas in Indian Art: Plates VII અને VIII. ઈ. બી. હેવલ આપણી કલા અને સ્થાપત્યના એક સહૃદય વિવેચક છે. માર્ચલ, ફર્ચુસન, બર્નેસ વગેરે પણ પ્રશંસકો છે. પરંતુ એ લોકો ભૂલો જોવા પણ પ્રેરાયા છે. જ્યારે હેવલને ખાસ ભૂલો જણાઈ નથી, અને પ્રશંસાનો વેગ એ વિવેકપુરઃસર ખાળી શકતા નથી. એમની માન્યતા ગમે તેમ હોય પણ મંદિરોની રચનાનું મૂળ એ હિમાલયનાં ગિરિશૃંગોમાંથી આવ્યું છે એમ માને છે એ કદપના તો સુંદર છે, અને મંદિરોની એ રચના મસ્જિદોમાં આવી એમાં પણ એમની એ કદપના છે.

હોય એમ દેખાય છે એને છેક ઉપરથી નીચે જોઈ શકાય છે. આગળની મુખ્ય કમાન ઉપર, મિનારાના ભાગમાંથી આ રચના તરફ નજર કરતાં વાવના આગલા ભાગમાંથી પાછલા ભાગ તરફ જોતાં જે મનોહરતા જણાય છે તેવી જ અહીં દેખાય છે. વાવ પણ ગૂજરાતી સ્થપતિઓની જ એક નવાઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે મસ્જિદના સાદા સીધા લિવાનના મહોરામાં વૈવિધ્ય લાવવા અને એકસરખી બાંધણીથી ઉત્પન્ન થતી નીરસતા (monotony of outline) કાઢી નાંખવા ગૂજરાતી કલાકારે ચોજેલી આ એક અતેરી અને અપૂર્વ કુશળતાવાળી રચના છે. હિંદના કોઈપણ ભાગમાં બનેલી જૂની કે નવી મસ્જિદોનો દેખાવ જુઓ. જુવાનપુરની મસ્જિદોમાં ત્યાંના સ્થાનિક સ્થાપત્યના અનુકરણમાં મસ્જિદોનો મુખ્ય દરવાજો ખૂબ જાંચો—ખૂરજના ઘાટનો જાંચો લઈ કાંઈક વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.^{૧૮} ખીજા ઘણા ભાગોમાં માત્ર મુખ્ય કમાન અને વચ્ચેનો ધુમટ માત્ર સહેજ જાંચાઈમાં વધારી વિવિધતાના અનાકર્ષક પ્રયત્ન માત્ર કર્યા છે. મોગલાઈની સારી ગણાતી મસ્જિદોમાં પથ્થરોની સામગ્રી જાંચી જાતની છે અને પ્રમાણમાં ઓછી જૂની હોવાથી દેખાવ દીક

૧૮. Ferguson : *Architecture of Ahmedabad* : "A most pleasing variety of design is obtained without any undue effort."....."One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad."....."Is borrowed probably from some Jain form of which no examples have yet been found,"—આ છેલ્લી માન્યતામાં ફર્ગ્યુસનની ભૂલ જણાય છે. જૈન મંદિરમાંથી રચના તો આવી છે, પરંતુ તે સાદગીમાં આજે પણ છે. વળી જુઓ : Havell : *Indian Architecture*, pp. 74 : "He (=ફર્ગ્યુસન) might have added that the arrangement was not a Saracenic invention, but a long-standing tradition in Indian temple-building of that part of India."

લાગે છે. બાકી વૈવિધ્ય લાવવાની રીતમાં કાંઈ પણ નવીનતા નથી, ૧૯ જ્યારે અમદાવાદની મસ્જિદોમાં આ રચનાએ અપૂર્વ સ્વરૂપ લીધું છે એ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ અને ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદ જોવામાં સહજ સમગ્ર્ય તેવું છે.

મિનારા

હિંદુ સ્થાપત્યની આ અગત્યની મેળવણીથી ઉત્પન્ન થતી આ મુખ્ય મનોહરતા જોયા પછી હવે બીજાં નાનાં વૈવિધ્ય અને મિશ્રણો જોઈએ. મિનારા એ મસ્જિદનું બીજું આકર્ષણ છે અને મુસલમાનોની માન્યતા પ્રમાણે મસ્જિદોનું એ એક મુખ્ય ચિહ્ન છે. નિમાઝનો સમય બાંગ પોકારીને એના ઉપર ચડીને જાહેર કરવામાં આવે છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો પણ આવી ગયો કે જેમાં હિંદુ મંદિર બ્રહ્મ કરી એમાં બીજો કાંઈ ફેરફાર કરાયો હોય કે નહિ, અગર એ મંદિરનો ઉપયોગ મસ્જિદ તરીકે થયો હોય કે નહિ, પરંતુ માત્ર એના આગલા ભાગ ઉપર બે નાના મિનારા ચોટાડી દે એટલે એ મંદિર મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું ગણાય. ૨૦ ગૂજરાતની શરૂઆતની

૧૯. Encyclopaedia Britanica, 13th Edition, Vol. 14, P. 433. "The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of ~~each~~ division." એ સાબરમતી પીડિયાના લેખકની આ માન્યતા ખરી છે.

૨૦. આવા ઘણા દાખલા છે: ખરેખર આજે હવે મોટા મોટા પ્રાચીન સોમનાથના મંદિર ઉપર એવા મિનારા ઉભા થઈ ચૂક્યા છે અને મંદિરની પ્રાર્થનાની દિશાના ભેદને લીધે બાંધણીમાં એ ભેદ તે જોતાં મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવીને ઉપયોગમાં લેવાં એ અને તો માનવા જેવું લાગતું નથી. પણ મંદિર બ્રહ્મ કરી ઉપર માત્ર ફેરવ્યાના ચિહ્નરૂપ મિનારા કરી પછી તેને ગમે તે ઉપયોગમાં લેતા હશે તે શક્ય છે.

મસ્જિદોમાં^{૨૨} મિનારા નાના બેડોળ અને જાણે જુદા ચોટાડયા હોય એવા ધુમાડિયાનાં ભૂંગળાં જેવા લાગી આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ મસ્જિદનું સ્થાપત્ય આગળ વધ્યું તેમ તેમ એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિએ પોતાની વિશિષ્ટ કુશળતા દેખાડી, અને વખત જતાં મિનારા મસ્જિદના એક અંગ જેવા જ થઈ ગયા; પરંતુ આ પ્રગતિમાં યુરોપીય કલા-વિવેચકોમાં ખૂબ જ મતભેદ છે તેની ચર્ચા અહીં કરીશું.

મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ

મિનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. ઇજિપ્તથી હિંદ સુધીના બધા મુસ્લિમ દેશોમાં મિનારાની બાંધણીમાં ફેરફાર દેખાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળની મસ્જિદોમાં તો મિનારા બિલકૂલ નથી.^{૨૨} ખુદ અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા કરવામાં આવ્યા નથી. ગૂજરાતની મિનારાની બાંધણીનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સમગ્ર કે મુસલમાન સમયના સ્થાપત્યની રચનામાં વિકાસ કેટલો બુદ્ધિપૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયો છે. ઇજિપ્તથી શરૂ કરીને આખાં પૂર્વના સ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠ અભ્યાસી ફર્ગ્યુસન લખે છે કે ફરોથી શરૂ કરીને આખાં પૂર્વના દેશોની મસ્જિદોના મિનારાઓની બાંધણી સરખાવતાં ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારા શ્રેષ્ઠ અને મનોહર બાંધણીના કહી શકાય.^{૨૪} ઇજિપ્તની મસ્જિદો અમદાવાદની મસ્જિદો

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૮-૨૭૯.

૨૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૮૦ માં ફર્ગ્યુસનનો મત; એમાં હિંદનાં કેટલાંક સ્થળોની મસ્જિદોના મિનારાની વાત આપી છે.

૨૩. ઉપર મુજબ, ૨૭૯.

૨૪. અમદાવાદ ગેઝેટિયરમાં આપેલો ફર્ગ્યુસનનો ઉત્તરો : " Their minarets, the only minarets that in beauty of outlines and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory of the Ahmedabad mosques." વળી જુઓ : Douglas: Western India; P. 309: Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets."

કરતાં અઢીસો વર્ષ પ્રાચીન છે, અને એ સમયે ત્યાં મિનારા સારા થતા હતા, પરંતુ મસ્જિદના લિવાનના એક ભાગ તરીકે નહોતા. ગઝનીની સત્તામાં અને દિલ્હીની પઠાણસત્તા (ઈ. સ. ૯૭૫-૧૧૩૯ અને ઈ. સ. ૧૧૯૨-૧૫૫૮)માં પણ મિનારા કીર્તિસ્તંભ પેઠે જુદાં થતા પણ મસ્જિદના ભાગ તરીકે નહિ. જુવાનપુર (જેનપુર)ના (૧૩૯૭-૧૪૭૮) સ્થાપત્યમાં મિનારા ભાગ્યે જ થતા હતા. બંગાળ-ગોડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૭-૧૫૭૩) અને માળવાના માંડુગદમાં (૧૪૦૧-૧૫૬૮), અને ગુલબર્ગ (દક્ષિણ હિંદમાં)માં (૧૩૪૭-૧૬૦૯) મસ્જિદોમાં મિનારા નહોતા. આ ઉપરથી ફર્ગ્યુસન એમ માને છે કે મિનારાનું સૂચન અમદાવાદના બાદશાહોને પશ્ચિમના દેશોમાંથી મળ્યું હોય.^{૨૫} દિલ્હીનો કુતુબમિનાર પણ જુદો અને અલગ છે. આ બધું જોતાં એમ સમજાય છે કે મસ્જિદના જ એક ભાગ તરીકે મિનારા ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ જ પહેલવહેલા યોજ્યા; અને એની બાંધણી હિંદુ મંદિરની બાંધણીને અનુસરીને કરી.^{૨૬}

મિનારા માટે ત્રેરણા ક્યાંથી મળી ?

હિંદના સ્થાપત્યના આ બધા યુરોપીય વિવેચકો એમ માને છે કે ગૂજરાતમાં આ મિનારાની રચનામાં પણ સ્થપતિઓને ખૂબ મનોમંથન થયેલું હોવું જોઈએ.^{૨૭} અમદાવાદનું જ ઉદાહરણ લઈએ. શરની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા નથી. પહેલી મસ્જિદ ભદ્રમાં થઈ તેમાં જુદા ચોટાડયા હોય એવા છે.^{૨૮} તે પછી ઉત્તરોત્તર

૨૫. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલો ફર્ગ્યુસનનો મત, પૃ. ૨૮૦.

૨૬. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૮૦.

૨૭. Sir John Marshall : Cambridge His. of India III, Ph. 610, 612, 615.

૨૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ : અહમદશાહની ભદ્રની મસ્જિદનું વર્ણન, એમાં એ જાતના મિનારાવાળી બીજી મસ્જિદોનાં પણ વર્ણન આપેલાં છે.

મિનારા કોઈ મસ્જિદમાં વચલી કમાનની બન્ને બાજુએ અને કોઈમાં લિવાનને બન્ને છેડે યોજવા છે. હિંદના ખીજ ભાગોમાં એની વૃદ્ધિ થઈ એ દરેક ઉદાહરણોમાં જોઈ શું. ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં ન્યાં ન્યાં મિનારા દેખાય છે તે જુદા જ બાંધેલા છે. ૨૯ ગૂજરાતી સ્થપતિની કલાની ખરી ખૂબી એ મિનારાને લિવાનના એક ભાગ તરીકે યોજી મસ્જિદના મહોરામાં વૈવિધ્ય અને આકર્ષણ લાવવામાં સહાય કરવાની અપૂર્વ યોજનામાં જ છે, ૩૦ મિનારા મસ્જિદની અગાશી ઉપર ધુમાડિયાંની પેઠે ન ગોઠવતાં એને ભોંયતળિયેથી લિવાનને અડોઅડ જ ઉઠાવ્યા. ભોંયતળિયેથી મસ્જિદની પહેલા માળની અગાશી સુધી એની બાંધણી હિંદુ મંદિરોના ગર્ભગૃહોની બાજુઓ અને પછીતની બાંધણીની પેઠે ખૂણા પાડીને કરવામાં આવી, અને એ રીતે થયેલા ભાગની ભીંતના ખૂણાઓથી આખા મહોરાનું આકર્ષણ ખૂબ જ વધી ગયું. ૩૧ મંદિરમાં ગર્ભગૃહની બહારના આ જાતના આકારમાં વચ્ચે ગોખ કરીને પ્રધાન દેવની મૂર્તિ મૂકવાનો રિવાજ છે. એને બદલે આ કુશળ કલાકારોએ એવા જ ગોખ મિનારની મંદિરાકાર રચનામાં બનાવી તેમાં મૂર્તિને બદલે સુંદર કારીગરીવાળી ફૂલવેલની નકશી કરી. અગાશીની ઉપર જતાં આ મિનારાનો ઘાટ બદલી નંખાયો અને ભાંગતી ખૂણાવાળી બાંધણીને બદલે એને ગોળ બનાવી ત્રણ ચાર માળ ઊંચા લઈ જઈ વચ્ચે વચ્ચે દરેક માળે ગોળ કંઠેરાવાળાં બહાર નીકળીને જોવાનાં છન્ન બનાવીને છેક ટોચે શંકુ જેવો આકાર કર્યો.

૨૯. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૮૦-૮૧.

૩૦. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૭૭-૭૮.

૩૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૭૮. વળી જુઓ: Havell: Indian Architecture P. 70. The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat, have none of the saracenic feeling of the Qutub Minar, at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the splendid Rajput Towers of Victory at Chitor.

અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ, મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ, રૂપમતીની મસ્જિદ વગેરે ઘણી મસ્જિદોમાં આ જાતના મિનારા વચલી કમાનની આસપાસ કર્યા છે અને ચાંપાનેરમાં પણ એ જ રીત રાખી છે, જ્યારે રાણી સીપરીની, શાહ આલમની, સૈયદ ઉરમાનની, હસન મુહમ્મદ ચિસ્તીની અને સીદી સૈયદ વગેરેની મસ્જિદોમાં એને લિવાનને છેડે રાખવામાં આવ્યા છે, પછી બધી યે રીતે એ મસ્જિદના જ ભાગ તરીકે શોભે છે.

મિનારાની ખાંધણી ઉપર યુરોપીય વિવેચકો

ખાંધણીના આ ફેરફારને યુરોપીય વિવેચકો સ્થપતિઓનું મતોમંથન અને કયાં મૂકવાથી મિનારા સારા લાગશે તેનું જ્ઞાન ઓછું હોવાથી કલાની ખામી તરીકે ગણાવે છે, અને સર જોન માર્શલ આ ટીકામાં સર્વથી વધારે કડક છે. ૩૨ ગૂજરાતી કારીગર છેવટ સુધી મિનારાની રચનામાં બરોબર સફળ નથી થયા એમ એઓ માને છે. વચલી કમાનની આસપાસ કરેલા મિનારા કરતાં લિવાનને છેડે કરેલા મિનારા કાંઈક ઠીક લાગે છે એમ માને છે, અને બહુ જાંચા મિનારા મસ્જિદની આખીયે શોભાને લઘુતામાં લાવી દે છે એમ પણ માને છે; આમ છતાંયે હિંદના બીજા ભાગોની મસ્જિદોના ઓડા મિનારા કરતાં ગૂજરાતી મિનારા વધુ આકર્ષક છે એમ તો લગભગ બધા વિવેચકો એકમત છે. ૩૩ આ બધી માન્યતાઓ ધ્યાનમાં લેવા છતાં આપણે

૩૨. ઉપર નોંધ ૨૭ માં સર જોન માર્શલનો મત, એમણે ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં મિનારાની ગોઠવણીમાં સ્થપતિ પૂરેપૂરો સફળ થયા નથી એ બાબત વિસ્તારથી લખ્યું છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારાની ટીકા કરતાં એટલે સુધી માને છે કે ભૂકંપમાં પડી જતાં પહેલાં અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા પણ સારા દેખાતા હશે તે માટે શંકા બતાવે છે; માત્ર રાણી સીપરીની મસ્જિદના મિનારાને સારા કહે છે.

૩૩. Henry Cousins : Architecture of Western India. હેવલ ફર્થુસન વગેરે બધા પણ એ મત ધરાવે છે. આલ્ડસ હફસલીની તાજના મિનારાની ટીકા પણ જોવા જેવી છે.

મતભેદ દર્શાવેલો જોઈએ. મિનારાની બાંધણીનું સૂચન પશ્ચિમના દેશોમાંથી થયું હતું એમ પણ માની શકાય નહિ. એ સૂચન એટલા પૂરતું માની શકાય કે મસ્જિદને મિનારાની જરૂર છે એ સિદ્ધાંત પોતે જ પશ્ચિમથી આવ્યો. પરંતુ બાંધણીનું સૂચન ખાસ કરીને ગૂજરાતી કલાકારને તો બહારથી લેવાની જરૂર જ નહોતી, કારણ કે ગૂજરાતમાં કીર્તિસ્તંભોની પ્રણાલિકા પ્રાચીન સમયથી હતી. નાના નાના કીર્તિસ્તંભો તો હિંદુ સમયના આજે પણ કેટલાંક સ્થળોએ જોવા મળે છે. ૩૪ મોટા કીર્તિસ્તંભ—મિનારાને મળતો—ચિતોડમાં જોવા છે, અને મેવાડ જે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના જ વર્તુળમાં આવે છે તેનાં હિંદુ અને જૈન મકાનોમાંથી મુસ્લિમ સ્થાપત્યને ઘણી પ્રેરણા મળેલી છે એ તો જાણીતી વાત છે.

એ માટે સર જોન માર્શલનો મત અંગત જ કહી શકાય

મિનારાની ગોઠવણીમાં ગૂજરાતી કારીગર ગૂંચવાયેલો જ રહ્યો છે એવી માર્શલની માન્યતા પણ ખરોખર લાગતી નથી. વિવેચકો અંગત અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે. અમદાવાદમાં ભદ્રમાં આવેલી અહમદ-શાહની પહેલી મસ્જિદના મિનારા અને તે પછી માત્ર દસકામાં જ બંધાયેલી જુમા મસ્જિદના સંપૂર્ણ કલામય મિનારા બાંધનારા સ્થપતિઓ આ બાંધણીમાં ગૂંચવાયા હતા એવું માની શકાય નહિ. મિનારાને મસ્જિદોનો એક ભાગ બનાવવાની કલાનો સ્વીકાર કર્યા પછી એને કેટલા જિંયા કરવા કે મસ્જિદના કયા ભાગ સાથે જોડવા એ બંધાવનારાઓની વ્યક્તિગત ઇચ્છાની અને પસંદગીની વાત હતી.

૩૪. આવા કીર્તિસ્તંભો વડનગર, કપડવંજ, મોઢેરા વગેરે સ્થળોએ છે. ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ તો ખાસ જુદો જ તરી આવે એવો છે અને મિનારા હિંદુ સ્થળ માટે કર્યા હોય તેનો દાખલો પૂરા પાડે છે. કીર્તિસ્તંભ, ચિતોડનો મિનારા, મંદિરના ગર્ભગૃહની બાજુઓ વગેરેના મિશ્રણમાંથી મસ્જિદના મિનારા ગૂજરાતી કા રીગણેએ યોજ્યા.

મસ્જિદના કદને પણ એમાં લક્ષ્યમાં લેવાતું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા ઊભા હશે ત્યારે સારા નહિ લાગતા હોય અને ચાંપાનેરના આજે સારા ન ગણી શકાય એવી માર્શલની માન્યતા એમની અંગત જ ગણી શકાય. એ બે મસ્જિદોનાં કદ અને એના વચલા લાગને જે રીતે ઊંચા લેવાયા છે તે જોતાં એ મિનારા ખરાબ ન લાગે એવો મત પણ ધણા જોનારાને લાગે છે. ૩૫

મિનારા : ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા

આ ઉપરથી જણાશે કે મિનારા એ ગુજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે, અને એનાં રચના કલા અને મસ્જિદ સાથેનો એનો સંબંધ જોતાં દુનિયાની કોઈ પણ મસ્જિદના મિનારા કરતાં એ ચડે તેવા છે અને મસ્જિદને વધારે આકર્ષક બનાવે છે, અને તેની સમગ્રતામાં જોતાં કોઈ પણ કીર્તિસ્તંભ કે ધડિયાળના ટાવર કરતાં વધારે મનોહર છે. હેત્રી કઝિન્સ લખે છે કે “સાધારણ રીતે લોકમાન્યતાની વિરુદ્ધ હિંમત કરવા જેવું લાગે, પણ મને તો તાજમહાલના બોડા મિનારા કરતાં અમદાવાદના મિનારા વધારે

૩૫. માર્શલની કડક ટીકા છતાં બીજાના મત આ પ્રમાણે છે:—અમદાવાદ ગેઝેટિયર ૫, ૨૬૬ અને નોંધ ૬ માં ફર્થુસન અને ફોર્સમાથી આ પ્રમાણે ઉતારા લીધા છે:—The bases of the Ahmedabad minarets are except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the basements of Hindu Temples.” આ તદ્દન સત્ય છે. વળી Forbes લખે છે કે, “The minarets of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted on a small scale, perfect representatives of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire.”

સુંદર લાગે છે, અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે. ૩૧

હાલતા મિનારા

હવે આ મિનારાઓની એક ચમત્કારિક વિશેષતા જોઈએ. મિનારાની છતાં એને ગૂજરાતના સ્થાપત્યની એક અપૂર્વ અને અલગ નવાઈ તરીકે પણ ગણાવી શકાય. આ નવાઈ તે અમદાવાદની મસ્જિદોના હાલતા મિનારા. ઘણાખરા કલાવિવેચકોએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટના ઉપર કાંઈજ પ્રકાશ પાડ્યો નથી. બર્નેસ જેવા સ્થાપત્યના ગ્રંથોના લેખકે પણ કાંઈ કહ્યું નથી, કોઈએ માત્ર નોંધ જ લીધી છે. આ હાલતા મિનારાની હકીકત આજથી પોણાઅસો વર્ષ પહેલાં મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધી છે ૩૭ અને એટલું મસ્જિદોના દાખલા આપી હાલવાના ચમત્કારનું કાંઈ કારણ આપ્યું નથી. તે પછી આજથી આશરે ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં હિંદના સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે ખીજી નોંધ લીધી છે. એ ઇ. સ. ૧૮૦૯ ના મે માસની ૩૧ મી તારીખની પોતાની રોજનીશીમાં આ નોંધ લે છે. એનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ ૩૮ પશ્ચિમ હિંદનાં સ્થાપત્ય, પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના ગ્રંથમાં લીધો છે અને ખીજા કેટલાકોએ પણ એ ઉતારાની નોંધ લીધી છે. અમદાવાદની લગભગ બધી પથ્થરની મસ્જિદોના

૩૬. H. Cousins : Arch. Antiquities of Wes. Ind. P. ૪૭. વળી હિંદના બધા ભાગોના મસ્જિદોના અને ખીજા મિનારાઓની સરખામણી માટે Percy Brown ની Islamic Architecture ના ગ્રંથમાં પૃ. ૫૧ ની સામે પ્લેટ XXXVI નાં ચિત્રો જુઓ.

૩૭. મિરાતે અહમદી; અંગ્રેજી : નવાબઅલી અને સીડન, પૃ. ૧૦-૧૧. ગુજરાતી નિઝામુદ્દીન ચીસ્તી સાહેબ.

૩૮. Grindlay : Scenery costume and Architecture of Western India. વળી આ માટે મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૭ માં સવિસ્તાર ચર્ચા કરી છે.

મિનારા એ સમયે ઊભા હતા અને મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે કે એ બધા હાલતા હતા. એ પછી આર્કિયોલોજિકલ સર્વેવાળા હેત્રી કઝિન્સે આ ઉતારો લઈ પોતાનો મત તેમાં ઉમેર્યો છે. મોનિયર વિલિયમ્સ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખે છે:—

૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના

“ પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા મસ્જિદમાં) ખાસ નવાઈની ખીના એ છે કે મકાનની વચમાં ઊભેલા મિનારાના ઉપલા છન્નમાં જરા હલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ અમત્કારિક ખીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી; અને એની કાંઈ પણ અસર બંનેની વચ્ચે આવેલી અગાશી ઉપર જાણાતી નથી તેથી શંકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે. ” સર્વેયર જનરલ આગળ લખે છે કે “ જુમા મસ્જિદના મિનારા હલાવતાં અમને લાગ્યું કે એના મિનારા ખીજી મસ્જિદોના મિનારા કરતાં પણ વધારે હાલે છે અને ખીખીજીની (રાજપુર) મસ્જિદની પેઠે એક મિનારામાંથી ગતિ ખીજામાં જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમાં અને બહાર આખા મિનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો ક્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હલાવવાથી ગતિ ખીજા મિનારામાં જાય છે, તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હશે એમ ધારીને હું બંને મિનારાની વચ્ચે સૂઈ રહ્યો અને ખીજા માણસોએ મિનારા હલાવવા માંડ્યા, પણ મને કાંઈ પણ ગતિ માલૂમ પડી નહિ, અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગરનો જ રહ્યો.”

આ ઉતારો દાંકીને હેત્રી કઝિન્સ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખે છે: “ હું ન્યારે ગઈ તા. ૩૧ મી મે ને દિવસે (ઈ. સ. ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયર વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આશરે એક સૈફો થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું કે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જિદમાં પણ એ જ વિશેષતા

છે. હું એક મિનારાના છેક ઉપલા માળ ઉપર ચડ્યો, અને ખીજા ખેત્રણ માણસો ખીજા મિનારા ઉપર ચડ્યા. એ લોકો ખીજા મિનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા માંડ્યા. થોડી ક્ષણ સુધી મને કાંઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી કેવળ કદપના છે એમ માનવા જતો હતો એવામાં મારાવાળો મિનારો ધીમી, નરમ (resilient) ગતિથી હાલતો લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. છેવટે મારે ગતિ બંધ પાડી મિનાર ન ડોલાવવા કહેવું પડ્યું.”^{૩૯}

આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા

હેન્રી કઝિન્સ આ ખીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા ગણી શકાય. એ પછી કોઈ કોઈ એની નોંધ લે છે, પરંતુ હજી આ ચમત્કારમય ખીનાની જોઈએ તેવી જાહેરાત થઈ નથી. પથ્થરનો મિનારો હાલે અને એક હલાવતાં ગતિ આપોઆપ ખીજામાં જાય એ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો જન્મતના સ્થાપત્યમાં નવાઈ તરીકે સ્થાન પામે તેવી છે, પરંતુ ખુદ ગુજરાતીઓને જ પોતાની પ્રસિદ્ધિની ન પડી હોય તો ખીજાને શું? આટલી નોંધ પણ મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધેલી તે કોઈએ પછીથી નોંધી નથી^{૪૦} અને આ પશ્ચિમના કલાકારોને લાગે એની આટલી તપાસ કરવાનું માન જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના જાન્યુઆરીમાં મદ્રાસના જાણીતા કલાવિવેચક એસ. વી. રામસ્વામી મુદલિયાર અમદાવાદમાં આવ્યા હતા ત્યારે હું એમને આ ઘટના બતાવવા ઘીકાંટે આવેલી મુહાકિરખાનની મસ્જિદ જોવા લઈ ગયો અને ત્યાં પણ આ નવાઈ જોઈ એઓ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ ગયા, અને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક ‘હિંદુ’ પત્રના સચિત્ર અઠવાડિકમાં એમણે આ વિશે એક લેખ લખેલો.

૩૯. H. Cousins : Archi. Antiquities of Western India. P. 63-64.

૪૦. મિરાતે અહમદીની નોંધ ખીજા જગ્યામાં આવી નથી. મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૩ નોંધ ૧૬ માં એ નોંધ લીધી છે.

પરંતુ સ્થાપત્ય કે વિજ્ઞાન કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ પણ આ ચમત્કારિક ઘટનાની સમજૂતી હજી સુધી કોઈ આપી શક્યું નથી. કોઈ કહે છે કે મિનારા જૂના થવાથી હાલે છે. પરંતુ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ હાલતા હતા; અને એકલા હાલવાની વાત બાજુએ રાખતાં પણ એકમાંથી ગતિ આપોઆપ બીજામાં જાય છે તેની શી સમજૂતી આપવી? ગૂજરાતમાં પહેલાં ખૂબ ભૂકંપ થતા હતા અને એ કારણે અહીંના સ્થપતિઓએ ભૂકંપમાં ન પડે માટે એવી કોઈ રચના શોધી હોય અને આપણા લોકોની રીત પ્રમાણે એ જ્ઞાન છાતું રખાયું હોય ને વખત જતાં લુપ્ત થયું હોય એવું પણ એક અનુમાન છે. ૪૧ આમ છતાં પણ ૧૮૧૯ ના મોટા ભૂકંપ વખતે ધણી ખરી મસ્જિદોના મિનારા-જુમા મસ્જિદના પણ-પડી ગયા એટલે એ કારણથી કોઈ સમાધાન થતું નથી. એ ભૂકંપ બહુ ભારે હતો એમ ધારી મન વાળીએ ત્યારે. એટલે અમદાવાદનું આ એક આશ્ચર્ય હજી સુધી આશ્ચર્ય જ રહ્યું છે. આ સાથે એક વાત કહેતી જોઈએ કે ગૂજરાતનાં બીજાં સ્થળોની મસ્જિદો માટે આ જાતની કોઈ નોંધ મળતી નથી. બીજે મસ્જિદો અમદાવાદથી પહેલી બંધાઈ હોય અને

૪૧. આ બધી ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સવિસ્તર ઉપર લખ્યાં તે પૃષ્ઠોમાં કરી છે. એમાં ભૂકંપ અને આબોહવાને લગતા હોપ અને ફર્થુ-સનના Architecture of Ahmedabad માંથી અને બ્રીગ્સ સિટીઝ ઓફ ગુજરાતમાંથી અભિપ્રાયોના ઉતારા નોંધ. ૧૮ માં આપ્યા છે. તે રસ હોય તેમણે જોવા, આ માટે મેં ધણા ઈજનેરો સાથે ચર્ચા પણ કરી છે, પરંતુ કોઈએ ખુલાસો કર્યો નથી. વલ્લભીપુરનાં ખરેખરામાંથી હાલતી ઘંટા મળી હતી એવી વાત એક જણે કહેલી, પણ તે માટે આધાર મળ્યો નથી. આ બાબતનું સંશોધન થવાની જરૂર છે, આગ્રામાં હાલતા પથ્થર મળે છે અને તે બનાવટી છે. એક એવો ટુકડો મને બતાવવામાં આવેલો, પણ એવું કોઈ મિનારાના પથ્થરમાં જણાતું નથી. રાજપુરની મસ્જિદનો એક મિનારો ઉતરાવી તપાસ થયેલી એમ કહેવાય છે, પણ આ ઘટનાનો ખુલાસો થયો નથી. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૫-૮૬ માં નોંધ ૧૯, ૨૦, અને ૨૧ પણ જુઓ.

મિનારાની પ્રગતિ ન થઈ હોય એમ માની શકાય, અને તે સાથે અમદાવાદની સ્થાપના પછીનાં બાંધકામોમાં મોટી અને સારા મિનારાવાળી મસ્જિદો ચાંપાનેર સિવાય મળતી નથી. ચાંપાનેરની મોટી જુમા મસ્જિદના મિનારા હાલતા હોય એવી કોઈએ નોંધ કરી નથી. તેથી અમદાવાદની ભૂમિની કોઈ ખાસ ખાસિયતને લીધે ભૂકંપની સામે થવાની કોઈ કલા તે સમયના સ્થપતિઓના જાણવામાં હોય એવા અનુમાનને જરા ટેકા તો મળે છે. પરંતુ આ માટે હજી વધારે આધાર અને સંશોધનની જરૂર છે. ૪૨

ગોખ

હવે ગૂજરાતના સ્થાપત્યની ખીજી વિશેષતાઓ જોઈએ ગૂજરાતનાં મંદિરોમાં દેવમૂર્તિઓ માટે સુંદર કલામય ગોખ કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો. જીવવાળી કોઈ પણ આકૃતિ કરવાનો ઇસ્લામમાં નિષેધ હોવાથી ગુજરાતી કલાકારોએ એ જ મૂર્તિઓના ગોખની એવી જ કારીગિરી કાયમ રાખી અંદર મૂર્તિને બદલે મનોહર ફલ-વેલની આકૃતિઓ કરી. આ આકૃતિઓનું કોતરકામ એટલું તો જીણવટથી કર્યું કે પથ્થરની અંદરની કોતરણી કાગળ ઉપર કલાકારની પીંછી જેવું કરી શકે એવી આકર્ષક થઈ. યથાસ્થાને ઉદાહરણોમાં એનું વધારે વર્ણન કરીશું. ૪૩

જળીઓ

એ જ પ્રમાણે આરપાર કોતરણીવાળી જળીઓ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, અને મથુરા આગ્રા સુધીના પ્રાંતોની વિશેષતા હતી. મંદિર અને મહેલો બંનેમાં આવી જળીઓ છૂટથી વપરાતી અને

૪૨. આ ઘટનાનો ખુલાસો મળતો નથી એ ઉપરથી સ્વ. સાક્ષર નવલ-રામ બાઈની લીટી જ ચાદ કરવી પડે કે ‘અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાય, રમિયે ગુજરાતે.’

૪૩. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૫-૨૭૭.

એને લીધે સૂર્યનાં તાપ અને અજવાળું સીધાં આવવાને બદલે ગળાઈને આવવાથી ગરમ દેશમાં ખાસ ઠંડક લાવવાની ગોઠવણ સહેલાઈથી થઈ શકતી. મુસલમાન સમયમાં મૂર્તિવિધાન ઓછું થવાથી શિલ્પીઓની કલા આવી જળીઓમાં કેન્દ્રિત થઈ, અને એથી ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જે જળીઓ થઈ છે તે આજે એકલા હિંદનું નહિ પણ આખી દુનિયાનું આકર્ષણ ગણી શકાય એવી બની. ૪૪ આવી જળીઓમાં ફૂલવેલ તથા ભૌમિતિક આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો છે, અને આ કારીગીરીની પ્રગતિ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એટલી હદ સુધી વધી કે અમદાવાદની જળીઓ જેવા નમૂના આજે કોઈ સ્થળે જડતા નથી અને એના જેવી બારીક નકશી પણ બીજે જડતી નથી. ભૂમિતિની જળીઓની અનેકવિધ વિવિધતા જોઈ એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ ઉલ્લાસમાં આવીને ઉન્માદથી નૃત્ય કરે છે. ૪૫ ફૂલવેલની જળીઓમાં અમદાવાદમાં લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સમદની મસ્જિદની જળીઓ તો આખી દુનિયાની જળીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય એવી છે અને જગતના બધાં કલાવિવેચકોએ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી છે. ૪૬ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ આપણે જોઈ અને બીજી જોઈશું. પરંતુ યુરોપ અમેરિકા આદિ દેશોના કલારસિકો જે અમદાવાદ આવે તો આ જળીઓના આકર્ષણથી જ આવે છે.

૪૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૭૩-૨૭૬. આગળ ટાંકેલાં અવતરણોથી એ સિદ્ધ થશે.

૪૫. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૭૬. સર જોન માર્શલ : Cam, Hist. Ind. III, P. 581. સર જોન દિલ્હીની કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના પડદાની કોતરણી માટે લખતાં કહે છે કે Mathematically it was correct to the minutest detail, but mathematical precision is not architecture and no amount of accuracy with compass and ruler can make up for lack of natural artistry."

૪૬. સર જોનના ઉપરના મત વિરુદ્ધ એની અમદાવાદની જળીઓની પ્રશંસા તેમજ બીજાના મતો આ પ્રકરણના છેડે જુદા ઉતારીશું તે જોવા વિનંતિ.

ઝરૂખા

મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મંદિરની પેઠે મૂર્તિઓની વિપુલતા બંધ થવાથી ગોખ અને જળીઓની કારીગીરીની પેઠે બીજા અલંકારો પણ હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લેવા પડ્યા. મહેલોમાં ઝરૂખા એક સુંદર અંગ ગણાતું હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મસ્જિદોમાં લિવાનના મહોરાના આકર્ષણમાં વધારો કરવા જળીઓ ગોખ વગેરે સાથે ઝરૂખાની પણ યોજના કરવામાં આવી. ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં જે જાતના મનોહર ઝરૂખા કર્યા છે એવા હિંદની બીજા મસ્જિદોમાં દેખાતા નથી. ૪૭

થાંભલા

થાંભલા અને તોરણો હિંદુ મંદિરોની ખાસ વિશેષતા હતી. થાંભલામાં મૂર્તિઓ પુષ્કળ થતી હતી, તેને બદલે બીજા કારીગીરી કરીને હિંદુ મંદિરોના થાંભલા થોડા ફેરફાર સાથે મસ્જિદોમાં દાખલ થયા. ઘણી મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોના જ થાંભલા આખા ને આખા ઉપાડીને વપરાયેલા દેખાય છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ સફાઈથી કાઢી નાંખેલી દેખાય છે. ૪૮ પરંતુ જુમા મસ્જિદ અને એવી બીજા ઉત્તમ મસ્જિદોમાં નવા થાંભલા પણ થયેલા છે. એવા થાંભલામાં ખાસ ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાય છે. મુસલમાન સ્થાપત્યની સાદાઈની ભાવના મસ્જિદની બાંંતો અને નવા કરાયેલા થાંભલાઓમાં ખાસ દેખાઈ આવે છે. કલાવિવેચકોનું માનવું છે કે અલંકારોની વિપુલતા હિંદુ મંદિરોમાં એટલી હદ સુધી વધી ગઈ હતી કે કેટલીક વાર

૪૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૭૬ અને પૃ. ૨૯૩ ઉપરનું ચિત્ર.

૪૮. આ માટે અહમદશાહની મસ્જિદના વર્ણનમાં જોઈશું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ બાજુએ શાકબન્નર તરફથી પ્રવેશવાનો આખો મંડપ એ જાતનો છે.

આખુએ મકાન કે થાંભલો જાણે આખા અંગે ફેદલા થયા હોય એવું લાગતું. ૪૯

અલંકારોમાં સંયમ

મુસલમાનોની સાદાઈ જાળીઓ અને મિનારા જેવામાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં સફળ ન થઈ. પણ ભીંતો અને થાંભલામાં સફળ થઈ, અને એથી ભરચક નકશીની ગાંડપણની હદ સુધી વધી ગયેલી હિંદુ રીત ઉપર ઠીક ઠીક સંયમ આવ્યો. હિંદુઓના જે જે અલંકારો મસ્જિદોમાં અપનાવવામાં આવ્યા તે જોતાં આંખને કંટાળો ન આવે અને ભગ્ય તથા ખુશંદ વાતાવરણની સાથે જ લાવણ્ય અને કોમળતાના ભાવો ઉત્પન્ન કરે. મીઠાઈ ખૂબ ભાવે એવી હોય છે છતાં એકલી મીઠાઈનો ટોપલો મૂકે તો ખાતાં કંટાળો આવે, પરંતુ સાથે મોળાને ખારા ખાટા રસ હોય તો બધું ભેગું ખૂબ જ ભાવે. એવી રીતે હિંદુ શિલ્પ નકશીથી તસુએ તસુ ભરપુર હતું. મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં નકશી સંયમથી વપરાઈ તેથી ગળ્યા સાથે બીજા રસ મળે તેવું થવાથી તે શિલ્પ મનને આનંદ આપે તેવું થયું. છેક આપણી સદીની શરૂઆત સુધી નાગરજાતિમાં સીમંત સંસ્કાર વખતે યુવતીને એટલા ભરચક અલંકારો પહેરાવવામાં આવતા કે નાજુક છોકરી કદાચ એનો ભાર પણ સહન ન કરી શકે ને એને ગૂંગળામણ થાય. એ રિવાજને નાગરો ‘વાધ’ કહે છે. પરંતુ એ જ નાગર યુવતીઓ સાદા અલંકાર અને સાદા પોશાકમાં એ ‘વાધ’ કરતાં વધારે રમ્ય લાગે છે. તેમ એક જ મૂલભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર ઊપજેલા ‘ગૂજરાતનું હિંદુ-મુસલમાન સ્થાપત્ય’ માટે પણ સમજવાનું છે. અલંકારોના

૪૯. હિંદુ મંદિરોના થાંભલા ઘણા સુંદર અને કારીગીરીવાળા છતાં એના લાગે છે. કેટલાક તો આદીસોનાનાં પગનાં કે હાથનાં કદલાં-સાંકળાં જેવા કોતરણીથી ભરચક લાગે છે. દક્ષિણનાં ગોપુરો પણ એવાં જ લાગે છે. જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૫.

ખાહુદ્ય કરતાં સંયમયુક્ત અલંકારની સાદાઈ વધારે ઉત્તમ લાગે છે. આ માટે પશ્ચિમના બધા જ કલાવિવેચકો એકમત છે. ૫૦

કંદોરા વગેરે અલંકારો

હિંદુ મંદિરોમાં બહારના લાગમાં અશ્વત્થર, ગજથર, નરથર વગેરે કરવામાં આવતા. તેને બદલે ખૂબ સંયમપૂર્વક ફૂલવેલના કંદોરા મરિજદની બહારની ભીંતોમાં દાખલ થયા. છન્ના ટેકા વગેરે મંદિરો જેવા પણ મૂર્તિઓને બદલે બીજી નકશીવાળા થયા. મરિજદમાં પ્રાર્થના માટે પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવાનો રિવાજ હતો. આ મહેરાબને માત્ર મૂર્તિ સિવાય હિંદુ મંદિરોના દ્વાર જેવા જ લગભગ કાયમ રાખ્યા. કોઈ જગ્યાએ એનાં દ્વાર એમ ને એમ જ લાવીને ગોઠવ્યાં હોય એવું લાગે છે. આ મહેરાબ મરિજદની પશ્ચિમની ભીંતમાં માત્ર દેખાવ પૂરતા જ હોય છે. એમાં વચ્ચે સાંકળોથી લટકતા ગૂજરાતના દીવા-ચિરાગની ખૂબ સુંદર આકૃતિ કોતરેલી હોય છે. મહેરાબની જોડે મીંચર (બ્યાસપીઠ) કરેલો હોય છે. એના ઉપરથી ધાર્મિક બ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે. દીવા મૂકવા માટે પથ્થરની સુંદર દીવીઓ પણ કેટલીક મરિજદોમાં કરેલી છે. આ દીવી, મીંચર અને ચિરાગ ગૂજરાતની મરિજદોની ખાસ વિશેષતા છે, ૫૧ અને એમાં અલંકાર કોતર્યા છે. આમ હિંદુ મંદિરોના નાના શણ-ગારોને પણ કુશળતાથી ફેરવીને મરિજદોમાં લીધા છે.

ધૂમટ

અહીં ધૂમટની બાંધણી માટે કાંઈકે લખવું જોઈએ. હિંદુ મંદિરોમાં શિખર કરવાની રીત પ્રાચીન હતી અને સ્થાપત્યના અંશોમાં ‘નાગર’ આદિ શિખરોનું વર્ણન કરેલું છે તેને અહીં સ્થાન નથી. મંદિરોની રીત અગ્નણી નથી. થાંભલા ઉપર સમચોરસ પાટડા ગોઠવી દરેક ચોરસના મધ્યબિંદુથી બીજું ચોરસ, ત્રીજું ચોરસ

૫૦. પ્રકરણને છેડે આપેલાં અવતરણોમાંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

૫૧. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦૫ અને ચિત્ર.

એમ બનાવતા જઈ છેવટે શંકુ જેવો આકાર કરતો અને એ જ પ્રમાણે ચોરસને બદલે અષ્ટકોણ ઉપર એવો આકાર યોજતો. આમ કરવાથી અંદરના ભાગમાં મંદિરોના રિવાજ મુજબ ટેકા, મૂર્તિઓ, અને થાંભલાની વચ્ચે તોરણોથી એ શિખરો કે ધૂમટના અંદરના ભાગને ખૂબ જ અલંકૃત કરતા. પરંપરાથી તો આવા ધૂમટો સાદા જ થતા અને માત્ર ગર્ભગૃહ ઉપરના મુખ્ય જાંચા શિખરને શણગાર કરવામાં આવતા. આવા શણગાર દક્ષિણનાં મંદિરોમાં ગોપુરોને ખૂબ જ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક મંદિરોના મંડપો ઉપરના ધૂમટો ઘણે ભાગે સાદા, વરસાદથી રક્ષણ થાય એ માટે થતા એટલે ઉપરથી માત્ર ગોળાકાર કરી તેના ઉપર કમલની આકૃતિ કરી કલશ મૂકવાની યોજના થતી. ઘણીવાર તો આવા ધુમટો તગારું જાંધું પાડ્યું હોય એવા સાદા અને જોવા ન ગમે તેવા થયા છે. હિંદના ખીજા ભાગોની મસ્જિદોના ધુમટમાં કાંઈક વિવિધતા દેખાય છે. પરંતુ ગૂજરાતના ધુમટ ખાસ આકર્ષક લાગતા નથી. ૫૩

ગૂજરાતના અને ખીજા પ્રાંતોના ધુમટોની સરખામણી

સ્થાપત્યના વિવેચકોમાં ધુમટોની રચના માટે મતભેદ પ્રવર્તે

૫૨. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૬ થી ૩૦૭,

૫૩. ધુમટની રચનામાં પણ હેવલ અમદાવાદ ગૂજરાતની પ્રશંસા કરે છે.

Havel : Indian Architecture : P. 107-8. "The germ of the idea of Bijapur dome can be seen in two Muhamadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history though structurally they are very important—the tombs of Darya Khan and the mosque of Alif Khan belonging to the middle of the fifteenth century....."

"even Fergusson does not deny the originality of Gujarat architecture." અલીફની મસ્જિદ તે ધોળકાની ખાનની મસ્જિદ છે. ધુમટ અને શિખર માટે વધુમાં જુઓ આનંદ કે. કુમાર સ્વામીનું His. of Indian and Indonesian Art, P. 107 અને 116. નાગર શિખર માટે જોઈએ પૃ. ૮૩ જુઓ.

છે, અને કેટલાક માને છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને ધુમટોની રચનાની આવડત નહોતી. ખીજો મત એની વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અમદાવાદમાં દરિયાખાનનો ધુમટ અને ઘોળકાની અલકખાનની મસ્જિદના ધુમટો એ રચનામાં ગૂજરાતી સ્થપતિઓ અજ્ઞાત નહોતા એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ધુમટો ઇંટોના બનાવેલા છે અને ખુલ્લું છે. એનું વિગતવાર વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. પરંતુ ખીજાપુરનો પ્રસિદ્ધ ધુમટ સંપૂર્ણ કારીગરીવાળો ગણાય છે. એનું મૂળ દરિયાખાનના ધુમટમાં છે એમ હેવલ માને છે એ કદાચ ખરું હોય. અમદાવાદના આ ધુમટની બાંધણીમાં સુધારા કરી ખીજાપુરમાં ગોળગુંબજનો ધુમટ કર્યો એમ મનાય છે. એક વિવેચકને તાજમહાલનો ધુમટ ગમતો નથી. એના કરતાં ખીજા ધુમટો સ્થાપત્ય અને આકર્ષણની દૃષ્ટિએ વધારે સારા છે એમ આલ્ડ્રસ હર્સલી જેવા માને છે. એ તાજમહાલના ધુમટને ઘોળા ફૂંગળા બાંધી પાડી હોય એવો લાગે છે એમ કહે છે અને તાજના મિનારાને ખોડા કહે છે. તાજમાંથી આરસ બાદ કરે તો એની બાંધણીમાં કંઈ નવું નથી એમ એનો મત છે.^{૫૪}

૫૪. સર જોન માર્શલ : Cam. His. Ind. III. P. 573 માં લખે છે કે કમાન અને ધુમટ હિંદુ કારીગરને આવડવા છતાં બરોબર કરી શક્યા નથી, અને મુસલમાન સ્થાપત્યમાં એ key notes જેવા છે. ' It was the Arch and Dome that they always regarded as specululiarly their own and as symbolic of their faith.' વધારામાં જુઓ Percy Brown : Indian Architecture : Islamic. P. 51. આમાં મિ. બ્રાઉન ગૂજરાતના આ બે ધુમટો માટે ચર્ચા કરે છે તે જેવા જેવી છે. આ બંને મકાનોના ધુમટો ઇંટોના છે અને એક જ હાથે બાંધાયા માને છે, અને એમાં ગૂજરાતની બહારની અસર હોય એમ પણ માને છે. મિ. બ્રાઉન એમ પણ માને છે કે કમાન ને ધુમટ ગૂજરાતી કારીગરોએ બાંધ્યા છતાં એમનું મન એમની જૂની પાટડા થાંભલાની બાંધણીમાંથી જતું નથી, એ માટે ગૂજરાતી સ્થપતિઓને એ કહે છે કે : " were too conservative and too closely attached to their own trabeate system to make any rapid change."

રોજ

મસ્જિદોની પેઠે દરગાહ અગર રોજ ધાર્મિક મુસલમાન સ્થાપત્યનું અંગ ગણી શકાય. આવા રોજ ગૂજરાતમાં ઘણા છે અને એનું વૈવિધ્ય અમદાવાદમાં મળી આવે છે. આ રોજ થાંભલા અને પાટડાની હિંદુ બાંધણીથી જ ઘણે ભાગે બાંધવામાં આવ્યા છે. થાંભલાની રચનામાં પણ વૈવિધ્ય કર્યું છે. અહમદશાહનો રોજ એ રીતે બાંધી ઉપર ધુમટ કરી ફરતી સુંદર જાળીઓ કરેલી છે. એની જ સામે એની રાણીઓનો રોજ ધુમટ વગરનો પણ જાંચી બેસણી ઉપર સુંદર કારીગરીથી ભરેલો કરેલો છે. ઉસમાનપુરના સૈયદ ઉસમાનનો રોજ થાંભલા-પાટડાની રચનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો કહી શકાય. સરખેજનો રોજ બાંધણીમાં મોટામાં મોટો કહી શકાય. એની અને પ્રસિદ્ધ શાહઆલમના રોજની બાંધણી અને જાળીઓ ખૂબ આકર્ષક છે એનું વર્ણન જુદું કરીશું. રોજઓની આ પાટડા-થાંભલાની બાંધણીમાં સદ્ગતિના અંતભાગ સમયે ફેર પડ્યો અને એની શરૂઆત હાલોલમાં સુલતાન સિંકદરના રોજની બુલંદ બાંધણીથી થઈ અને મીર અબુતુરાબ વગેરેના રોજઓમાં કમાનો વપરાઈ. એ બાંધણી વટવાના નવા રોજમાં થઈ અને મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુખારકના રોજમાં ખૂબ ખીલી. એનું વર્ણન યથાર્થને કરીશું. મોગલાઈની શરૂઆતમાં બંધાયેલો શાહ વજિહીદીનનો રોજ અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં છે. એમાં બાંધણી જરા જુદી પડી દેખાઈ આવે છે. (જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૭.)

વાવ-ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા

આ તો મુસલમાન સ્થાપત્યના ધાર્મિક બાંધકામનું માત્ર વર્ણન થયું. બીજાં વ્યવહારનાં બાંધકામમાં મહેલો અને ઘરોમાં મુસલમાન સમયમાં કાંઈ જ ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. એવા સ્થાપત્યમાં ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા એ એનાં વાવ, કૂવા અને તળાવો ઉપર ગૂજરાતની બીજે કયાંય ન જડે એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ

ગણાવી એવી જ વિશેષતા એ ગૂજરાતની વાવ છે. વાવ એટલે પગથિયાંવાળો કૂવો. દક્ષિણ હિંદમાં ઉપરથી પહોળા અને નીચે ઊતરતાં સાંકડા થતા, પગથિયાંવાળા કુંડ જેવા કૂવાને કલ્યાણવાપી કહે છે. ૫૫વાવની પેઠે એમાં પણ ઘડા દોરડા વગર નીચે ઊતરીને પાણી લઈ શકાય છે; પરંતુ એને કિનારે એકાદ નાનો મંડપ હોય છે, તે સિવાય અંદર કે બહાર તાપથી કોઈ જાતનું રક્ષણ મળતું નથી. વાવમાં એથી ઊલટું જ છે. આપણા જેવા ગરમ દેશમાં વાવની યોજના એક અપૂર્વ યોજના કહી શકાય. આજના રેલવે ને મોટરોના જમાનામાં એની કીમત ન સમજાય, પરંતુ પહેલાંના જમાનામાં પગરસ્તે જનાર પ્રચંડ સૂર્યના તાપમાં વાવમાં ઊતરી ઠંડું પાણી કાંઈપણ સાધન વગર પણ પી શકે અને ઠંડકમાં આરામ પણ લઈ શકે અને વાવના બંધાવનારને હૃદયથી આશીર્વાદ દે. એટલે જ વાવ બંધાવવી એ ગૂજરાતી શ્રીમંતોમાં મોટા પુણ્યનું કાર્ય ગણાતું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાનું નામ અમર રાખવા વાવો બંધાવતી એમ જણાય છે. મુસલમાન સમયમાં મુસલમાન સ્ત્રીઓ કે વટલેલી સ્ત્રીઓએ વાવ બંધાવી હોય એવો દાખલો છે તે ઉપરથી આવા પુણ્યકર્મમાં ધાર્મિક બાધ ન આવતો હોય એમ જણાય છે.

કૂવો એ લોકોને પાણી પીવા માટેનું એક સ્થાન છે અને એને મજબૂતી સિવાય બીજા અલંકારો કે આકર્ષણની શી જરૂર એમ પ્રશ્ન ઊઠશે. લોકની વધારે સગવડ માટે એમાં પગથિયાં થાય પણ એમાં શણગારની શી જરૂર? પરંતુ અલંકારો અને વસ્તુઓને આકર્ષક બનાવવી એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ ગયો હતો, એટલે વાવની બાંધણીમાં એ સ્વભાવ ઉપરાંત, લોકની જરૂરિયાત સચવાય અને પુણ્યકાર્ય થાય, અને સાથે સાથે વાવના છેડે આવેલા કૂવામાંથી બગીચા કે ખેતરને પાણી પાઈ સૌંદર્ય કે જરૂરિયાત બંને સચવાય એટલું ગૂજરાતી સ્વભાવની વ્યવહારકુશળતાએ વાવની બાંધણીથી

૫૫. જુઓ ‘કુમાર’ સળંગ અંક ૩૨૬, ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ માં પૃ. ૪૩ ઉપર ‘વાવનું સ્થાપત્ય’ એ નામનો મારો લેખ.

સિદ્ધ કયું. વાવ જોતાં એક સાત માળનો મહેલ ભૂગર્ભમાં ગિતરતો હોય એવું જણાઈ આવે છે. એના સ્થાપત્યની વધારે વિગતો ઉદાહરણોમાં જોઈશું.^{૫૬} વાવની બાંધણી ઉપર મુઘ્ધ થતાં હેવલ લખે છે કે : “રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખગ્નનો કરેલો છે ! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યુરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી ? ખીજ દેશ જ્યાં સાદી મજબૂતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગરી ખિલકુલ નથી વાપરના એવી જગ્યાએ પણ અલંકારોથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાતની પ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે, અસત્ય છે.”

આવી વાવો ગૂજરાતભરમાં ખૂબ હતી. પાટણની રાણીવાવનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. ઘણી વાવો નાશ પામી છે. આજે ગૂજરાતમાં સારામાં સારી ગણાતી બે વાવો—દાદા હરીની વાવ અને અડાલજની વાવ બંને મુસલમાન સમયમાં બાંધાયેલી છે.

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે એક મુખની ત્રણ ફૂટની વાવને “ નંદા ” કહે છે, બે મુખની છ ફૂટની વાવને “ ભદ્રા ” કહે છે, અને ત્રણ મુખની નવ ફૂટવાળી વાવને “ જ્યા ” કહે છે; ચાર મુખની વાવને “ વિજ્યા ” કહે છે, પાટણની રાણીવાવ કંઈ જાતની હતી તે જાણી શકાતું નથી. અમદાવાદમાં માતર ભવાનીની વાવ “ નંદા ” જાતની છે. સાધારણ જાતની વાવો એવી હોય છે. દાદા હરીની વાવ “ ભદ્રા ” જાતની છે અને અડાલજની વાવ જ્યા જાતની છે છતાં તેને નવ ફૂટ નથી. વાવના ખંડ ઉપરના થાંભલા ઉપરની દહેરીને ફૂટ કહે છે. ચોથી “ વિજ્યા ” જાતની વાવ હાલ જોવામાં આવતી નથી. પણ કોઈ કાળે થતી હશે (અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાંથી ગિતારો.)

૫૬. ‘કુમાર’ અંકમાં વાવ ઉપરનો લેખ સળંગ અંક ૩૨૬, ફેબ્રુઆરી ૧૯૫૧ પૃ. ૪૩ ઉપર ‘વાવનું સ્થાપત્ય’ એ નામનો ખાસ લેખ.

તળાવ

એ જ પ્રમાણે તળાવો પણ ગૂજરાતનું એક આકર્ષણ છે; જો કે સારાં મોટાં તળાવો ખીન્ન પ્રાંતોમાં દેખાય છે. ગૂજરાતમાં પાટણનું સહસ્ત્રલિંગ તળાવ અને વિરમગામ તથા ઘોળકાનાં તળાવો છે. અમદાવાદમાં હોળે કુતુબ અથવા કાંકરિયું તળાવ ગૂજરાતી તળાવનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તળાવોમાં મધ્યમાં ખેટ કરી એના ઉપર કાંઈ ખાંધકામ કરવું એવી પ્રાચીન પ્રથા હતી એને “અકસ્થળ” કહેતા. દરેક મોટા તળાવમાં અકસ્થળ હોય છે. જ્યાં કોતરણીની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ ગૂજરાતમાં કલા ભરી છે. એટલે તળાવમાં પાણી લાવવાનું બરનાળું અને ગરણી પણ ગૂજરાતી શિલ્પીઓએ ખૂબ કારીગરીથી ભરેલાં બનાવ્યાં છે.^{૫૭} કાંકરિયા તળાવના વર્ણનમાં એનું વર્ણન કરીશું. કાંકરિયું તળાવ એ અમદાવાદની એક ખૂબ મનોહર જગ્યા છે ખાંધણીમાં હિંદ ભરમાં એનો જોટો નથી.

વિચિત્ર ફૂવા

વાવ અને તળાવની પેઠે પહોળા મોટા ગોળ ફૂવા, એની આસપાસની ભીંતમાં પગથિયાં બનાવી અંદર ખેસવાના મંડપ સાથે ગરમીની મોસમાં આરામ મળે એ હેતુથી બનેલા છે એ પણ વાવની

૫૭. His. of Ind. & Eastern Arch. P. 537. Nowhere did the inhabitants of Ahmedabad (એટલે ગૂજરાત) show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental, and their success was as great in these as in their mosques or places. હેવલ્ડ Ind. Arch. P. 144માં આ પ્રમાણે લખે છે : “What a profanity and impertinence for Europeans to transform their modern-secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles or design to a school of craftsmanship inheriting such traditions !” વધુ પ્રકરણને છેડે જુઓ.

પેઠે ગૂજરાતની એક વિશેષતા છે અને એવા કૂવા ખીજે જોવામાં આવતા નથી. મહેમદાવાદ પાસે એવો કૂવો 'ભમરિયો કૂવો' કહેવાય છે. એમાં બીંતોમાં ચળકતી લાદી (ગ્લેન્ડ ટાઈસ) એ જમાનામાં વાપરી હોય એવાં ચિહ્ન દેખાય છે. ચાંપાનેરના એક વખતના બગીચા અને પરા જેવા ગણાતા હાલોલ ગામ પાસે "સાત કૂવા-નવ દેવડા"નામે એક અપૂર્વ ખાંધણીનો કૂવો છે. ભમરિયા કૂવામાં વચ્ચે કૂવો -અને આસપાસ મંડપો છે, જ્યારે હાલોલના કૂવામાં આસપાસ કૂવા છે. સાત મોટા કૂવા અને નવ ત્રિકોણાકાર કૂવા-દેવડા-કરેલા છે અને વચ્ચે એક મોટો મંડપ છે તેનો ઘૂમટ પડી ગયેલો છે. અમદાવાદમાં પણ આવા કૂવા હતા એમ જણાય છે. આ કૂવા અને વાવમાં એટલો ફેર છે કે વાવમાં એક છેડે કૂવા ને ખીજે છેડેથી પગથિયામાં થઈ ઊતરવાનું દાર હોય છે, એટલે વાવની ખાંધણી લાંબી છે, જ્યારે આ કૂવા ગોળ છે. ૫૮

ગૂજરાતની પરખડી

જહવે ગૂજરાતી ઘરોની ખાંધણીનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ગૂજરાતની એક ખીજી નાની વિશેષતા-પરખડી ઉપર નજર ન નાંખીએ તો સ્થાપત્યનું વર્ણન, ગૂજરાતી સ્વભાવના એક ખાસ લક્ષણનું વર્ણન અપૂર્ણ કહેવાય. ગૂજરાત જીવદ્યાને પ્રાધાન્ય આપતો દેશ છે. મહારાજા કુમાર-પાળના સમયથી ગૂજરાતી સ્વભાવ ઉપર આ વિશિષ્ટ લક્ષણની મહોરગ્રાપ લાગેલી છે. માણસ ખાય અને પરુપક્ષી ન ખાય એ ગૂજરાતી સહન જ ન કરી શકે, એટલે પંખીઓને માટે ગામ અને શહેરોમાં ઠેરઠેર પરખડીઓ કરેલી છે. એના ઉપર બેસી પક્ષીઓ ભય વગર દાણા ચરી શકે છે અને લોકો તથા મહાજનો તરફથી આ

૫૮. આ જતના કૂવા ગૂજરાતની એક નવાઈ છે. જે અવશેષો છે તેની આજ બરાબર સંભાળ લેવાતી નથી.

બાબતની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે. ૫૯ ગુજરાતની સાંસ્કારિતાનું આ એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. દાણા સાથે પાણીની સગવડ પણ કરવામાં આવે છે. આવી પરબડીઓ પણ સારી કાતરણી કરીને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. અને પરબડી જેવું કાંઈ હિંદના બીજા ભાગોમાં જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે કૂવા આગળ ઢોર માટે સારી બાંધણીના હવાડાનો પણ રિવાજ છે. દરેક પોળમાં પંચના કૂવા પાસે ગાય અને કૂતરાં માટે પથ્થરની ચાટ બનાવેલી હોય છે એમાં બધાં લોકો ગાયકૂતરાંને માટે કાટેલો અન્નનો ભાગ નાંખી જાય છે.

ગુજરાતી ઘર

ગુજરાતનાં ઘરમાં વ્યવહારિક સગવડ ઉપરાંત ઉપર જોયેલાં બધાં બાંધકામમાં જોઈ એવી સુંદર નકશી પણ કરેલી હોય છે. આ નકશી લાકડામાં કરેલી હોય છે અને બારણાં, પાટડા, ટેકા, છાજલી વગેરેમાં અપૂર્વ લાકડાકામની કાતરણી કરવાનો રિવાજ હતો. પાટણ અને અમદાવાદમાં એવા જૂના નમૂના હજી પણ મળે છે અને લાકડકામની ગુજરાતી કારીગરી એટલી તો પ્રસિદ્ધ છે કે એનો આખા ધરના આગલા ભાગનો નમૂનો લાંડનના મ્યુઝિયમમાં મુકાયેલો છે. મસ્જિદોની કાતરણીના લાકડાના નમૂના પણ પશ્ચિમના દેશોના સંગ્રહસ્થાનમાં ગયેલા છે. ૬૦ પરંતુ હવે લાકડકામની કાતરણી અદ્યત્ત થતી જાય છે અને ઘરોની બાંધણીમાં લોખંડ અને સિમેન્ટ પેઠેલાં છે તેથી જૂની બાંધણી નવી રીતે થાય છે. ગુજરાતનાં ઘરની પ્રાચીન રીત પાટણથી અમદાવાદ આવી છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પાટણથી વડોદરા સુધી બાંધણીમાં સામ્ય દેખાય છે. સુરત બાજુ એમાં થોડો ફેર થયેલો

૫૯. હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં પક્ષીઓ માટે આવી કલામય સગવડ રહેલી નથી. કોઈ જગ્યાએ માત્ર દાણા નાંખે છે, પણ આવું બાંધકામ નથી કરતા. દક્ષિણ હિંદમાં તો કોઈ જગ્યાએ આવું નથી. ગુજરાતીઓની જીવદયા સાથે બાંધણીની કલા મેળવવાનો આ એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

જણાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ફેર છે. સામાન્ય ગૂજરાતી ઘર આગળ ઓસરી, તે પછી ચોક, ચોકની આસપાસ પડાણીમાં એક બાજુ રસોડું, પછી પાણીયારું અને ધરનું નાનું મંદિર હોય છે. વચ્ચેનો ચોક ઉપરથી ખુલ્લો હોય છે તે હવા અજવાળું પૂરું પાડે છે અને હોમહવન માટે કામ લાગે છે. પાછલા ભાગમાં પડસાળ હોય છે અને એની પાછળ જોખમ મૂકવા માટે ઓરડા હોય છે. કોઈ ઘરોમાં ઓરડાની પાછળ ગળાર હોય છે, જેમાં અનેક કામની અને નકામી વસ્તુઓ ભરી મૂકવાની રીત છે. આમ જૂના જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે મલાજો સચવાય એ રીતની ગુજરાતી ઘરની બાંધણી છે. મદ્રાસમાં ઘરોમાં વચ્ચે ચોકની રચના કરેલી હોય છે. પણ તે ચોકની આસપાસ ચાંલલાવાળી પડાણીઓ અને એક સરખી ઓરડીઓ જ માત્ર બનાવે છે. મદ્રાસનાં ઘરોમાં પાણિયારાને સ્થાન જ નથી. ઓરડો પડસાળ એક પાછળ એક કરવામાં જે વિશિષ્ટ સગવડ રહેલી છે તે ગૂજરાતનાં ઘરોમાં જ છે. આમાં ઉપર કહ્યું તેમ લાકડકામના અલંકાર શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે.^{૬૧} મરિજદો ને મંદિરોમાં કંદોરા પેઠે ઘરોમાં પણ બીતોમાં લાકડાના નકશીવાળા કંદોરાનો રિવાજ છે, હવે એ જાતનાં ઘર બાંધતાં નથી એટલે ગૂજરાતના પ્રાચીન કલાના શોખીનોએ એવાં ઘરના નમૂના સચવાઈ રહે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ.

વરંડિકા-વરંડા

ગૂજરાતી ઘરના સ્થાપત્યનો વિચાર કરતી વખતે વરંડિકા શબ્દનો વિચાર ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક રસમય સૂચન કરે છે. આજે અંગ્રેજી ઇજનેરીના જમાનામાં “વરંડા” શબ્દ ઘેરઘેર

૬૧. ગૂજરાતનું લાકડકામ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. પાટણ વગેરે જગ્યાઓમાં મંદિરોના મોટા ધૂમરો પણ લાકડાના મળી આવે છે, એમાં મૂર્તિવિધાન ઉત્તમ છે. પાટણ અને અમદાવાદના લાકડકામના નમૂના માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ અને જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમનાં ચિત્રો જુઓ.

જાણીતો થયો છે, અને ઓટલો શબ્દ હવે લાણેલા તો વાપરતા જ નથી. સંસ્કૃત કોશોમાં વરંડ, વરંડક, અને વરંડા શબ્દ મળે છે અને એના લિન્ન લિન્ન અર્થો આપેલા છે. એમાં એક અર્થ આંગણાની દીવાલ એવો પણ થાય છે. પરંતુ પંદરમી સદીમાં સંગ્રહાયેલા લેખો— દસ્તાવેજોમાં ધર ધરેણે મૂકવાનો લેખ છે. એવાં ધરના વર્ણનમાં ચતુર્દિશ્વ વરંડિકાવૃત્ત એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ એ લેખસંગ્રહના વિદ્વાન સંપાદક સ્વ. શ્રી ચિમનલાલ દલાલ “Surrounded by a verndah” ચારે બાજુ વરંડા—ઓટલાવાળું એવો કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એનો અર્થ ચારે બાજુ આંગણાની દીવાલ Compound-wall એવો પણ કરે છે. પ્રાકૃત કોશ અને હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આ શબ્દ આપે છે. અને સંસ્કૃત કોશોમાં દાખલ થયેલા છતાં એ દેશ્ય શબ્દ છે એમ માને છે. એવા ધણા દેશ્ય શબ્દો સંસ્કૃતમાં દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી શબ્દકોષો વરંડા—Verandeh અગર Verandah શબ્દને રૂપેનમાંથી અંગ્રેજીમાં આવ્યો એમ ગણીને મૂળ બહારથી, કદાચ હિંદથી આવ્યો હોય એમ ગણે છે. આપણા પ્રાચીન સમયમાં ઓટલાના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો હોય એવો સ્પષ્ટ આધાર જો કે મળતો નથી, પરંતુ લેખોમાં વરંડિકા શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ શ્રી. દલાલ કરે છે તેવો ઓટલાના અર્થમાં લઈ શકાય. એ જ લેખમાં ધરની ચારે બાજુની દિશાઓનાં સ્થળોનું વર્ણન રિવાજ મુજબ આપે છે તેમાં પૂર્વમાં એક “દેવમંદિરની વરંડિકામાં સીમા” એમ લખે છે. જ્યારે પશ્ચિમ દિશામાં રાજલવન “કાટડી”ની મર્યાદા એમ “કાટડી” શબ્દથી રાજલવનના કાટનો સ્પષ્ટ જુદો ઉલ્લેખ છે. ઓટલે વરંડિકાનો અર્થ ઓટલો કરવો કે મોટા કાટને માટે કાટડી અને નાનાને માટે વરંડિકા એવો કરવો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આજે ગુજરાતીમાં વંડો શબ્દ કાટ વાળી લીધેલા આંગણામાં આવેલા મકાનોના સમૂહ માટે વપરાય છે. કાટ કરી લેવાય તો વંડો વાળી લીધો એમ પણ કહે છે. વંડો ઓટલે ધરની બાજુમાં કે આગળ ખુદતું પણ ઉપર ઢાંચાવાળું નાનું મકાન એવો અર્થ પણ

૩૬ ભાષામાં ફલિત થાય છે. આ શબ્દ દેશ્ય છે અને તે લેખમાં જે રીતે વપરાયો છે તે જોતાં કદાચ મૂળ ગૂજરાતી હોય અને ફિરંગી-ઓની મારફતે યુરોપમાં ગયો હોય એમ લાગે છે અને છેવટે ઢાંકેલા ઓટલાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો હોય એમ સંભવે. આ ભાષા-શાસ્ત્રનો વિષય છે અને જે વરંડિકા મૂળ આપણો શબ્દ ઠરે અને તે અંગ્રેજી મારફતે પાછો આપણે વાપરતા થયા હોઈએ તો ગૂજરાતી સ્થાપત્યને માટે એક મહત્વની વાત ગણાય.

ગૂજરાતનાં ટાંકાં

ગૂજરાતના ધરની એક ખીજે કયાંય ન જડતી વિશેષતા એ ટાંકાં છે. કૂવા તળાવની શોખીન પ્રજા ટાંકાંમાં પણ સગવડ અને સૌંદર્ય મેળવવામાં ચૂકી નથી. પરંતુ ધરનાં ટાંકાં ધરની નીચે પોલાણમાં હોવાથી એમાં કાંઈ નકશીને સ્થાન નથી. માત્ર ધરના આભૂષણરૂપ પાણિયારામાં એક ખૂણે સુંદર ગોળ કે અષ્ટકોણ ટાંકાનું મુખ કાંઈક નકશીવાળું બનાવવામાં આવે છે. મોટાં ધરમાં ભોંયરાં હોય છે. તે સંકટ સમયે જોખમ મૂકવા માટે બનાવે છે, પરંતુ એમાં હવા અજવાળું લાવીને ગરમીની મોસમમાં ઠંડક મેળવવાનો ઉપયોગ પણ કરાય છે. આવા ભોંયરાં ને ટાંકાં એક સાથે પણ બહુ મોટાં મકાનોમાં જૂના વખતમાં થતાં હતાં. મરિજદ, મંદિર, કે રોજા જેવી જાહેર જગ્યાઓમાં તો આવાં વિશાળ ટાંકાં હોય છે. દર એમાં અંદર અજવાળું આવે અને આસપાસ બેઠકો હોય એવી સગવડ પણ કરાય છે. અમદાવાદમાં આવાં મોટાં ટાંકાં ઘણી જગ્યાઓએ છે એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. મોટા કિલ્લાઓના કોઠારોમાં પણ ટાંકાં થયેલાં હોય છે. પાવાંગડ ઉપરના મકાઈ અને નવલખા કોઠારમાં એવાં ટાંકાં છે. ટાંકાંનો ઉપયોગ ભોંયરા સાથે હોય તો ઠંડક મેળવવા ઉપરાંત ઓમાસાનું મીઠું પાણી ભરી આપું વર્ષ ઉપયોગમાં લેવાય તે માટે કરાય છે. ધરનાં ટાંકાં

તો ખાસ પાણી પૂરું પાડવા માટે જ હોય છે. પહેલાંના સમયમાં કોઈ જગ્યામાં પાણી મોળું કે ખારું હોય ત્યાં ટાંકાં મીઠું પાણી આપ્યું વર્ષ પૂરું પાડે છે. મોટાં શહેરોમાં ખાળકૂવાના રિવાજને લીધે મીઠું પાણી પણ ખારું થઈ જાય છે ત્યાં ટાંકાં એ જ મીઠા પાણીનું સાધન બની રહે છે. આમ ટાંકું પણ ગૂજરાતી સ્વભાવની એક વિશેષતા છે અને ધરના સ્થાપત્યની પણ એક વિશિષ્ટતા છે. દુબકાળ યુદ્ધ કે સંકટ સમયે આકાશ સ્તંભું ન જોવું પડે અને દરેક ઘર પાણીની સગવડથી ને સંગ્રહથી પૂર્ણ રહે એ ગૂજરાતીની પ્રકૃતિનું એક ઉદાહરણ ગણી શકાય, અને એ સ્વભાવનાં આવાં નાનાં મોટાં લક્ષણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન લઈ શકે.

ગૂજરાતના કિલ્લા-દુર્ગ

કિલ્લાનું વર્ણન 'સ્થાપત્યના વર્ણનમાં આવવું જોઈએ. ગૂજરાતમાં કિલ્લાની ખાસ કોઈ વિશેષતા હોય—ઉપર જોઈએવી વિશેષતાઓ જેવી—એવું જણાયું નથી. ગૂજરાતમાં મોટા દુર્ગરો નથી અને પથરો ધણે દુરથી લાવવા પડે છે, એટલે બહુ મોટાં શહેરો ને રાજગઢ પૂરતા કિલ્લા બાંધવામાં આવતા અને શહેરના વસ્તીના ખીજા ભાગને સાદા કોટથી રક્ષણ કરાતું. રાજધાનીઓમાં નાનાં મોટાં શહેરોમાં નાના કિલ્લા થતા અને રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં મોટાં થાણાં લશ્કરને માટે યોજાતાં ત્યાં પણ કિલ્લા થતા હતા. પાટણ, અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોને ઉપર કહ્યું તેમ રાજગઢનો મજબૂત કિલ્લો ને શહેરને સાદો કોટ હતો. ચાંપાનેરને પણ એ જ પ્રમાણે હતું. પરંતુ એ શહેરને પાવાગઢનો મજબૂત કિલ્લો બાજુમાં જ હતો. ગૂજરાતમાં આખું ઉપર અચલગઢનો દુર્ગરી કિલ્લો અને પાવાગઢ ઉપર દુર્ગરી કિલ્લો હતો. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારનો ઉપરકોટ નામનો કિલ્લો પણ દુર્ગરી કિલ્લો હતો. આપણા સ્થાપત્યમાં કિલ્લાની રચના માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે : જલદુર્ગ, સ્થલદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ. ગિરનાર, અચલગઢ અને

પાવાગઢ એ ગિરિદુર્ગનાં ઉદાહરણ છે. ૬૩ ઇડરનો ગઢ નાના ડુંગરા ઉપર છે. પણ ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણી લાવવા જેવા કાર્યને મહાન (11) કાર્ય સમજીને “ ઇડરિયો ગઢ જત્યા રે ” એવું ગાય છે એમાં કાંઈ મહત્ત્વ જેવું દેખાતું નથી. ઇડરના ગઢ જેવા કિલ્લા કરતાં તો ઉપર કહ્યા તે કિલ્લા વધારે દુર્ગમ છે. શું ગુજરાતીઓ કન્યા પરણવા જેવા કાર્યને ગઢ જીતવા જેવા કાર્ય સાથે સરખાવે એવા છે? આ પણ ગૂજરાતી સ્વભાવની એક વિચિત્રતા કેમ ન ગણી શકાય? ગિરિદુર્ગોમાં નાના ડુંગરાઓ ઉપર કેટલાક કિલ્લાઓ રજપુતાનામાં છે તેમાં ચિતોડગઢની ખ્યાતિ મોટી છે, પરંતુ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ—મેવાડ સાથે લેતાં પાવાગઢ જેવો મજબૂત કિલ્લો એકે નથી. પાવાગઢના કિલ્લાનું વર્ણન જુદું કરીશું. એ કિલ્લો હિંદુ રજપૂત સમયમાં હતો તેને મુસલમાનોએ સુધરાવ્યો અને વધારે મજબૂત બનાવ્યો. તવારીખકારો કહે છે કે એ કિલ્લા ઉપરથી એક ડોશી પથ્થર ગગડાવે તો સેંકડો માણસોને મારી શકે. ગિરિદુર્ગ તો ગૂજરાતમાં આટલા થોડા પણ છે, પણ જલદુર્ગ ખાસ નથી. દીવસનો કિલ્લો મોટો જલદુર્ગ કહેવાતો હતો. સ્થલદુર્ગ ગૂજરાતમાં ઘણા છે. પાટણથી રાજધાની બદલાયા પછી અમદાવાદ અને ચાંપાનેર શહેરના કિલ્લા સારા હતા. અમદાવાદનો ભદ્રનો કિલ્લો સારા કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો. ચાંપાનેરનો રાજગઢ પણ ઉત્તમ બાંધણીનો છે. આ સિવાય ગૂજરાતમાં અહમદશાહે અહમદનગરનો કિલ્લો બાંધેલો એ આજે હિંમતનગર કહેવાય છે. કાટવાલી ચાણાં માટે નાના કિલ્લા પણ ગૂજરાતમાં ઘણા છે, પરંતુ કિલ્લાના સ્થાપત્યમાં ઉપરના બે ત્રણ ગિરિદુર્ગો સિવાય ગૂજરાતના કિલ્લાઓ દક્ષિણ હિંદના કિલ્લાઓ જેવા મજબૂત નથી અને ગૂજરાતમાં કિલ્લાની દીવાલની આસપાસ પાણીની ખાઈ કરવાનો રિવાજ ખાસ દેખાતો નથી. કિલ્લાઓના

૬૩. રાજવલ્લભ આદિ સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં આ ભેદ આપેલા છે. આજે મળતા દુર્ગોના અવશેષોમાં હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યનું મિશ્રણ થયેલું છે.

દરવાજા સવ્ય અપસવ્ય રીતે ખાંધવાનો રિવાજ છે. એટલે પહેલા દરવાજામાં પેસી પછી ડાબા અગર જમણા વળીને બીજા દરવાજામાંથી બહાર નીકળવાનું હોય છે. ગૂજરાતમાં અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાનો દરવાજો એ જાતનો છે. પણ એનો ખરો ખ્યાલ તો ચાંપાનેર અને પાવાગઢના દરવાજાઓને જોઈને જ આવે છે. એ રચનાથી ઘેરાયેલું ભરકર બચાવ સારી રીતે કરી શકે છે. આમ કિલ્લાઓના સ્થાપત્યમાં પાવાગઢનો કિલ્લો બાદ કરતાં ગૂજરાતની કોઈ ખાસ વિશેષતા દેખાઈ આવતી નથી. ૬૪ હિંદુ અને મુસલમાન સમયના કિલ્લાના દરવાજામાં કમાન અને કોતરણી સિવાય બીજાં ખાંધણીનો ભેદ નથી.

મુસલમાન સમયના ગૂજરાતનું મૂર્તિવિધાન

હવે મૂર્તિવિધાન બાબત ટૂંકામાં જોઈએ. હિંદુ સ્થાપત્ય તો મૂર્તિઓની વિપુલતાવાળું જ હતું. જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિઓને સ્થાન છે, પણ જૈનોની મૂર્તિઓમાં ખાસ વૈવિધ્ય ન હોવાથી જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિવિધાનની કલા ઉત્તમ કલાએ ન પહોંચી. હિંદુ પુરાણોમાં અનેક દેવોની અનેક કથાઓ ખૂબ સમય હોવાથી એ દરેકને મંદિરોમાં મૂર્તિમંત કરવામાં શિલ્પીઓએ પોતાનો હાથ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યો. એવી કેટલીક મૂર્તિઓ ગૂજરાતમાંથી તો ઘણે ભાગે નાશ પામી છે અને છૂટીછવાઈ મળી આવે છે. મોઢેરા જેવા અવશેષોમાંથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. એટલે દક્ષિણ હિંદમાં બેલૂર, હલેબીડ, સોમનાથપુર જેવું કે મદુરા રામેશ્વર જેવું મૂર્તિવિધાન ગૂજરાતમાં આજે તો દેખાતું નથી. મુસલમાનોએ તો મૂર્તિને બદલે ફૂલવેલ જ અપનાવી એટલે મૂર્તિવિધાનની કલા ગૂજરાતમાં એ સમયમાં ફૂલી કે ફાલી નહિ. ૬૫

૬૪. ભદ્રના કિલ્લાનાં વખાણ એક મુસાફર લખે છે, પણ આજનો કિલ્લો જોતાં એવું કાંઈ દેખાતું નથી.

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૧૧-૧૨.

આમ ગૂજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય ગૂજરાતીઓના સ્વભાવનું અને સંસ્કારિતાનું ખરું પ્રતિબિંબ પાડે છે. એનાં અંગઉપાંગ માટે કલાવિવેચકોમાં મતભેદ હોય, કેટલીક વિશેષતાઓમાં લોકો એકમત છે એ ઉપર જોયું. પ્રાશ્નાત્ય વિવેચકોની કેટલીક ટીકાઓ તો એ લોકો હિંદી માનસ બરોબર ન સમજી શકે તેથી પણ થયેલી હોય છે. એ ટીકાઓ કેટલીક તટસ્થ રીતે થયેલી અને સાચી પણ છે, પણ એ લોકો આપણા કેટલાક સૂક્ષ્મભેદ ન સમજી શકે કે કોમળ લાગણી ન સમજી શકે તે બનવાજોગ છે. કાકી, મામી, માશી અને ફાઈને માટે એક જ શબ્દ “ આન્ટ ” (Aunt) વાપરનારા, અને સાળા તથા બનેલીને માટે એક જ શબ્દ Brother-in-Law (કાચદા પ્રમાણે ભાઈ ! દિલની લાગણી પ્રમાણે નહિ ?) વાપરનારા લોકો આપણા સામાજિક ભેદની પેઠે સ્થાપત્યના સૂક્ષ્મ ભેદ ન સમજી શકે એ બનવા જોગ છે.

નગરરચના

હવે ગૂજરાતની નગરરચના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ. આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રોમાં નગરરચના માટે ખૂબ વિગતો આપેલી છે, પરંતુ ગૂજરાતમાં આજનાં નગરો જોતાં શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર એ કંઈ બાંધણીનું નગર હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઐતિહાસિક કારણોએ લાગ લગવ્યો એમ માની શકાય. હિંદુ સમયમાં શુદ્ધ નગરરચના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે થતી હશે. મુસલમાન સમયમાં એવા વસવાટને લગતા કોઈ ફેરફાર થયા હોય એ સિવાય કાંઈ વધુ બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોએ તો હિંદુ સમયની લગભગ બધી જ રીતિઓ કાયમી રાખી હોય એમ સમજાય છે. વસવાટને લગતા ફેરફારમાં શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે જગ્યાએ હિંદુઓના અમુક ઉચ્ચ વર્ણોને વસાવવાનો આદેશ કર્યો હોય ત્યાં એમણે ઉચ્ચ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા હોય એમ બની શકે. પરંતુ મોગલાઈમાં ગૂજરાતમાં તો નવા

શહેરો વસાવાયાં નથી એટલે ખાસ ફેર જૂનાં શહેરોમાં નહિ થયો હોય. તે પછી મરાઠા સમયમાં શહેરોની તોડફોડ અને વસતીની વધઘટ થયા કરી છે અને એ સમયમાં મોટાં શહેરોમાં કોઈ નિયમો ન રહેવાથી જૂની રચનાની ખૂબ અવગણના કરી ગમે તેમ નવાં બાંધકામો થવાથી જૂના શહેરોના દેદાર છોક જ બદલાઈ ગયા છે. આજનું પાટણ કે આજનું અમદાવાદ જોઈ એ જ શહેરો પ્રાચીન કાળમાં કેવાં હશે એમ કોઈ કહી શકે નહિ. ૬૬

પરંતુ ગૂજરાતના સુલતાનોએ જે જે નવાં શહેરો વસાવ્યાં એમાં પાટણની નકલ કરી હોય એમ માનવાને કારણ છે. અહમદશાહ અને મહમૂદશાહ બેગડો એ બે ગૂજરાતના શહેરો બાંધનાર બાદશાહો કહેવાય છે. એકે અમદાવાદ અને અહમદનગર (ઈડર પાસેનું) વસાવ્યું અને બીજાએ મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યું અને પ્રાચીન જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની નજીક નવા કિલ્લા અને વસવાટ કરીને તેમનાં નામ બદલાં. અહમદશાહે પણ ખરી રીતે તો અમદાવાદ આશાવલની ઉત્તરે અડોઅડ બાંધી નવા વસવાટનું નામ માત્ર બદલ્યું એમ કહી શકાય. ૬૭

મુસલમાન સમયના આ બાંધકામમાં નગરરચનાનું સ્વરૂપ ખાસ બદલાયું નહિ, પણ હિંદુની જગ્યાએ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા. આજે હિંદુ નગરરચના પ્રમાણે ખરાં નગરો તો દક્ષિણમાં દ્રાવિડ

૬૬. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં નગરરચનાનું પ્રકરણ; વળી જુઓ : Havel : History of Aryan Rule in India : P. 341. "Ahmed Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan."

૬૭. મહેમદાવાદ અને અહમદનગર નવાં શહેરો વસાવ્યાં, જ્યારે અમદાવાદ અને ચાંપાનેર જૂનાં શહેરો પાસે માત્ર કિલ્લા બાંધી પછી ધીમે ધીમે વધ્યાં.

દેશમાં જ દેખાય છે. ત્યાં મધ્યમાં નગરના પ્રધાન દેવતું મંદિર; મંદિરની ચારે બાજુએ રસ્તાઓ અને બજારો, ચારે દિશાઓમાંથી મંદિર તરફ આવતા રસ્તા, મંદિરની મજુકમાં બ્રાહ્મણોનો અગ્રહાર, બીજા વર્ણો ક્રમવાર છેડે વસે, આ રીતે રચના હતી. રાજાનો મહેલ અને પાસે તળાવ કે સરોવર રહેતું, અને મંદિરની એક બાજુના રસ્તાથી મહેલ તરફ જવાતું. આ નગરરચના હિંદમાં ધણુંખરું દેખાતી અને દક્ષિણ હિંદમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ, ખાસ પ્રહારો ન થવાથી, ચાલુ રહી, ઉત્તરમાં એવું ન રહ્યું. ૬૮

હિંદુ સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં રાજવલ્લભ ગૂજરાતના હિંદુ શિલ્પ-સ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે, અને વેપાર એ ગૂજરાતી સંસ્કારિતાનું મુખ્ય લક્ષણ હોવાથી એમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે કે વેપારીઓને શહેરની મધ્યમાં વસાવવા. બહારની ચડાઈઓને વખતે વેપારનું રક્ષણ થઈ શકે એ ઇશિદાથી આ ગોઠવણ કરાઈ હશે. દક્ષિણમાં મંદિરની પાસે-મધ્યમાં રહી શકાય એવી રીતે-બ્રાહ્મણોને વસાવે છે એટલો ભેદ કહી શકાય. ૬૯

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગરરચના

રાજવલ્લભમાં નગરોનાં માપ અને તેના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. એમાં વિગતમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી. એ જોતાં અમદાવાદ ‘સર્વતોલદ્ર’ જાતનું નગર હોય એમ જણાય છે. એ પાટણની નકલ હોય તો પાટણ એવું નગર હશે. ‘સર્વતોલદ્ર’ એ લંબચોરસ કાટ-

૬૮. દ્રાવિડ દેશમાં મદ્રાસ અંગ્રેજોએ વસાવેલું છે પણ મદુરા વગેરે શહેરોમાં આ પ્રાચીન બાંધણી છે.

૬૯. માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૧૮-૩૨૦.

વળી જુઓ : E. B. Havel : A Hand-Book of Indian Art : P. 120. “Ahmedabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal Capital.”

ખૂણાઓવાળું નગર છે, જે કે આજનું અમદાવાદ જેતાં એ રચનામાં થોડો વાંધો જણાઈ આવે. અહમદશાહે પોતે તો માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો જ બાંધેલો અને એની બાંધણી આ જેતની થઈ શકે. શહેરની એક બાજુએ રાજગઢ થાય તે ભદ્રનો કિલ્લો. ચાંપાનેરમાં પણ એ જતની રચના મહમૂદ બેગડાએ કરી અને નામ મૂહમ્મદાબાદ પાડ્યું. રાજગઢમાં રાજકુટુંબ માટે મંદિરની પેઠે મુસલમાન બાદશાહોએ જુદી મસ્જિદ કરી. રાજગઢ પછી મોટું મેદાન અને એ પછી શહેરની મધ્યમાં ગણાઈ શકે એવું સાર્વજનિક મંદિર થતું. એ મુજબ મુસલમાન અમદાવાદમાં ભદ્રની આગળ મેદાનેશાહની પછી ત્રણ દરવાજા મૂકીને શહેરની મધ્યમાં ગણી શકાય એવી જુમા મસ્જિદ. જુમામસ્જિદની પૂર્વે સ્થાપક અહમદશાહનો પોતાનો રોજો. આ રોજો એ અમદાવાદ શહેરનું મધ્ય બિંદુ છે. મસ્જિદ અને રોજની આસપાસ શહેરનાં મુખ્ય બજારો આવે. અમદાવાદમાં માણેકચોક એ ચૌટું છે, અને નગરરચનાના નિયમ પ્રમાણે ચારે તરફથી રસ્તા મળતા હોય તે ચૌટું કહેવાતું. એવા મધ્ય ભાગમાં બજાર થાય એટલે એ ચૌટું કહેવાતું. ગૂજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે નાણાવટાનો ધંધો મુખ્ય ગણાતો અને એનું બજાર તે ચૌટું કહેવાતું. એટલે નગરના મધ્યમાં ચૌટું હોય. અને માણેકચોક અમદાવાદમાં એવો છે એ સિદ્ધ છે અને નગર-રચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે છે.^{૭૦} આ રીત મુજબ જો માણેકચોકમાં

૭૦, જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. નગરરચનાનું પ્રકરણ. પૃ. ૩૧૩-૨૧. એમાં પૃ. ૩૧૬ માં રાજવલ્લભ પ્રમાણે નગરની ચર્ચા કરી છે. પૃ. ૩૧૪ માં હેવલનો મત આપ્યો છે. કેટલાક વિવેચકો અમદાવાદને સર્વ-તોભદ્ર જતતું ગણવા ના પાડે છે. એક વાત સાચી છે કે આજના અમદાવાદ ઉપરથી એને સ્વસ્તિક કે સર્વતોભદ્ર કહેવું તે બરાબર તો નથી જ. એ માટે પ્રાચીન અમદાવાદની કલ્પના માત્ર જ કરવી પડે. ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં એવી કલ્પના પણ કરી છે, અને સારંગપુર જે અમદાવાદનો પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો છે અને જ્યાંથી મલિક શાબાનના બાગ સુધી ઝાડની ઘટાવાળો મોટો

આવેલી મહરત (મુહૂર્ત) પોળ પહેલી પોળ હોય તો વેપારીને અહ-મદશાહે મધ્યમાં વસાવ્યા એમ કહી શકાય. ૭૧ આ રીતે અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે પાટણના કિલ્લાને ભદ્ર કહેતા હતા એ મુજબ અહમદનગર, અમદાવાદ અને ચાંપાનેરના મુસલમાન કિલ્લાને પણ ભદ્ર જ કહે છે. એટલે આ બધાં નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાય છે. ૭૨

આમ અમદાવાદ “સર્વતોભદ્ર” જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ “સ્વસ્તિક” જાતનું નગર હોય એમ સમજાય છે. હેવલે પોતે હિંદુ નગરોના

સીધો રસ્તો રખિયાલ જતો હતો, એ દરવાજાથી શહેરના મધ્યભાગ માણેકચોક-માં આવવાનો સીધો મોટો રસ્તો હતો. આજે એ ક્યાં હશે તે પણ જાણી શકાતું નથી. એ રસ્તાનો નિર્ણય કરવાની ચર્ચા પણ ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં કરી છે. અહીં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે; તે એ કે અહમદશાહે શહેર વસાવી કિલ્લો અને જુમા મસ્જિદ બાંધ્યાં. એ પછી એના પૌત્ર મહમૂદ બેગડાએ ચોરીનો ઉપદ્રવ વધવાથી આજનો શહેરકોટ બાંધ્યો અને દરવાજાઓને પોતાના અમીરોનાં નામો આપ્યાં. એટલે પહેલેથી ચોજના પ્રમાણે તો બહારનું શહેર નહિ વધ્યું હોય, પરંતુ ચાર દિશાના ચાર મુખ્ય રસ્તાઓ થયા હશે અને પછી દરેક દરવાજાના ચક્રલાને મધ્યમાં રાખીને એક નાના ગામની પેઠે લક્ષ્યાં વધ્યા હશે. એ રીતે દરેક ચક્રલું નાની નગરરચનાના સિદ્ધાંત મુજબ વધ્યું હશે અને પછી શહેર સાથે જોડાઈ ગયું હશે. શહેરનો કોટ નિયમથી બંધાયો નથી એ પણ સૂચક છે. એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયનું અમદાવાદ—હિંદુ બાંધણીનાં નાનાં નાનાં ગામોના સમૂહ જેવું મુખ્ય કેન્દ્ર માણેકચોકની સાથે જોડાઈને હિંદુ સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખી આખું શહેર થયું લાગે છે. એને સ્થાપત્ય પ્રમાણે એક ખાસ નામ આપવું તે ચોગ્ય લાગતું નથી.

૭૧. માણેકચોકમાં મુહૂર્ત-મહરત-પોળ પહેલી સ્થાપી હશે એ સ્પષ્ટીકરણ લાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વખતચંદના ઇતિહાસ ઉપરથી શંકાને સ્થાન છે. અમદાવાદનાં ઇતિહાસમાં એ બાબત ઉલ્લેખ કર્યો છે,

૭૨. મિરાતે અકબરી ગ્રં. ભા.

પ્રકારો કહ્યા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ બાંધણીનું છે એટલું માત્ર કહી તેનો પ્રકાર કયો ને કેવો ગણવો તે લખ્યું નથી. ૭૩ અમદાવાદ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વધ્યું તે જોતાં એને મિત્ર બાંધણીનું કહેવું તે ઠીક છે.

૨

સુલતાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ

સ્થાપત્ય એ પ્રજાની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની પેઠે મુસલમાન સમયનું ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય પણ ગૂજરાતનાં સંસ્કારિતા અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિભાષિક રીતે પાછળ ચર્ચા કરી. હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમાં જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ટૂંકામાં જોઈએ.

ભદ્રનો કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ્લ અગર કહાવતી શહેરને અડોઅડ સાબરમતી અગર શ્રવતી નદીને કાંઠે બાંધી અને સપાટ ભૂમિ પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના ભદ્રની એ નકલ છે એમ કબૂલ કરે છે. એ કિલ્લાનો પાયો ઇસ્લામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને હાથે નાંખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક પુરજમાં પહેલી ઇંટ મુકાઈ.

૭૩. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે, સર્વ-તોભદ્ર એ સ્થાપત્યમાં એવી જાતનાં મકાનો માટે વપરાય છે કે જેને ચાર બાજુથી જોતાં સરખું દેખાય, જૈનોમાં જેને ચોમુખજી કહે છે તે કેટલેક અંશે આ જાતનું મંદિર ગણાય છે. (જુઓ એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર-સર્વતોભદ્ર શબ્દ).

એ ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક બાદશાહ પોતે જ હતો.^૧

આ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો ત્યારે એનાં રૂપરંગ કેવાં હશે એની કલ્પના થવી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજના ભદ્રની સામે ઊભા રહીએ ત્યારે જે એ મોટા ખુરજો અને એની વચ્ચે ધડિયાળનો ટાવર દેખાય છે એટલું જ માત્ર પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. અંદરનાં મકાનોમાં રાજકુટુંબની મસ્જિદ સિવાય આજે તો કંઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગૂજરાત સદતનતના અંત સમયે મોગલ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારે પણ અંદરનું ધણુંખણું બાંધકામ જીર્ણ થઈ પડી ભાંગ્યું હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.^૨ મોગલાઈમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો, ઓઝહમી, મેન્ડેસ્સો અને થેવેનોટ એનાં જે વખાણ કરે છે એમાંનું આજે કંઈ કદખી પણ શકાતું નથી. ઓઝહમી (૧૬૮૦) ભદ્રના કિલ્લાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી ઊતરતો કહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેતી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેસ્સો એ કિલ્લો પથ્થરનો હતો એમ લખે છે. થેવેનોટ કહે છે કે કિલ્લો એક નાના શહેર જેવો હતો.^૩ આ બધાં વર્ણન જૂનો બાદશાહી કિલ્લો બાંધાયા પછી બસો વર્ષ પછીનાં છે, એટલે એ સમયે મહેલો જ પડી ગયા હતા તો કિલ્લાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા નેહિએ, અને એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. મોગલાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂબાની હવેલીના ઉલ્લેખો મળે છે તેની એક ઈટ પણ દેખાતી નથી. એકસો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિહ્નો નાશ પામ્યાં ને અદશ્ય થયાં તો બસો વર્ષમાં સુલતાનોનું કેટલું રહ્યું હશે તે કદખી

૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પ્ર. ૩-૫. ૩૦.

૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૫૦૬-૫૭૧

૩. ઉપર મુજબ, પૃ. ૫૬૬ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટનો અંગ્રેજીમાં લખાયેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૯૩-૯૬; ભદ્રના કિલ્લા માટે વિગતવાર માહિતીની જરૂર હોય તેમને આ બે ગ્રંથો જોવા વિનંતિ છે.

શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત થઈ એવો ઉલ્લેખ છે.^૪

આજે ભદ્રકાળીના મંદિર આગળ ઊભા રહી કિલ્લા તરફ નજર કરીશું તો ઊંચા ટાવર સિવાય આગલો દરવાજો તથા એક વાર પોસ્ટ ઓફિસ અને હાલ કચેરી થઈ છે એ ભાગ મોગલાઈમાં આજમખાન સૂખાના સમયમાં કિલ્લાની દીવાલનો એક ભાગ તોડીને થયેલો છે અને એની મોગલાઈ બાંધણી જુદી પડે છે. કિલ્લાને જૂના જુરને અને દરવાજા હતા તેમાં પણ મોગલાઈમાં ફેરફાર થયેલા છે, એટલે સુલતાન અહમદશાહે બાંધેલા કિલ્લાનું એ સમયનું બાંધકામ તો એનો પૂર્વાભિમુખી મોટો જુરજ જોઈને સંતોષ માનવો પડે.

આ કિલ્લાની પૂર્વે મોટું મેદાન છે એ કારંજને નામે ઓળખાય છે. એને પહેલાં “ મૈદાને શાહ ” કહેતા હતા. આ મેદાનની પણ પહેલાંની સ્થિતિ કલ્પવી આજે તો મુશ્કેલ છે. એનું માપ કોઈ ૧૬૦૦×૮૦૦ ફૂટ કહે છે, ત્યારે કોઈ ૨૧૦૦×૧૨૦૦ ફૂટ કહે છે. આર્કિયોલોજિકલ સર્વે વખતે એનું માપ ઉત્તર દક્ષિણ ૬૨૦ વાર અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૩૦ વાર નક્કી થયું હતું. એ મેદાનની ચારે બાજુ દરવાજા હતા એમાં પશ્ચિમનો દરવાજો તો ભદ્રનો મુખ્ય દરવાજો અને પૂર્વનો તે ત્રણ દરવાજાવાળો ગણાતો. ઉત્તર દક્ષિણના દરવાજા કયાં હતા તે કલ્પના કરવાનું કોઈ સાધન નથી. એટલે આજે કારંજમાં જે જે મકાનો દેખાય છે તે કોઈ પણ નહિ હોય અને વચ્ચે માત્ર એક કુવારો હશે એવું માની શકાય. આ મેદાનમાં “ મૈદાન ” (Polo) નામની રમત રમાતી અને લશ્કર તથા હાથી-

૪. અહમદશાહથી અકબર સુધીનાં પોણા બસો વર્ષમાં મહેલો જર્ણ થઈ ગયા હતા, જહાંગીરના સમયમાં છેક ખરાબ થયા હોય કે જેથી શાહજહાંએ ખાનપુરમાં મહેલ બાંધ્યો જેના અવશેષ આજે ચાંદા સૂરજના મહેલમાં છે, શાહજહાંએ શાહીબાગમાં બીજો મહેલ પણ બાંધ્યો. પેશ્વાસમયની હવેલી વગેરેના વર્ણન માટે અમદાવાદનો મારો ઇતિહાસ જુઓ.

એની સલામી લેવાતી એવા ઉલ્લેખો છે એ ઉપરથી એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે.^૫

અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાંધેલાં મકાનોનું કદપના ચિત્ર

અહીં ગૂજરાતના પાટનગરના રાજગૃહથી એના સ્થાપકની દરગાહ, જે શહેરનું મધ્યબિંદુ છે, ત્યાંસુધીની તે સમયની ભવ્યતાની જરા કદપના કરી લઈએ, કારણ આજે એચાર હાડકાં ઉપરથી શરીરની કદપના કરીએ એવું જ રહ્યું છે. ભદ્રનો ઊંચો ખુલ્લુંદ ખુરજ અને એ સમયે કાંગરાવાળો પથ્થરનો કિલ્લો તથા દીવાલો હશે. ભદ્રકાળીમાતા અને એ જ રેખામાં આવેલો મોગલાઈ દરવાજો તથા મહેલ તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટનું મોગલાઈનું મકાન હતું નહિ એમ કદપવાનું. એ પછી કિલ્લાના દરવાજા અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચે કુવારો કદપવાનો. ત્રણ દરવાજાની પૂર્વમાં અને જુમામસ્જિદની પશ્ચિમે કેવાં બાંધકામ હશે કે ખુલ્લું હશે તે કદપવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ હાલ કરતાં વધારે પહોળો રસ્તો અને શામે એવાં મકાનો હોઈ શકે. એ પછી દિલ્લી દરવાજાથી જમાલપુર જતો રસ્તો વટાવી તુરત જ જુમામસ્જિદનું ભવ્ય મકાન શરૂ થાય છે અને એની ચારેબાજુ મોટા પહોળા રસ્તા અને બજારો હોય એમ સમજાય છે. આજનો ગાંધીરોડ (રીચીરોડ)તો અંગ્રેજોના સમયનો છે, પરંતુ એ પ્રાચીન સમયે બીજા દરવાજાઓથી માણેકચોકમાં રસ્તાઓ જુમામસ્જિદ આગળ આવીને મળતા હશે. જુમામસ્જિદના માણેકચોક તરફના દરવાજાની પૂર્વે અહમદશાહનો પોતાનો રોજો અને વચ્ચે રસ્તો વટાવી પૂર્વે એની રાણીઓનો રોજો છે આ બધું તે સમયના માણેકચોકમાં છે અને આજે પણ ગંદાં ઘરોથી

૫. જુઓ મારા અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૫૭૧-૫૭૩, કારંજના કુવારામાં ભદ્રના એક કિલ્લામાંથી પાણી આવતું. આ મેદાનમાં શુક્રવારે બજાર ભરાતું એ જોવા બાદશાહ બેસતા. મેદાનેશાહમાં પોલો (ચોગાન)ની રમત રમતાં જુઝીરખાન હબસીને હાથે ચંગીસખાનનું ખૂન થયું હતું. આ બન્ને ગૂજરાતમાં એક સમયે ખૂબ સત્તાધીશ અને મોટા અમીરો હતા.

ધેરાઈ ગયેલા માણેકચોકમાં છે. આ બધાં બાદશાહી મકાનો આસપાસ ચાર મોટા રસ્તા અને ચાર દિશાઓમાંથી આવતા દરવાજાના રસ્તા કદખીને તેમાં મુખ્ય બજારોની દુકાનો કદખવાની. આટલું કિલ્લાની બહાર ધારીને તેના અંદરના ભાગમાં ગૂજરાત કલબની સામે અહમદ-શાહની મસ્જિદ અને એની ઉત્તરે નદીકિનારે બાદશાહી મહેલો, હમામખાનાં, બગીચો વગેરે ધારી લેવાનું. આ કદખના કરવામાં ચાંપાનેરના હાલના ભક્ષાવશેષ કિલ્લામાં ભદ્રનો મોટો ખુરજ અને બહાર ત્રણ દરવાજા ઉમેરીએ તો કેવું લાગે એ વિચાર કરવાથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે; જો કે પૂર્વે રાણીના હજીરાથી પશ્ચિમે કિલ્લો અને અંદરના મહેલોને સરખાવતાં અમદાવાદનો આટલો ભાગ ચાંપાનેર કરતાં વધારે વિશાળ અને વધારે આકર્ષક હોવો જોઈએ એવું કોઈ રસિક કદખના કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મોગલાઈમાં બંધાયેલા શાહજહાંઆબાદ-દિલ્હીને બસો વર્ષના સમયના ભેદે કરીને ન સરખાવીએ તો એ દિલ્હીના પૂર્વાવતાર-તખલખાબાદ દિલ્હી કરતાં અમદાવાદનો આટલો દેખાવ વધારે આકર્ષક હશે એટલું તો દિલ્હીના પુરાતન અવશેષો જોતાં સહેજે જણાઈ આવે છે, અને એ સમયે કદાચ હિંદના મુસ્લિમ અમલ નીચેનાં પાટનગરોમાં અહમદશાહનું અમદાવાદ વધારે મનોહર કહી શકાય એવું હશે એમાં શંકા નથી.^૬

૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૦૧-૧૦૩માં હકત ઈક્લીમ નામના ભૌગોલિક અને ચરિત્રોના ફારસી પુસ્તકમાંથી (ઇ. સ. ૧૯૫૩) અમદાવાદની તારીફનો ઉતારો આપ્યો છે અને અબુલ ફઝલનો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે. આ બન્ને અભિપ્રાયો ગૂજરાત સદતનતના સમયના અમદાવાદના છે એટલે ઉપલું વર્ણન યથાર્થ છે એમ એ વાંચીને લાગે તેવું છે. હકત ઈક્લીમ અમદાવાદને એ સમયનાં આખી દુનિયાનાં શહેરોમાં સર્વથી સુંદર કહે છે અને એનાં બજારો ને દુકાનોની બાંજણીનાં વખાણ કરે છે. અબુલ ફઝલના વર્ણનમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ દેખાય છે, પરંતુ એ સમયનાં દિલ્હી આગ્રા કરતાં અમદાવાદ ઘણું સુંદર હતું એ ખરી વાત છે. તે સાથે દિલ્હી આગ્રા મોગલાઈમાં વધ્યાં એ પણ બૂલવું ન જોઈએ.

અહમદશાહની મસ્જિદ

હવે મકાનોના આ સમૂહમાં આવેલાં બાંધકામનું વર્ણન ટૂંકામાં કરીએ. અહમદશાહે સર્વથી પહેલો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો અને તે સાથે જ રાજકુટુંબની મસ્જિદ શરૂ કરી. તે પછી ત્રણ દરવાજા અને જુમા મસ્જિદનું કામ તુરત શરૂ કર્યું. એટલે પહેલી અહમદશાહની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. અમદાવાદ શહેરનો પાયો ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં નાંખાયો એ સાથે આ મસ્જિદ શરૂ થઈ અને ઈ. સ. ૧૪૨૪ના કિસેબરમાં એનું કામ પૂરું થઈ ગયું. આ મસ્જિદમાં ખાસ મહત્વનું બાંધણીની દૃષ્ટિએ કંઈ નથી, પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનું ખાસ મહત્વ છે. અહમદશાહે ગૂજરાતના પાટનગરમાં સર્વથી પહેલું બાંધેલું આ મકાન એના મિનારા સિવાય લગભગ આજે પણ અણીશુદ્ધ ઊભું છે. ઉપર મસ્જિદની બાંધણીનું જે સામાન્ય વર્ણન કર્યું તેવી જ આની બાંધણી છે. પહેલી મસ્જિદ હોવાથી હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ખાસ સુધરાવ્યા વગર જ કામમાં લીધેલી જણાય છે. થાંભલા એકસરખા નથી પણ જુદી જુદી જાતના છે અને કેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક ઉપર તો શિવલિંગ પણ દેખાય છે, અને બીજા એક થાંભલા ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઈ. સ. ૧૨૫૦) નો મહારાજા વિરાલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે, અને એ સ્પષ્ટ વંચાય તેવો નથી. લિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં બેગમોને પ્રાર્થના કરવા માટે ખાસ બાંધેલું મુલુકખાનું છે. એની નીચેના થાંભલા એકસરખા એક જ સ્થળેથી લીધા હોય તેવા છે. એટલે આ મસ્જિદ આશાવલના જ કોઈ મંદિરની સામગ્રીથી બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. એમાં એક સુંદર મહેરાબની પાસે એક સુંદર છત્રીવાળી જરા ઊંચી વેદી જેવી બેઠક છે એના ઉપર અહમદશાહ પોતે નિમાજ પઢવા આવતા એમ કહેવાય છે. છત્રી પાછળથી કોઈએ કાઢી નાખેલી છે. આ મસ્જિદમાં મરાઠા સમયમાં ધાસ અને લાકડાંની વખાર તરીકે ઉપયોગ થયો હતો. આ મસ્જિદની

કમાનો અમદાવાદની ખીજી મસ્જિદોની કમાનો કરતાં જરા વધારે અણીવાળી છે, એટલે એમાં દિલ્હીના ખીલજી સ્થાપત્યની તાજ અસર હોય એમ લાગે છે. મસ્જિદમાં આ પ્રમાણે અરખીમાં લેખ છે : “આ મોઢું મકાન-વિશાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં લજવામાં આવે છે-અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે ‘મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે ખીજી કોઈને લજશો નહિં’-એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહના પુત્ર અહમદશાહ-સુલતાને બંધાવી છે. એ પૂરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ, હિ. સં. ૮૧૭ છે.” (૧૭-ડિસેમ્બર ૧૪૧૪)૭

હૈમતખાનતી મસ્જિદ

અહમદશાહના સમયનું ખીજી મકાન જમાલપુર દરવાજે આવેલી હૈમતખાનતી મસ્જિદ છે. હૈમતખાન ઉર્ફે મસ્તીખાન અહમદશાહનો કાકો હતો અને એની દરગાહ કાળુપુર દરવાજા બહાર સરસપુરને રસ્તે એણે વસાવેલા હૈમતપુરમાં છે. ‘ત્યાં પણ એક મસ્જિદ હતી. એટલે આ મસ્જિદ હૈમતખાને કોને માટે અને શા કારણે બાંધેલી તે લેખનો પત્તો ન લાગવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી. સામાન્ય રીત પ્રમાણે તો મસ્જિદ પાસે જ તેના બાંધનારનો રોજો હોય છે એવું અહીં નથી. આ મસ્જિદ કોઈ આખાયે હિંદુ મંદિરને ફેરવીને કરી હોય એમ જણાય છે. થાંભલા જુદી જુદી જાતના છે અને કાતરણીવોળો આખાયે ધુમટ કોઈ જૈન મંદિરમાંથી ઉપાડેલો લાગી આવે છે. બાંધણીના ઇતિહાસના ક્રમમાં આ મકાનનું મહત્ત્વ છે.

૭. આ મસ્જિદનું સવિસ્તર વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ૫. ૫૭૪-૭૬ માં આપ્યું છે.

૮. હૈમતપુર જે છે, ખીજી અમદાવાદથી પાંચેક માઈલ છેડું છે. આ ખીજી કોણે વસાવેલું તે નક્કી થતું નથી.

ત્રણ દરવાજા

અહમદશાહના સમયનું ત્રીજું બાંધકામ એ ત્રણ દરવાજા છે. આ ધાર્મિક બાંધકામ ન હોવાથી અને મોટા મેદાનની વચ્ચે એક વીંટીમાં નંગ હોય એવું હોવાથી એની મનોહરતા ખૂબ જ છે. પાછળ જે કલ્પના ચિત્ર દોર્યું તેમાં એનું સ્થાન કલ્પવાથી આ વાત સમજાશે. ત્રણ દરવાજા એ પહેલાંની પેઠે આજના અમદાવાદની પણ શોભા છે. એની કમાનો ધાટીલી અને સુંદર છે. ઉપર અગાશીમાં ઝરુખા કરેલા છે અને વચલા દરવાજાની બન્ને બાજુ મિનારાની બાંધણી જેવા સુંદર ગોખવાળા ધુરળે છે. પરસી બાહિન ગૂજરાતની મસ્જિદોની કમાનોની પ્રશંસા કરતાં ત્રણ દરવાજાની કમાનો અને એની બાંધણી સૌથી સારી છે એમ કહીને યુરોપની કોન્સ્ટેન્ટાઇન વગેરેની કમાનોની ઉંચાઈ આગળ ત્રણ દરવાજાની ભૂલ કાઢે છે. એ ટીકા જરા વિચિત્ર લાગે છે. આ કલાવિવેચકને ખબર નથી કે હિંદમાં કમાનો ને દરવાજાની ઉંચાઈનો આધાર મોટામાં મોટો દરબારી હાથી અંબાડી સાથે જઈ શકે એ ઉપર જ છે. એટલે એમની સરખામણી યુરોપની ૮૦ ફીટ જાંચી કમાનો સાથે યોગ્ય નથી. ૯

અહમદશાહના સમયનું ચોથું મકાન તે ખાનપુરમાં આવેલી

૯. Percy Brown : Indian Architecture : Islamic. P. 50. " The chief attraction of this structure as a whole are the bold yet graceful shapes of its arches, the skillful arrangement of its parapet relieved by the three elegant oriel windows on brackets, and the form and rich carving of the buttresses...But it owes much of its refined aesthetic appearance to the contours of its arches, there being few pointed arches throughout the whole range of Indian Architecture equal to those in the buildings of Gujarat, and in Tin Daraza these are seen at their best."

સૈયદ આલમની મસ્જિદ છે. અહમદશાહની મસ્જિદ કરતાં એની ખાંધણી સહેજ સુધારેલી જણાય છે. મસ્જિદમાં હિ. સ. ૮૧૫ ની રજા માસની પૂર્ણિમાનો લેખ છે.^{૧૦}

જુમા મસ્જિદ

હવે ગૂજરાતના પાટનગરની શોભારૂપ અને હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિમાં ખેસી શકે એવી અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું દ્રુંકું વર્ણન કરીએ. પાઞ્ણ આપેલા કદપનાચિત્રમાં આનું સ્થાન સમજી શકાય તેવું છે. આ સુંદર મસ્જિદની આસપાસ આજે ગંદાં નાનાં જોવાં ન ગમે તેવાં ઘરો ને દુકાનો આવી ગઈ છે. એનું મુખ્ય દ્વાર દક્ષિણ તરફ શાકબગ્ગરમાં હોય એમ લાગે છે કારણ કે એ પ્રવેશ ખીજાં એ પ્રવેશદ્વારો કરતાં વધારે લઘ્ય છે. આ દક્ષિણના પ્રવેશદ્વારમાં પેસવાનો એક સુંદર મંડપ છે અને જુમા મસ્જિદની બધી સામગ્રી નવી બનાવેલી હોવા છતાં આ મંડપ કોઈ હિંદુ મંદિરમાંથી આપોય ઉઠાવી લાવીને ગોઠવી દીધો છે એ એના થાંભલામાંથી ધસીને સાફ કરેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એનું ઉત્તર તરફનું દ્વાર આજના અમદાવાદના મુખ્ય મહામાર્ગમાં હોવાથી આજે મુખ્ય હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ ગૌણ છે. ખીજું પ્રવેશદ્વાર મસ્જિદના વિશાળ ચોકની પૂર્વે અહમદશાહના રોજના આંગણામાં પડે છે અને એ પણ સાદું જ છે. રિવાજ પ્રમાણે એને મુખ્ય દ્વાર કહી શકાય.

ગમે તે બાજુથી પ્રવેશતાં મસ્જિદના લઘ્ય અને વિશાળ ચોકમાં આવીએ છીએ. એની પશ્ચિમે લિવાનનો લઘ્ય અને સુંદર મહેરો આવેલો છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદનો બહારનો દેખાવ સુંદર અને લઘ્ય છે. પણ એ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં બસો વર્ષ પછી બંધાયેલી છે, એટલે એની સરખામણી કરવા યોગ્ય નથી. પરંતુ મુસલમાન સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની

જુમા મસ્જિદનું મહત્ત્વ વધારે છે. બહારથી આજે એને નીહાળી શકવાનું બને તેમ નથી. મેલા કાચળામાં ઘાલેલા રત્ન જેવી આજે એની સ્થિતિ છે. એના મિનારા ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના મોટા ભૂકંપમાં પડી ગયા. એટલે શાકબગર સિવાય ખીજ કાઈ બાજુથી જોતાં મુસ્લીમ હિંદનું એક લબ્ધ અને સુંદર મકાન અહીં છે,^{૧૧} એમ પણ ખબર ન પડે. માણેકચોકમાં બાદશાહ અને રાણીના હજીરાના આકર્ષક દૃશ્ય આગળ પણ મસ્જિદ ઢંકાયેલી લાગે છે.

આ મસ્જિદની બાંધણી એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાતીઓ દૂંકા સમયમાં જ મસ્જિદની બાંધણીના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં નિષ્ણાત બની ગયા હતા, અને અહમદશાહની પછીનાં બાંધકામોમાં એની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સધાઈ હતી, અમદાવાદની જુમા મસ્જિદમાં અંદર અને બહારના દેખાવમાં મુસલમાન બાંધણીના સિદ્ધાંતોને હિંદુ મંદિરની બાંધણીની કલા સાથે એવી તો સુંદર રીતે મેળવી દીધી હતી કે અંદર જાણે મંદિરોના મંડપોની માત્ર પુનર્રચના જ કરી હોય અને બહાર કમાનો અને મિનારા માત્ર ગોઠવ્યા હોય એવું લાગે. મહોરાની મુખ્ય કમાન. પાછળ ચર્ચી એ રીતની કલાથી ઊંચી લઈ ઉપર માળ કરવાથી વૈવિધ્ય ઉપજ્યું છે. તે સાથે થાંભલા બેવડાવીને વચલા કમાનની મધ્યના થાંભલા ઉપર હિંદુ મંદિરનું તોરણ મૂકી શાંભામાં ખૂબ જ આકર્ષણ ઉમેર્યું છે. કમાનોનાં વર્તુલો આકર્ષક બનાવ્યાં અને છે; થાંભલાની રચના મહુરાના મંદિરના હજાર થાંભલાના મંડપ કરતાં વધારે રમ્ય અને જોવી ગમે તેવી થઈ છે. સર જોન આર્શલ જેવા કડક ટીકાકાર પણ, મિનારાની રચનાનો અણગમે નોંધવા છતાં કહે છે કે એકંદરે આ મસ્જિદ એ જાતનાં આખી

૧૧. "The Jami Masjid of Ahmedabad...is generally considered the high water-mark of mosque in Western India." Percy Brown : Indian Arch. Islamic.-P. 48.

દુનિયાના મકાનોની સરખામણીમાં ઉત્તમ કહી શકાય,^{૧૨} અને બંગાળની અદીના મસ્જિદની બાંધણીની પેઠે Dull monotony નીરસ એકસરખાપણાની લાવના આને જોઈને ઉત્પન્ન થતી નથી.^{૧૩} માળ બાંધીને વૈવિધ્ય લાવવાની, પાછળ ચર્ચેલી રીતને, પણ સર જન ઉત્તમ કહે છે અને પાછળ જોયું તેમ, પરસી બાઉન પણ આ મસ્જિદમાં મુસલમાન બાંધણીની સુધારેલી સુંદર કમાનો, માળ કરવાની રીતથી આવતું વૈવિધ્ય, વાવ-મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણી એનો સુમેળ થવાથી આ જાતનાં મકાનોમાં અપૂર્વ કહે છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ આપણને સારાં કપડાં પહેરાવેલી પરદેશી સ્ત્રી જેવી લાગે છે, જ્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ એની આજની સ્થિતિમાં પણ કપડાંની સાદાઈમાં રીતસરના અલંકારથી જેના લાવણ્યમાં ઉમેરો થયો છે એવી સુંદર હિંદી સ્ત્રી જેવી શામે છે.^{૧૪} આખા હિંદુસ્તાનની જુમા મસ્જિદોમાં આટલું વૈવિધ્ય નથી, અને સાચા હિંદી કલાકારને તો આ સત્ય તરત સમજાય એવું છે. જેતાં એમ લાગે છે કે આ એક પથ્થરનો ઢગલો માત્ર નથી પણ એ પથ્થરોમાં, એની ગોઠવણીમાં, એની કોતરણીમાં એને બાંધનાર અને બાંધાવનારની સ્વભાવગત રસિકતા, અને જીવતા હૃદયના ધબકારા આજે પણ

૧૨. Marshall : Cambridge His. India III. P. 610.

“As it now stands, it is one of the most superb, as it is also one of the most imposing structures of its class in the World.” પ્રકાશ બદલાવવાની રીતને સર જૈન ગુજરાતની વિશેષતા છે એમ કહી બીજે એ કેમ નથી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે, પરંતુ એ તો મેધનાદ મંડપની નકલ છે તે જોયું છે.

૧૩. ઉપર મુજબ પૃ. ૬૧૦.

૧૪. માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮.

જણાઈ આવે છે. ૧૫

આ મસ્જિદ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું તેના બીજા વર્ષમાં એટલે ૧૪૧૨ માં બંધાવાની શરૂ કરી અને ૧૪૨૪ માં પૂરી થઈ. એને બંધાતાં ૧૨ વર્ષ થયાં. એની લંબાઈ પહોળાઈ વગેરે સ્થાપત્યની વિગતમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. એના મિનારા હાલતા હતા એનું સવિસ્તર વર્ણન પાછળ ક્યું છે, લિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં સ્ત્રીઓને માટે નાના થાંભલા ઉપર માળ જેવું કરી જાળીવાળું મુલુકખાનું, અહમદશાહની મસ્જિદની પેઠે કરેલું છે. જે મસ્જિદો રાજકુટુંબ બંધાવે તેમાં જ મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ હતો અને ગૂજરાતની મસ્જિદોની એ એક વિશેષતા છે. ૧૬ વયલા મહેરાબ ઉપર અરબીમાં આ પ્રમાણે લેખ છે :

.....આ મોટી મસ્જિદ ખુદામાં અને એની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર સેવક, નસીરઉદ્દુનિયા વહીદીન અબુલકસતહ અહમદશાહ, બીન

૧૫. Percy Brown :— Indian Archi. Islamic. P. 48-50
 "...As proved by this fine monument, the building art takes a decisive step forward, it rises to a higher plain... from experiment to something approaching a complete and perfect realization of the ideal." His (architectural genius) work developed into something more than an orderly pile of moulded masonry, and became a thing of the spirit. For this building speaks of that 'silent flowering in stone of souls of men, whose ways of life and thought had flowed into things made by their hands'." મહેરાને માટે લખે છે કે "As a composition of solids and voids this facade is superb, with its three main openings well balanced and in excellent proportions."

૧૬. મારી અમદાવાદનો ઇતિહાસ.

મુહમ્મદશાહ, મુઝફ્ફરશાહ, સુલતાને બંધાવી. બંધાયેલી તારીખ પથગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અદલાહના આશીર્વાદ હો) હીજરી સંવત ૮૨૭ ના સફર માસ (એ મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડે) નો પહેલો દિવસ છે. (તા. ૪ જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૪૨૪) આ લેખમાં પહેલાંનાં વાક્યો અહમદશાહની મસ્જિદના લેખ જેવાં છે. એટલે છોડી દીધાં છે. આમાં સુલતાન અહમદશાહનો પૂરો બાદશાહી ખત્તાબ આપેલો છે. ૧૭

બાદશાહ અને રાણીના રોજ

અહમદશાહે બંધાવેલાં મકાનોમાં એનો પોતાનો રોજો અને તેની સામે એની રાણીઓનો રોજો મુખ્ય ગણાવી શકાય. મુસલમાનોની સામાન્ય રીત પ્રમાણે બાદશાહો પોતાની પસંદગી પ્રમાણે મરણ પછી પોતાને સૂવાની જગ્યા પોતાની હયાતી દરમ્યાન બંધાવે છે, જ્યારે સંતો એવી વાતમાં પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા નથી, પરંતુ એમનાં શિષ્યો એમના મરણ પછી લવ્ય દરગાહો બાંધે છે. આ બંને રીતોમાં મરણ પછીની ભાવનાઓ અને માણસના હૃદયની જાંચી લાગણીઓ સમાયેલી છે. એક મરણથી ડર્યા વગર મરણ પછીનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આનંદ માને છે, ખીજું મરણની કે એના સ્થાનની દરકાર જ કરતું નથી. ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરો અને બાદશાહોએ ઘણે ભાગે મસ્જિદોની પાસે જ પોતાની જગ્યા રાખવાનો રિવાજ રાખે છે. અહમદશાહે એ પ્રમાણે શહેરની મુખ્ય મસ્જિદની સામે જ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી. જુમા મસ્જિદના પૂર્વના દ્વારની બહાર સુલતાનનો રોજો આવેલો છે. એક વિશાળ ધુમટમાં વચ્ચે આરસની સુંદર કોતરણીવાળી સુલતાનની પોતાની કબર છે. અને ખીજી એના પુત્ર મુહમ્મદશાહની અને ત્રીજી એના પૌત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની

૧૭. માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ જુમા મસ્જિદનું વર્ણન. બર્નેસ, મુસલમાન આર્કિટેક્ચર—અમદાવાદ-૧.

કબરો છે. આમ આ રોજમાં ગુજરાતના ત્રણ સુલતાનો સતેલા છે. ઓટલા ઉપર એનાં સગાંની કબરો છે. સુલતાન અહમદ ત્રીજો પણ આ રોજમાં દટાયો છે એવું તવારીખ કહે છે. પણ એની કબર કયી તે કહેવું મુશ્કેલ છે. આ રોજે એની જળાશોને લીધે સુંદર લાગે છે. પરંતુ અહમદશાહે પોતે બાંધ્યો હશે ત્યારે કયો હશે એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે એના મુખ્ય દ્વાર ઉપર જે લેખ છે એમાં તો ઈ. સ. ૧૫૩૭-૩૮માં ફરહત ઉલ્મુલ્કે એ રોજની મરામત કરાવી અને અહમદ જાજુએ લેખ લખ્યો એમ લખેલું છે. લેખની તારીખ “ફરહત ઉલ્મુલ્કે” એ શબ્દો ઉપરથી અજ્ઞાત પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. એટલે આજે જાહેલા રોજની બાંધણી ગુજરાત સલ્તનતના છેવટના ભાગનાં મકાનો જેવી ગણી શકાય. રોજની બહાર લવ્ય દરવાજો છે તે માણેકચોકમાં પડે છે. એના ઉપર ચાર પહોરનું ટકોરખાતું આજ સુધી વાગે છે, અને એની બાજુમાં લંગરખાતું છે એમાં રોજ ગરીબોને ખીચડી અપાય છે. અહમદશાહ એક પવિત્ર-પીર-બાદશાહ ગણાય છે અને એનો ઉરસ ઉજવાય છે. આજ ચાર ચાર રાજસત્તાઓ બદલાયા છતાં ટકોરખાનાં અને ગરીબોને અપાતું દાન હિંદુભરના બાદશાહોમાં માત્ર ગુજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અહમદશાહને મળે છે અને ઔરંગાબાદમાં ઔરંગઝેબને મળે છે. પરંતુ એની દરબાહ નિઝામના રાજ્યમાં હોવાથી એમાં નવાઈ નથી. પણ અહમદશાહને મળતું માન સરકારી તીજેરીમાં આજ સુધી અપાય છે તે ચાર લિન્ન સરકારો બદલાયા છતાં ચાલુ છે એ વાત ખરેખર ગર્વ કરવા જેવી છે.^{૧૮}

માણેકચોકમાં આ રોજે જે બાદશાહના હજારાને^{૧૯} નામે

૧૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૮૩-૮૪.

૧૯. ગુજરાતમાં કબર માટેના મકાનને હજારો કહે છે. ત્યાં ગરીબોને ખાવાનું અપાય છે તેથી હાજરી શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ આવ્યો હશે એમ મનાય છે અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં (પૃ. ૧૧૧) એ જ અર્થ.

વિખ્યાત છે તેની સામે સુલતાનના જમાનાની સ્ત્રીઓનો રોજો છે તે રાણીના હજારને નામે યોગપાય છે. આ રોજની બાંધણી સામાન્ય કરતાં જુદી જાતની છે. દસ ફૂટ ઊંચા એક વિશાળ સમયોરસ એટલા ઉપર સુંદર ભીંતો અને મનોહર કોતરણીવાળાં દ્વારોની વચ્ચે ખુલ્લા ચોકમાં આ કબરો કરેલી છે. કબરો ઘોળા અને કાળા આરસમાં ખૂબ જ સુંદર કારીગીરીથી બનાવી છે. આ કબરો કોની રાણીઓની છે હજી એ સ્પષ્ટ થયું નથી. ડૉ. બર્નેસ એને મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબી અને એની બહેન—શાહઆલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરકી બીબીની છે એમ કહે છે. એમની આ માન્યતાને હજી વધારે આધારની જરૂર છે. મિરાતે અહમદી લખે છે કે મુરકી બીબીની કબર એમના પુત્ર શાહ બીબનની દરગાહમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર છે. ડૉ. બર્નેસની માન્યતાની ચર્ચામાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ રોજનું સ્થળ, જોતાં રોજો અહમદશાહે બાંધ્યો છે એમ સમજાય છે એટલે એમાં એની રાણીઓની કબરો જ હોવાનો સંભવ છે. જો બર્નેસનો મત ખરો હોય તો એ રોજો અહમદશાહના પૌત્ર કુતુબુદ્દીને કે મહમૂદ બેગડાએ બાંધાવ્યો એમ માનવું પડે. એટલું તો ખરું જ કે રાણીઓનો રોજો ગૂજરાતના રોજોઓની બાંધણીમાં એક જુદી જ ભાત પાડે એવો છે અને સુંદર કારીગીરીવાળો હોવાથી ગૂજરાતના પાટનગરનું આકર્ષણ કહી શકાય એવો છે. ૨૦

આમ સુલતાન અહમદશાહે બાંધાવેલાં મકાનોના સમુહનું વર્ણન.

આપે છે, પરંતુ પર્સી બ્રાઉન (પૃ. ૪)માં લખે છે કે કબરના ઓરડાને હુઝરા Huzrah કહે છે તે ઉપરથી કદાચ હજારો શબ્દ આવ્યો હોય એ મને તો ઠીક જણાય છે. આંગણ સાથે આખાયે મકાનને મદીનાના બર્મીયા સાથેના મકાનને અરશા કહે છે તે ઉપરથી રોજો કહે છે એમ પર્સી બ્રાઉન માને છે. (ar-rauz). આ અર્થ ખરો લાગે છે.

૨૦. આ બધું વર્ણન અને કબરોની બર્નેસ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટના લખાણની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૮૪-૮૭ માં વિસ્તારથી કરેલી છે.

એના સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ઊતર્યા વગર કલાતી દૃષ્ટિએ જોયું. ફરી યાદ કરવાનું કે ભદ્રના કિલ્લાથી માણેકચોકમાં આવેલા આ એ સુંદર રોજાઓ સાથે આખાયે સ્થાપત્યના સમુહનું કલ્પનાચિત્ર અપૂર્વ મનોહરતાવાળું થઈ શકે. આજનાં ગંદાં મકાનો નથી એમ ધારી લઈ વિમાનમાંથી જોઈએ એવી કલ્પના ધણી જ સુંદર લાગે.

ઉપર જોયાં એટલાં મકાનોનો સમુહ આજે કાંઈક સારી કહી શકાય એવી સ્થિતિમાં ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આજે ઊભો છે. એ સિવાય બીજાં હશે એનો પત્તો આજે નથી લાગતો. પરંતુ અમદાવાદ પહેલાંના ગૂજરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણ જેને મુસલમાનો નહરવાલા નામથી ઓળખે છે, એ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૪૧૯નો એકલેખ જડ્યો છે. એમાં પાટણના કોટવાલ અબ્દુલ્લા સુલતાનીએ એ શહેરમાં એક કૂવો બંધાવ્યો એવો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એ લેખમાં અહમદશાહને માટે રિવાજ મુજબ વિશેષણો લગાડી પછી લખે છે કે : “એ કચેરીનો નિમકહલાલ ગુલામ અબ્દુલ્લા ઉરસુલતાની નહરવાલા શહેરનો કોટવાલ, એણે આ બાંધણી (કૂવો)નો પાયો નાખ્યો જેથી પરમેશ્વર કે જેને બલ અને કીર્તિ વરેલી છે, અને કુરાનના વાક્ય પ્રમાણે” પાણી આપવા સાથે નિર્દગીનું સર્વસ્વ અપાય છે”-એના (ખુદાના) નોકરો આ જગ્યાનો લાલ લઈ શકે, સુખ મેળવી શકે અને આ બાંધનારને પ્રાર્થના સાથે યાદ કરે, કે જેથી એને માફી (પાપની) મળે, અને એની શ્રદ્ધા દૃઢ રહે. બધી પ્રશંસા આ સૃષ્ટિના નાથ અલ્લાહની જ છે. હિજરી ૮૨૧ ના જુલહિજ માસનો બીજો શુક્રવાર (તા. ૬ જાન્યુઆરી ૧૪૪૯).^{૨૧}

આ લેખ ઉપરથી વાવ કુવા બંધાવાની પ્રણાલિકા અને પુણ્યની ભાવના જે હિંદુઓમાં હતી તેવી જ મુસલમાનોમાં પણ હતી એમ જણાય છે, એ મહત્વની વાત છે.

૨૧. આ લેખ પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ગૂજરાતના અગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૨૨ માં આપેલો છે.

અહમદશાહના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મહુઆ ગામમાં મલીક અસર ઉલ મુલક ખીન મલીક જૈહરે ઈ. સ. ૧૪૨૫ માં એક મસ્જિદ બાંધાવી હતી એવો અરખી લેખ મળ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વઢવાણમાં બે ફારસી લેખ મળ્યા છે. એમાં ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં કાઈ મલીક મુહમ્મદ ખીન મલીક મુસાએ મસ્જિદ બાંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. ખીન લેખમાં મસ્જિદ અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં બાંધાવી એટલું જ લખે છે. ત્યાં જ એક ત્રીજો લેખ ઈ. સ. ૧૪૪૮ નો સુલતાન મુહમ્મદશાહ ખીનના સમયનો (અહમદશાહનો પુત્ર) છે. ૨૨ આ લેખો વિશે વધારે માહિતી મળી નથી. બાંધાવનારનાં નામ છે પણ એ કાણ અધિકારી હતો તે પણ સમજી શકાય એવું નથી. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં સુલતાનોની સત્તા હતી એટલું આ ઉપરથી સમજાય છે. પશ્ચિમનો ભાગ મહમૂદ બેગડાએ જીત્યો હતો.

૩

ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો

Ferguson : Architecture of Ahmedabad (P. 69)

“ Their architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant.” જૈનોએ સ્થાપત્ય કલાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે લખતાં ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે : “Of the Indian forms of religion it is, (જૈનધર્મ), on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It

cannot, of course compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure.” પછી લખે છે કે “ The Mahomedan architecture of Ahmedabd is so essentially derived from the local Jain forms which it replaced.....” ગૂજરાતના પાટનગર માટેનું આ લખાણ આખાયે ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે ખરું છે. ધર્મને માટે તે પરદેશીનો અભિપ્રાય ગાળીને જ લેવાનો. સ્થાપત્યને માટે ખરો છે. એ જ ગ્રંથના પૃ. ૬૯ માં હોપ અને ફરગ્યુસન લખે છે કે : “ While the elements of which it (ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય) is composed are of even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency.” એ જ ગ્રંથના પૃ. ૭૬-૭૭ માં ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે : “ The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherants set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of architecture to the purposes of a religion abominatingly idolatry..... Perhaps the essential differences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. * *...Though, therefore, the Indian problem may in its condition have been the more difficult of the two, it was far more satisfactorily solved in so far as Ahmedabad (અહીં ગૂજરાત) was concerned, and in

a far shorter time. It was undertaken in 1412 (અમદાવાદની સ્થાપના પછી) and completed before the death of Ahmed Shah in 1443." ફરગ્યુસન : History of Indian and Eastern Architectuae P. 229 માં આ પ્રમાણે લખે છે; Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness." એ જ ગ્રંથમાં પૃ. ૫૨૭ માં લખે છે કે : In Ahmedabad (ગુજરાત) itself, however, the Hindu influence continued to be felt throughout. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith; while in their tombs and palaces even this is generally wanting." પછી ગુજરાતીઓને મકાન બાંધનારી પ્રજા કહીને કહે છે કે : The Chalukyas (અહીં ગુજરાતીઓ) conquered their conquerors, and forced them to adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. આ પ્રમાણે ફરગ્યુસનના અભિપ્રાયો છે. ફરગ્યુસન હિંદના સમગ્ર સ્થાપત્યને માટે લગભગ પહેલો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસી છે. એણે આખાં પૂર્વના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સ્થાપત્ય વિવેચકમાં એનું સ્થાન બહુ બિયું ગણાય છે.

બર્જેસ અને ક્રિઝિન્સ હિંદ સરકારના આર્કિટેક્ટર અને

આર્કિયોલોજના મોટા અધિકારીઓ હતા અને એમણે સ્થાપત્ય ઉપર પ્રભાવભૂત ગણાય એવા ગ્રંથો લખ્યા છે. એમના મત સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એમાંથી અવતરણા લઈ લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. બનતા સુધી અપ્રાપ્ય જેવા ગણાતા ગ્રંથોના અભિપ્રાયો અહીં જોઈશું. ઈ. બી. હેવલના ગ્રંથો અપ્રાપ્ય નથી, પરંતુ એ એક સહૃદય વિવેચક છે. એમને હિંદનું બધું જ સારું લાગે છે. એ બધી કલાઓના પણ વિવેચક છે એટલે એમના કેટલાક અભિપ્રાય જોઈશું :—

E. B. Havell :—A Handbook of Indian Art : P. 70 and 150. “The Muhammadan Architecture of Gujarat is “Saracanic” only in the sense that it is Indo-Aryan architecture adopted to the rituals of Islam.” “The Muhammadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions.” “This purely Indian school of building which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India.” મિ. હેવલને તો ગુજરાતના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન “મુસલમાન સ્થાપત્ય” એવો શબ્દ માત્ર વાપરે છે તે પણ ખૂંચે છે. (જુઓ Havell's Indian Architecture P. 69 અને His. of Aryan rule in India P. 341-42.)

ઇતિહાસના લેખકોમાં દુનિયામાં અગ્ર પંક્તિમાં ગણાતા, ઓક્સફર્ડ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયાના લેખક Vincent A. Smith : Oxford History of India P. 271 માં લખે છે કે : Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) is particularly rich in noble buildings; and during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period

about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world.”

Elphinston : History of India P. 675:Ahemda-bad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings.”

J. Forbes : Oriental Memoirs Vol. II P. 199.
આ યુરોપીય ગૃહસ્થ અદાદમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગૂજરાતમાં આવેલા. અમદાવાદનાં મકાનો જોઈ એમને એમ લાગેલું કે અરેબિયન નાઈટ્સની વાતોમાં લખેલા વૈભવો ખરા હશે. ફોર્બ્સ મોગલાઈની પડતી પછી મરાઠા યુગમાં થયેલી ભગ્નદશા વખતે આવેલા છતાં આવી લાગણી થઈ એ નોંધપાત્ર છે.

અંગ્રેજ કવિ—Light of Asia નો કર્તા Edwin Arnold : India Revisited : P. 117-124 માં અમદાવાદ માટે આ પ્રમાણે લખે છે : Lovliest little buildings in the world. Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Muhammadan memorials, dusty and decayed as they are at present. (1886)

Briggs:—Cities of Gurjarashtra: “ The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of early Muhammadans, they could not pray but in temples worthy of the deity of their worship.” “ Here is the land for poets’ conjure-

gations and painter's canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation which should leave him a wiser if not a better man.” ખ્રિસ્તે ગૂજરાતની મુસાફરી મરાઠાઓની ચકાઈ ઓથી દેશ ઉજ્જડ થયા પછી કરેલી અને ગઈ સદીના પૂર્વાર્ધમાં એ સ્થિતિ હતી. એ સમયના આ ઉદ્ગારો નોંધપાત્ર ગણી શકાય. ખ્રિસ્ત અહીં ભૂલી જાય છે કે એની પ્રેરણા તો હિંદુ મકાનોમાંથી મળી હતી.

G. W. Forrest:-Cities of India, P. 62 : “To the traveller, Ahmedabd, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India.”

John Griffiths : In Journal of Indian Art, No. 46 : “ Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood, are as beautiful as they are picturesque.”

James Dauglas : Western India, P. 508-513. આ લેખકે અમદાવાદનાં મકાનો જોઈ તેનાથી મોહિત થઈ એમ ધાર્યું કે શાહજહાં અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એને શાહજહાંબાદ-દિલ્હીનાં મકાનો ખાંધવાની પ્રેરણા થઈ હશે. આ વાતને ઐતિહાસિક ટેકો નથી. પણ એ સમયે અમદાવાદ આગ્રા, દિલ્હીથી સુંદર શહેર હતું એટલે શાહજહાંને પ્રેરણા મળી હોય તો નવાઈ જેવું નથી. એ આ પ્રમાણે લખે છે : “ Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad.....Thy God is

Architecture. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb (દરિયાખાનનો ધૂમટ), Shah Jhan is up, at each rising of the sun, golden glory, fretted windows, tracery and arabesque watching the flecked light as it fell on pavement of marble or alabaster; alone and silent, observing measuring, comparing, digesting, perhaps coping, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history for a hundred and fifty years. Ten of her mosque which we can see even to-day, were built before Columbus discovered America. They existed before Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Babar swam the Ganges. Is it too much to suppose, that it was here the master-builder drank in the elements of his taste, which was to display such glorious results elsewhere—the bud was laid here: the blossom and fruit to be in Agra? Everything has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad.” કેટલુંક છોડી દીધા છતાં અવતરણ લાંબું છે પણ તે કવિત્વથી પ્રેરાયેલું છે.

Banister Fletcher નામના લેડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methods નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે મુસલમાનો અરબસ્તાનની સખત સાદાકાવાળા વાતાવરણમાંથી જે જે દેશમાં ગયા ત્યાંના રંગ અને ગુણો એમના સ્થાપત્યમાં લાવ્યા.

Percy Brown : Indian Architecture (Islamic Period). પરસી બ્રાઉન કલકત્તાના જાણીતા કલાવિવેચક અને ત્યાંની કલાશાલા-સ્કૂલ ઓફ આર્ટના અધ્યક્ષ હતા. એમણે હિંદના સ્થાપત્ય કલાના એ ઉપયોગી ગ્રંથો નવી પદ્ધતિનાં ચિત્રો સાથે બહાર પાડ્યા છે. ગૂજરાતનાં મુસલમાન મકાન માટે એ આ પ્રમાણે લખે છે : “ By far the largest and most important of the Provincial styles was that of Gujarat.” આમ થવાનાં એ કારણો આપે છે તેમાં એક કારણ સુલતાનોનો શોખ, અને બીજું કારણ આપતાં આ પ્રમાણે લખે છે : “ and the other to the profound artistic traditions of the inhabitants.” એ પછી સુલતાનો ખાસ સંસ્કારવાળા નહોતા તેમ વિદ્યાવાળા પણ નહોતા પણ પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવાના શોખવાળા હતા એમ લખે છે. પરસી બ્રાઉન એમ માને છે કે મુસલમાનોથી જિતાઈને પરતંત્ર થયા તોપણ ગૂજરાતના કારીગરો સ્વતંત્ર હતા ત્યારે પોતાનાં શાસ્ત્રોની પરંપરાથી બંધાયેલા હોવાથી ઉત્તમ કલા બતાવી શક્યા નહોતા તે પરતંત્રતામાં બતાવી શક્યા. “ In such circumstances it is not remarkable that of all the provincial styles which emerged under Islamic rule, that which flourished in Gujarat is the most indigenously Indian. Although in every intension strictly Islamic, the pattern of these building, or what may be called the undertones, are in the idiom of the country.” પછી ખુલાસે જીતેલા બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં કારીગરો માટે લખે છે કે : The artizans were probably more resourceful more fertile, and more vitally artistic than elsewhere.” એ જ લેખક ચાંપાનેરની મસ્જિદનું વર્ણન કરી છેવટે લખે

છે કે : Those who designed such buildings were not only accomplished architects but students of human nature as well.” P. 56.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના સુસજ્જમાન સ્થાપત્યને માટે યુરોપીય કલાસ્થાપત્યના વિદ્વાન વિવેચકોના અભિપ્રાય છે. ગૂજરાતના આ સમયના સ્થાપત્યનું ખરું કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ છે અને ગૂજરાતનું પાટનગર હોવાથી ગૂજરાતી કલાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ધરાવે છે એટલે અમદાવાદ માટેના આ ઉદ્દેશો ગૂજરાતના જ સમજવાના છે.

હવે ગૂજરાતનાં મકાનોની જાળીઓ ને ગોખની કારીગરીના ઉદ્દેશો જોઈએ.

Fergusson : Ahmedabad Architecture p. 88.

“ We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our cathedrals. Are they more beautiful than the wall of tracery-work, which enclose the tomb of the Saint ? Considering the enormous variety of design involved in such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world.”

Havell : Indian Architecture. P. 140 : “ In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development, of sculptor's craft having its origin in the Hindu temple tradition. It owed nothing to Persian Art.”

Douglas : Western India, P. 389: " For as Michael Angelo said of Ghibertis Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

Forrest : Cities of India, P. 72 : The windows and tracery of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphael could his pencil."

અમદાવાદની જગપ્રસિદ્ધ સીદી સમદની જળીઓની ખૂબ તારીફ થયેલી છે તે એના વર્ણનમાં દુકાનમાં આગળ જોઈશું. વાવ તળાવ જેવી લોકોપયોગી વસ્તુઓમાં કલા છૂટે હાથે વેરનાર ગૂજરાતી શિલ્પીઓ ઉપર પ્રસન્ન થયેલા વિવેચકોના કેટલાક મત આગળ જોયા. પરસી આઉનનો મત ખાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં જોઈએ :—

Percy Brown : Ind. Arch. (Islamic), P. 57, " During a period of such universal aestheti appreciation as appears to have existed in Gujarat, it is only in nature of things that the most utilitarian object should be treated artistically."

એ પછી કાંકરિયા તળાવની ગળણી અને પાણી લાવવાના ગરનાળાંનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે : " Such accessories, ordinarily relegated to the background and regarded merely as a means to an end, in the hands of Gujarat Craftmen were made into attractive works of Art taking their place as an integral part of their economic environment." વાવ માટે હવે આ પ્રમાણે લખે છે :— " No utilitarian

structure in Gujarat, however, illustrates more expressively the artistic atmosphere of the period than the architectural treatment accorded to the step-wells or Vavs, a common feature in the towns of Western India."

મિ. બ્રાઉન કહે છે કે વાવને કલામય બનાવવાની રીત હિંદુ સમયની હતી છતાં મુસલમાન સમયમાં એની પ્રગતિ થઈ આ અભિપ્રાય મને ખરો લાગતો નથી. વાવના સ્થાપત્યમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી; માત્ર મૂર્તિઓને બદલે ફૂલવેલ થઈ એટલો જ ફેર છે. મિ. બ્રાઉન લખે છે કે આવી રોજની ઉપયોગી વસ્તુઓને સુંદર કલાના નમૂના બનાવવાની રીત હિંદના બીજા કોઈ ભાગમાં તો નથી ખીલી પણ દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં પણ ખીલી નથી. માત્ર ઇટાલીમાં ફ્લોરેન્ટાઈન કૂવામાં દેખાય છે-પરંતુ; "But even the Florentine well-heads, although conceptions of rare elegance, are comparatively insignificant by the side of Vavs of Gujarat." આટલું વર્ણન કરી ગૂજરાતની શિષ્યકલા બાજુના પ્રાંત મારવાડમાં ગઈ એ માટે લખે છે. આપણે તો જાણીએ છીએ કે સંસ્કારિતામાં ગૂજરાત મારવાડ એક જ પ્રાંત છે, છતાં આ શબ્દો જેવા જેવા છે: "Such a virile manifesation of an architectural style as that which flourished in Gujarrrt, naturally penetrated into the surrounding territory...No feature of Gujarati style was more distinctive than these stone lattices." આટલું લખીને ગૂજરાતને artistic province કહે છે અને એના સંબંધમાં આવનાર પ્રાંત ઉપર એણે અસર કરી એમ માને છે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ગિયાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (ખીજો)

અહમદશાહના મરણનો શોક ત્રણ દિવસ પાલ્યા પછી અમીરો અને શહેરના આગેવાન લોકોએ, એના પુત્ર મુહમ્મદખાનને ‘ગિયાસુદ્દીનિયા વ ઉદ્દીન મુહમ્મદશાહ’ એ નામથી ગૂજરાતની ગાદીએ હિ. સ. ૮૪૬ ના રખી ઉલ આખર માસની સાતમી તારીખે બેસાડ્યો (૧૨ ઓગસ્ટ ૧૪૪૨). રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે અમીરોને માન ઇત્કાવ અપાયાં અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ થઈ; યોગ્ય પુરુષોને બેટ વગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં. આમ થોડો વખત મથા પછી હિ. સ. ૮૪૬ ના રમઝન માસની ૨૦ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૪૪૫) સુલતાન મુહમ્મદને ત્યાં એક પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો. અને એનું નામ ફતેહખાન રાખવામાં આવ્યું. એ આગળ ઉપર ગૂજરાતનો સર્વથી પ્રસિદ્ધ બાદશાહ મહમૂદ બેગડો થયો.^૨

ઈડર અને વાગડ ઉપર ચડાઈ

પુત્રજન્મની ખુશાલી થઈ રહ્યા પછી, એ જ વર્ષમાં ઈડર તરફ

૧. ‘તખકાતે અકબરી’ ઇબ્રિજેન્દ્રનાથ દેનો તરજૂમે પૃ. ૨૩૩; મિરાતે સિકંદરીમાં હિ. સ. ૮૪૫ નું વર્ષ આપેલું છે તે ભૂલ જણાય છે, કારણ ૮૪૬ સુધી અહમદશાહના સિલ્લા મળે છે. અને ત્રીજી રખી ઉલ આખરની તારીખ આપેલી છે. ત્રણ દિવસ શોકના ઉમેરી તખકાતે તારીખ આપેલી જણાય છે. સર કલાઈવ બેલી આ તારીખની અગ્રેજ તારીખ ૧૧ ઓગસ્ટ ઈ. સ. ૧૪૪૨ આપે છે. જ્યારે ઇબ્રિજેન્દ્રનાથ દે ૭ જુલાઈ ૧૪૪૩ લખે છે. બેલીની તારીખ ખરી લાગે છે.

૨. તખકાતમાં મહમૂદખાન નામ આપેલું છે. સિકંદરીમાં ફતેહખાન નામ છે અને એ તેનું નાનપણનું ખતું નામ છે.

ચડાઇ કરી એ મુલકને તારાજ કરવા માંડ્યો. ઇડરના રાજા રાયપૂંજીનો પુત્ર હરરાય તાબે થઈ શરણે આવ્યો અને પોતાની પુત્રી સુલતાનના જનનામાં અર્પણ કરવાની ઇચ્છા જણાવી. ઇડરની આ કન્યાના અપૂર્વ સૌંદર્યથી સુલતાન એને વશ થયો, અને એ કન્યાએ સુલતાનને સમજાવીને પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું અપાવ્યું.^૩ ઇડરથી સુલતાને વાગડના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરી. ડુંગરપુરનો રાજા ગણેશ એ જોઈને નાસી ગયો, પણ પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ સુલતાનને તાબે થયો, અને ખંડણી આપી. ખાનજહાન મલીક મીર સુલતાનીની લાગવગથી પોતાનો મુલક પાછો મેળવી શક્યો.^૪ એ પછી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઇ

હિ. સ. ૮૫૪ (ઈ. સ. ૧૪૪૯) માં મુહમ્મદશાહે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ચાંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ બહાદુરીથી લડ્યો,^૫ પણ ફાળ્યો નહિ તેથી પાવાગઢના કિલ્લામાં ભરાયો, અને અમદાવાદના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરો ઘાડ્યો. આ વખતે રાજા ગંગાદાસે માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીને કહેવડાવ્યું કે જો આ યુદ્ધમાં તમે મદદે

૩. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં રાજા બીર અને હરિરાય નામ આપ્યું છે તે ભૂલ છે. ઇડરના રાજાએ પોતાની પુત્રી આપી તે માટે કોઈ હિંદુ આધાર જડ્યો નથી; અહમદશાહ સાથે જીવનભર લડનાર રાજ્ય પુત્રી આપે એ વિચિત્રતા લાગે છે.

૪. સિકંદરીમાં વાગડની ચડાઈનું લખ્યું છે, પણ ડુંગરપુરનું નામ નથી. એ નામ માત્ર તખ્તકાતમાં જ છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં ડુંગરપુરના ગણેશને રાણા કુંભા સાથે ગૂંચવીને ગોટાળો કરેલો છે.

૫. સિકંદરી હિ. સ. ૮૫૫ લખે છે. પણ તખ્તકાત ૮૫૩ લખે છે જ્યારે ફિરિસ્તા ૮૫૮ લખે છે તે ખરી લાગે છે. તખ્તકાતના ફારસી લખાણમાં ગંગાદાસને બદલે કંકદાસ લખેલું છે તેથી બ્રિજેન્દ્રનાથ કે કંકદાસ અને ગંગાદાસ ઉપર ખાલી શંકા કરી ચર્ચા કરે છે.

આવશી તો દરરોજની મળલના એક લાખ ટંકા ખર્ચના આપવામાં આવશે. મહમૂદ ખલજી આથી લોભાઈને મોટું લશ્કર લઈને ગૂજરાત ઉપર ચડ્યો અને દાહોદ આવીને પકાવ નાંખ્યો. આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને ઘેરો ઉઠાવી લેવાનો વિચાર કર્યો. એના લશ્કરનાં ભાર ઉપાડનારાં ઘોડાં પોઠો વગેરે મરી જવાથી એણે પોતાના તંબુઓ વગેરે સરંજામને બાળી મૂક્યો. ચાંપાનેરથી સુલતાને પાછા હડીને સાવલી પરગણામાં આવેલા કોઠડા ગામ પાસે આવીને મુકામ કર્યો, અને આખરે એક વાણિયાની સલાહથી અમદાવાદ જઈને ત્યાંથી દીવ તરફ જઈ સહીસલામત જગ્યાએ રહેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ અમીરોને આ વાત પસંદ નહોતી. આખરે હિ. સ. ૫૮૮ ના મુહર્રમ માસની દસમી તારીખ (૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧) ને રોજ રસ્તામાં એનું મરણ થયું. એને અમદાવાદમાં એના બાપના રોજમાં

૬. ફિરિસ્તા એક લાખનું લશ્કર કહે છે તે અતિશયોક્તિ લાગે છે.

૭. સિકંદરીના ખેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામાં Kotbrah કોથ્રા નામ લખેલું છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી એને ગોથ્રા કહે છે અને સુલતાન માંદો માંદો પણ ગોધરા સુધી આગળ વંચ્યો એમ લખે છે. સિકંદરી અંગ્રેજી તરજૂમામાં સાનૌકી પરગણાનું કોથરા એમ લખે છે, જ્યારે ગૂજરાતી તરજૂમામાં સાવલી પરગણાનું કોઠડા ગામ લખે છે. દાહોદમાં રહેલા માળવી સુલતાનની સામે થવા જય તો જ ગોધરા બાજુ જઈ શકે, પણ સુલતાન અમદાવાદ બાજુ પાછો હકતો હતો, એટલે ચાંપાનેરથી ઉત્તરે ગોધરા જય એ સંભવતું નથી. બન્ને અંથો એને ગામડું કહે છે તેથી તે ગોધરા તો નથી જ, આ કોઠડા ગામ એને બળતા અરાજવાળું સાવલી પાસેનું ગામ હોય અગર તો મહી નદીને કાંઠે સરનાલને સામે કિનારે કોથરા ગામ છે તે હોય, અમદાવાદથી ચાંપાનેરનો જૂનો રસ્તો ઠાસરા-સરનાલ થઇને જતો હતો એટલે એ કોથરા ગામ હોવાનો સંભવ વધારે છે.

૮. આ વાત માત્ર સિકંદરીના બન્ને તરજૂમામાં છે, ખીજાં અંથોમાં નથી વાણિયાએ સુલતાનને નાસીને સમુદ્રમાં જઈને વહાણ ઉપર મોજ કરવાની સલાહ આપી અને અમીરોને એ કુચી નહિ તેથી સુલતાનને ઝેર આપ્યું એમ સિકંદરી કહે છે, તે આગળ જોઈએ. આ વાતને ખાસ આધાર નથી.

દેન કરવામાં આવ્યો.૯

શેખ અહમદ ખર્કુનું મરણ

જે વર્ષમાં સુલતાન મુહમ્મદે ઈર ઉપર ચડાઈ કરી અને જે વર્ષમાં શાહજાદા ફતેહખાન (મહમૂદ બેગડો) નો જન્મ થયો તે વર્ષમાં અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર શેખ અહમદ ખર્કુ ગંજખાન સાહેબ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમનું ચારિત્ર આગળ જોઈ ગયા છીએ. એમની દરગાહ અને એની આસપાસનાં મકાનો અમદાવાદ પાસે સરખેજ ગામમાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.૧૦

સુલતાન મુહમ્મદ મોજીલો અને બેદરકાર રાજ્યકર્તા હતો. એના મહાન પિતા અહમદશાહ જેવું એનું જીવન શુદ્ધ નહોતું અને એનું મન દદ નહોતું. રાજ્યકર્તાને લાયક ગુણ એનામાં નહોતા, અને રાજ્ય ચલાવવાની કુનેહ, હોશિયારી અને આવડત પણ એનામાં નહોતાં. રાજ્યકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે એણે મોજમગહમાં સમય ગાળ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ બહુ ઉદાર હતો તે એટલી હદ સુધી

૬. ચાંપાનેર ઉપરની ચડાઈની સાલમાં મતભેદ છતાં મરણની સાલમાં મતભેદ નથી. એનું મરણ અહીં રસ્તામાં થયું કે અમદાવાદ પહોંચીને થયું એમાં પણ મતભેદ છે, પણ રસ્તામાં માંદો પડ્યો એમ સિકંદરી સુધ્ધાં બધા અંશે માને છે. જ્યારે સિકંદરીમાં ગુજરાતના લોકો કહે છે એમ કહી ઝેર આપ્યાનો મત પાછળથી લખ્યો છે. ફિરિસ્તા અમીરશાહે રાણીઓને કહીને ઝેર અપાવ્યું એમ લખીને વાતને ટેકો આપે છે, તબકાત અને સિકંદરીમાં તારીખે બહાદુરશાહીનો મત માંદો પડ્યાનું લખે છે. ફિરિસ્તા હીવ જવાની વાત લખે છે, પણ વાલિયાની સલાહની વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. સુલતાન નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો, પણ અલાઉલ્લાહ નામના અમીરને આ વાતની ખબર પડતાં વાલિયાને ધમકાવ્યો અને શાહજાદા કુતુબુદ્દીનને ગાદી આપવાની ગોઠવણ કરી સુલતાનને ઝેર અપાવ્યું. કુતુબુદ્દીને દુશ્મન સામે લડવાનું વચન આપેલું.

કે બહુ ખર્ચ કરવા માટે એને લોકો 'ઝરખ્શ' કહેતા, ^{૧૧} અને મરણ પછી એને 'ખુદાયગાને કરીમ' કહેતા. એના સમયમાં એક બાબા કમાલ માળવી નામે સંત પુરુષ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમની સાથે સુલતાનને ઝઘડો થયો, અને માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીની ચડાઈનું કારણ કેટલોકે અંશે એ જ ઝઘડાથી ઊભું થયું હતું એમ સિકંદરી કહે છે. ^{૧૨} શેખ કમાલ કુતુબુદ્દીનના વખતમાં ગુજરી ગયા છતાં તેમનું જીવન મુહમ્મદના રાજ્યને લગતું હોવાથી અહીં જોઈએ.

શેખ કમાલ માળવી

સુલતાન મુહમ્મદને માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજી સાથે લડાઈ થઈ તેનું કારણ મિરાતે સિકંદરી પીર કમાલ માળવી સાથે ઝઘડાનું માને છે. સુલતાન મહમૂદ ખલજી માળવાના સુલતાન હોશંગ-શાહના વજીર અને સગા ખાનજહાન ખલજી (જેને મલીક મુઘીસ અને આઝમ હુમાયૂં પણ કહેતા હતા) તેનો પુત્ર હતો. એ હોશંગ-શાહના નબળા પુત્રને મારી નાંખી ઈ. સ. ૧૪૩૬ માં માળવાની ગાદીએ બેઠો હતો. એ ડાહ્યો રાજ્યકર્તા અને બહાદુર લડવૈયો હતો. એના લાંબા સમયના રાજ્યકાળમાં (૧૪૩૬ થી ૧૪૭૫) માળવાના રાજ્યનું જોર ધણું વધ્યું, અને માળવાને ગૂજરાત સાથે હમેશા ઝઘડા થયા કર્યા. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન મહમૂદ ખલજીને શેખ કમાલ સાથે જૂના વખતનો સારો સંબંધ હતો. શેખ કમાલ આ વખતે અમદાવાદમાં રહેતા હતા, અને મહમૂદે એમને વિનંતિ કરી કે આપ જો આપની પ્રાર્થના અને તપોબળ વડે ગૂજરાતની ગાદી મને અપાવશો તો શેખ અહમદ ખટ્ટના રોજ પાછળ જો ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકાનો મોટો ખર્ચ થાય છે તે હું આપને આપીશ. એણે પાંચસો

૧૧. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૧૨૯.

૧૨. ઉપર મુજબ પૃ. ૧૩૧-૩૨. આ પીર કમાલના ઝઘડાની વાત માત્ર સિકંદરી અને અહમદી કહે છે, તખકાત કે ફિરિસ્તામાં નથી.

સોનાના ટંકા શેખ કમાલને મોકલી આપ્યા. ૧૩

આ સમાચાર ગૂજરાતના સુલતાન મુહમ્મદને કોઈએ કહ્યા અને શેખ કમાલની વિરુદ્ધ લરાબું. મુહમ્મદને પણ શેખ સાથે સારો સંબંધ હતો પણ તે ભૂલીને એણે ઊલટો રસ્તો લીધો અને શેખના પૈસા પડાવી લીધા. આ કારણથી શેખે હમેશાં મુહમ્મદની વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરવા માંડી. શેખ કમાલે માળવાના સુલતાનને આ વાત લખી અને ગૂજરાતની ગાદી એને મળશે એવું પરમેશ્વરના દરબારમાં નક્કી થયું છે માટે લશ્કર લઈને ગૂજરાત ઉપર આવવું એમ પણ લખ્યું. ૧૪ આ અરસામાં સુલતાન મુહમ્મદ જે ડરીને સમુદ્રની સફર કરવા નાસી જતો હતો તે મરણ પામ્યો એ આગળ જોઈ ગયા. એની પછી અમીરોએ એના પુત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદ-શાહને ગાદીએ બેસાડ્યો, અને એ માળવાના સુલતાનની સામે લડ્યો. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીનની વિનંતિથી પ્રસિદ્ધ શાહ-આલમ સાહેબ શેખ કમાલને સમજાવવા ગયા અને બે સાધુપુરુષોને બોલાબોલી થઈ જેમાં શેખ કમાલ અખ્યય રીતે એકાએક મરણ પામ્યા, અને માળવી સુલતાન આખરે પાછો ગયો. આ શેખ કમાલની કબ્ર અમદાવાદના શાહઆલમના રોજ પાસે અલીમપુરામાં ખુદાવાંદ-ખાન મલીક અલીમની મરિજદ પાછળ આજે પણ છે. ૧૫ આ

૧૩. સિકંદરી, ગ. ભા. પૃ. ૪૬-૪૭. અંગ્રેજ હાખાંતરમાં પણ આ વર્ણન છે.

૧૪. ઉપર મુજબ, પૃ. ૪૭.

૧૫. મિરાતે અહમદી. ગ. ભા. (પુરવણી ભા. ૨) સૈયદ નિઝામુદ્દીન કૃત પૃ. ૯૯-૧૦૧. અહમદી, સિકંદરી અને જફરલ વાલીહ-અરબી ઇતિહાસમાં આ દરગાહનો ઉલ્લેખ છે. અને અમદાવાદમાં આજે પણ એમ જ મનાય છે. પરંતુ એ જ સિકંદરીમાં મુજકૂદર માળવામાં ગયો ત્યારે ધાર પાસે એક કમાલ પીરની દરગાહનો ઉલ્લેખ છે. આ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. એ કમાલ ખીજ કે તવારીખની ભૂલ તે નક્કી થઈ શકતું નથી, કદાચ માળવામાં એમના નિવાસનું સ્થાનક હશે.

ગૂજરાત અને માળવાના ઝઘડામાં શેખ કમાલે જે ભાગ લઈ જવાનું તવારીખમાં લખ્યું છે તેમાં કેટલું સત્ય હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે અને ખીજો તવારીખો આ ઉલ્લેખ કરતી નથી એ જોયું, પરંતુ ધાર્મિક સાધુઓ રાજ્યખટપટમાં ભાગ લેતા એવા ધણા દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે એટલે આ શેખ માળવાના હતા અને માળવી સુલતાન તરફ વલણ બતાવ્યું હોય એમ બનવા જોગ છે.^{૧૬}

મુહમ્મદશાહનું મરણ

માળવી સુલતાન સાથેની લડાઈમાંથી પાછા ફરતાં મુહમ્મદશાહની તબિયત ખગડી અને અમદાવાદમાં, ૨૮ વર્ષની નાની ઉંમરે, ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એનું અવસાન થયું. એની કબર એના બાપના માણેકચોકમાં આવેલા ભવ્ય રોજમાં છે. એની બેગમોમાં એક સિંધના જન્મ દિરોઝની પુત્રી ખીખી મુગલી હતી. એમાંથી એને ફતેહખાન નામે પુત્ર થયો જે ભવિષ્યમાં મહમૂદ બેગડાના નામથી ગૂજરાતનો સર્વથી મોટો સુલતાન થયો. આ સિંધની બે કન્યાઓની બાબતમાં મુહમ્મદશાહના પુત્ર સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં જે બનાવો બન્યા તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.

સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (ખીજો)

સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી એનો મોટો પુત્ર જલાલખાન કુતુબુદ્દીનિયા વહિદ્દીન અહમદશાહ (ખીજો) નામ ધારણ કરીને તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧ ને રોજ તખ્તનશીન થયો. એ વખતે એની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી.^{૧૭}

૧૬. હિંદુઓમાં હેમચંદ્રાચાર્ય, વિદ્યારણ્ય સ્વામી વગેરે અને મુસલમાનોમાં શેખ અહમદ ખદ્દ સાહેબ, શાહ આલમ વગેરે ધણા દાખલા બનેલા છે. આવા સંતો રાજ્યને સારી સલાહ પણ ધણી વાર આપે છે.

૧૭. તા. ૧૧ મુહર્રમ હિ. સ. ૮૫૫. મિશતે સિંઘરી અને તત્તકાતે અકબરી.

કપડવણુજની લડાઈ

ગાદીએ આવતાં જ કુતુબુદ્દીનને પોતાના પિતાએ અધૂરી મૂકેલી માળવાના મહમૂદ ખલજ સાથેની લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું. માળવી સુલતાન ગૂજરાતની સરહદ ઉપર સુલતાનપુરનો^{૧૮} કિલ્લો લઈ ભરૂચ તરફ આવતો હતો. એણે ભરૂચના કિલ્લેદારને પોતાના પક્ષમાં આવી તાબે થવા અને ભરૂચના વેપારીઓ પણ સાથે લાવી સહકાર કરાવવા કહેવડાવ્યું પણ એમાં એ ફાવ્યો નહિ,^{૧૯} અને એનું લશ્કર આગળ વધતું વડોદરા આવ્યું ને ત્યાં મુકામ કર્યો. મિરાતે સિંકદરી લખે છે કે ત્યાંથી એનો એક ગાંડો હાથી નાઠો અને નડિયાદના બ્રાહ્મણોએ એને ટુકડા કરીને મારી નાખ્યો. આ વાત મહમૂદના જાણવામાં આવી ત્યારે એને થયું કે ગૂજરાતની આબોહવાથી બ્રાહ્મણો પણ બહાદુરીનાં કાર્ય કરી શકે છે!^{૨૦} એ પછી એ વડોદરા શહેર તારાજ કરી અમદાવાદ તરફ આવવા આગળ વધ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગૂજરાતી સુલતાન કુતુબુદ્દીન લશ્કર લઈ આવે છે અને એણે મહી નદી ઉપર આવેલા ખાનપુર-વાંકાનેર ગામે પડાવ નાખ્યો છે. છેવટે બંને લશ્કરો કપડવંજ આગળ મળ્યાં અને મોટી લડાઈ થઈ, એમાં ગૂજરાતી લશ્કરની એક પાંખની ખુવારી થવા

૧૮. સિંકદરી સુલતાનપુર કહે છે, પણ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં નંદરબાર લખ્યું છે. નંદરબાર એ સમયે ગૂજરાતમાં હતું. તબકાત સુલતાનપુર લખે છે. ત્યાંના ચાણુદાર અદલાઉદ્દીન સોહરાબ સુલતાનને શરણે ગયો અને આ લડાઈમાં એને કપડવંજ સુધી લાવ્યો, પણ છેવટે કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો.

૧૯. મિરાતે સિંકદરી. પૃ. ૪૯-૫૦. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં આ વાત નોંધેલી છે અને ભરૂચના હાકેમનું નામ મરન આપેલું છે. સિંકદરી મલીક મીરન લખે છે.

૨૦. ઉપર મુજબ પૃ. ૫૦. આ બ્રાહ્મણો ખેડાવાળ હતા એમ મનાય છે. કોઈ એમને નાગર માને છે. સિંકદરી સિવાય કોઈ તવારીખમાં આ વર્ણન નથી. બ્રાહ્મણો પરાક્રમી ન હોઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સિંકદરીના શ્લોકનું આ લખાણ રસમય હોવાથી અહીં લીધું છે.

છતાં છેવટે વિજય થયો અને માળવી સુલતાન પરાજય પામી પાછો જતાં એ તરફના કોળીઓએ એના લશ્કરને ખૂબ હેરાન કર્યું અને એને ભારે ખુવારી ખમવી પડી.^{૨૧} આ લડાઈમાં આંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ માળવી સુલતાનને સહાય કરતો હતો તે વડોદરા આવી લશ્કરને મળ્યો હતો.^{૨૨} એમ કહેવાય છે કે કુતુબુદ્દીને આ લડાઈ વખતે એક વાણિયાની સલાહ લીધેલી અને એણે ખજાનો લઈ સોરઠ તરફ જઈ દરિયાઈ સફરે જવાની સલાહ આપેલી. વસ્તુપાળ જેવા વાણિયાની સાથે સરખાવતાં આ સલાહ જરા વિચિત્ર અને વાણિયાની વ્યવહારબુદ્ધિને ન શોભે એવી છે.^{૨૩}

અમદાવાદના ખુખારી સંતોએ આ લડાઈમાં લીધેલો ભાગ

આ લડાઈમાં ગૂજરાતના સુલતાનને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ખુખારી સંપ્રદાઈના વડા સંત કુતુબે આલમ તથા એમના પુત્ર શાહ-આલમ સાહેબની ખૂબ મદદ હતી અને મિરાતે સિકંદરીમાં આ ધાર્મિક પુરુષોએ લીધેલો ભાગ અને ચમત્કારોનું લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે. એ વર્ણનને ઇતિહાસ સાથે સંબંધ ન હોઈ શકે, પરંતુ એ જમાનાની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં બધે

૨૧. તખ્તઃતે અકબરી, પૃ. ૨૨૬.

૨૨. મિરાતે સિકંદરી ગ્રં. ભા. પૃ. ૫૬. રાજા ગંગાદાસ માળવી સુલતાનનો ભોમિયો બન્યો હતો અને મહી નદી ઉપર ખાનપુર પાસે કુતુબુદ્દીને પડાવ નાંખેલો તેથી કપડવંજ પાસેથી અમદાવાદ ઉપર ચડવા એણે સલાહ આપી હતી, કેન્દ્રિજ હિસ્ટ્રીએ પણ આ વાત નોંધેલી છે,

૨૩. તખ્તઃતે અકબરી, પૃ. ૨૨૭-૨૨૮. સિકંદરીએ આ વાત ગત સુલતાન મુહમ્મદની ખામતમાં નોંધી છે. તખ્તઃતે કહે છે કે આ સલાહ સાંભળી સુલતાનના અમીરો ગુસ્સે થયા ને વાણિયાને મારવા લીધે ત્યારે એણે વાણિયા જેવો જ ઉત્તર દીધો કે “સુલતાનને જો લડવું હોત તો એ મારા જેવાની સલાહ શું કામ પૂછત? તમારી જ સલાહ લેત. સુલતાનની ઇચ્છા નાસી જવાની હતી તેથી એણે મને પૂછ્યું.” આ હાજરજવામીથી વાણિયા બચી ગયો.

એવું બનતું હતું. અને સિકંદરીના લેખકે એ બે સંતોના મુખમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે તે સાધુપુરુષને શોભે એવા છે અને વર્ણન એ દૃષ્ટિએ રસિક છે. ૨૪

૨૪. મિરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૫૦ થી ૬૦ સુધીમાં આ બાબતમાં ઘણા ચમત્કારોનું અને લડાઇમાં દૈવી મદદ મળવાનું તથા મુહમ્મદશાહના વર્ણનમાં રોષ કમાલ માળવીના વર્ણનમાં જોયું તે વર્ણનનું ખૂબ લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને આ લડાઈ જીતે તો મોટી રકમ ખેરાત કરવાની બાધા રાખેલી, પણ તે પ્રમાણે તેણે કર્યું નહિ. એનું પણ વર્ણન કર્યું છે. ખુખારી સૈયદો માટે સિકંદરીના લેખકને ખૂબ માન અને પક્ષપાત છે. એણે તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકની આ લડાઈ માટેની માન્યતા જે ઇતિહાસને શોભે એવી છે તે માન્ય નથી રાખી (પૃ. ૫૦) અને લડાઈ આ સંતોના આશીર્વાદો અને મદદથી જિતાઈ એમ લખ્યું છે. આ બધું આજની દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી. અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલાં આપણે ત્યાં આવી શ્રદ્ધાએ દરેક મોટાં કાર્યોમાં ભાગ લેજોયો છે અને સંતો ઉપરથી શ્રદ્ધા એ આપણા સમાજજીવનનું એક અંગ હતું એ વાત સામાજિક ઇતિહાસમાં ભૂલવી ન જોઈએ. બીજી તવારીખો આવા ચમત્કારોનું વર્ણન કરતી નથી.

તખ્તકાતે અકબરી આ લડાઈમાં માળવી સુલતાનનું ખૂબ જોર હતું એનું વર્ણન કરે છે અને એણે કુતુબુદ્દીનને લડાઈ માટે એક ખેત લખીને મોકલી અને કુતુબુદ્દીને તેનો જવાબ લખીને મોકલ્યો તે આ પ્રમાણે છે : માળવી સુલતાનની ખેત :

“સાંભળ્યું છે કે તમે યોગાન વગર તમારા ઘરમાં દડાથી રમો છો !
જે તમે બીડું ઝડપો તો અહીં દડો થે છે ને મેદાન પણ છે.”

કુતુબુદ્દીનનો જવાબ.

“જે હું યોગાન મારા હાથમાં લઉં તો તમારું માથું દડાની પેઠે રગડાવું, પણ હું કેદીને એ પ્રમાણે હેરાન કરવામાં શરમ માનું છું.”

આમાં માળવી સુલતાનના પહેલાંના સુલતાન અને મુરખી સુલતાન હોશંગને ગુજરાતી સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે કેદ કરેલો તેનો ઉલ્લેખ છે.

યોગાન એ Polo ની રમત છે. અમદાવાદમાં મેદાને શાહમાં એ રમાતી હતી. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૨૯.

મેવાડના કુંભારાણ્યા સાથે લડાઈ

આ વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુંભકર્ણ-કુંભાની સત્તા હતી અને એ બળવાન પાડોશીથી ગૂંજરાત અને માળવાના સુલતાનોને શાંતિ રહેતી નહોતી. એ સમયે મારવાડના નાગોર પ્રદેશમાં મુસલમાન સત્તા હતી. ત્યાં શમ્સખાન દંદાણીને પુત્ર ફિરોઝખાન ઈ. સ. ૧૪૫૩માં મરણ પામ્યો. ફિરોઝખાનને ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકી એના કાકા મુળહીદખાને નાગોરની ગાદી પડાવી લીધી.^{૨૫} શમ્સખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સગો થતો હતો અને એણે પોતાની પુત્રી સુલતાનને પરણાવી હતી. આ વખતે શમ્સખાન મેવાડના રાણા કુંભાની સહાય માગવા ગયો અને રાણાએ એવી શરતે સહાય કરવાની હા પાડી કે નાગોરની ગાદી અપાવે તો શમ્સખાને નાગોરના કિલ્લાના ત્રણ ભુરજો તોડી પાડી માત્ર એક ભુરજ રાખવો.^{૨૬} આ વિચિત્ર શરતનું કારણ એ હતું કે પહેલાં રાણાના પિતા રાણા મુકુલને ફિરોઝખાને હરાવેલો અને એ લડાઈમાં ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયેલા. રાણા કુંભાએ પિતાનું વેર આ રીતે લઈને કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા કરી.^{૨૭} શમ્સખાને એ વાત કબૂલ કરી અને નાગોરનો કિલ્લો મળ્યા પછી શરત પાળી નહિ.^{૨૮} આ કારણથી રાણા કુંભાએ ફરીથી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને શમ્સખાન કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો. કુતુબુદ્દીને લશ્કર લઈને રાય રાયચંદ નાયક અને મત્તીક ગદાઈને

૨૫. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૬૧.

૨૬. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ ૨૩૦. સિકંદરીએ આ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૨૭. ઉપર મુજબ પૃ. ૨૩૦. ગૌ. હી. ઓઝા આ બાબત સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે છે. તખ્તકાત રાણાના પિતાનું નામ મુકુલ લખે છે. ઓઝાજી મોકલ લખે છે.

૨૮. તખ્તકાતે અકબરીમાં આ માટે લખે છે કે શમ્સખાનના અમીરોએ એને શરમાવ્યો કે એના કરતાં તો ફિરોઝખાનને ઓકરી જન્મી હોત તો ઠીક હતું જેથી એ આખરે ગુમાવત નહિ. આ વચનથી શરમાઈને શમ્સખાને રાણા સાથે કરેલા કરાર પાળ્યા નહિ, બીજી તવારીખમાં આ વાત નથી.

નાગોર મોકલ્યા^{૨૯} અને લડાઈ થઈ એમાં કુતુબુદ્દીનનું લશ્કર હાથુ^{૩૦} અને રાણો એ પ્રદેશ લૂંટીને ચિત્તોડ ગયો.

કુતુબુદ્દીનની મેવાડ-ચડાઈ અને મલીક શાખાનની હાર

આ સમાચાર મળ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૫૬માં વેર લેવાના ઇરાદાથી સુલતાન કુતુબુદ્દીને નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી. અમદાવાદનાં પ્રસિદ્ધ ઇમાદુલ્લમુલ્ક મલીક શાખાનને લશ્કર સાથે આગળ મોકલ્યો. રસ્તામાં શિરોહી પાસે ત્યાંનો દેવડા રાજા ખેતા સુલતાનને મળવા આવ્યો અને આખુનો કિલ્લો રાણા કુંભાએ લઈ લીધો છે તે પાછો અપાવવા અરજ કરી. પરંતુ પહાડી મુલકમાં લડવામાં ન ટેવાયેલા મલીક શાખાનને આખુની નીચેના ભાગમાં મોટી ખુવારી સાથે હાર ખાવી પડી.^{૩૦} આ વખતે રાણાકુંભો કુંભમેરના કિલ્લામાં હતો. સુલતાને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો અને છેવટે રાણા કુંભાને હરાવવામાં કે કુંભમેરનો કિલ્લો લેવામાં સુલતાનને સફળતા ન

૨૯. સિકંદરી અને તખ્તકાતે અકબરીમાં આ નામોમાં થોડો ફેર છે. તખ્તકાત ઉપર મુઝબ્બ નામ આપે છે, જ્યારે સિકંદરી રાય અમીચંદ માણેક એવું નામ આપે છે. ઓઝાજી રાય રામચંદ્ર નામ આપી કૌંસમાં અમીચંદ નામ લખે છે. કુતુબુદ્દીનના લશ્કરમાં આ હિંદુ મોટી પદવી ઉપર હશે એ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

૩૦. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૩૧. સિકંદરી પૃ. ૬૨. બન્ને લેખકો આ હાર કબૂલ કરે છે. શિરોહીના દેવડા રાજાના નામ માટે મતભેદ છે. સિકંદરી, ગુ. ભા. કંચદેવ લખે છે. દેવ તે દેવડાનું દૂકું ક્યું હોય એમ લાગે છે. તખ્તકાત ગીતા દેવડા એવું નામ આપે છે, ઓઝાજી ખેતા નામ આપે છે, પણ આ બંધાં નામો ખૂલવાળાં છે એમ પણ કહે છે.

૩૧. રાણાએ નાગોર (નાગપુર)માં મસ્જિદો તોડી, ગાયોને છોડાવીને શહેરને ગાયર ક્યું, ચવનીઓને પકડી, ચવનો પાસેથી દંડ લીધો વગેરે પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો રસમય હોવાથી ઉપર આપ્યા છે. (જુઓ. ગૌ. હી. ઓઝાનો ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ પૃ. ૩૦૨-૩૦૩. ઓઝાજીએ પૃ. ૩૦૧ થી ૩૦૬ માં આ બધી લડાઈઓની ચર્ચા ને વર્ણન કરેલાં છે.)

મળવાથી એ પાછો ગયો. નાગોર રાણાએ લઈ લીધું અને ત્યાંની મસ્જિદો તોડી નાંખી.

શકાધિપાનાં પ્રજતામધસ્તાદદર્શયન્નાગપુરસ્ય માર્ગમ્ ।
 પ્રજ્વાલ્ય પેરોજમશીતિમુખાં નિપાત્ય તજ્જાગપુરં પ્રવીરઃ ॥
 નિપાત્ય દુર્ગં પરિખાં પ્રપૂર્ય ગજાન્ગૃહીત્વા યવનીશ્ચ વધ્વા ।
 અદંઢ્યદ્યો યવનાનન્તાન્ વિઢંબયન્ગુર્જરભૂમિભર્તુઃ ॥
 લક્ષાણિ ચ દ્વાદશયોમતલ્લરમોચયદ્ દુર્યવનાનલેભ્યઃ ॥
 તં ગોચરં નાગપુરં વિધાય ચિરાય યો બ્રહ્મણસાદકાષીત્ ॥
 અગ્રહીદમિતરત્નસચયં કોશતઃ સમસન્ધાનભૂપતેઃ ।
 જાંગલસ્થલમગાહમાહવે કુંભકર્ણધરણીપુરંદરઃ ॥

પેશાવરશીતિમુખ્યાં=ફેશાવરશાહે ખાંધેલી જાંથી મસીદ, નાગપુર=નાગોર પરિખાં પ્રપૂર્ય=ખાઈ પૂરી નાંખી. સમસન્ધાનભૂપતેઃ=સમસન્ધાનની, કુંભકર્ણ=કુંભોરાણો.

ખીજો શ્લોકો જોવાની ઈચ્છા હોય તેમણે ઓગ્રાજનો ઇતિહાસ જોવો. અહીં માત્ર જરૂરી શ્લોકો લીધા છે.

ગૂજરાત માળવાના મેવાડ સાથે લેગા કરાર

માળવાના સુલતાનને મેવાડ સાથે લડાઈઓ થયા કરતી હતી. અને આ બળવાન હિંદુ રાજાનું તેજ ન ખમાવાથી છેવટે માળવાના સુલતાને ગૂજરાતના સુલતાનને મેવાડ ઉપર લેગા ચડાઈ કરવાનું તાજખાન નામના અમીર સાથે કહેવડાવ્યું. ચાંપાનેરમાં રહેતા મુસલમાન રાજ્યો સાથે આ બાબતમાં કરાર થયા અને મેવાડના મુલક ઉપર દક્ષિણ પૂર્વમાંથી માળવાનો સુલતાન અને દક્ષિણ—

૩૨. સિદ્ધદરી, તખઝાત અને ઓગ્રાજ આ ઉલ્લેખ કરે છે. ચાંપાનેરના હિંદુ રાજાએ એની હદમાં આ કરાર કેમ થવા દીધા એ જરા નવાઈ જેવું છે. માળવા અને ગૂજરાતની હદ ઉપર આવેલા રાજાએ ડરથી એમ કયું હશે.

પશ્ચિમમાંથી ગૂજરાતનો સુલતાન ચડાઈ કરે અને જીત્યા પછી મેવાડનું રાજ્ય બંને વચ્ચે વહેંચી લેવું એવા પણુ કરાર થયા. ૩૩આ કરાર પ્રમાણે બંને સુલતાનોએ એક સાથે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ગૂજરાતનો સુલતાન પહેલો પહોંચવાથી રાણા કુંભાએ પહેલું એની સાથે લડવાનું ધાયું. આ લડાઈમાં કાઈ પણુ પક્ષે ખાસ ભારે વિજય મેળવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

રાણા ઉપર ફરી ચડાઈ

આ લડાઈએ પછી ત્રણ માસ પછી જ રાણાએ ફરી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને આ સમાચાર સુલતાનને આપવા મલીક શાખાન રાત્રે મહેલમાં ગયો. ત્યારે સુલતાન દારના નશામાં ચકચૂર હતો. શાખાનના મનમાં હતું કે સુલતાન લશ્કર લઈને આવે છે એમ સાંભળતાં જ રાણા ચડાઈ નહિ કરે. સુલતાનને નશામાં જ પાલખીમાં નાખીને શાખાને લશ્કરનો ડંકો વગાડાવી ફૂચ કરી. ૩૪ અને તૈયારીમાં રસ્તામાં મહીનો ગાળ્યો. આ વખતે રાણા નાગોર ફરી જીતીને ચિતોડ ગયો હતો તેથી કુતુબુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો. વર્ષના અંતે (ઈ. સ. ૧૪૫૮) કુતુબુદ્દીને કુંભલમેર ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરી એમાં પણુ મુલક તારાજ કરવા સિવાય કાંઈ ખાસ પરિણામ ન આવ્યું. ૩૫

મેવાડ સાથેની લડાઈઓનો સાર

આ લડાઈઓનું વર્ણન મુસલમાન તવારીખકારો, સિકંદરી ફિરિસ્તા અને તખકાતે અકબરી વિગતવાર કહે છે, અને દરેક વખતે

૩૩. બંને તવારીખ ગ્રંથોમાં અને ફિરિસ્તામાં આ ઉલ્લેખ છે. પશ્ચિમ દક્ષિણ મેવાડ ગૂજરાતમાં જય અને પૂર્વ દક્ષિણ માળવામાં જય એવી વહેંચણી કરારમાં કરેલી હતી, પણ એ વાત બની નહિ.

૩૪. મિરાતે સિકંદરી ગ્ર. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તખકાતે પણ આ ઉલ્લેખ કરેલો છે, પરંતુ સિકંદરી જેટલું વર્ણન એમાં કરેલું નથી.

૩૫. સિકંદરી ગ્ર. ભા. પૃ. ૬૩-૬૪. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૩.

રાણાએ મુસલમાનોને ખુશી કરી પાછા મોકલ્યા તથા એક વાર તે યૌદ મણ સોનું આપ્યું એવા ઉલ્લેખો કરે છે, ^{૩૬} જ્યારે પંડિત ગૌરી-શંકર ઓઝાજી આ વાત સ્વીકારતા નથી. રાણો હાર્યો નથી એમ એ લખે છે, પરંતુ પ્રશસ્તિ સિવાય ખીજો આધાર એમણે આપ્યો નથી. મુસલમાન તવારીખોનું લખાણ જેમ મુસલમાનોના બળની અતિશયોક્તિ કરે છે તેમ પ્રશસ્તિઓ પણ રાજાઓ માટે અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે આ લડાઈઓમાં શું બનેલું તે સમજવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં એટલું તો સત્ય લાગે છે કે માળવા અને ગૂજરાતના બંને સુલતાનો મળીને પણ રાણાને હરાવી નહોતા શક્યા. દિલ્હી અને ગૂજરાતના સુલતાનો તરફથી રાણાને 'હિંદુ સુરત્રાણ'નું બિરુદ મળ્યું હતું. આ બધું જોતાં મુસલમાન તવારીખકારોમાં અતિશયોક્તિનું પ્રમાણ કાંઈ વધારે હોય એમ જણાય છે. ઉત્તરમાં દિલ્હીનું મુસલમાન રાજ્ય અને દક્ષિણમાં ગૂજરાત માળવાનાં રાજ્યોની વચ્ચે રહેલું મેવાડ મુસલમાનો લઈ નથી શક્યા તે સાથે રાણો ધણો બળવાન છતાં ગૂજરાત કે માળવાના મુલકને કે દિલ્હીને જીતી નથી શક્યો. એણે જે વિજયો કર્યા છે તે રપૂજતાના અને વાગડનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર કરેલા છે. આ ઉપરથી આ બધાં રાજ્યો એ સમયે સરખાં

૩૬. આ વર્ણનોમાં તવારીખકારો અતિશયોક્તિ કરે છે. સિકંદરી કહે છે કે સુલતાને રાણાના મુલકને એટલો તારાજ કર્યો કે હિંદુઓના ધરમાં એક ઢોર રહ્યું નહિ અને અસંખ્ય ગુલામો પકડ્યા. આગળ વળી લખે છે કે રાણાએ સુલતાનની હજાર વાર માફી માંગી ખંડણી આપવા કબૂલ્યું. તબકાત યૌદ મણ સોનાને બદલે ચાર મણ સોનું લખે છે. ઓઝાજી ફિરિસ્તાને આધારે યૌદ મણ લખે છે, પણ એ તો રાણો જ જીત્યો હતો એમ માને છે. તબકાતના લખાણનો સાર એવો નીકળે છે કે લડાઈનું ખાસ પરિણામ આવ્યું નથી અને બંને પાછા ફર્યા એ છે. (પૃ. ૨૩૩) ઓઝાજી 'વીરવિનોદ' નામના ગ્રંથને આધારે લખે છે કે નાગોરના મુસલમાનોએ ફરી ગોવધ સર કર્યાથી આ ફરી લડાઈ થઈ હતી અને એમાં હજારો મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા. ઓઝાજી આ વાત માન્ય રાખે છે. (ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૬)

બળવાળાં હતાં અને લડાઈઓ થવા છતાં કોઈ કોઈને જીતી નથી શક્યું. માત્ર દિલ્હીનું રાજ્ય એ સમયે બહુ બળવાન નહોતું. કુંભવ-
મેરનો કિલ્લો જીતવા સુલતાન કુતુબુદ્દીને ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં
એ એના હાથમાં આવ્યો નથી. તેમ જ રાણો કુંભો પણ આશુની
દક્ષિણે ગૂજરાતની હદમાં પેહો નથી એ અગત્યની વાત છે. બન્ને
પક્ષની ખુવારીઓ પણ ખૂબ થઈ છે એટલું તો તવારીખો ઉપરથી
પણ સમજાય છે.

કુતુબુદ્દીનનું ચારિત્ર્ય

ઈ. સ. ૧૪૫૮માં સુલતાન માંદો પડ્યો અને તા. ૧૮ મી મેના
રોજ (૨૩ રજબ હિ. સ. ૮૬૩) મરણ પામ્યો. સુલતાનને
એની રાણી જે નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી થતી હતી તેણે ઝેર
આપ્યું હતું એવો વહેમ પડવાથી સુલતાનની માએ એ રાણીના
પોતાની દાસીઓ પાસે ટુકડા કરાવી નાંખાવ્યા. ૩૭ આમ આ સુલતાન

૩૭. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૦. તખ્તને અકબરી, પૃ. ૨૩૪-૩૫.
સિકંદરીએ આ હકીકત તારીખે બહાદુરશાહીમાંથી લીધી છે, અને તખ્તના
લેખકે નોંધી તે પણ એ જ આધારે લીધી હશે, પરંતુ સિકંદરીનો લેખક બહા-
દુરશાહીની ઇતિહાસમાન્ય હકીકત સ્વીકારતો નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના મરણ
માટે પણ ખુખારી સૈયદોના ચમત્કારની વાતો લખે છે. સંત શાહઆલમ સાહેબ
સાથે સુલતાને વેર બાંધ્યું હતું એ આગળ જોઈશું. પરંતુ સિકંદરીનો લેખક એ
કારણ મુખ્ય માને છે, એ સંતે આપેલી તલવાર સુલતાનને પોતાને વાગી. કહે
છે કે એક જાંટને મારવા જતાં તલવાર પોતાની જાંટમાં વાગી, કારણ એ જાંટ
નહોતું પણ ફિરિસ્તો હતો. બીજું કારણ એવું આપે છે કે બેગમોને શહેર
ખતાવવા એ શેરીએ શેરીએ ફરવા નીકળ્યો ત્યારે પુરખ જાંટે બહાર ન આવ્યું
એવો હુકમ કર્યો. એવામાં એક પુરખને જોઈ એને તલવાર મારી તે પોતાને
વાગી અને માણસ અદશ્ય થઈ ગયો, આ વાણી કરતાં બહાદુરશાહીના લેખકનું
કારણ ખરું હોઈ શકે. તખ્તના તે જ કારણ માત્ર લખે છે અને માંદગીનું
કારણ પણ લખે છે.

ભરયુવાનીમાં મરણ પામ્યો. એ બહાદુર હતો, પણ દારૂના નશામાં લાન રહેતું નહિ અને ઘણાં કૂર કાર્યો કરતો હતો.^{૩૮} એને એના દાદા અહમદશાહના રોજમાં દફનાવામાં આવ્યો.

સુલતાન દાઉદખાન

સુલતાન કુતબુદ્દીનના મરણ પછી અમીરોએ ગત સુલતાનના કાકા અને અહમદશાહ પહેલાના પુત્ર દાઉદખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો. તવારીખકારો કહે છે કે આ સુલતાને સત્તા પૂરેપૂરી મળ્યા પહેલાં જ હલકી મનોવૃત્તિ બતાવવા માંડી અને ખર્ચમાં અણધટતી કાપકૂપ કરવા માંડી.^{૩૯} ગત સુલતાન સુઝકરશાહની બેગમોનાં ઘરેણાં લઈ લીધાં^{૪૦} અને પોતાના જૂના પાડોશી એક ફરાસને ઇમાદુદ્દુલ્લકનો મોટા ઇલ્કાબ આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી.^{૪૧} સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે દીવાબત્તીના તેલમાં અને કબૂતરોને દાણા નાંખતા તેમાં પણ કરકસર કરવા માંડી.^{૪૨} જ આવાં કારણોથી અમીરોને લાગ્યું કે

૩૮. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૫.

૩૯. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. લા. પૃ. ૭૧-૭૨. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૩૬.

૪૦. આ હકીકત માત્ર સિકંદરીમાં છે, તબકાતમાં નથી.

૪૧. ઉપરમુજબ, પૃ. ૭૧ અને તબકાત પૃ. ૨૩૬. સિકંદરી લખે છે કે ઇમાદુદ્દુલ્લકનો ઇલ્કાબ ધરાવનાર તે વખતે હયાત હતો. ફિરિસ્તા ઇલ્કાબ આપ્યો એમ લખે છે, પણ એ ભૂલ છે. ઉપરની બંને તવારીખોની વાત ખરી છે. કેમ્બ્રિજ ટ્રિસ્ટ્રી માત્ર હલકા માણસોને મોટા ઇલ્કાબ આપ્યા એમ અફ્ફર લખે છે. ફરાસ શબ્દનો તરજૂમો કરનાર બ્રીગ્સ એનો અર્થ ઝાડુ કાઢનાર એવો કૈ છે તે પણ ભૂલ છે. ગૂજરાતમાં ફરાસ લોકોની એક કોમ થઈ છે એ સામાજિક ઇતિહાસમાં મહત્વની વાત છે, એ બતિએ રાજઓના મહેલોની ખટપટમાં મોટા ભાગ લજવેલો છે.

૪૨. આ વાત માત્ર મિરાતે સિકંદરીએ નોંધેલી છે અને એ ગૂજરાતની ખાસિયત હોવાથી ખરી લાગે છે. રાજકીય કરતાં સામાજિક ઇતિહાસ માટે સિકંદરીનો લેખક પોતે ગૂજરાતી અને અમદાવાદનો વતની હોવાથી કેટલીક ઉપયોગી નોંધ કૈ છે.

આ બાદશાહ થવાને લાયક પુરુષ નથી. કબૂતરોને દાણા નાંખવાની ગૂજરાતી પ્રજાની પ્રસિદ્ધ રીત મુસલમાન બાદશાહોએ પણ ચાલુ રાખી હતી એ સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ખૂબ સચક વાત ગણી શકાય.

અમીરોએ આ માણસને બાદશાહીને માટે નાલાયક ગણીને કુતુબુદ્દીનના નાના ભાઈ ફતેહખાનને ગાદી આપવાનો નિર્ણય કરી ઇમાદુદ્દુલ્લખને એને લઈ આવવા મોકલ્યો. ફતેહખાન એ સમયે એની માતા મુગલીખીખી સાથે શાહઆલમ સાહેબને ત્યાં રહેતો હતો. અમીરે માને સમજાવી, પણ ફતેહખાનની વય એ વખતે માત્ર તેર વર્ષની હતી એટલે રાજ્યનો ભાર એ ન ઉપાડી શકે એમ કહી આનાકાની કરી. છેવટે ઇમાદુદ્દુલ્લખ ખૂબ આગ્રહથી એને સમજાવ્યો. ઘોડા ઉપર બેસાડી ભદ્રના મહેલમાં લઈ આવ્યો. ૪૨ અમીરોએ એ વખતે નોખત વગડાવી અને સુલતાન દાઉદખાન એનો અવાજ સાંભળી કારણ જાણ્યા પછી સાબરમતીની બારીમાંથી નાસી ગયો. તવારીખકાર કહે છે કે દાઉદખાન તે પછી શેખ આધન રૂમીને શિષ્ય થઈને જ્ઞાનમાર્ગમાં વળ્યો અને થોડા સમય પછી મરણ પામ્યો. એણે માત્ર સાત જ દિવસ ગાદી ભોગવી. ૪૩

પીરાણાનો સતપંથ

આ પંદરમી સદીની મધ્યમાં ગૂજરાતી હિંદુ-મુસલમાન સમાજના:

૪૨. એક તવારીખ સોહરાબના પુત્ર અલાઉદ્દીને ગત સુલતાનની માને સમજાવવા મોકલ્યો એમ લખે છે, પણ ઇમાદુદ્દુલ્લખ વધારે બધ બેસે છે, એ સર્વત્રેષઃ અમીર હતો, તબક્કાત લખે છે કે એ બાઈ હિંદના સુલતાનની પુત્રી હતી અને મખદૂમ જહાનના મહેલમાં રહેતી હતી, એ ભૂલ છે. સિંધને બદલે હિંદ લખ્યું લાગે છે અને એ શાહઆલમ સાહેબના ઘરમાં રહેતી હતી, તબક્કાત લખે છે કે માએ ચોખ્ખી ના પાડ્યા છતાં અલાઉદ્દી ફતેહખાનને ઘોડા ઉપર નાંખી લઈ આવ્યો.

૪૩. સિકંદરી અને તબક્કાત સાત દિવસ લખે છે, કેરિયજ હિસ્ટ્રી ૨૭ દિવસ લખે છે તે ભૂલ છે. દાઉદખાન નાસી ગયો અને જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાયો એ વાત સિકંદરીએ નોંધી છે.

ઇતિહાસમાં એક અગત્યનો ગણી શકાય એવો બનાવ બન્યો. ઇરાનમાં શિયાપંથી સુસલમાનોનો ઇસ્માઈલિ સંપ્રદાય ચાલતો હતો અને એના સંચાલકો ઇસ્માઈલી ઇમામ કહેવાતા હતા. એમણે તેરમી સદીથી એ સંપ્રદાયનો હિંદમાં પ્રચાર કરવા માંડ્યો હતો અને સિંધમાં ઊંચમાં ચાલું નાંખ્યું હતું. હિંદમાં એ પંથને “સતપંથ” એવું નામ અપાયું હતું. ૪૪ ઊંચમાં એ સંપ્રદાયના મોટા પીર સદર-ઉદ્દીન હતા અને ધાર્મિક પ્રચાર ત્યાંથી કરતા હતા. એમના વંશના પીર હસકખીરઉદ્દીનને ત્યાં ઊંચ ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૫૨ માં ઇમામ-શાહનો જન્મ થયો, અને પિતાના મરણ પછી એ ઇરાન જઈને પોતાના સંપ્રદાયના મુખ્ય સંચાલકોને મળી ગૂજરાત બાજુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પરવાનગી લઈ આવ્યા. ગૂજરાતમાં આવીને અમદાવાદથી નવ માઈલ દૂર આવેલા ગિરમહા ગામમાં પોતાનો નિવાસ કરીને પ્રચાર કરવા માંડ્યો. આ પ્રચારની અસર ગામડાંની અલણુ પ્રજા ઉપર ખૂબ થઈ અને ગૂજરાતમાં ‘પિરાણાના પંથ’ તરીકે આજ સુધી એ સંપ્રદાય મશહૂર છે. ગામડાંની ખેડૂત પ્રજા અને ખાસ કરીને લેઉવા અને કડવા કણખીઓ એ પંથમાં જોડાયા. ગૂજરાતના મોમના અને મતિયા લોકો એ પંથના પ્રચારથી થયા. કહે છે કે ઇમામશાહના ચમત્કારોથી લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા અને સુલતાન મહમૂદ ખેગડાના અમલમાં તે એમની અને એમના ચમત્કારોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી ગઈ. ગિરમહા ગામ પાસે જ્યાં એ વસ્યા ત્યાં પિરાણા નામે એક સ્થળ પ્રસિદ્ધ થયું. પીરાણું સ્થાન એટલે પિરાણા. ઈ. સ. ૧૫૨૦ માં ઇમામશાહ એ જ સ્થળે મરણ

૪૪. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ પંથનું લંબાણથી વર્ણન એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૩૩ થી ૧૪૦ માં કર્યું છે. અહીં ઇતિહાસને લગતી વાત નોંધી સમાજને લગતી આગળ જોઈશું. લોકો ગૂજરાતમાં ઇમામશાહનું આગમન ઈ. સ. ૧૪૬૫માં માને છે, પરંતુ એમનો જન્મ ૧૪૫૨ માં થયો છે.

પામ્યા અને એક વિશાળ રાજ્યમાં એમને દફન કરવામાં આવ્યા. ૪૫

નૂરમુહમ્મદશાહ

એમના પુત્ર નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ. સ. ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા હતા અને પિતાના મરણ પછી સંપ્રદાયની ગાદીએ આવ્યા. એ ઈમામે ગૂજરાતના સતપંથમાં અગત્યના સુધારા કર્યા. દસોંદ અથવા આવકનો દસમો ભાગ જે એમના અનુયાયીઓ પાસેથી ભેગો થતો તે ધરાનની મુખ્ય ગાદીએ મોકલવો બંધ કર્યો. એમના સમયથી ગૂજરાતનો પિરાણાનો પંથ ખીજા ઈસ્માઈલી પંથોથી જુદો પડી ગયો. ૪૬ અહીં એ પંથના સ્થાપકો અને ખાસ વ્યક્તિઓનું વર્ણન કરી સંપ્રદાયની વિશેષતાઓ આગળ સમાજના પ્રકરણમાં વર્ણવીશું. નૂરમુહમ્મદશાહે એમના પંથનો એક ગ્રંથ સિંધી ભાષામાં લખ્યો છે. એનું નામ “સત વેણી જી વેલ” (સાચા ધર્મની વેલ) છે. સંપ્રદાયના અને હિંદુ-મુસલમાન સમાજના ઇતિહાસ માટે એની અગત્ય છે. નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ. સ. ૧૫૩૩-૩૪ માં ગુજરી ગયા એમ એ પંથના ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે. એમને એમના પિતા ઈમામશાહની સાથે એ જ રાજ્યમાં દફનાવવામાં આવ્યા. પિરાણાના મુખ્ય રાજાની પાસે એ પંથની ખીજા મુખ્ય વ્યક્તિઓની દરગાહો પણ છે. નૂરશાહ,

૪૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ. આ ઉપરાંત આ પંથની હકીકત અમદાવાદ ગેઝેટિયર, ગ્રં. ૯ ભાગ-૨ મુસલમાન વસ્તી તેમજ મિરાતે અહમદી-માં આપેલી છે. પરંતુ મિ. ઈવેનોએ મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં આ પંથનો એક અભ્યાસપૂર્ણ ખૂબત્ નિબંધ લખ્યો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમાંથી ઘણી હકીકતો લીધી છે અને તે વિશ્વસનીય ગણી શકાય એવી છે. અહીં પ્રો. કોમિસેરિયેટના ગ્રંથમાંથી સાર લીધો છે.

૪૬. પંથ જુદો પડવાથી ઈરાની સંસ્કૃતિની અસર રહી નહી તેથી પંથને નુકસાન થયું એમ મિ. ઈવેનો માને છે. કોમિસેરિયેટ એમના મતનો મોટો ઉતારો કર્યો છે. આ વિષય સામાજિક ઇતિહાસને લગતો છે તેથી આગળ જોઈએ.

સૂરભાઈ, બાલમુહમ્મદ, બાકીરઅલી વગેરેની દરગાહો ત્યાં છે અને વ્યક્તિઓના ખાસ અનુયાયીઓ મુખ્ય દરગાહ ઉપરાંત એમને ખાસ માને છે. ૪૭

કાકાઓ

આ સંપ્રદાયમાં ગૂજરાતમાં કાકાઓની સંરચા ઊભી થઈ પીર સૈયદોએ વટલાયેલા હિંદુઓના મુખ્ય પુરુષને અનુયાયીઓને અંદર અંદરના ઝઘડા પતવવા માટે તથા ભેટ ઉધરાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા, એમને કાકા કહે છે. કાકાની નિમણૂક પીર કરે ત્યારે એમને જન્મભર અપરિણીત રહેવાનું અને ખાવાનું તથા કપડાં સિવાય કંઈ ન લેવાનું વ્રત લેવું પડે છે. આ કાકાઓની સત્તા વખત જતાં એટલી વધી ગઈ કે પાછળથી એ લોકો ઈમામશાહના વંશજોની સત્તાને ગણકારતા નહિ. એમણે કેટલીક મિલકત પણ ભેગી કરી અને ઈમામોના અંદર અંદરના ઝઘડાઓમાં ખૂબ ભાગ લીધો અને નાણાંની વ્યવસ્થા પણ પોતાના હાથમાં લીધી. ૪૮

આ ઈમામશાહી પંથમાં આઠિયા, સાતિયા, અને પાંચિયા એવા મોટા પંથો વખત જતાં પડી ગયા અને તે દરેક પંથના અનુયાયીઓ પણ થયા, તથા પંથમાં હરીફાઈ વધી. નૂરમુહમ્મદશાહના નાના પુત્ર સૈયદખાને મોટાભાઈથી જીતા પડીને પોતાના અનુયાયીઓને ‘આઠિયા’ કહ્યા, કારણ કે એમાં આઠ જ્ઞાતિઓ ભેગી થઈ હતી. એ પ્રમાણે પાછળથી સાતિયા અને પાંચિયા પણ થયા. જૂના પંથના અનુયાયીઓ પણ ખાસ નામ વગર ચાલુ રહ્યા હતા. આમ ગુજરાતની જ્ઞાતિઓમાં બન્યું છે એવું અહીં પણ બન્યું. આ સતપંથના અનુયાયીઓ મધ્ય ગૂજરાત, ચરોતર અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા ખાનદેશ સુધી છે, અને કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ છે. નવસારીમાં એક સતગુરુ

૪૭. ડૉ. કોમિસેરિયેટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩૬.

૪૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૧૩૭.

નૂરની દરગાહ છે; એ પણ ઈમામશાહના સમકાલીન હતા એમ કહેવાય છે, ૪૯ પણ એમની તારીખ મળી નથી. ઈમામશાહી અનુયાયીઓ ઉપરાંત ખીજી જ્ઞાતિઓ પણ એમને માને છે. આ બધા પંથોનું વિશેષ વર્ણન સમાજના પ્રકરણમાં કરીશું.

ખીખીમીરકી અને ખીખીમુગલી

અહીં સુલતાન મુહમ્મદ અને કુતુબુદ્દીનની રાણીઓ માટે થોડું વર્ણન કરવું ઇષ્ટ છે. સુલતાન મુહમ્મદને ખીજી રાણીઓ ઉપરાંત સિંધના જામ ફિરોઝની પુત્રી મુગલીખીખી નામની રાણી હતી. જામને મુગલીખીખી અને મીરકીખીખી નામે બે પુત્રીઓ હતી. એ બન્ને માટે એણે ગૂજરાતના સુલતાનનું અને સંતશિરોમણી શાહ-આલમ સાહેબનું માથું કરેલું. મુગલીખીખીનું શાહઆલમ સાથે અને મીરકીનું મુહમ્મદશાહ સાથે સગપણ કરવાનું નક્કી કરીને સિંધથી અમીરોને મોકલેલા. મીરકી કરતાં મુગલીખીખી વધારે સ્વરૂપવાન હોવાથી મુહમ્મદશાહે કાંઈક બળ અને કાંઈ પૈસાથી એ અમીરોને સમજાવીને આ સગપણમાં ફેર કરાવ્યો અને મુગલીખીખીને પોતે પરણ્યો. મીરકીનું લગ્ન શાહઆલમ સાથે થયું. શાહઆલમને આ વાત ન રુચી તેથી એમણે પોતાના પિતા સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબ-આલમ સાહેબને ફરિયાદ કરી. એમણે જવાબ દીધો કે “બેટા, ફિકર કરીશ નહિ, બન્ને તારા નસીબમાં જ છે.” આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી મુગલીખીખીને શાહ-આલમ સાહેબને શરણે જવાનો સમય આવ્યો. ગૂજરાત સદતનતનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ ખાદશાહ મહમ્મદ બેગડો, જેનું નામ ફતેહખાન હતું, એ મુહમ્મદશાહનો મુગલીખીખીને થયેલો પુત્ર હતો. સુલતાન કુતુબુદ્દીનને આ વાત પસંદ નહોતી અને ફતેહખાનને પકડી હેરાન કરવાની ઇચ્છા હતી તેથી માતા પુત્ર બન્ને શાહઆલમ સાથે રહેતાં અને

મુગલીબીબી સાથે છેવટે શાહઆલમ સાહેબે લગ્ન કર્યાં. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમને પહેલાંની સગાઈ થઈ તે સમયના પ્રસંગે માદ છતાં પરણવા માટે શિષ્ટાચાર ખાતર ના પાડતા હતા, પરંતુ મુગલી-બીબીએ કહ્યું કે મુહમ્મદશાહ સાથે પોતાની સાદી થઈ તે પહેલાં પોતે મનથી શાહઆલમ સાહેબને વરી ચૂકી હતી અને પિતા સિંધના નામની પણ એ જ ઇચ્છા હતી. આ સાંભળીને શાહઆલમ એની સાથે ફરી સાદી કરવા હા પાડી, અને મુગલીબીબીએ આ સંતપુરુષની પુષ્કળ સેવા જિંદગી ભર કરી એમ તવારીખકાર લખે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એમની બહેન મીરકીબીબીનું અવસાન પહેલું થયેલું ત્યારે સાદી પહેલાં ફતેહખાન સાથે મુગલીબીબી સંતના આશ્રમમાં રહેતી હતી. લોકાપવાદ દૂર કરવાના હેતુથી શાહઆલમે મુગલીબીબીને કહ્યું કે સગાઈના હકથી તમે તમારા બહેનના ધરમાં રહેતાં હતાં; હવે બહેન નથી એટલે અલગ રહેવાની વ્યવસ્થા કરો. આ સાંભળી મુગલીબીબીએ જૂની વાત યાદ આપી ફરી સાદી કરી. મીરકીબીબી એમના પુત્ર શાહબીખનની કબર પાસે આશાવલમાં દફન થઈ, અને મુગલીબીબી માણેકચોકના પ્રસિદ્ધ રાણીના હજીરામાં દફન થઈ. શાહઆલમ પોતાની સાવકી મા મુગલીબીબી સાથે સાદી કરી અને એને તથા સાવકા ભાઈ ફતેહખાનને આશ્રય આપ્યો તે માટે સુલતાન કુતુબદીન ધણો ગુસ્સે થયો અને સંતને હેરાન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, એ બધી વાતોનું ચમત્કારિક વર્ણન મિરાતે સિકંદરી એ કર્યું છે. ૫૦

૫૦. મિરાતે સિકંદરી જ આ વર્ણન અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોની વાત ખૂબ ઝીણી વિગતથી આપે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૩૦ માં થોડી હકીકત લીધી છે, પરંતુ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના અંચના લખાણ ઉપરથી બન્ને બીબીઓની કબરો રાણીના હજીરામાં છે એમ લખે છે. મને એ બૂલ લાગે છે, કારણ મીરકીબીબી શાહબીખનના રોજમાં દટાઈ છે એમ તવારીખકાર કહે છે. મુગલીબીબી પોતાની માતા હોવાથી મહમૂદ એગડાએ રાણીના મુખ્ય હજીરામાં એની કબર કરાવી હોય એ બનવાનું છે.

રાણી રૂપમંજરી

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને પોતાને જે રાણીઓ હતી તેમાં એક નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી હતી અને એના જે ખૂરા હાલ થયા તે આગળ જોઈ ગયા. ખીજ એક રૂપમંજરી નામે રાણી હતી એનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. એ રાણી સ્વરૂપવાન અને હોશિયાર હતી. સિકંદરી લખે છે કે શાહજાદા ફતેહખાનને પકડી લાવવા માટે એને કુતુબુદ્દીને શાહઆલમને ત્યાં મોકલી. ફતેહખાન જુદે જુદે વેશે એમના ઘરમાં રહેતો હતો. રૂપમંજરીએ એને ઓળખી કાંઠયો અને દાસીઓ પાસે ઉપડાવીને લઈ જવા માટે એનો હાથ ખેંચવા માંડ્યો. આ ફરિયાદ શાહઆલમ પાસે ગઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે કાંઈ નહિ, આજ એ ફતેહખાનનો હાથ ખેંચે છે, પણ ભવિષ્યમાં ફતેહખાન એનો હાથ ખેંચશે. આ શબ્દો સાંભળી રૂપમંજરી શરમાઈ ગઈ. સિકંદરી લખે છે કે આ વાણી સત્ય થઈ અને રૂપમંજરી કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી ફતેહખાન-સુલતાન મહમૂદ ખેગડા-ને પરણી. ૫૧

આ રાણી રૂપમંજરી એ કોણ? અમદાવાદમાં આજે ઊભેલી સુંદર ગણાતી જે થોડી મસ્જિદો છે એમાંની એક મિસ્જાપુરમાં આવેલી રાણી રૂપમતીની મસ્જિદને નામે ઓળખાતી મનોહર મસ્જિદની બાંધનાર? બાંધાવનારના નામ જેવી જ મસ્જિદ સુંદર છે. મિરાતે અહમદીમાં રૂપવતી અને રૂપમોહિની એવાં એનાં નામો આપેલાં છે. સિકંદરી રૂપમંજરી નામ આપે છે, પણ એની કબર માણેકચોકમાં મુખ્ય રોજામાં છે એમ લખે છે, જ્યારે રિવાજ મુજબ મસ્જિદની બાજુના જ રોજામાં એની કબર હોવી જોઈએ. રા. મગનલાલ વખતચંદના વર્ણન ઉપરથી ગઈ સદીમાં એની મસ્જિદનું નામ “રૂપમંતજન્મતી” અગર “રૂપમહી” કહેવાતું હતું એમ સમજાય છે.

૫૧. મિરાતે સિકંદરીમાં આ વર્ણન આપેલું છે. મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૬૦૧ થી ૬૦૪ જુઓ. એમાં રૂપમતી માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે.

તવારીખોમાં બીજી કાંઈ આ જાતનાં નામોવાળી બાઈ નથી અને સિકંદરી સિવાય કોઈ પણ તવારીખ કે આધાર એની કબર માણેક-ચોકમાં છે એમ પણ કહેતા નથી, એટલે આ રૂપમંજરી એ જ રૂપમતીની મસ્જિદવાળી રાણી હોવી જોઈએ એમ માનવામાં કાંઈ વાંધો નથી. સ્થાપત્યના વિવેચકોની આ મસ્જિદ અને રાણીની બાબતની ચર્ચા મસ્જિદના વર્ણનમાં આગળ કરીશું, પરંતુ હિંદ બહારની દુનિયાના કલાશોખીનોને જે સુંદર મસ્જિદનું લાકડાનું પ્રતીક કરાવી ચુક્રિયમ માટે લઈ જવાનું મન થાય એવું મનોહર મકાન બંધાવનાર વ્યક્તિ માટે આટલી ઐતિહાસિક નોંધ અહીં કરવાની જરૂર છે. ૫૨ કબર ઉપર અને મસ્જિદના મહેરાબ ઉપરનો લેખ જાખડી જવાથી પત્તો લાગતો નથી. એટલે રાણીની ચોક્કસ હકીકત મળી શકતી નથી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની બેગમ તરીકે, અને એ સુલતાનના સમયમાં બંધાયેલાં સુંદર મકાનોની સરખામણી કરતાં, રાણી રૂપમતી જ એવી મસ્જિદ બંધાવી શકે અને એ જ રૂપમંજરી છે એમ માનવાને કાંઈ વાંધો નથી. ૫૩

મલીક શામાન

સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં ગુજરી ગયેલા પણ જેમના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયમાં થયેલી એવા સંતો વિષે પણ એ સુલતાનના વર્ણનમાં કહી ગયા. હવે આ સમયમાં થયેલા અમીરોમાં આજે પણ જેનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ

૫૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૧ થી ૬૦૪. એમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અકબરની પેઠે એ પૂર્વે અહમદશાહ અને એના વંશજો-એ હિંદુ રાણીઓ પરણવાનું રાખેલું એ સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે.

૫૩. ઉપર મુજબ, પૃ. ૬૦૨-૩. પ્રો. કોમિસરિયંટ પોતાના ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૭માં આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે. આપણે તે આગળ કરીશું, પરંતુ આ રાણી કોણ તે માટે બર્જેસ આદિથી દોરવાઈ એમણે કાંઈ પ્રકાશ પાડ્યો નથી.

છે એવા મલીક શાખાનું દૂંડું વૃત્તાંત જોઈએ. મલીક શાખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયનો સર્વથી મોટો, વજીરની પદવી ઉપર ચડેલો અમીર હતો. એ ડાહ્યો અને રાજદ્વારી કુનેહવાળો હતો. એમ કહેવાય છે કે એના શાંત સ્વભાવને લીધે લોકોને એના અમલથી સંતોષ હતો. કુતુબુદ્દીન પછી મહમૂદ ખેગઝાના સમયમાં એ વૃદ્ધ થયો હતો છતાં ઊંચી પાયરી ઉપર ચડ્યો હતો, અને સુલતાન મહમૂદનો ખૂબ આગ્રહ છતાં ઊંચી પદવી છોડી નિવૃત્ત થયો. વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો એણે એકાંત અને ખુદાની બંદગીમાં પસાર કર્યા હતા. એ લશ્કરનો સેનાપતિ પણ થયો હતો, પણ મેવાડ ઉપરની ચડાઈના વર્ણનમાં જોયું તેમ એ કુશળ લડવૈયો હોય એમ લાગતું નથી અને શિરોહી આગળ એના લશ્કરે ભારે હાર ખાધી હતી. ઈ. સ. ૧૪૬૧ માં નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદની પૂર્વે રખિયાલ ગામ પાસે પોતે બંધાવેલા સુંદર બગીચામાં એનું મરણ થયું. એનો ઉરસ તા. ૨ જી જામાદીઉલ અવલ માસમાં ભરાય છે.^{૫૪}

મલિક શાખાનનો રોજ્જે અને મરિજદ

રખિયાલ ગામ પાસે મલીક શાખાને એક સુંદર તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું અને બગીચો તથા મરિજદ બંધાવી પોતાને માટે રોજ્જે પણ બંધાવ્યો હતો. રોજ્જે આજે પણ સારી હાલતમાં છે. એ રોજ્જેને માટે સુલતાન કુતુબુદ્દીને છ હજી જમીન મલીકને આપેલી તેનું ફરમાન આરસમાં કાતરેલું અરખી શબ્દો મિશ્રિત ફારસી ભાષામાં લખેલું આજે પણ રોજ્જમાં જડેલું મળે છે. એમાં કુતુબુદ્દીનના ઇલકાબો અને શાખાનના પૂરેપૂરા ઇલકાબો લખેલા છે. છ હજી જમીન મહાન અને પ્રસિદ્ધ શહેર અમદાવાદની પાસે આવેલા મોજે રખિયાલમાં રાજનું ખાસ હિત ચાહનાર અને નિમકહલાલ નોકર મલીક શાખાનને

^{૫૪}. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧૬-૧૭ અને પૃ. ૪૩૮—ઉરસ સંત જોવા પુરુષોનો જ થાય છે.

વંશપરંપરા ભોગવટાથી સુલતાને આપી અને તે ભોગવવામાં કોઈએ હરકત કરવી નહિ એવું ફરમાનમાં લખેલું છે. મલીકના ઇલકાબો આ પ્રમાણે છે : મલીક ઉશ્શક, હમાદુદ્દુલ્લહ, અઝીઝુદ્દુલ્લહ, તાજુદ્દુલ્લહ, તે મલીક તુકા સુલતાનનીનો પુત્ર, એમ ફરમાનમાં છે. આ ફરમાનમાં ફેર કરનારને માટે સારું નહિ થાય એવું કુરાન શરીફનું વાક્ય પણ લખેલું છે. ફરમાનની તારીખ જમાદીઉલ અવલની તા. ૨ જી હિ.સ. ૮૫૬ (તા. ૨૧ મે ૧૪૫૨) છે. મલીક શાયાને આ બગીચામાં રોજી અને મસ્જિદ બંધાવેલાં તે ઉપરાંત લખ્તના મેદાનેશાહમાં સહેજ ઉત્તર તરફ સલાપોસ રસ્તામાં પેસતાં કાબી બાજુ એક મસ્જિદ, ઉપરની મસ્જિદની તારીખે જ બંધાવી છે. આ જગ્યાએ ઉપરની મસ્જિદ બંધાવવાનું કારણ સમજાય એવું નથી અને મોટી લાગવગવાળા અમીરોએ મેદાનની શાલાબગડે તોપણ મસ્જિદ બંધાવવાનું ધાર્યું હોય અને બાદશાહોનું એમાં ચાલ્યું ન હોય એમ માની શકાય. આ મસ્જિદ બીજી મસ્જિદો કરતાં જુદી બાંધણીની અને કોઈ હિંદુ મંદિરનો મંડપ ઊભો કર્યો હોય એવી દેખાય છે. એ આજે હજૂરી-શાહની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે. એમાં લેખ છે અને શાયાનના ઇલકાબોમાં ફક્ત હમાદુદ્દુલ્લહ જ લખેલો છે. લેખમાં બીજું બધું એક સરખું છે. મસ્જિદ ખાસ જોવાલાયક ગણાય એવી નથી. ૫૫

બાગેશાયાન અને એનું તળાવ

આજે અમદાવાદમાં રખિયાલ બાજુ નૃસિંહનું મંદિર છે તે ‘મલીક શાયાનના નરસિંહજી’ના નામથી ઓળખાય છે. એણે બંધાવેલો બાગ ભોગલાઈના પહેલા ભાગ સુધી આબાદ હતો, પરંતુ પાછળથી રખિયાલની જગીરમાં બાગની જમીન લેવાઈ ગઈ હતી. તળાવ અષ્ટકોણ આકૃતિનું પથ્થરથી બાંધેલું કાંકરિયાની નાની નકલ હોય એવું હતું અને એનો વિસ્તાર ૩૫ એકર જેટલો હતો. ગઈ સદીમાં એની રિયતિ

વેરાન થઈ ગઈ હતી અને પાણી ન રહેવાથી એમાં આવળિયા ઊગ્યા હતા. સત્તરમી સદીમાં બાગે શાઆન અને તળાવનું વર્ણન યુરોપીય મુસાફરો ઓર્નિથમી અને મેન્ડેલ્સોએ કરેલું છે. એમાં બગીચનાં ઝાડ અને રસ્તાની સુંદરતાનું વર્ણન અને ઠંડકનાં વખાણ કરેલાં છે, અને અમદાવાદ શહેરથી બાગેશાઆન સુધી બન્ને બાજુ ઝાડની ઘટાવાળો છ લીગ લાંબો સુંદર રસ્તો હતો એમ એ મુસાફરો લખે છે. (૧૬૩૮ માં) અમદાવાદની પૂર્વમાં આ એક સુંદર સ્થળ છે અને આજની સરકારને ખર્ચવાના પૈસા મળશે ત્યારે આ તળાવ અને બાગ સુધરાવી ત્યાં ઉપવન જેવું કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. તે થાય તો આજે ધૂળિયા અમદાવાદનું સદ્ભાગ્ય ગણાશે. ૫૬

હોળેકુતુખ અથવા કાંકરિયું તળાવ

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનનું નામ અમર રાખનાર અને પાટણના સહસ્રલિંગ તળાવથી ખીજી પંક્તિનું પણ આજે ગૂજરાતનાં અંગર બાંધેલા તળાવોમાં કહીએ તો હિંદનાં તળાવોમાં ઉત્તમ પંક્તિમાં એસી શકે એવા હોળેકુતુખ અથવા અમદાવાદના શણગારરૂપ કાંકરિયા તળાવનું વર્ણન કરીએ. વાવની પેઠે તળાવો એ પણ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે; અને ગૂજરાતી કારીગરોએ આ સામાન્ય બાંધકામમાં પણ ખૂબ સુંદર કારીગરી વાપરી છે તે આગળ જોઈ ગયા. કાંકરિયું તળાવ એ આજે ગૂજરાતના પાટનગરનું આનંદનું ધામ છે. આજ ચાર સદીઓથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાં આનંદ કર્યો છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને એના પિતાના અમલ દરમ્યાન આ તળાવ બાંધવું શરૂ કરેલું અને ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એ પૂરું થયું. આ તળાવ એક સરખા ચોત્રીસ કોણનું છે અને દરેક બાજુની લંબાઈ ૧૯૦ ફૂટની છે. એનો ઘેરાવો ૨૧૫૩ વાર એટલે આશરે સવા

૫૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૫-૩૬, ૫૮૬, અને ૭૧૬-૧૭.
ગ્રા. કૉમિસેરિયેનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૩.

માઇલનો છે. તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૭૬ એકર થાય છે. એની બધી બાજુએ પથ્થરનાં પગથિયાંથી સારી રીતે બનાવેલી છે, અને વચ્ચે વચ્ચે કિનારા ઉપર બાર થાંભલા ઉપર સુંદર મંડપો બનાવ્યા છે એ તળાવના કિનારાની શોભામાં ખૂબ ઉમેરો કરે છે. તળાવમાં પાણી લાવવાની ગળણી, આગળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં જોયું તેમ, ખૂબ સુંદર કારીગરીવાળી બનાવી છે અને એ ગળણીની બન્ને બાજુ મિનારાની પેઠે સુંદર કોતરણીવાળા ખુરજ કરેલા છે. ગળણી છ ફૂટની જડાઈની અને ત્રણ મોટાં કારુવાળી છે. બધી બાજુએ બાંધેલું આ જાતનું મોટું તળાવ હિંદમાં આ એક જ છે એમ કહેવાય છે. ૫૭ આ તળાવમાં તળાવોના સ્થાપત્યમાં કહેલું બકસ્થલ છે. એમાં એક નાના મહેલ જેવું મકાન સુલતાને બાંધેલું. એની આસપાસ નાનો પણ સુંદર બગીચો કરેલો અને તળાવની એક બાજુથી એ બગીચામાં જવાનો પુલ કરેલો. આ બગીચાનું નામ બાગેતગીના છે. આજે પણ એ નગીનાવાડીને નામે ઓળખાય છે. એક વીંટીમાં જડેલા નંગ જેવું તળાવના ભૂરા પાણીની વચ્ચે સુંદર નંગ હોય એવું આ બાગનું મકાન શોભે છે. બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં તળાવ અને બાગની બરાબત થઈ હતી અને અમદાવાદને ગાજો દેતાં દેતાં પણ આ તળાવમાં ખૂબ આનંદ કરી જહાંગીર બાદશાહે એની તારીફ કરેલી છે. ૫૮ ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફોર્સે તળાવ જોયું ત્યારે એ ઉજ્જડ જેવું થયું હતું. બગીચો દરકાર લીધા વગરનો બગડી ગયો હતો અને પુલનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો. ફોર્સે આ બાગમાં તાડનું ઝાડ જોયેલું જે ખૂબ જીંચું

૫૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૮૬ થી ૫૯૨—અને નગીનાબાગ માટે પૃ. ૨૩૨-૨૦૩. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૭ થી ૧૫૦ માં પણ વર્ણન કરેલું છે.

૫૮. તુઝુફે જહાંગીરીમાં બાદશાહે પોતે કરેલા આનંદની નોંધ લીધી છે. શાહીબાગ બંધાતા પહેલાંની આ નોંધ છે. શાહીબાગ બંધાયા છતાં પણ કાંકરિયું અમદાવાદનું આનંદ ને સહેલગાહનું સુખ્ય સ્થાન જ રહ્યું છે.

વધ્યા પછી એનાં ચાળીસ જેટલાં ડાળાં ફૂટેલાં છે અને તે દરેકને છેડે જૂમખાં જેવાં પાંદડાં છે. ફાળ્સની પેઠે દરેક મુસાફરોએ આવું વૃક્ષ કોઈ સ્થળે જોયું નથી એવું વર્ણન કરેલું છે. મરાઠા સમયમાં આ તળાવની એક વખત મરાઠત થયેલી અને એની છેદલી મરાઠત અંગ્રેજી અમલમાં ઓરેડેલે કરેલી. આજની નગીનાવાડી એ સમયની છે. વચ્ચેનું મકાન પહેલાં કેવું હશે એનો ખ્યાલ એથી આવી શકતો નથી. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખે છે કે આ તળાવ અને નગીનાખાગ તથા એને કિનારે બાંધેલા ઘટામંડળના મહેલો મેં નજરે જોયેલા તે સ્વર્ગના ઉદ્યાન જેવા હતા. પણ આજે (એના સમયમાં) માત્ર તળાવને બાગ છે, પણ મહેલો નાશ પામ્યા છે.

કાંકરિયાની તારીફ

યુરોપીય મુસાફરો આ તળાવનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. ડીલા વાલે (Della Valle) નામનો મુસાફર ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં લખે છે કે “આ તળાવ દુનિયાનું એક સુંદર દ્રશ્ય છે.” ઈ. સ. ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેસ્સોએ આ તળાવનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ એ વર્ણનમાં શાહીખાગ સાથે મેળવી દઈને કાંઈક ગૂંચવાડો કર્યો હોય એમ લાગે છે અને વર્ણન તળાવને બાંધેલનું નથી. ૧૯૬૬ માં મુસાફર થેવેનોટે પણ તળાવની તારીફ કરેલી છે. બાદ-શાહ જહાંગીર પોતાની રાજનીતીમાં લખે છે: “આ સ્થળ ખૂબ આનંદદાયક અને મનોહર છે. મને એ ખૂબ જ ગમ્યું છે.” આ શબ્દો અમદાવાદને નરક-જહાનમાખ્યાદ કહેનારના છે તે ધ્યાનમાં લેવા

૫૯. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૮-૪૯ માં મેન્ડેસ્સોના વર્ણનનો લખો ઉતારો લીધો છે જેનો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. મુસાફરના વર્ણનનો ગોટાળો એ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી.

જેવી વાત છે. બાદશાહી વખતમાં આ તળાવમાં અને એની આસપાસ દીવાની રોશની કરીને રાજપુરુષોએ આનંદ લૂંટેલો છે. બ્રિટિશના સમયમાં રશિયાના ઝાર અમદાવાદ આવેલા ત્યારે કાંકરિયા તળાવમાં રોશની થઈ હતી. ૬૦

કાંકરિયું નામ શાથી ?

આ કાંકરિયા તળાવનું ઐતિહાસિક નામ તો હોજેકુતુખ છે, પરંતુ એ કાંકરિયા નામથી જ મશહૂર છે. એ નામ શાથી પડ્યું એ માટે જુદી જુદી વાતો કહેવામાં આવે છે. એક લોકવાયકા એવી છે કે કર્ણદેવ સોલંકીએ કર્ણાવતી અને કર્ણસાગરની સ્થાપના કરી તે તળાવ કાંકરિયું કહેવાયું. આ દંતકથા ખોટી અને નિરાધાર છે. કર્ણસાગર રુપેણુ નદી વાળીને ઉત્તર ગૂજરાતમાં બાંધેલું અને તે હાલ કર્ણસાગર નામના ગામ પાસે ઉજ્જડ સ્થિતિમાં છે. કાંકરિયાને એ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. ખીજી વાત એમ કહેવાય છે કે એમાં ચૂનો કરવાનો કાંકરો ખૂબ હતો તેથી એ નામ પડ્યું. ત્રીજી વાત એવી છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીને સંત શાહઆલમ સાહેબને તળાવ માટે જમ્યા પસંદ કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે એમણે એ જમ્યા લખોટીએ નાંખીને પસંદ કરેલી તેથી એ નામ પડ્યું. વળી ખીજી વાત એવી છે કે જ્યારે તળાવ ખોદાઈ રહ્યું હતું ત્યારે શાહઆલમ સાહેબ જોવા આવેલા અને એમના પગમાં એક કાંકરો વાગ્યો અને એ ખોલી બહાર કે “આ કેવો કાંકરો” તે ઉપરથી ‘કાંકરિયા’ નામ પડ્યું. આ એકે ખુલાસો બરોબર લાગતો નથી. ચૂનાનો કાંકરો એ જમ્યાએ બહુ હોય એ ખુલાસો કાંઈક ઠીક દેખાય છે. ૬૧

૬૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૬૦. રશિયાના ઝારની હિંદની મુસાફરીનો મોટો અંચ છપાયેલો છે.

૬૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૬૧. ગૂજરાતના ખીજા ભાગોમાં કાંકરાવાળી જમીનને કાંકરિયું કે કાંકરિયા જમીન આજે પણ કહે છે, એટલે કાંકરાવાળી જમીનને લીધે એ નામ પડ્યું એ માનવા જેવું છે.

“ કાંકરિયું ” કહેવાય

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. ગૂજરાતીમાં કાંઈ દેવું કરે તો કહેવત પડી ગઈ છે કે “ કાંકરિયું કર્યું. ” આ કહેવત અમદાવાદની આસપાસના ભાગમાં ખાસ વપરાય છે. દેવાને માટે આ શબ્દ કેમ વપરાયો તે પણ સમજાય તેવું નથી, પરંતુ સુલતાન કુતુબુદ્દીનને મકાનો બાંધવાનો શોખ જ હતો, અને એના દૂંકા રાજ્યકાળના પ્રભાવમાં એણે વધારે મકાનો બાંધાવ્યાં છે જેનું વર્ણન દૂંકામાં કરીયું. એના સમયમાં ગૂજરાતનું સુસલમાન રાજ્ય પણ એના ભાઈ મહમદના સમય જેટલું વધું નહોતું, એટલે આ તળાવ અને બીજાં મકાનો તથા મહેલોમાં ખૂબ ખર્ચ થયું હોય અને તેથી સુલતાનની તિજોરીનું તળિયું દેખાયું હોય. આ કારણથી દેવું થાય તેને “ કાંકરિયું થયું ” એવી લોકાકિત થઈ હોય એ સંભવિત છે.^{૬૨}

ઘટામંડળના મહેલ

સુલતાન કુતુબુદ્દીને કાંકરિયા તળાવના બકસ્યલમાં નગીના બાગની અંદર મહેલ બાંધેલો તે મિજલસ કે સહેલગાહ માટે હોય એટલે નાનો હતો, પણ એણે તળાવની બાજુમાં ઘટામંડળ નામે મહેલો બાંધ્યા એમ તવારીખકાર લખે છે. આ મહેલ, ઉપર જોયું તેમ, સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં નાશ પામ્યા હતા. એટલે ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં થયેલી અવ્યવસ્થામાં એનો નાશ થયો હશે એમ સમજાય છે. ધણીવાર બાદશાહો ભદ્રતા મહેલને બદલે આ મહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરતા. તવારીખનાં વર્ણનો ઉપરથી કાંકરિયું તળાવ અને આ મહેલો એ બધું એક રમણીય મહેલોના સમૂહ જેવું

^{૬૨} અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૬૨ : આ નોંધ સામાજિક ઇતિહાસ મટે કામની છે.

અને વૃક્ષોની ઘટાથી લીલું લાગતું હતું એવું સમજાય છે. તવારીખોમાં આ મહેલોને ઘટામંડળ, ઘાટમંડળ, ખામંદરોળ વગેરે નામ આપેલાં છે. સુધખામંદરોળ નામના ગામ પાસે હોવાથી એને “ખામંદરોળના મહેલો” પણ કહેલા છે. ફારસી તવારીખમાં ખામંદરોળનું કહમધ્રોળ અને ઘટમંડોળ નામ પણ લખ્યું છે. ખામંદરોળ ગ્રામ જાણીતું છે અને એને આજે દાણીલીમડા કહે છે. એટલે ઘટામંડળ એ ખામંદરોળનું ભટ્ટ ૩૫ થઈ એને સંસ્કૃત જેવું બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગે છે. કાંકરિયા પાસે આવેલા દાણીલીમડા ગામ પાસે આ મહેલો હશે એનું આજે તો નામનિશાન નથી. ૬૩

આ સમયનાં બીજા મકાનો

મહેલો અને તળાવ ઉપરાંત મસ્જિદોમાં પણ આ સુલતાનોએ ખૂબ પૈસા ખર્ચ્યા હોય એમ જણાય છે. સરખેજનાં સુંદર મકાનોના સમૂહની શરૂઆત આ સમયમાં થઈ. જે કે આ બે સુલતાનોએ માત્ર શેખ અહમદખટુનો રોજી અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં, પરંતુ એક મનોહર સમૂહ તરીકે સરખેજનાં મકાનોનું મહત્ત્વ આ સમયને બદલે હવે પછી મહમુદ બેગડાના સમયમાં ગણાવું જોઈએ એટલે એ આગળ જોઈશું. એ જ પ્રમાણે સૈયદ ઉસમાનની મસ્જિદ અને વટવાના રોજને પણ આ સમયમાં ગણવામાં આવે છે તે પણ આગળ ચર્ચાસ્થાને જોઈશું. એટલે અહીં કુતુબુદ્દીનનું નામ જે મકાનો સાથે જોડાયેલું હોવા ઉપરાંત બાંધણીની પ્રગતિના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એના જ સમયમાં ગણી શકાય એવાં, અને આજ સુધી

૬૩. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૧-૫૯૨. આ મહેલો મોગલાઈ પહેલાં અમદાવાદમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ બાબત કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સુલ્તાન મુઝફ્ફર બીજાને બદલ કરતાં આ મહેલો વધારે પ્રિય હતા.

અમદાવાદમાં ઊભાં રહેલાં મકાનોનું વર્ણન દૂંકમાં જોઈ શું. ૬૪

કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ

આમાં સૌથી પહેલી અમદાવાદમાં દિલ્હી ચકલામાં આવેલી કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ પહેલી આવી શકે. આ મસ્જિદ મોટી છે અને એની બાંધણી અહમદશાહનાં મકાનો પછી તુરતની અને જાડી તથા આંખને કામળ ન લાગે એવી છે. સર જેન માર્શલ આ મસ્જિદને જીવ વગરની અને ખાસ જોવાનું મન ન થાય એવી ગણે છે. આ મસ્જિદ કુતુબુદ્દીનના પિતા મુહમ્મદશાહના અમલ વખતે બંધાઈ છે, અને એમાં લેખ છે તેમાં બંધાયાની સાલ આફ્ટોબર ૧૪૪૯ આપેલી છે. સુલતાન મુહમ્મદશાહના સમયમાં કોઈ હદલાલ ઉસ્સુલતાનીના પુત્ર નિઝામે બંધાવી એમ લખેલું છે, પરંતુ આ લેખ એ જ મસ્જિદનો છે કે બીજેથી લાવીને નાંખેલો છે એ નક્કી થતું નથી. કુતુબુદ્દીનને નામે આ મસ્જિદ મશહૂર છે એનું કારણ એ સુલતાને પૈસાની મદદ કરી હશે એટલું જ માની શકાય; પરંતુ બાંધણીની દૃષ્ટિએ એના સમયની જ છે એમાં શંકા નથી.

૬૪. આ કારણથી કુતુબુદ્દીન શાહજહાંની પેઠે ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મકાનો બાંધનાર અને મોજ સુલતાન તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો છે. આ બધાં મકાનોના સમૂહને પ્રો. કૉમિસેરિયેટ કુતુબુદ્દીનના સમયમાં વર્ણવે છે એ એક રીતે ઠીક નથી. અહમદ ખટુ અહમદશાહના સમયમાં હતા, પણ મુહમ્મદશાહના સમયમાં માત્ર મરણ પામ્યા અને એમનો શેજો એ સુલતાને બંધાવવા માંડ્યો તે કુતુબુદ્દીને પૂરા કર્યો. પરંતુ સરખેજના સમૂહનું મહત્ત્વ એનાં તળાવ, મહેલ વગેરેની સમગ્રતામાં છે એટલે એ સમૂહને મહમૂદ ખેમડાના સમયમાં વર્ણવી શકાય, એ જ રીતે વટવાના શેજનું વર્ણન એની બાંધણીની દૃષ્ટિએ સહતનતના પાછલા લાગમાં થઈ શકે. વટવાનો હાલ છે તે રોજી કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બંધાયો નથી. કુતુબે આલમ સાહેબ એ સમયમાં મરણ પામ્યા, પણ એમનું જીવન અહમદશાહના સમયમાં ખાસ રીતે હતું.

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૮૮.

સારંગપુરની રાણીની મરિજદ

હવે એવી જ બાંધણીની બીજી મરિજદ સારંગપુર ચકલામાં આવેલી છે અને દિલ્હી ચકલાવાળી ઉપર જોઈ તે મરિજદ કરતાં એનું બાંધકામ ચડિયાતું છે. આ મરિજદમાં લેખ નથી અને આર્કિ-યોલોજિકલ સર્વેના લેખકોમાં એને બંધાવનાર માટે મતભેદ છે- ડૉ. બર્નેસ એની બાંધણી ભારે છે છતાં સુલતાન મુજફ્ફર ખીજના સમયમાં મલીક સારંગે બંધાવી એમ ધારે છે એમાં એમની ભૂલ જ છે. એમ પચાસ વર્ષ ઉપર એને પાછળ મૂકવામાં બાંધણીના ઇતિહાસનો બંધ ખેસતો નથી. મુજફ્ફરના પિતા મહમૂદ બેગડાના સમયની મરિજદોની બાંધણી પણ સાથે એનો મેળ ખેસતો નથી. સારંગપુરની મધ્યમાં બંધાઈ માટે મલીક સારંગની હોય એ તો બર્નેસની ધારણા જણાય છે, પણ તે ભૂલભરેલી છે. આ મરિજદ લોકોમાં રાણી ખીખીની મરિજદને ઝાળખાય છે અને એ વાત પોતે નોંધી છે છતાં એ રાણી ખીખીને ડૉ. બર્નેસ મલીક સારંગની સ્ત્રી કહે છે એ માટે કાંઈ આધાર મળતો નથી. સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયની એની બાંધણી હોવા ઉપરાંત એ સમયમાં બંધાયેલી રાજપુરની મરિજદ અને મોટી જુમા મરિજદની કેટલીક વિગતો આમાં પણ દેખાય છે. એટલે સુલતાન મુહમ્મદશાહ કે કુતુબુદ્દીનના જમાનાની કોઈ માનીતી સ્ત્રી માટે આ મરિજદ બંધાયેલી હોવાનો સંભવ છે.^{૬૬}

રાજપુરની મરિજદ

હવે આ સમયની અને કુતુબુદ્દીનના નામવાળી સર્વથી સુંદર મરિજદ અમદાવાદની પૂર્વમાં આવેલા રાજપુર હીરપુર નામના પરામાં આવેલી છે અને બાંધણીના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં મહત્વની છે. આ મરિજદ ગઈ સદીમાં ખેતરોમાં પડેલી હોવાથી મોટા કલાતત્ત્વ-

૬૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૨ થી ૫૯૪:—બાંધણીના ઇતિહાસમાં ઉપર કહેલી મરિજદ કરતાં આ વધારે મહત્વની છે, આનો ઉલ્લેખ પ્રો. કોમિ-સેરિયેટ કર્યો નથી.

વિવેચયકોની દૃષ્ટિએ ચડી હોય એમ લાગતું નથી, પરંતુ પાછળથી એનાં વર્ણનો મળી આવે છે. અમદાવાદમાં આજે એ “હાલતા મિનારાની મસ્જિદ”ના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ મસ્જિદ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના નામથી અંધાર્ણ હોવાથી એમાં રાજ્યની મસ્જિદોના રિવાજ મુજબ બેમમો માટે મુલુકખાનું બાંધેલું છે, અને લેખમાં એને જુમા મસ્જિદ કહેલી છે, લેખ આ પ્રમાણે છે : “ઉમદા જુમા મસ્જિદ દુનિયાની સ્ત્રી (મખદુમતજહાન) સુલતાન અબુલ મુન્કદર કુતુબુદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન અહમદશાહે (ખીજો) હિ. સ. ૮૫૮ ના રખીલ આખર માસમાં બાંધી (એપ્રિલ ૧૪૫૪)” ૬૭

આમ સુલતાને પોતાને ખર્ચે અંધાર્ણ એટલે એનું નામ આપેલું છે, પરંતુ ખરી રીતે એણે આ સુંદર મસ્જિદ બીજાને માટે અંધાર્ણ કરી છે. ધરિનના ઉરેઝી સૈયદોમાં નામાંકિત એવા સૈયદ ખુદમીર ખીન સૈયદ બડા ખીન સૈયદ યાકૂબની માતાએ આ મસ્જિદ અંધાર્ણ એમ તવારીખકાર કહે છે. સૈયદ ખુદમીર બાર વર્ષના હતા ત્યારે પાટણથી એમના માતા બીબીજી અમદાવાદમાં આવ્યા અને વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ પાસે સૂફી જ્ઞાન મેળવવા પોતાના પુત્રને સોંપ્યો. બીબીજી સંસ્કારી હતાં અને રોજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતાં કે જો મારો પુત્ર જ્ઞાની થાય તો જ જિવાડજો. આ સૈયદ જ્ઞાની તરીકે નામાંકિત થયા અને ઉપર જોયું તે કુતુબુદ્દીનનો વજીર મલીક શાખાન એમનો ભક્ત હતો. મિરાતે અહમદી કહે છે કે મલીક શાખાનના પુત્ર (કે જમાઈ) મલીક ખુશબાશને એમણે સૈયદની તહેનાતમાં રાખેલા. બીબીજીએ એકવાર શાખાન પાસે એમના રખિયાલના બાગની પાસે

૬૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૬૨ થી ૫૬૬ માં વર્ણન કરેલું છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે, પરંતુ ડૉ. બર્નેસ વગેરેને આધારે સૈયદ ખુદમીરની માતાની મસ્જિદ છે એમ માને છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સૈયદ ખુદમીર અને બીબીજીની હકીકત મિરાતે અહમદીની પુર-વણીના સંતોના પ્રકરણ ઉપરથી મેં લીધેલી છે.

પોતાને માટે જમીન માંગેલી ત્યારે મલીક ખુશખાશ પોતાને માટે બંધાવેલો રોજો એમને તથા સૈયદને આપવાની ઇચ્છા બતાવી. કહે છે કે ખીખીજીએ કહ્યું કે “આપણામાંથી જે પહેલું ગુજરી જાય તે એમાં દફન થાય. મલીક ખુશખાશ પહેલા ગુજરી ગયા એટલે ત્યાં દટાયા અને ખીખીજી તથા સૈયદ અસારવા પાસે ખીખીપુરામાં દફન થયાં છે. ખીખીજીએ અસારવા પાસે ખીખીપુર વસાવેલું એમાં હિંદુ-ઓની સારી વસ્તી હતી. રોજમાં વચલી કબરની બાજુમાં આરસની એક મોટી કબર છે એના ઉપર હિ. સ. ૮૬૧ ની સાલ અને ધુલ કદહ, મરણ પામ્યા એમ લખ્યું છે એટલે સૈયદ ખુન્દમીરના મરણ પહેલાં રોજમાં કબરો થઈ હશે એમ જણાય છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને મલીક શાબાનની લાગવગથી મસ્જિદ બંધાવી એમ માનવું પડે. ૬૮ આ રાજપુરની મસ્જિદ અમદાવાદ બહારનાં પરાંઓમાં આવેલી મસ્જિદોમાં મોટી અને સૌથી સુંદર કહી શકાય. એનો એક મિનારો વીજળી પડવાથી પડી ગયો હતો. બન્ને મિનારા સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં જોયું તેમ હાલતા હતા.

ગૂજરાતની હિંદુ મુસલમાન સત્તાઓની સરખામણી

ગૂજરાતના હિંદુ સત્તાના સમયમાં મૂળરાજથી કર્ણદેવ સોલંકી સુધીનો સમય રાજ્યને વધારીને સ્થિર કરવામાં ગયો અને તે માટે કર્ણદેવે પાટણથી કામચલાઉ રાજધાની આશાવલમાં કરેલી એ આગળ જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે મુસલમાન સલ્તનતમાં મુજફ્ફરશાહથી અહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીન સુધીનો સમય રાજ્યને વધારી, બળવા શમાવી, તે સ્થિર કરવામાં ગયો. હિંદુ સમયમાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલનો

૬૮. મલીક ખુશખાશ મલીક શાબાનનો પુત્ર કે જમાઈ એનો ખુલાસો મળતો નથી અને બાદશાહી મસ્જિદની બાંધણીની આ મસ્જિદ ખુશખાશ કેમ બંધાવી એનો ખુલાસો તવારીખમાંથી મળતો નથી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વિષયોનો હકીકત કર્યો નથી.

સમય મધ્યાહ્ન જેવો હતો અને દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી. સસ્તનતમાં કુતુબુદ્દીન પછી મહમૂદ બેગડો અને તેનો પુત્ર મુઝફ્ફર ખાન તથા કાંઈક બહાદુરશાહના અમલ સુધી દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી અને રાજ્યની હદ પણ ગૂજરાતની સામાન્ય સરહદ કરતાં વધી, એટલે એ સમય સસ્તનતનો મધ્યાહ્ન હતો. કુમારપાલ પછી જેમ ધીમે ધીમે પડતી થઈ તેમ બહાદુરશાહના અમલના પાછલા ભાગમાં શરૂ થયેલી પડતી સસ્તનતના અંત સુધી ચાલી. કર્ણુદેવ વાઘેલાની પેઠે છેલ્લો સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો રખડીને મરણ પામ્યો. અલ્લાઉદ્દીનની સામે કર્ણુદેવની પેઠે જ લાંબા સમય સુધી એણે અકબરની સામે લડાઈઓ કરી. બન્નેનું નસીબ સરખું હતું સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સાધુપુરુષોનું રાજદરબારમાં જેવું માન હતું તેવું જ ગૂજરાત સસ્તનતમાં ખુબારી સૈયદોનું માન હતું, અને શાહઆલમ સાહેબનું માન મહમૂદ બેગડાના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધરાજ કુમારપાલની પાસે હતું એવું જ માન હતું. આમ બળ, લડાઈઓ, સમૃદ્ધિ, ચડતી અને પડતી, સંત સમાગમ અને ધર્મ એ બધામાં આ હિંદુ મુસલમાન મહાસત્તાઓનું સામ્ય હતું. ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં હિંદુ ને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે અન્ય વિધર્મીઓ—મુસલમાન પારસી વગેરેને કાંઈ પણ હેરાનગતિ થઈ નથી, જ્યારે મુસલમાન સત્તામાં ઇસ્લામને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે હિંદુ અને જૈન ધર્મને હેરાનગતિ થઈ, અને પરિણામે સુંદર મંદિરોથી ઊભરાતો દેશ ધાર્મિક મક્કાનોની બાબતમાં અરધો ઉજ્જડ જેવો થયો. જે કાંઈ રહ્યું તે સત્તાધારીઓને પૈસા કે બીજી રીતે ખુશ રાખીને જ રહ્યું. આ બાબતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મનાં મક્કાનો કરતાં જૈન કોમનાં મક્કાનો, એ લોકો વધારે સમૃદ્ધ હોવાથી, વધારે પ્રમાણમાં ટકી રહ્યાં એમ જણાય છે.

આ બન્ને સમયોમાં સામાન્ય જનસમુદાયની શી સ્થિતિ હતી તે જણવાનાં ખાસ સાધનો નથી. છૂટાછવાયા સાહિત્યના ઉદ્ભવો

ઉપરથી માત્ર તારવણી કરવી પડે. પરંતુ આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર વેપાર છે અને એ પ્રવૃત્તિ આ બંને સત્તાઓમાં ચાલુ રહી હતી એટલા ઉપરથી સામાન્ય લોકમાં ખાસ મોટા ઉત્પાતો નહિ થયા હોય એમ લાગે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું સામાજિક પ્રકરણોમાં સવિસ્તર વર્ણન કરીશું. ગૂજરાતની મુસલમાન સદતતના આદર્શો, એક મુઝફ્ફર બીજાના અપવાદ સિવાય, અલગ જોવા જ હતા, અને બીજા રાજ્યો કે મોગલાઈની પેઠે મોટા કવિઓએ એમના દરબાર સેવ્યા હોય એમ જણાતું નથી. મુસલમાન સમાજના નેતાઓ ધાર્મિક બાબતો અને લશ્કર તથા અમીરીમાં મગ્ન હતા. હિંદુ સમાજના લોકો વેપાર અને ખેતીમાં હતા. બ્રાહ્મણોએ પોતાનું જીવન સંકુચિત કરી આચારવિચાર જળવવામાં બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી, એટલે સાહિત્ય-વૃદ્ધિમાં મન ઓછું રહ્યું. જૈનોએ પૈસાથી વિદ્યાસંસ્કાર પોષ્યા. વસંતવિલાસ જેવું શૃંગારનું સચિત્ર કાવ્ય આ સમયમાં રચાયું. ૬૯ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જૈન અને હિંદુઓની પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યના ખાસ પ્રકરણમાં જોઈશું. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યના જેટલું જ મહત્ત્વનું સ્થાન સાહિત્યનું છે. જો કે ગૂજરાતી સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વેપાર હોઈ સાહિત્યને અગ્રસ્થાન મળ્યું નથી. માત્ર પૈસાથી ઉત્તેજન મળ્યું છે.

૬૯. મુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના રાજ્યકાલમાં લખાયેલું આ કાવ્ય સચિત્ર છે અને સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે અને પછીથી પ્રો. કાંતિલાલ બ. બ્યાસે એનું સંપાદન કર્યું છે. સાહિત્ય અને ચિત્રકલાનાં પ્રકરણોમાં એનું ઓગ્ધ વર્ણન કરીશું.

પ્રકરણ ૨૫ મું

નસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો)—મશહૂર-ખેગડા

ગૂજરાતની મુસલમાન સદતનતનો સુવર્ણયુગ

એનાં સિદ્ધિઓ અને ચારિત્ર્ય

સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો નાનો ભાઈ અને મુહમ્મદશાહનો પુત્ર ફતેહખાન નસીરુદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરીને માત્ર તેર વર્ષ એ માસ અને ત્રણ દિવસની નાની કિશોરાવસ્થામાં ગૂજરાતની ગાદીએ આવ્યો. તે ઈ. સ. ૧૪૫૮ ના મે માસની ૨૫ મી તારીખે તખ્તનશીન થયો, અને ૫૪ વર્ષ સુધી—અઠધી સદી સુધી—નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કર્યું, અને ગૂજરાત સદતનતની આબાદીએ એક સરખી પ્રગતિ કરી. હિંદુ રાજાઓની સરખામણીમાં એને મુસલમાનોનો સિદ્ધરાજ કહે છે.^૧ અને કેટલાક મોગલાઈની સરખામણીમાં એને અકબર જેવો કહે છે. વિજયો મેળવવામાં કદાચ એ સરખામણી ખરી હશે, પરંતુ એ બંને મહાન રાજાઓએ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને મોટું મન બતાવ્યું હતું તે મહમૂદ બતાવી શક્યો નહિ, અને વિદ્યાસંસ્કારની અભિવૃદ્ધિમાં એ બે રાજાઓ જેટલો એને રસ હોય એવું તવારીખો ઉપરથી જણાતું નથી. મહમૂદ અને અકબર બંને અભણ હતા, પરંતુ અકબરે વિદ્યાસંસ્કારને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઈસ્લામને મહમૂદના રાજ્યમાં સારું ઉત્તેજન મળ્યું છે એ ખરું છે અને તે પણ ધર્મના ચુસ્ત રિવાજો પ્રમાણે, પરંતુ ફારસી કે અરબીના કોઈ વિખ્યાત પંડિતો એના દરબારમાં થયા હોય કે

૧. સિદ્ધરાજની પેઠે એના ચારિત્ર્ય માટે વિચિત્ર વાતો યોજાઈ છે, અને મકાનોનાં બાંધકામ માટે પણ બંને સરખા મશહૂર છે; પરંતુ સિદ્ધરાજ ધર્માધ નહોતો : એણે મુસ્લિમોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ન્યાય કર્યો છે.

તેમણે તેવા કોઈ ચિરંજીવ ગ્રંથો મૂક્યા હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ચુસ્ત ધાર્મિક દષ્ટિએ વિદ્વાન કહી શકાય એવા પુરુષો સંતો તથા દરવીશો એના રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયા છે.

અમીરોની ખટપટ

સુલતાન મહમૂદને નાની ઉંમરમાં ગાદીએ આવતાંની સાથે જ એક ભારે મુશ્કેલી આવી. એ વખતે ગત સુલતાનનો વઝીર મલીક શાખાન જ પ્રધાન હતો.^૨ એની સામે રાજ્યના ચાર મોટા અમીરોને વેર હતું એટલે એમણે સુલતાનને શાખાનની વિરુદ્ધ ચડાવ્યો, અને કહ્યું કે શાખાનની દાનત પોતાના દુત્ર શાહબુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડવાની છે. સુલતાને આ વાત પહેલાં માની અને એ અમીરોને શાખાનને પકડી કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અમીરોએ એને પકડીને બેડી નાંખીને ભદ્રના દરવાજાના ઉપરના માળમાં કેદ કરીને પોતાના પહેરેગીરો મૂક્યા.^૩ આમ બન્યા પછી રાત્રે હાથી-ખાનાનો ઉપરી અખ્દુલ્લા જે સુલતાનને વફાદાર હતો તે સુલતાન પાસે આવ્યો અને ખરી વાતની ખબર આપી કહ્યું કે આ અમીરોએ સુલતાનના કાકા હખીયખાનને નામનો સુલતાન બનાવવા પોતાના ઘરમાં રાખી મૂક્યો છે અને બળવો કરી સત્તા લેવા માંગે છે. આ બનાવથી રાજ્યના મોટા અમીરો જે શાખાનના મિત્રો હતા તે દેશ છોડીને જવા ધારે છે. સુલતાન મુંઝાયો અને પોતાની મા સાથે આ

૨. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૭૪ (ગ. ભા.), તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૮.

૩. સિકંદરી, પૃ. ૭૪ ૭૫. તખકાત પૃ. ૨૩૮-૩૯. શાખાન જેવા વૃદ્ધ અને મુખ્ય વજીરને હાથપગ ને ગળામાં બેડી ને સાંકળ નાંખી એમ તવારીખ લખે છે.

૪. સિકંદરી હખીયખાન લખે છે અને તખકાત તથા ફિરિસ્તા હસનખાન લખે છે. આ બળવાના આખાથે વર્ણનમાં બધી તવારીખોમાં ખાસ ફેર નથી. માત્ર નામ અને ઝીણી વિગતોમાં કોઈક ફેર છે. પ્રો. કોમિન્ આ બધાં નામોની વિગતમાં ઊતર્યા નથી. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીએ હસનખાન નામ લખ્યું છે.

આખતની મસલત કરી.^૫ અબ્દુલ્લાએ પણ બધી વાત માને કહી. સુલતાને પોતાના ખાસ મિત્રો જેવા અમીરો, હાજ મલીક, મલીક કાલુ, અને મલીક ઇસાનીની સલાહ પણ લીધી^૬ અને ઇમાદુલ્મુલ્ક શાખાનને છોડવાનો નિર્ણય કર્યો, અને સરકુલમુલ્કને શાખાનને કેદ માંથી બહાર લાવવાનો હુકમ કર્યો. પરંતુ બળવાખોર અમીરોના પહેરે-ગીરોએ એને છોડ્યો નહિ. આ સાંભળીને સુલતાન પોતે ભદ્રના કિલ્લા ઉપર ચડ્યો અને મોટા ઘાંટો કાઢીને બોલ્યો કે “ શાખાનને બહાર લાવો. એટલે હું એ હરામખોરને સજા કરું.” આ શબ્દો સાંભળીને ચોકીદારોએ એને બહાર કાઢ્યો. સુલતાને એની બેડીઓ કાઢી નંખાવી એટલે ચોકીદારોએ નાસીને એ વાત અમીરોને કહી અને કેટલાક સુલતાનને શરણે આવ્યા.

બળવો સમાવી દીધો

ખીજે દિવસે સવારે સુલતાને ભદ્રમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે અમીરો

૫. સુલતાનની મા બીબીમુગલી ગત સુલતાનની અને પછી શાહઆલમની ખેગમ હોવાથી રાજ્યની ખટખટથી બળીતી હતી.

૬. હાજ મલીક અમદાવાદમાં ઉત્તરમાં હાજપુર વસાવનાર અને કાલુ મલીક કાલુપુર વસાવનાર જે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. મલીક ઈસાનું નામ તખ્ત-કાત ઐનુલ્લેહન લખે છે અને સિકંદરી બીજી જગ્યાએ ઇમાદુલ્મુલ્ક અસસ લખે છે. આ અમીર અમદાવાદ અને વટવાની વચ્ચે આવેલા ઈસનપુર અને તેની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જિદને માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૭. સુલતાનની ઉંમર જોતાં આ કુશળતા અને હિંમત માટે તવારીખોના તરજૂમા કરનાર વિદ્વાનો ચર્ચા કરે છે. તખ્તકાતના પૃ. ૨૪૦ ની નોંધ ૧ જુઓ. એમાં કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીની ટીકા ખરી લાગે છે. એ લખે છે કે ઉમ્મર જોતાં સુલતાને બળવાખોરોનું પ્રથમ માન્યું હોય અને પછી મા અને બીજા વિશ્વાસુઓની સલાહથી ઉપર મુજબ હિંમત બતાવી હોય.

૮. સિકંદરી સૌ સૌને ઘેર ગયા એમ લખે છે, બીજી તવારીખો શરણે આવ્યા એમ લખે છે.

લશ્કર લઈ લડવાના ધરાદાથી આવ્યા. સુલતાને હાથીઓ તૈયાર કરાવ્યા. થોડા અમીરો ને જે માણસો હતાં તેમને લઈને બહાર નીકળ્યો અને ત્રણ દરવાજામાંથી બહાર નીકળી હાથીઓના હુમલાથી નાસતા અમીરોની પાછળ પડ્યો. અમીરો શહેરની ગલીઓ તરફ નાઠા અને છેવટે હારીને શહેર છોડીને નાસી ગયા. બળવાખોર અમીરોમાંથી હિસામુદ્દુલ્લહ પાટણ પોતાનો બાઈ કાટવાલ હતો તેની પાસે નાઠો; ખીજો કબીરુદ્દીન અઝઢુદ્દુલ્લહ સાબરકાંઠાના ગરાસિયા પાસે ગયો. ત્યાં એક રજપૂતને એણે મારી નાંખેલો એના બાઈએ એનું ખૂન કર્યું, અને એનું માથું સુલતાનને ભેટ મોકલ્યું તે દરવાજા ઉપર લટકાવવામાં આવ્યું.^૯ ત્રીજો યુરહાનુદ્દુલ્લહ ખૂબ જડો હતો તે દોડી શકતો નહોતો. એ સરખેજ જતાં ક્તેહપુર પાસે સંતાઈ રહેલો પકડાયો અને એને હાથીના પગ તળે મારી નાંખવામાં આવ્યો.^{૧૦} ચોથા સફીઉદ્દુલ્લહને દીવ મોકલી કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો, પણ એ શાખાનનો મિત્ર હોવાથી પાછળથી છૂટી ગયો. આમ નાની ઉંમરમાં મહમૂદે અસાધારણ હિંમત અને ચાલાકી બતાવી બળવો શમાવી દીધો.^{૧૧} આ બનાવ પછી સુલતાનને ધરઆંગણે કોઈ મોટી મુશ્કેલી આવી નથી. હવે પછીનાં વર્ષોં એણે બહાર લડાઈઓ કરવામાં ગાળ્યાં. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. અહીં સુલતાનના અડધી સદીના રાજ્યકાલમાં દેશની ચડતી થઈ અને આબાદી વધી તે જોઈએ. મલીક શાખાન આ પછી નિવૃત્ત થયો.

૯. સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૭૬.

૧૦. સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૭૬-૭૭, આ વર્ણન ક્યાં પછી સિકંદરી ખીજા અમીરોને નવા ઈલકાઓ આપવાનું વર્ણન કરે છે. (પૃ. ૭૭). એમાં મલીક સારંગને મુખલીસુલ્લુલ્લહ, ઈસાને નિઝામુલ્લુલ્લહ, અને કાલુને ઇમાદુલ્લુલ્લહને ઈલકાળ આપ્યા અને સારંગને વઘારામાં કિવામુલ્લુલ્લહનો આપ્યો.

૧૧. ઉપર મુજબ, પૃ. ૮૦-૮૧ અને ૮૬.

લશ્કર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાતનું લશ્કર ખૂબ બળવાન હતું અને કુતુબુદ્દીનના સમય કરતાં બેવડું મોટું હતું. લશ્કરના સિપાઈઓને સંતુષ્ટ રાખવામાં સુલતાન ખૂબ જ કાળજી રાખતો. કાઈ અમીર કે સિપાઈ લડાઈમાં મરી જાય તો એની જગીર કે મિલકત એને છોકરો હોય તો તેને તુરત મળતી અને છોકરો ન હોય તો છોકરીને અરધી મળતી. છોકરી પણ ન હોય તો એનાં સગાંને ભરણપોષણ મળતું. આ કારણથી લશ્કરી નોકરી કરનારાઓમાં ભવિષ્ય માટે ચિંતા નહોતી અને સંતોષ હતો. સુલતાને લશ્કરી ધીરધાર માટે એક બેંક જેવું ખાતું રાખ્યું હતું અને લશ્કરના સિપાઈને વ્યાજે પૈસા લેવાની મનાઈ કરી હતી. મહેસૂલનો અમુક ભાગ લશ્કરી ધીરધાર માટે અલગ રાખી, ધીરેલી રકમ વસૂલ કરવા માટે પણ કાયદા કર્યા હતા. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે “આ કારણથી વ્યાજખોરિયા લોકો સંકટમાં આવી પડ્યા, અને લોકો તેમને કૂતરા જેવા ગણવા લાગ્યા. સુલતાન વારંવાર કહેતો કે જો મુસલમાન વ્યાજે પૈસા લે તો તેમનાથી ધર્મસંગ્રામ કેવી રીતે લડી શકાય ? આ કારણથી પરમેશ્વર એમને હંમેશાં વિજય આપતો.”^{૧૧} સિકંદરી આગળ લખે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને દ્વારકા જત્યા પછી સુલતાન અમદાવાદ આવતાં પહેલાં સરખેજમાં ત્રણ દિવસ રોકાયો અને લડાઈમાં મરણ પામેલાઓનાં સગાં અને વિધવાઓને બોલાવીને ખૂબ આશ્વાસન આપતાં એનું હૃદય શોકથી ભરાઈ ગયું ને આંખમાં આંસુ આવ્યાં. ખીજા અમીરોએ એવો શોક ન કરવા સુલતાનને વિનંતી કરી ત્યારે એ બોલ્યો કે “લડાઈમાંથી પોતે સહીસલામત આવ્યો અને જેમણે પોતાનાં વહાલાં સગાં ખોયાં અને જેમણે પોતાનાં પતિ ખોયા એવી વિધવાઓને એ પોતે ન મળે તો એ રાજ્ય કેવો માણસાઈથી હીન કહેવાય ?” અમદાવાદનો કાજ નજમુદ્દીન સુલતાનને મુખારકમાદી આપવા આવ્યો. ત્યારે એણે કાજને કહ્યું કે

“મને તો ઠીક પણ જોમના છોકરા કે ભાઈઓના જીવ મયા તેમનું શું? જો આ પાંચ વર્ષ બધા ઘેર જ રહ્યા હોત તો વસ્તી કેટલી વધત!”^{૧૨} લશ્કરીઓને માટે આવી હમદર્દી બતાવનાર રાજનું લશ્કર સારું હોય એમાં શંકા નથી. સિકંદરી આગળ એમ પણ લખે છે કે જ્યારે સુલતાન મહમૂદ દક્ષિણના નિઝામશાહની મદદે શુરહાનપુર તરફ મોકલે લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એવું સુસજ્જ લશ્કર એ સમયના કોઈ પણ બાદશાહ પાસે નહોતું. સુલતાને પોતાના ખીસાખર્ચાના અને પૂર્વના સુલતાનોએ સંગ્રહ કરેલા ખજાનાનો મોટો ભાગ લશ્કરને ધનામો આપવામાં ખરચી નાંખ્યો. લશ્કરની આ બધી વિગતો મુસલમાન તવારીખકારો આપે છે, પરંતુ એમાં હિંદુ સિપાઈઓની સ્થિતિ શી હતી તે માટે સ્પષ્ટ લખેલું નથી. અકબરના સમયની પેઠે મોટા હિંદુઓનાં નામ ભાગ્યે જ જણાય છે. પરંતુ જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી હિંદુઓ લશ્કરમાં સામાન્ય નાની નોકરીઓ ઉપર તો નિમાતા અને કોઈ વાર હિંદુ અધિકારીઓનાં નામ પણ મળે છે, પરંતુ એમના ઉપરી તો મુસલમાન જ રહેતા. સલ્તનતના તવારીખકારો અકબરના તવારીખલેખકો જેટલા આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી.

આત્માદી અને વ્યવસ્થા

તવારીખકાર કહે છે કે આ સુલતાનના સમયમાં “ગૂજરાત દેશને નવી તેજ આવી. એવી તેજ કોઈ પણ દિવસ આવી નથી.” સિપાઈની સ્થિતિ સારી હતી અને રૈયતને કોઈ જતનો ઉપદ્રવ નહોતો. સાધુ સંતો સ્થિર ચિત્તથી પ્રાર્થનામાં મશગૂલ રહેતા, વેપારી-

૧૨. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૦. છોકરાઓને બાપની મનસખ પણ આપી આમાં એમ લખે છે. સિકંદરી આ બાબતમાં એક કવિતા લખે છે:—“તું જો બીજા માણસના દુઃખથી ગમગીન ન થાય તો તને મનુષ્ય નામ આપણું લાઝમ નથી.”

ઓ પોતાના નફાથી ખુશહાલ હતા, દેશમાં સહીસલામતી હતી. તથા ચોરોનો ભય નહોતો. વેપારીઓના રસ્તા ભય વગરના હતા અને લૂંટારાઓનો ભય નાબૂદ કરવા માટે રસ્તાઓમાં સહીસલામતીનાં પગલાં લીધેલાં હતાં. પ્રવાસીઓ માટે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી, તથા પાઠશાળાઓ-મદ્રેસા અને મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી. મોટા ગુનાહ સિવાય કોઈની જગીર પાછી લઈ લેવામાં આવતી નહિ, સરકારનું મહેસૂલ જે ઠરાવેલું હોય તે જ લેવામાં આવતું. સુલતાન પોતે સાધુઓનો શિષ્ય હતો એટલે સંતોની જગીરોમાં તે વધારો કરતો હતો.^{૧૩} એમ કહેવાય છે કે એક અમીર મરણ પામ્યો ત્યારે એનો છોકરો જગીરને લાયક નહોતો. અમીરોએ એને જગીર ન આપવાની સલાહ આપી કહ્યું કે એ પદવીને લાયક નથી. ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે “એને જગીર આપીશું તો એને માથે પડેલી જોખમદારી એને પદવીને લાયક બનાવશે.”^{૧૪} સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ ખીજને ઈજા કરવાની શક્તિ ધરાવતો નહિ. સિકંદરીનો લેખક એ માટે એક ખેત આ પ્રમાણે કહે છે : “જુલમ-ગારોમાં તારા રોડને લીધે એવી તો બીક પેસી ગઈ છે કે એક કબૂતર પર પણ કોઈ બાજ પક્ષી છોડી શકતું નથી.”^{૧૫} મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે એના સમયમાં અનાજ કદી મોંઘું થયું નથી અને સોંધવારી હંમેશ રહી છે.

૧૩. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૮

૧૪. ઉપર : મુજબ, પૃ. ૭૮, ડો. ખર્ડે ઈ. સ. ૧૮૪૬ માં મિરાતે અહમદીના ભાષાંતર રૂપે ગુજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. એમાં મહમૂદના આ વાક્ય ઉપર લખે છે કે : This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust,” એ સમયમાં (ગઈ સદીની મધ્યમાં) બ્રિટિશોને માટે આ લખવું એ નોંધપાત્ર ગણાય.

૧૫. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૯.

ન્યાય

સુલતાનના ન્યાય માટે પણ તવારીખકાર એવી જ તારીફ કરે છે. એ લખે છે કે “નાના મોટા વર્ગના માણસો એકમતે કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ જેવો ન્યાયી પાદશાહ ગૂજરાતમાં એના પહેલાં કે પછી કોઈ થયો નથી. સિકંદરી લખે છે કે એકવાર બહાઉદ્દીન નામના લશ્કરી અમલદાર બીજા એકનું ખૂન કરીને નાસી ગયો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે પોતાના લશ્કરના બે માણસોને ઊભા કરી પોતે ગુનો કર્યો છે એમ કબૂલ કરાવ્યું અને પાછળથી બહાઉદ્દીન લાગવગ વાપરી એમને છોડાવશે આશા આપી. સુલતાને એ બંનેને મારી નંખાવ્યા. જ્યારે થોડા દિવસ પછી ખરી વાતની ખબર પડી ત્યારે સુલતાને બહાઉદ્દીન વગવાળો હોવા છતાં એને પણ મારી નંખાવ્યો. તવારીખકાર કહે છે કે “આ શિક્ષા થયા પછી સુલતાનના રાજ્યમાં બીજું નાહક ખૂન થયું નથી.” તવારીખોના આ કથનને સુલતાનના સમયના હિંદુ દસ્તાવેજો પણ ટેકા આપે છે અને પાદશાહને લગાડેલાં વિશેષણોમાં એને અન્યાય વૃક્ષોન્મૂલનમત્તદ્વિર, અન્યાયાન્ધકાર માર્તેન્દ્ર, ન્યાયૈક નિજમંદિર, કહ્યો છે. દસ્તાવેજમાં રાજ્યકર્તાને એવાં વિશેષણો લાગે એમાં જો કે નવાઈ જેવું નથી. દસ્તાવેજ અને પ્રશસ્તિઓ એ બાબતમાં લગભગ સરખાં જ ગણી શકાય. પરંતુ આ એક જ દસ્તાવેજમાં બીજાં વિશેષણોની સાથે ન્યાયને લગતાં એક સાથે આટલાં વિશેષણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં ગણીએ તો વાંધો નહિ. ગૂજરાત સદતનતના બીજા સુલતાનોના દસ્તાવેજોમાં આટલાં ન્યાય માટેનાં વિશેષણો દેખાતાં નથી એ મહમૂદના ચારિત્ર્યનું એક ખાસ લક્ષણ ગણી શકાય.^{૧૬}

૧૬. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૭૮-૭૯ અને ૯૦, જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, એમાં મહમૂદના ચારિત્ર્યના વર્ણનમાં આ દસ્તાવેજના ઉલ્લેખો આપેલા છે. પૃ. ૭૦૭.

લોકસ્થિતિ

દેશની આબાદી માટે સુલતાન ખાસ કાળજી રાખતો. એ બહારનીકળતો ત્યારે શહેર કે કસબામાં કોઈની દુકાન કે ઘર ખાલી દેખતો તો ત્યાંના અધિકારીઓને બોલાવી તેનું કારણ પૂછતો, અને એ માણસને કોઈ વાતની જરૂર હોય તો તે પૂરી પાડવા હુકમ કરતો. સિકંદર લખે છે કે “કુરાને શરીફની આયત છે કે જે દાખલ થાય છે તે સહીસલામત છે” એ પ્રમાણે ગુજરાતની સ્થિતિ છે, ૧૭ એટલે કે ગૂજરાતના લોકો સુખી છે. આ કથન જોતાં હિંદુ મુસલમાન પ્રજા સુખી હોવી જોઈએ. અમદાવાદના લોકોમાં એવું કહેવાતું કે મુસલમાન સસ્તનતના સમયમાં હિંદુ લોકો પરાંમાં રહી શકતા, શહેરમાં એમને રહેવા દેવામાં આવતા નહિ. આ કથન દસ્તાવેજમાં હિંદુનાં ઘર શહેરની વચ્ચે હતાં એવો પુરાવો મળવાથી ખોટું કહે છે. ૧૮ એટલે ધાર્મિક બાબતો સિવાય પ્રજાને બીજું દુઃખ નહિ હોય એમ સમજાય છે. ધાર્મિક બાબતમાં પણ નવાં મંદિરો બાંધવાનો પ્રતિબંધ હશે અને જાહેરમાં તહેવારોની ઉજવણી નહિ થઈ શકતી હોય. ૧૯ જો કે આવા ઉદ્દેશ પણ ગૂજરાત સસ્તનતના પાછલા ભાગમાં એક જ વખત દેખાય છે. દિલ્હીના સુલતાનોએ જાળિયા વેરો નાંખેલો. એવો વેરો કે ઔરંગઝેબના સમયમાં વેપારી બાબતમાં હિંદુ મુસલમાનમાં ફેર ગણવામાં આવતો એવું કોઈ સસ્તનતના સમયમાં થયું હોય એમ તવારીખો ઉપરથી તો લાગતું નથી. આવી જાતના જુલમ ગૂજરાત સસ્તનતના પાછલા ભાગમાં જ્યારે અમીરોનું જોર સુલતાન મહમૂદ બીજા (શહીદ)ના વખતમાં વધેલું ત્યારે દેખાય છે. વહીવટની બાબતમાં પણ ગૂજરાત સસ્તનતમાં ખાસ ફેરફાર થયા હોય એમ

૧૭. મિરાતે સિકંદરી, ચૂ. ભા. ૫. ૭૮, અને ૮૧.

૧૮. અમદાવાદમાં ઢીંકવા લત્તામાં હાનપટેલની પોળના એક હિંદુના ઘરનો દસ્તાવેજ છે. જુઓ લેખપદ્ધતિ.

૧૯. પ્રો. બેનીપ્રસાદનો “હિંદુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન” નામનો અંગ્રેજી ગ્રંથ.

દેખાતું નથી અને ગામડાંમાં તો પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં ચાલુ રહેલી હોય એમ સમજાય છે. ૨૦ જે કાંઈ ફેરફાર થયા તે મોટાં શહેરોમાં જ થયા હોય એમ લાગે છે. કચેરીઓમાં મોગલાઈની પેઠે ફારસી કે અંગ્રેજોની પેઠે અંગ્રેજી ભાષા ગૂજરાતના સુલતાનોએ દાખલ કરી હોય એવા પુરાવા મળતા નથી. દસ્તાવેજો જૂની રીત પ્રમાણે અર્ધસંસ્કૃત અર્ધગૂજરાતીમાં મળે છે. ફારસીને કચેરીની ભાષા તરીકે અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટોડરમલે જ દાખલ કરી.

વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનો શોખ

સુલતાન મહમૂદને ઝાડો ઉછેરવાનો તથા બગીચાનો ખૂબ શોખ હતો. સિકંદર લખે છે કે આંબા, દાડમ, રાયણ, જાંબુ, નારિયેળ, ખેલ, મહુડા વગેરે ઝાડ જે ગૂજરાતમાં ખૂબ જોગે છે તે આ સુલતાનની મહેનતને લીધે છે. રૈયતનો જે માણસ પોતાની જમીનમાં ઝાડ વાવતો એને સુલતાન ઉત્તેજન આપતો. એ કારણથી ઝાડ ઉછેરીને બાગ-બગીચા બનાવવામાં લોકોને ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો. કહે છે કે સુલતાન ફરવા નીકળતો ત્યારે કોઈ બરીબની ઝૂંપડી પાસે કોઈ ઝાડ ઉછેરતું દેખાય તો ઘોડો જોભો રાખીને પૂછતો કે પાણી ક્યાંથી લાવીને પાય છે. જો એ માણસ એમ કહેતો કે પાણી દૂરથી લાવવું પડે છે અને રસ્તામાં મુશ્કેલી છે તો પાસે ફૂવા ખોદાવી આપતો. અમુક ઝાડ ઉછેરવા માટે ધનામ આપવાનું પણ કહેતો. ૨૧

બાગફરદોશ

અમદાવાદ શહેરના અગ્નિ ખૂણામાં વસ્ત્રાલ ગામની પાસે બાગે-ફરદોશ નામે એક મોટો બાગ પાંચ કાસ લાંબો અને એક કાસ પહોળો આ સુલતાને કરાવ્યો હતો. એમાં આંબા, હરડે વગેરે ઝાડ

૨૦. દસ્તાવેજોમાં પંચકુલની પ્રાચીન હિંદુ પ્રણાલિકા માત્ર મુસલમાન અધિકારીઓનાં નામ સાથે ચાલુ રહી હોય એમ દેખાય છે.

૨૧. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૮૧.

રોપાવેલાં. આ બાગમાં એટલાં બધાં ઝાડ હતાં કે એને નવલખો બાગ પણ કહેતા હતા. શહેરની પૂર્વમાં બાગેશાબાન આ સુલતાનના સમયમાં પૂરો થયો એમ કહી શકાય અને અગ્નિખૂણામાં આ મોટો બાગ થવાથી અને દક્ષિણમાં કાંકરિયું, નગીના બાગ તથા ઘટામંડળના મહેલો વગેરે હોવાથી અમદાવાદ શહેરની પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાઓ તળાવો અને ઉઘાનોથી છવાઈ ગઈ હશે અને શહેરમાં એને લીધે ઠંડક પણ રહેતી હશે. બાગેફરદોશ મિરાતે અહમદી લખાઈ (૧૭૬૦) ત્યારે નાશ પામ્યો હતો. એને મહમૂદના સમયમાં ખુરજોવાળો કોટ હતો તે અદારમી સદીમાં પડી ગયો હતો અને માત્ર ખુરજો તથા દરવાજો રહ્યાં હતાં. એ વખતે એને “રાણાનો બાગ” પણ કહેતા હતા. વખત જતાં બાગ નાશ પામ્યો અને “બાગફરદોશ” નામે ગામડું હવેલી પરગણા (દસકોઈ)માં ગણાવા લાગ્યું. બાગેફરદોશ એટલે સ્વર્ગનો બાગ. મરાઠા સમયમાં શહેર વેરાન થયું ત્યારે શહેર બહાર તો ખેતરો અને ખંડેરો જ હતાં. બ્રિટિશ સમયમાં આ “સ્વર્ગ બાગ”માં અમદાવાદની શહેર સુધરાઈ શહેરનો મળ ઠાલવે છે. ૨૨

અમદાવાદ ઉપરાંત સુલતાન મહમૂદે ચાંપાનેર જીતીને ત્યાં કામચલાઉ રાજધાની કરી ત્યારે ચાંપાનેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા હાલોલ ગામ પાસે બાગેહાલુલ નામે એક નવી રીતનો બાગ કરાવેલો. ૨૩ એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. આમ આ સુલતાન ગૂજરાતમાં મકાનો બાંધનાર ઉપરાંત બાગ બનાવી વનસ્પતિ વધારનાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આજે આખા દેશને ઝાડ ઉગાડવાની જરૂર માટે મધ્યસ્થ સરકારના અન્નસચિવને વનમહોત્સવ ઉજવવાની પ્રેરણા થઈ છે તે યોગ્ય જ છે,

૨૨. સિકંદરીમાં પૃ. ૮૧ માં આ બાગનો સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય છે, પણ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં બગીચાઓનાં વર્ણનમાં એની વિસ્તારથી હકીકત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉઘાનોના પ્રકરણમાં આ મેં આપેલી છે.

૨૩. ઉપર મુજબ, પૃ. ૧૧૭-૧૧૮. એ બાગ બનાવનારો પુરાસાનનો બગીચાનિષ્ણત હતો.

પરંતુ આશરે પાંચ સદીઓ પૂર્વે આ સુલતાનને પણ આ ખ્યાલ આવ્યો હતો. હિંદમાં વૃક્ષો વધારવાની જરૂર ખીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં ગૂજરાતને વધારે છે એ વાત આજની પેઠે એ સમયે પણ સત્ય હતી એટલું સમજાય છે. મહમૂદને મુખ્ય રસ્તાઓની બંને બાજુ પણ છાયાવાળાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપવાનો શોખ હતો. સિકંદરી લખે છે કે આ સુલતાનના અમીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીમે દક્ષિણથી અંજીર અને ખસખસનાં ખી મંગાવી ગૂજરાતમાં એ વાવવાનું શરૂ કર્યું.^{૨૪} ગૂજરાત સદતનતના છેવટના ભાગમાં લડાઈ-ઓ અને અવ્યવસ્થાથી દેશ અડધો વેરાન જેવો બન્યો હતો એવા સમયમાં પણ અકબરના સમયના ઇતિહાસકાર અબુલફઝલને ગૂજરાત લીસો લાગ્યો હતો અને અમદાવાદથી પાટણ સુધીનો રસ્તો સુંદર વૃક્ષોથી ભરેલો હતો એવો એ ઉલ્લેખ કરે છે. આજના સૂકા અને ધૂળિયા ગૂજરાતને જોતાં આ વર્ણનો વાંચી સુલતાન મહમૂદના શોખ માટે તથા સામાન્ય લોકને સુખી કરવાના એના પ્રયત્નો માટે માન ઉપજે એવું છે.

શહેરો વસાવ્યાં

સુલતાન મહમૂદે ખગીઆ, મકાનો અને મસ્જિદો બંધાવ્યાં એમ એણે શહેરો પણ વસાવ્યાં છે. વાત્રક નદીનું પાણી એને ઉત્તમ લાગવાથી એને કાંઠે પોતાને નામે મહમુદાબાદ નામનું શહેર વસાવ્યું અને વાત્રકને કાંઠે મહેલો બંધાવ્યા. એનાં ખંડેરો આજે પણ દેખાય છે.^{૨૫} સદતનતના સમયમાં અમદાવાદ શહેરના આ દક્ષિણ તરફના વિભાગોની આબાદી એટલી સારી હતી કે અમદાવાદથી મહેમદાવાદ સુધી જાણે વસ્તીમાં ફરતો હોઈએ એવું લાગતું હતું. અહીં એક

૨૪. સિકંદરી, પૃ. ૧૪૬.

૨૫. ઉપર મુજબ, પૃ. ૧૧૨. સિકંદરીનો લેખક વાત્રકના પાણી અને ત્યાંનાં આબોહવાનાં ખૂબ અતિશયોક્તિ ભરેલાં વખાણ કરે છે તે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના વર્ણનમાં આગળ જોઈશું.

વાતની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે. ખુદ અમદાવાદ શહેરને ફરતો મોટો કોટ આ સુલતાને બાંધ્યો છે. અહમદશાહે તો શહેર વસાવી માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો તથા મસ્જિદો બાંધી એ પાછળ જોઈ ગયા. એ પછી શહેર વધ્યાથી મહમૂદને વધુ સલામતી માટે શહેરનો કોટ બાંધવાની ઇચ્છા થઈ અને ઇ.સ. ૧૪૯૬ (હિજરી ૮૯૨)માં શહેરનો કોટ તૈયાર થયો એનું વર્ષ અબ્બદ પદ્ધતિ પ્રમાણે “ મનદખલ હુ કાન આમેન—જે અંદર છે તે સહિસલામત છે, ” એ વાક્યના શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે. અમદાવાદના દરવાજાનાં નામો દરિયાપુર, કાલુપુર, સારંગપુર, જમાલપુર, વગેરે સુલતાન મહમૂદના ખાસ મિત્ર જેવા અમીરોનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે. અમદાવાદમાં અહમદશાહનો બાંધેલો પવિત્ર કોટ ના પાડવો જોઈ એ એ માટે જે વિરોધ થયેલો એ આ રીતે અર્થહીન હતો. કોટનો વિચિત્ર આકાર, બંધાવાની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એક ખાસ પ્રકરણમાં મેં કરી છે. આ સુલતાને જૂનામઢ જીત્યું ત્યારે ત્યાં નવું શહેર બાંધ્યું તેનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યું અને ચાંપાનેર જીત્યું ત્યાં નવું શહેર બાંધ્યું તેનું નામ મુહમ્મદાબાદ રાખ્યું એના ઉલ્લેખ યથારથાને કરીશું. આમ આ સુલતાન શહેરો વસાવવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

એની ભક્તિ

સુલતાન ઇસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે મુસ્ત અને નિષ્ઠાવાળો પુરુષ હતો. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક એના ધાર્મિક વલણનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં સુલતાન મહમૂદ ઇશ્વરભક્તિમાં જ્યારે એસતો ત્યારે એકાંતમાં એની આંખમાં અશ્રુ આવતાં અને રુદન કરતો. મલીક સારંગે એને આ બાબતનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે, “મારા મુરબ્બી હજરત શાહઆલમ કહેતા કે મહમૂદ આખરે (જ્ઞાની) થશે, પરંતુ મારામાં એવું કંઈ દેખાતું નથી, અને હું ઇશ્વરને ઓળખી શક્યો નથી તેથી મને શોક થાય છે.” સિકંદર

લખે છે કે એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એણે હજરત કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય શેખ અલી ખતીબના શિષ્ય શેખ સિરાજુદ્દીનનો સેવક અને શિષ્ય થવાની ઇચ્છા કરેલી અને પોતાના એક મિત્ર અમીનુલ્મુલકની મારફતે એ સાધુપુરુષનો સત્સંગ સાધ્યો. કહે છે કે સુલતાને મનની બધી વાત શેખને કહી અને શેખે દુનિયાની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું ત્યારે સુલતાને એ પણ કપૂલ કર્યું, પરંતુ બધાના આશ્ચર્યની વચ્ચે શેખે સુલતાનના હિસાબી ખાતામાં નોકરી માંગી અને પોતાની ઝૂંપડી જે સાબરમતીને સામે કાંઠે હતી તે છોડી શહેરમાં રહેવા આવ્યા. આ નોકરી દરમ્યાન શેખે સુલતાનને એવું બતાવ્યું કે સંસારમાં રહેવા છતાં જ્ઞાન અને વિરક્તિ સાધી શકાય છે. અને સુલતાનને એ જ્ઞાનથી શાંતિ તથા સંતોષ થયો કે તુરત જ શેખ નોકરી ને સંસારી વેશ છોડી પાછા પોતાની ઝૂંપડીમાં ગયા. શેખે જ્યારે નોકરી લીધેલી ત્યારે આશ્ચર્યથી એમના ઘણા જૂના શિષ્યોને એ દોંગો લાગેલા અને બધા એમને છોડી ચાલ્યા ગયેલા, પણ પાછળથી બધાને સત્ય સમજાયું. એમ કહેવાય છે કે સુલતાને જ્યારે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે રાજ્ય છોડવા કહ્યું ત્યારે શેખે કહ્યું કે “ પાદશાહી જે ન્યાયથી ચલાવવામાં આવે તો એમાં કાંઈ વાંધો નથી. રાજા માટે તો ન્યાયની એક ક્ષણ પણ સો વર્ષની પવિત્રતા અને તપશ્ચર્યાની બરોબર છે. સાધુની ટોપી પહેરવાથી કાંઈ સાધુતા દેખાતી નથી. સાધુનું આચરણ રાખીને બસે માણસ પાદશાહી ટોપી પહેરે.” સિકંદર આ વાતમાં કવિ ખાકાનીની ખેત ટાંકે છે:—કે ત્રીસ વર્ષે ખાકાનીને આ ધર્મ સમજાયો કે સાધુ રાજા છે અને રાજા સાધુ છે. ૨૬ સિકંદર આગળ લખે છે કે સુલતાને શિક્ષણ લીધું નહોતું છતાં

૨૬. સિકંદરી પૃ. ૮૨ થી ૮૬. આ વર્ણન સિકંદર ખૂબ લંબાણથી આપ્યું છે. સુલતાનના ચારિત્ર્ય માટે ઉપયોગી હોવાથી અહીં એનો દ્રઢક સાર આપ્યો છે.

અનુભવથી કવિઓ, વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે સમય ગાળી શકતો. ૨૭

બેગડો ઉપનામનો અર્થ

આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કેટલીક અંગત વાતો પણ રસમય છે અને એને લીધે એ યુરોપના દેશોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ વાતોને સ્થાન છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ સુલતાન “બેગડા”ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ બેગડા શબ્દ માટે ખરા અર્થનો નિર્ણય હજી થયો નથી. ઇ. સ. ૧૬૧૧ માં લખાયેલી મિરાંતે સિકંદરી પણ એ શબ્દને માટે બે જાતના અર્થ કરે છે. લોકવાયકામાં “બેગડો” એટલે બે ગઢ, જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના બે ગઢ કિલ્લાઓ—જીતનારો માટે “બેગડો” અને તે ઉપરથી “બેગડો” કહેવાયો એમ લખે છે. આ ભાટ લોકોની રીત પ્રમાણે શબ્દોની રમત કરી ઉપજાવેલી રીત દેખાય છે. સિકંદરી બીજા અર્થ માટે વળતાં કહે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં બે હાથ પહોળા કરીને ઊંચા કરીએ ને જે દેખાવ થાય એવાં મોટાં પહોળાં વાંકાડિયાં શિંગડાંવાળા બળદને “બેગડો” કહે છે. સુલતાનની મૂછો મોટી અને એવા આકારની હતી તેથી એને ‘બેગડો’ કહેતા હશે. ૨૮ સિકંદરીની આ માન્યતા ખરી હોય એમ લાગે છે. જૂની

૨૭. કવિઓ, પંડિતો અને એમની સાથેની વાતોમાં સુલતાન માર્મિક ખુલાસા પણ કરતો એવા દાખલા સિકંદરીમાં પૃ. ૮૬-૮૭ માં આપ્યા છે, પરંતુ એમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી દેખાતું.

૨૮. સિકંદરી. ગૂ. ભા. પૃ. ૭૩. રાહનચાહ જહાંગીર પાતાની રાજનીશીમાં મહમૂદના “બેગડા” નામની બાબતમાં લખે છે કે બેગડા શબ્દનો અર્થ ગૂજરાતી ભાષામાં ‘વાંકડી મૂછો’ એવો થાય છે. બે ગઢ જીત્યાની વાત જહાંગીર નોંધી નથી, એટલે શિંગડાંના આકારની વાતને ટેકો મળે છે. ફિરિસ્તા બન્ને અર્થોની નોંધ લે છે. પણ બન્ને અર્થ લખીને ખટુંખોટું ઈશ્વર બાજુ એમ લખે છે. સિકંદરીનો અને જહાંગીરના ઉલ્લેખનો સમય એક જ છે. ‘બેગડો’ અથવા ‘બેગડો’ શબ્દ બળદના અર્થમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ

ગુજરાતીમાં વહાણના પ્રકારોમાં એક “ વેગડો ” નામનું વહાણ છે અને એનો આકાર પણ વેગડા બળદના શિંગડા જેવો જ હોય છે. ૨૬ એ જોતાં એ અર્થ ખરો હોય એમ સમજાય છે. ગૂજરાતીઓને શારીરિક વિચિત્રતાઓ ઉપરથી ઉપનામો પાડવાની ટેવ હતી એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે. ૩૦

યુરોપના દેશોમાં આપણા દેશના રાજ્યો અને બાદશાહોમાં આ સુલતાન મહમૂદ જેટલું એ સમયમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ નહોતું. સોળમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો દ્યુડોવિકો ડી વરથેમા અને પોર્ચુગીઝ મુસાફર બારબોસા ગૂજરાતમાં આવેલા. એ લોકોએ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો લખેલાં છે. એમાં મહમૂદની ટેવો અને શરીરનું વર્ણન વિચિત્ર રીતે કરેલું છે. વરથેમા લખે છે કે “ સુલતાનની મૂછો એટલી તો લાંબી હતી કે બેરાં અંખોડો વાળે

વપરાયેલો છે અને બીડોમાં એવું નામ પણ મળી આવે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં નોંધમાં ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં આવેલા દુનિયામાં લાંબામાં લાંબી મૂછોવાળા માણસના ઉદ્ભવનો ઉતારો આપે છે. એમાં લખેલું છે કે સિંગાપુરમાં રહેતા એક માલતંગી નામના મદ્રાસી ગૃહસ્થની મૂછો પાંચ ફૂટ ચાર ઈંચ લાંબી હતી. એટલે લાંબી મૂછો એ અતિશયોક્તિ ન હોય, પરંતુ મહમૂદ પોતાની મૂછોની ગાંઠ પાછળ બાંધતો હતો એ ખતું હોય તો એને “ બેગડો ” ઉપનામ યોગ્ય લાગે નહિ, એ ઉપનામ ઉપરથી તો લાંબી પણ એના છતાં મુખ ઉપર જ શિંગડાની પેઠે વાળેલા દેખાય અને એવી મૂછોને તાલ દર્ષ શકાય એમ જ સમજાય છે. મુસાફરોના વર્ણનમાં આટલી લાંબી મૂછોનું વર્ણન તે-એ લોકની બધી અતિશયોક્તિ જેવું જ મને લાગે છે. માત્ર સિકંદરી કહે છે તેમ બળદનાં શિંગડાં જેવી વાંકડી મૂછો હશે એટલું ખરું લાગે છે.

૨૬. નુઓ મારે વહાણવટાનો નિબંધ, વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ. આ જતના વહાણનો દેખાવ બીજના ચંદ્ર જેવો બે છતાં બિંચા હોય એવો હોય છે. વહાણવટાના પ્રકરણમાં એનું વર્ણન કરીશું. બળદનાં શિંગડાંનો અર્ધ એ વહાણના આકારને બંધ બેસે છે.

૩૦. જેવી રીતે જડા માણસને બંબ કે પીપ કહે છે.

છે એમ એ બે છોડાને પાછળ લઈ ગાંઠ વાળી શકતો. એની દાઢી એની કમર સુધી પહોંચે એટલી લાંબી હતી, એ રોજ વિષ ખાતો એનો અર્થ એવો નથી કે એ ઝેરથી પેટ ભરતો પણ અમુક પ્રમાણમાં ખાતો. કોઈને મારી નાખવાની એની ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પાન સાથે જાલકળ ચાવીને એ માણસનાં કપડાં કઢાવી નાંખીને એના ઉપર પાનની પિચકારી મારતો એટલે એના થૂંકના ઝેરથી એ બિચારો માણસ અરધા કલાકમાં જ મરણને શરણ થતો. એ જ્યારે જ્યારે એનું પહેરણ કાઢતો ત્યારે એને કોઈ પણ અડી શકતું નહિ. મારા એક સાથીએ પૂછ્યું કે સુલતાન આ ઝેર શી રીતે ખાઈ શકતો ? ઉત્તરમાં સુલતાનથી મોટી ઉમરના વેપારીઓએ કહ્યું કે સુલતાનના આપે એને નાનપણથી ઝેર ખવડાવીને ઉછેર્યો હતો.”૩૧

પરદેશીઓની વિચિત્ર વાતો

ખારખોસા પણ લખે છે કે “એ શાહજાદો હતો ત્યારે બચ-પણથી એને ઝેર આપીને ઉછેરવામાં આવેલો હતો. બચપણમાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં ઝેર આપવામાં આવતું અને પાછળથી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ મોટા પ્રમાણમાં અપાતું હતું. આ કારણથી એનું શરીર એટલું બધું ઝેરી થઈ ગયું હતું કે એના શરીર ઉપર માંખ બેસતી તો તે ફૂલીને મરણ પામતી. ઉમરલાયક થતાં આ ઝેર ખાવાનું એનાથી છોડી શકાતું નહિ, કારણ કે છોડી દે તો કદાચ પોતે મરી જાય એવી એને બીક હતી.”૩૨ આ બન્ને મુસાફરોનાં વર્ણનોનાં

૩૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૨૩૦ માં આ આખો ઉતારો આપેલો છે.

૩૨. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૭૦૮. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ વર્ણન કરેલું છે, Nursery tales of the Blue Beard નામના વાર્તાના પુસ્તકમાં વર્ણન છે. બ્લુબીઅર્ડ—Bluebeard—એ અંગ્રેજીમાં અદ્ભુત વાર્તાઓનો નાયક છે, અને એ અનેક સ્ત્રીઓને મારી નાખવા માટે જાણીતો થયો હતો. મહમૂદને માટે વિદેશી મુસાફરોએ એવી વાતો ચલાવી હતી, તેથી એને હિંદના ઇતિહાસનો બ્લુબીઅર્ડ કહેતા હતા. પણ એ બધું ગપાટા જેવું જ હતું.

પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો યુરોપની ઘણીખરી ભાષાઓમાં થયાં અને એ કારણથી મહમૂદની આ જાતની ખ્યાતિ યુરોપમાં એટલી વધી કે વાર્તાઓ અને સાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું, અને એને ‘હિંદના ઇતિહાસનો ભૂરી દાઢીવાળો’ કહેતા.^{૩૩} સત્તરમી સદીમાં થયેલા અંગ્રેજ કટાક્ષલેખક કવિ સેમ્યુઅલ બટલરે હુડીઆસમાં આ સુલતાનને માટે આ પ્રમાણે લીટીઓ લખેલી છે : એમાં સુલતાનને ખંભાતનો રાજા કહ્યો છે તે ચૂક છે,^{૩૩}

“ The Prince of Cambay's daily food
is asp and basilisk and toad.”

એનો અર્થ એવો છે કે ખંભાતના રાજાનો નિત્યનો ખોરાક ઝેરી સાપ, ઘો, અને ઝેરી મોટાં દેડકાં એવો હતો. સુલતાનનો આહાર વ્યસાધારણ હતો એ આગળ જોઈશું. પરંતુ આ બધી વાતો ટાઢા પહોરના ગપાટા છે એટલું કહ્યા વગર ચાલે તેવું નથી. ઝેરની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

સુલતાનનો વિચિત્ર ખોરાક

હવે સુલતાનના ખોરાકની વાત કરીએ. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે મહમૂદનો ખોરાક રોજ એક ગૂંજરાતી મણુ જોડેલો હતો. જમી રહ્યા પછી એ પાંચ શેર મમરા ખાઈ જતો. એ રાત્રે સૂઈ જતો ત્યારે પલંગની બન્ને બાજુએ સામેસાની રક્ષાખીઓ બારીને મુકાવતો કે જોથી રાત્રે જે પડખે જાગી જાઉં તે પડખેથી હાથ લાંબાવીને ખાઈ શકે અને ફરી જાંઘી જાય, પ્રભાતની નમાઝ પછી નાસ્તામાં એ એક પ્યાલો મક્કાનું મધ અને પ્યાલો ઘી પી

૩૩. સેમ્યુઅલ બટલરની આ લીટીઓ લગભગ દરેક ઇતિહાસલેખક ટાંકે છે. Basilisk ને અંગ્રેજીમાં એક પ્રકારનું પૌરાણિક મશાળી જેવું ઝેરી પ્રાણી કહે છે. આપણે જેને ઘો કહીએ છીએ તેને પણ અંગ્રેજીમાં એ શબ્દ લગાડે છે. આપણામાં વિષકન્યાનો પ્રયોગ જાણીતો છે તે સૂચક છે.

જતો, અને દોઢસો સોનેરી કેળાં ખાઈ જતો. ૩૪ સુલતાન એમ બોલતો કે “ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારું પેટ કેણુ ભરત?” એમ કહેવાય છે કે જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર આગળ નવાં શહેરો બાંધ્યા છતાં અને ગિરનાર અગર પાવાગઢ ઉપરના મહેલોમાં ગ્રીષ્મમાં ગરમી ઓછી લાગે એમ છતાં સુલતાન ઉનાળામાં અમદાવાદમાં રહેવા આવતો. એનું કારણ એ હતું કે એને અમદાવાદનાં ટેટી અને તડખૂચ ખૂબ ભાવતાં હતાં. ૩૫

હવે આ બધી વાતોની જરા ચર્ચા કરવી જરૂરની છે. સુલતાનના ઝેરના ખોરાકની વાતો અતિશયોક્તિવાળી જ કહી શકાય અને ઝેરી જનાવરો એ રોજ ખાતો એ વાતો મુસાફરોનાં વર્ણન ઉપરથી નાનાં છોકરાંઓને માટે યોજાયેલી વાતો તરીકે જ ગણવી પડે. આ વાતમાં એક જ સત્ય હોઈ શકે. સુલતાન કુતુબુદ્દીન, મહમૂદ જ્યારે ફતેહખાન નામથી નાનો હતો, ત્યારે એને પકડીને મારી નાંખવાનો ખૂબ પ્રયત્નો કરતો હતો. મિરાતે સિંકદરીમાં એ જ્યારે એની મા સાથે શાહઆલમ સાહેબના આશ્રયે રહેતો હતો ત્યારે એને પકડવાના

૩૪. આ વર્ણનમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હોય, પણ વાત છેક અશક્ય નથી. મથુરાના ચોખાઓમાં આટલો ખોરાક લેનારા હોય છે એમ કહેવાય છે. પૃથુરાજ રાસામાં ચામુંડરાયના ખોરાકનું આતું વર્ણન છે, પણ એ ચોખ્ખી અતિશયોક્તિ છે. દેશી વૈદ્યકમાં વાળકરણ પ્રયોગોમાં કાંઈક આતું જ્વેરામાં આવે છે. સિંકદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે મહમૂદનો કામ ખૂબ પ્રમળ હતો એ આ વાતને ટેકા આપે છે. કળિદેવનું વર્ણન કાન્હડદે પ્રબંધમાં આપેલું છે એમાં પણ આવી જ વાત છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટને આ બધાં વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી એ જરા નવાઈ જેવી વાત લાગે છે.

૩૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૨૩૨ માં સુલતાનને અમદાવાદ તરફ પક્ષપાત હતો એવા મયાળા નીચે આ ટેવ ઉપર ખાસ ટીકા કરી છે. ટેટી તડખૂચ માટે અમદાવાદમાં ઉનાળામાં રહેવા આવે એવો આ સુલતાનને ગાંડો માનવા જેવું એના ચારિત્ર્યમાં કાંઈ દેખાતું નથી, એવું હોત તો નહું ચાંપાનેર ન વસાવત.

કેટલાક કિસ્સા લખેલા છે અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારની અને કૃતેહખાન કેવી રીતે બચી ગયો એ બધી વાતો લખેલી છે. ૩૬ એ વાતો પણ નાના છોકરાંની વાતો જેવી જ લાગે છે. પરંતુ રાજદરબારની ખટપટના જાણીતા લોકો કહે છે કે એવી ખટપટ ચાલતી હોય ત્યારે કુંવરને કોઈ ઝેર આપીને મારી ન નાંખે એટલા માટે ખૂબ નાની માત્રામાં બચપણથી એને ઝેર આપવામાં આવતું. ૩૭ આમ કરવાથી એનું શરીર ઝેરી થતું ગયું અને ઝેરની એના ઉપર અસર થતી નહિ. આવા પ્રયોગોમાં ખોરાક અને ઘી, દૂધ, મધ વગેરે ખૂબ ખાવું પડે છે અને પ્રમાણમાં પાચનશક્તિ પણ વધે છે. એટલે અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો સુલતાનનો ખોરાક વધારે હતો અને પાચનશક્તિ સારી હતી એટલું માનવામાં વાધો નથી; અને ઝેરનો પ્રયોગ પણ ઉપર જોયું એ કારણથી થતો. કર્ણદેવ વાધેલાના વર્ણનમાં એ નિત્ય વજનાગ ખાતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ. એ જ પ્રમાણે ટેટી ને તડખૂચ માટે સુલતાન અમદાવાદમાં ગરમીની મોસમ ગાળે એ પણ માનવા જેવું નથી. કોઈ મોસમમાં રાજકાર્ય કે અકસ્માતથી ઊનાળો અમદાવાદમાં ગાળ્યો હોય એમ બને. સમૃદ્ધ સુલતાન ટેટી અને તડખૂચ ચાંપાનેર ખેટે પણ મંગાવી શકે એ સામાન્ય યુક્તિની વાત છે. ઉપર લખેલી બધીયે અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતોનું એક જ નિરાકરણ થઈ શકે કે આપણા સમાજમાં ભાટચારણોની વાતોને લીધે અને દરેક વ્યવહારની ભાષામાં પણ અતિશયોક્તિ

૩૬. મિરાતે સિકંદરીમાં કુતુબુદ્દીનના વર્ણનમાં ખૂબ ચમત્કારિક વાતો આ માટે લખેલી છે. એમાં એક વખત છોકરાની છોકરી થઈને દેખાયો અને એક વખત એના હાથના પંજ વાધ જેવા દેખાયા એવી એની વાતો લખી છે.

૩૭. સુલતાનના ખોરાકની વાત સિકંદરી લખે છે, તખકાત લખતી નથી. એ વાતો લોકો પાસેથી સાંભળીને માત્ર પરદેશીઓએ જ ફેલાવેલી છે, અને લોકવાયકામાં ઉપર જણાવ્યું એટલું થોડું સત્ય કદાચ હેય, પણ વધારે ભાગ ગપાટા જ છે.

કરવાની સામાન્ય ટેવને લીધે સમાજમાં આવી વાતો પ્રસરેલી હોય છે અને પરદેશી મુસાફરો કોઈ સુલતાનના સંપર્કમાં જતે આવી શકતા નથી એટલે વેપારીઓ પાસેથી સાંભળી રસ ઉમેરવા ખાતર પોતાનાં વર્ણનોમાં આવી વાતો લખે છે. આ જાતનાં ઉદાહરણો મળે છે. ૩૮

“ મહમૂદી ” સિક્કા

સુલતાન મહમૂદની અનેક સિદ્ધિઓની પેઠે એના સમયના સિક્કાઓની વિશિષ્ટતા જરા જોવા જેવી છે. ગૂજરાતના સોલંકી સમય જેવા સુવર્ણયુગના સિક્કા આપણને પ્રાપ્ત થતા નથી. એકાદ ખે સામાન્ય ઉલ્લેખોથી એ સમયમાં સિક્કા હશે એટલું માત્ર અનુમાન થઈ શકે છે, પરંતુ મુસલમાન સલ્તનતના રીતસરના સિક્કાઓ મળે છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. પરંતુ મહમૂદના ચારિત્ર્યની જે મહત્તા અને એના લાંબા રાજ્યકાળની જે સમૃદ્ધિ જોઈ તે પ્રમાણે એના સિક્કાની પણ લોકપ્રિયતા અને વિશેષતા છે ગૂજરાતમાં આ સુલતાનના સિક્કા વધુમાં વધુ મળી આવે છે, પરંતુ સિક્કાને રાજાનું જ નામ મળે એવું લાગ્યે જ બન્યું છે. ગમે તે રાજાના સિક્કા હોય, પણ તે બધા ટંકા, દ્રમ્મ, કે રૂપિયા કહેવાય. પરંતુ મહમૂદના રૂપિયા “ મહમૂદી ” કહેવાય છે. અને મહમૂદીની લોકપ્રિયતા સુલતાનની પછી પણ રહી છે. નાણાંની લેવડ-દેવડના વ્યવહારમાં એનું સ્થાન બંધું રહ્યું છે. મિરાતે અહમદી પણ રાજ્યની આવકના ઉલ્લેખોમાં મહમૂદીનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આવું રાજાનું નામ સિક્કાને મળ્યું હોય એવો એક જ દાખલો યુરોપમાં “ નેપોલિયન ” નો છે. પરંતુ ગૂજરાતના હિંદુ સમયમાં મહારાજા વિસલદેવના સિક્કા એવા જ વ્યવહારમાં

૩૮. વીર વિક્રમ અને સિદ્ધરાજ માટે પણ વિચિત્ર વાતો યોજાયેલી છે. અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં પણ છાપામાં રોજ આવું કાંઈને કાંઈ દેખાય છે.

લોકપ્રિય ગણાતા અને એને માટે દસ્તાવેજોમાં વિશ્વમન્નપ્રિય દ્રમ્મ અને વિશલપ્રિય દ્રમ્મ એવા શબ્દો વપરાયેલા છે. વિશ્વમન્ન એ વિશલદેવનું બિરુદ હતું. ૩૯ એટલે સિક્કાની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ પણ “મહમૂદી”નું અને એને નામ આપનાર સુલતાન મહમૂદનું મહત્વ પણ ખૂબ જ છે.

આમ ગૂજરાત ઉપર અરધી સદી સુધી સત્તા ભોગવી ગયેલા સુલતાન માટે વાર્તાસાહિત્યમાં શોભે એવી વાતો આલે છે. એ પરાક્રમી હતો, બલો પણ હતો, શૂરવીર અને ન્યાયી પણ હતો, ૪૦ અને મુસલમાન માન્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક પણ હતો. એનો સમય ગૂજરાતનો સુવર્ણયુગ હતો. સુલતાન બહાદુરશાહે ગૂજરાતની સીમાઓ મહમૂદના સમય કરતાં પણ આગળ વધારી, પરંતુ મહમૂદના જોડેલો દેશ સુખી કે આબાદ નહોતો. ગૂજરાતની મુસલમાન સંસ્તનતનો એ આ રીતે સર્વથી મોટો અને મહાન બાદશાહ હતો.

૩૯. લેખપદ્ધતિ : પૃ. ૨૦ અને પૃ. ૪૨. નાણાં અને સિક્કા તથા ટંકશાળોના વર્ણનમાં આ બાબત વધારે માહિતી આપીશું.

૪૦. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૬૧, અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૭૦૬-૭. James Douglas મહમૂદનું વર્ણન રસમય આપે છે : “He is the most ugly and interesting man in Gujarat History. Like the sky terriers his beauty consists in his ugliness. He is attractive and repulsive. As was said of Landerdale by his wife : “The brute is an elephant, but it has an ivory tusk.” This is Bigarab.” (અમદાવાદનો ઇતિહાસમાં પૃ. ૭૦૬ની નોંધ ૧ માં મેં ડગલાસનો આ ઉલ્લેખ આપ્યો છે.)

પ્રકરણ ૨૬ મું

સુલતાન મહમૂદ બેગડો-ચાલુ-સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈ ઓ.

જૂનાગઢ, ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર;
દક્ષિણના નિઝામશાહને મદદ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ૧૪ વર્ષની નાની વયમાં ગાદીએ આવતાંની સાથે અમીરોનો બળવો હિંમતથી દબાવી દીધો એ જોયું. એ પછી બીજા ૪ વર્ષથી એણે વિજયો માટે ચારે તરફ નજર દોડાવવા માંડી. શરૂઆતમાં થોડો સમય વ્યવસ્થામાં અને કપડવંજ તરફ જઈ માળવાની સરહદ સુધી શિકારમાં ગાળ્યો. એવામાં ઈ. સ. ૧૪૬૨ માં દક્ષિણના નિઝામશાહ તરફથી મહમૂદને પત્ર મળ્યો કે માળવાનો સુલતાન મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણ તરફ ચડી આવે છે અને એમાં ગૂજરાતના બાદશાહને સહાય માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરી હતી.^૧ મહમૂદને તો પત્ર વાંચી દક્ષિણના સુલતાનની મદદે જવાનું મન થયું અને પોતાના અમીરોએ ગાદી ઉપર બેઠા પછી ટૂંકા સમયમાં એટલે છેટે લડાઈ કરવા જવાની ના પાડી^૨ છતાં મોટું લશ્કર લઈ સુલતાને કૂચ કરી અને નંદરબાર

૧. દક્ષિણ તરફની આ ચડાઈનું વર્ણન સિકંદરી, તખકાતે અકબરી, ફિરિસ્તા વગેરે તવારીખ ગ્રંથો લખાણથી કરે છે. ગૂજરાતની અંદરના વહીવટ માટે આ વર્ણન ખાસ જરૂરી નથી. સુલતાનનું વય જોતાં સરહદની બહાર જઈ બીજાને મદદ કરવાનું કાર્ય જરા વિચિત્ર લાગે છે. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૮૭-૮૮. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૪૩-૪૪. આ લડાઈમાં કાં તો માળવાને દબાવવાનું કે ખોટી મોટાઈ લેવાનું કારણ જણાય છે.

૨. તારીખે ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાનનો ઠાકો અકબરિયા સુધી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તે ગાદી પાછી મેળવવાની ખટપટ કરે છે માટે સુલતાન દૂર ચડાઈ કરે છે તે યોગ્ય નથી.

જઈ પડાવ નાખ્યો. આ સમાચાર સાંભળી માલવી સુલતાન દક્ષિણનો મુલક લૂંટી લડાઈ કર્યા વગર પાછો ફર્યો. તવારીખકારો કહે છે કે આ ચડાઈમાં ગૂજરાતી લશ્કર ખૂબ મોટું હતું અને એ સમયમાં કોઈ બાદશાહ પાસે એવકું મોટું અને એટલું સુસજ્જ લશ્કર નહોતું. ગૂજરાતનાં લગભગ બધાં ગામડાં લશ્કરી નોકરી માટે જાગીર તરીકે આપી દેવાયાં હતાં અને ખાલસામાં કાંઈ રહ્યું નહોતું.^૩ નંદરબારમાં નિઝામશાહ તરફથી માળવી ચડાઈનું વર્ણન કરતો ખીજો પત્ર મહમૂદને મળ્યો અને એણે અમદાવાદ પાછો ફરવાનો વિચાર કર્યો. સુલતાન અમદાવાદ તરફ થોડે છેટે સુધી ગયો એટલે ખૂબ મોટું લશ્કર લઈ મહમૂદ ખલજીએ માળવાથી પાછો દક્ષિણ તરફ ચડી દેવગઢ સુધીનો મુલક હિજ્જડ કર્યો, ત્યારે સુલતાને ફરી નંદરબાર આવીને મુસલમાન બાદશાહોએ એક ખીજા સાથે ન લડવું જોઈએ એમ માળવાના સુલતાનને લખ્યું અને એ પાછો ફર્યો. સુલતાન મહમૂદ પણ અમદાવાદ પાછા ફરતાં રસ્તામાં દરિયાની નજીકમાં આવેલા એક પહાડી કિલ્લાને જીતી લીધો. એનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ત્યાંના લોકો વહાણોની અવરજવરને જોખમરૂપ હતા. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. તવારીખકારો આ દક્ષિણની ચડાઈની ખૂબ લાંબી વિગતો આપે છે, પરંતુ એમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી.

આ અર્થ વગરની લડાઈઓ અને કૂચોમાંથી પાછો ફરી થોડાં વર્ષ અમદાવાદમાં પસાર કરી ઈ. સ. ૧૪૬૭ માં, એટલે કે પોતે ઉમરલાયક થયો તેને ખીજે જ વર્ષે, મહમૂદે સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ

૩. સિકંદરી પૃ. ૮૯. તખ્તકાતે અઢબરી પૃ. ૨૪૫. સિત્તેર હજાર ઘોડેસવાર અને પાંચસો હાથી આ લશ્કરમાં હતા એકું વર્ણન જરા અતિશયોક્તિભર્યું લાગે છે. દરેક મનસખદાર પોતાની જાગીરમાં ઘોડા રાખે અને લડાઈ વખતે એના થામ તો જ આ શક્ય બને.

૪. સિકંદરી, પૃ. ૯૦

ખૂ. ૧૬

કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂનાગઢનો વિજય કરવા માટે કૂચ કરી. એ સમયે ચુડાસમા વંશનો પ્રસિદ્ધ રા'મંડલિક જૂનાગઢનો રાજા હતો.

સિકંદરીએ કરેલું સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન

સૌરાષ્ટ્ર કે સુરાષ્ટ્ર એ એના નામ પ્રમાણે દરેક રીતે સુંદર પ્રદેશ હતો. સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથનાં મહિમા અને અંતે સંપત્તિથી આકર્ષાઈને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી એ પાછળ જોઈ ગયા. દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં પણ સોરઠ ઉપર ચડાઈ થયેલી અને મુહમ્મદ તખલકે સોરઠમાં નિવાસ કરેલો એ પણ જોઈ ગયા. મિરાંતે સિકંદરી સોરઠની પ્રશંસા કરે છે એ અહીં જોવા જેવી છે : “ગિરનારનો રાજા કોઈ બાદશાહની બીક રાખતો નહિ, કારણ એનો કિલ્લો આકાશ જેટલો ઊંચો હતો અને ત્યાં સુધી કોઈનો પાશ પહોંચ્યો નથી. જૂનાગઢના કિલ્લામાં એનું રહેઠાણ હતું અને એ કિલ્લાની દીવાલો સિકંદરના કિલ્લા જેવી હતી. સોરઠ જેવા દેશનો રાજા ધણી હતો. સોરઠ દેશ એવો સરસ છે કે જાણે પરમેશ્વરે પોતે માળવા, ખાનદેશ અને ગૂજરાતમાંથી તરવ ચૂંટી કાઢી દુનિયાના લોકોને બતાવવાને માટે બનાવ્યો હતો. અથવા તો જાણે કુદરતના નાણાવટીએ આ ત્રણે દેશોની કસોટીરૂપ બનાવ્યો હતો. એનાં બંદરો ખીજ દેશનાં બંદરો કરતાં ચડિયાતાં હતાં, કારણ કે આ ત્રણે દેશોમાં જે અનાજ ફળ આવતાં એ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતાં અને ખીજો માલ પણ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતો.”^૫

સોરઠના લૂંટારાઓ હમેશાં ગૂજરાતની સીમ ઉપર લૂંટ ચલાવતા. સુલતાન અહમદશાહે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરેલી, પણ એમાં એને ખાસ વિજય પ્રાપ્ત થયેલો નહિ, અને માત્ર મુલક તારાજ કરી

૫. મિરાંતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. ૫. ૯૧. આ પછી સિકંદર પોતાના સમયમાં સોરઠનું વર્ણન કરે છે. તે યથાસ્થાને જોઈશું.

લોકોને ત્રાસ આપી પાછો ફરેલો. સુલતાન મહમૂદને સોરઠ જીતવાનું મન થતા સમયથી હતું, પરંતુ સોરઠના કિસ્લાઓની મજબૂતી અને એ જીતવા માટે જે સામગ્રી જોઈએ એ બધી તૈયાર કરવાની મુશ્કેલી-ઓથી વિલંબ થતો હતો. છેવટે હિ. સ. ૮૭૧ (ઈ. સ. ૧૪૬૭) માં તૈયારી કરી સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર સવારી કરી.^૬

ઐતિહાસિક યુગનું પહેલું પાટનગર

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી જ જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું. આખા મહાગૂજરાતનું પહેલું ઐતિહાસિક પાટનગર જૂનાગઢને ગણી શકાય. એ પહેલાંનું આપણા પ્રદેશનું પાટનગર દ્વારકા હતું, પરંતુ એ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં ગણાય. ભારતના સમ્રાટ અશોકના સમયના સુદર્શન સરોવરના લેખને લીધે જૂનાગઢનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસમાં બહુ જ છે એ વાતનો સામાન્ય ઉલ્લેખ પહેલા ભાગમાં આપણે કરી ગયા છીએ. જૂનાગઢનું પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર છે. આ શહેરે લગભગ સાતસો વર્ષ સુધી આપણા ભૂમિવિભાગના પાટનગરનું સ્થાન ભોગવ્યું છે. એટલે લાંબો સમય અવિચ્છિન્ન પાટનગર રહ્યું હોય એવું બીજું કોઈ શહેર ભારતમાં ભાગ્યે જ જડશે.^૭

ગિરનારની આસપાસના સ્થળને પુરાણોમાં વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર કહ્યું છે. એને રૈવતક ક્ષેત્ર પણ કહે છે. રકંદપુરાણમાં એ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય તથા ભૂગોળ આપેલાં છે. મહાભારતમાં પણ એ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ છે. એમાં ઘણાં તીર્થો છે, પણ ત્રણ મુખ્ય છે.^૮ ‘વસ્ત્રાપથમાં દેવવર ભવ (શિવ)

૬. સિકંદરી પૃ. ૯૨.

૭. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોકના સમયથી ગુપ્ત સમ્રાટોના સમય સુધી ગિરિનગર પાટનગર તરીકે રહ્યું છે.

૮. રકંદપુરાણ પ્રભાસખંડ, વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય. વળી શ્રી. હિમાશંકરના ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ એ ગ્રંથમાં વસ્ત્રાપથ શબ્દ બુદ્ધો. એમાં રૈવતક, ઉત્તર-ચંત, વગેરે શબ્દો માટે પણ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે.

છે. રૈવતકમાં દામોદર-વિષ્ણુ છે, અને ગિરિની ઉપર શ્રીઅંબિકા છે.^૯ એટલે ગિરનાર-જૂનાગઢનાં આ ત્રણ મહાસ્થાનોથી એનો સ્થળનિર્ણય નિશ્ચિત છે. જવ એ હાલના જવનાથ મહાદેવ છે. દામોદર વિષ્ણુ ગિરિતળેટીમાં દામોદર કુંડ સાથે સુપ્રસિદ્ધ છે; અને ગિરનારને મરતકે શ્રીઅંબાજીનું સુંદર સ્થાન શોભી રહ્યું છે. ગિરનારનાં નામો ઉજ્જયંત, ઉર્જયંત વગેરે પુરાણોમાં અને શિલાલેખોમાં જુદી જુદી રીતે લખેલાં મળે છે. રૈવત કે રૈવતક એ પ્રાચીન ભૂગોળમાં પર્વત અને પ્રદેશ બન્નેનાં નામ છે.^{૧૦} ગિરનાર-ઉજ્જયંત અને રૈવત એ બન્ને નામો આપણા પૌરાણિક સાહિત્યમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે એ બે પર્વતો એક જ કે ભિન્ન એ સમજવાનું જરા મુશ્કેલ બન્યું છે અને વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે; ગિરનારની બાજુના-એના ભાગ જેવા એક કુંગરને રૈવત કહે છે એમ ઘણું ભાગે માનવું થાય છે. પુરાણોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાં પડવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ બધા ઉલ્લેખો સાથે જોતાં એ બન્ને પર્વતોને એક માનવા કે રૈવતને બીજે સ્થળે ઘણું દૂર માનવો તેના કરતાં બન્નેને ગિરનારના જ ભાગ માનવા એ વધારે સંગત લાગે છે.^{૧૧}

૯. સ્કંદપુરાણ, પ્રભાસખંડ. વચ્ચાપથ માહાત્મ્ય : વચ્ચાપથે દેવવરો ભવ; સ્થિતો દામોદરો રૈવતકે વ્યવસ્થિતઃ । અંબેતિ દેવીગિરિમૂર્તિ સંસ્થિતા ।

૧૦. વરાહમિહિર બૃહત્સંહિતામાં રૈવતકને પ્રદેશ તરીકે સૌરાષ્ટ્રની સાથે જ ગણાવે છે. પુરાણોમાં એને પર્વત પણ ગણ્યો છે.

૧૧. રૈવતને માટે શ્રી. ભમાશંકરે ખૂબ ચર્ચા કરી છે. દ્વારકાને હાલની દ્વારકાની જગ્યાએ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે જે કારણો આપ્યાં છે તે અહીં અસ્થાને છે. પરંતુ રૈવત દ્વારકાની પાસે જ હતો તે કારણથી રૈવત નામને કોઈ નાનો ટકરો દ્વારકાની સાથે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માનવા લલચાય છે. ડુર્ગાશંકર જૂનાગઢને જ દ્વારકા માને છે એટલે ગિરનાર જ રૈવત કહે છે. એની વિરુદ્ધ શ્રી. ભમાશંકર દલીલો કરે છે. ચર્ચા રસમય છે. પરંતુ રૈવત હાલની દ્વારકા પાસે હોય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આપણાં પુરાણોમાં

પ્રાચીન ગિરિનગર

આમ પુરાણો અને મહાભારતમાં ઉલ્લેખિત અને રેવત એવાં નામો મળવા છતાં જૂનાગઢ પાસેના પર્વતનું નામ ગિરનાર પડ્યું છે તે જોતાં ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર એ બહુ જ મહત્વનું છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના લેખમાં પર્વતનું નામ ઉર્જયંત છે અને સ્થળનું નામ ગિરિનગર છે, એટલે જૂનાગઢની નજીકની જગ્યાએ જે નગર હશે તેનું જ નામ ગિરિનગર છે. આ નગર ઉલ્લેખિત પર્વતમાંથી નીકળતી સુવર્ણરેખા (સોનરેખ) અને પલાશિની નામે નદીઓની પાસે હતું અને એ બંને નદીઓનાં પાણીને ત્રણે બાજુ કુદરતી દીવાલો જેવા ટેકરા હતા અને એક બાજુ કૃત્રિમ બંધ બાંધી એક સરોવર બનાવ્યું હતું તેનું નામ સુદર્શન તળાવ હતું. એક વખત ખૂબ ભારે વરસાદ અને પવનના તોફાનમાં બંને નદીઓ અને બીજાં નાળાંમાં મોટું પૂર આવવાથી નગરનાં અને સરોવર કાંઠાનાં પર્વતશિખરો, ઝાડ, કાંઠાના બંધ, મેડા, અગાસીઓ, દરવાજા તથા વિસામાઓ તૂટી ગયા અને મોટા બંધ પણ તૂટી ગયો.^{૧૨} એ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સૂબાએ સમરાવ્યો, એવું એના લેખમાં વર્ણન છે. આ ઉપરથી ગિરિનગર હાલના જૂનાગઢની પાસે પણ ગિરનાર પર્વતની જરા વધારે પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. સમ્રાટ અશોક અને રુદ્રદામાના લેખો ગિરિનગર શહેરમાં જતા આવતા મુખ્ય માર્ગમાં બધાની નજરે ચડે એવી

ભૌગોલિક સ્થળોનાં નામો અને ક્રમમાં ખૂબ ગૂંચવણ છે અને ધણીવાર એક જ વિભાગના નાના પેટાવિભાગોને એક સાથે જુદા જુદા ગણાવે છે. એટલે સ્થળનિર્ણય બહુ મુશ્કેલ બને છે. સ્થળોનું એકબીજાથી અંતર નક્કી કરવામાં પણ ગૂંચવણ છે. ઉલ્લેખિત-ગિરનારને સોમનાથની પાસે મૂક્યો છે !

૧૨. “ રુદ્રદામાને ગિરનારને લેખ ”... (ચ) માણાનુરૂપપ્રતીકારમપિ ગિરિશિખરતરુતટાટ્ટાલકોપતલ્પદ્વારશરણોચ્છ્રયવિધ્વંસિન। યુગનિધનસદૃશપરમ-ચોરવેગેન વાયુના ... આ ઉપરથી ગિરિનગરનાં બાંધકામનો ખ્યાલ આવે છે.

રીતે અને સુદર્શન તળાવને કાંઠે જ મોટા ખડક ઉપર કોતરેલા હોવા જોઈએ.^{૧૩} ગિરિનગર એટલે પર્વતની છેક પાસે વસેલું નગર અથવા તો હાલનાં પર્વતો ઉપર વસાવેલાં સ્થાનો “હિલસ્ટેશન” જેવું પર્વતના ચકાવ ઉપર જાંચીનીચી જગ્યાઓમાં બાંધેલું નગર જ કહી શકાય. આ પ્રાચીન ગિરિનગરનો સ્થળનિર્ણય હજી ચોક્કસ રીતે થયો નથી. રુદ્રદામાના લેખ પછી વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતામાં અને કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં એ નામ મળે છે, એટલે ઈ. સ. ની પાંચમી સદી સુધી ગિરિનગર એ શહેરનું નામ રહ્યું હોય. અને દસમી સદીમાં રાજશેખરે એને પર્વતના નામ તરીકે ગણાવ્યું છે એટલે નગરનું નામ પાસેના ઉજ્જયંતને અપાયું અને તે સમયથી એ પર્વતનાં પૌરાણિક નામો પ્રશસ્તિઓ વગેરેમાં જ રહ્યાં, પણ લોકપ્રિય નામ તો “ગિરનાર” પડી ગયું, અને તે આજ સુધી ચાલુ છે.^{૧૪} સુદર્શન તળાવનો બંધ ત્રણ વખત તૂટ્યાના ઉલ્લેખ છે. છેલ્લો ક્યારે તૂટ્યો અને જંગલ ક્યારે વધ્યું તેનો સમય નક્કી થઈ શકતો નથી. આમ

૧૩. લેખ જે ખડક ઉપર કોતરેલો છે તે સ્થળ ગિરિનગરનું મુખ્ય સ્થળ હશે, જ્યાંથી પશ્ચિમમાં કાંઠક સીધી લીટી દોરવામાં આવે તો ઉત્તરનો નીચાણવાળો ભાગ સુદર્શન તળાવનો અને દક્ષિણનો જાંચો ઢોળાવ લેતો ભાગ ગિરિનગરના વિસ્તારનો હોવા સંભવ છે, જે લગભગ કાળવા દરવાજા સુધી પહોંચે.

૧૪ વરાહમિહિર ગિરિનગર નામ દક્ષિણમાં મૂકીને ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. એ મહાન પંડિત સ્થળો આપવામાં પુરાણો કરતાં કાંઈક વધારે ચોક્કસ છે છતાં આવી દિશાની ભૂલો પણ એણે કેટલીક કરી છે. ગિરિનગર દક્ષિણમાં કાંઈ બીજું હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાંચથી દસમી સદી સુધીમાં ખાસ ઉલ્લેખો મળતા નથી અને એટલા સમયમાં શહેરનું નામ પર્વતને મળ્યું એ ઇતિહાસમાં એક વિચિત્ર ઘટના પણ કહી શકાય. રાજશેખર પણ મોટા પર્વતો વગરના આપણા પ્રાંતના પર્વતોમાં ગોવર્ધન પછી ગિરિનગર અને પછી દેવસભા લખે છે. એ ઉપરથી આપણા પ્રાચીન લેખકોની ક્રમ અને દિશાની માન્યતા સમજશે.

એક સમયનું મોટું અને સુંદર શહેર ગિરિનગર પણ જંગલ થઈ ગયું અને વસાપથક્ષેત્ર ઉપર રાજ્ય કરનારા ચુડાસમાઓએ વંથળી-વામન-સ્થલીમાં રાજધાની કરી.

જૂનાગઢ નામ પાડવાનું કારણ

આ પ્રાચીન મહારાજાનું નામ પાસેના પર્વતને મળી ગયું ત્યારે જૂનાગઢ નામ શી રીતે પડ્યું તે જોઈએ. મિરાતે સિકંદરીમાં એનું સંયુક્તિત્ત ગણી શકાય એવું કારણ આપેલું છે, અને તે એના લેખકના સમયમાં સોરઠના લોકોમાં મનાતું હતું એ ઉપરથી લખેલું છે. એમ કહેવાય છે કે વંથળીમાં રાજધાની હતી ત્યારે ગિરનાર અને વંથળીની વચ્ચે એક ગાઢ જંગલ હતું, અને એમાં માણસ કે ઘોડો દાખલ થઈ શકતાં નહિ. એક વખત એક કઠિયારો જંગલમાં ઊંડો ચાલ્યો ગયો અને એની નજરે એક જૂનો કિલ્લો દેખાયો, તથા તેનો દરવાજો પણ નજરે પડ્યો. કઠિયારાએ વંથળી આવીને રાજાને વાત કહી. રાજાએ ઘણા કઠિયારાઓ મોકલી જંગલ કપાવી નાંખાવ્યું અને કિલ્લો ખુલ્લો થયો. રાજાએ જૂનો ઇતિહાસ જાણનારા પુરુષોને આ કિલ્લો કાણે બાંધેલો અને ક્યારે બાંધ્યો વગેરે હકીકત પૂછી, પણ કોઈએ એ વાતનો ખુલાસો કર્યો નહિ. એટલે જેના બાંધનારનું નામ અને બાંધાયાના સમયનો પતો ન લાગ્યો એવા કિલ્લાનું નામ જૂનો કિલ્લો એટલે ‘જૂનોગઢ’ પડ્યું.^{૧૫} જર્જીફર્ગ વગેરે નામ “જૂના ગઢ” ઉપરથી થયેલાં છે.^{૧૬} સુલતાન મહમૂદે જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રા’મંડલિકની સત્તા નીચે કિલ્લો ઘણો મજબૂત ગણાતો હતો. એ સમયે કિલ્લો કેવો ગણાતો હતો એનું વર્ણન સિકંદરીમાં ફારસી કાવ્યોની અતિશયોક્તિથી કર્યું છે. એમાં લખે છે કે “આ કિલ્લો એવો છે કે એનું મસ્તક આકાશ સુધી પહોંચેલું છે અને એનું શિખર સૂર્યચંદ્રને

૧૫. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૯૩-૯૪,

૧૬. જર્જીફર્ગ-ચવનગઢ વગેરે જૂનાગઢ ઉપરથી બનાવેલાં નામો છે.

મુકામ કરવાની જગ્યા છે. કિલ્લાનો રંગ નીલો છે અને એના રખેવાળ શનિને ડરાવે એવા છે. એનો દેખાવ રાત્રિથી પણ વધારે અંધારો છે. અને એના રસ્તાઓ વાવથી પણ વધારે સાંકડા છે. આકાશનાં ચાર રાશિમંડળોની બરોબરી કરે એવો એનો એક ખુરજ છે.”^{૧૭} આ વર્ણન ગિરનારના ઉપરકોટનું છે કે જૂનાગઢના ઉપરકોટનું છે એ સમજાય નહિ એવું છે. સિકંદરી લખે છે કે ગિરનારની દક્ષિણ બાજુ કુંગરા બહુ મોટા નથી અને ધાકું જંગલ છે તેમાં વનચર પ્રાણીઓ રહે છે. એ જંગલમાં ખાનત નામની એક જમલી પશુઓ જેવી હિંદુઓની જાતિ પહાડની તળેટીમાં ઘર બનાવીને રહે છે અને એમને પકડવા લશ્કર મોકલે તોપણ પકડાતા નથી.^{૧૮} આ જંગલમાં ચતાં ઝાડનું વર્ણન પણ કયું છે અને કેટલાંક ઝાડ એવાં થાય છે કે જેમનાં નામ પણ કોઈ જાણતું નથી. મિરાતે અહમદી આવાં કેટલાંક ઝાડનું વર્ણન ચમત્કાર જેવું કરે છે.^{૧૯} સિકંદરી આગળ લખે છે કે એ પહાડની પશ્ચિમે ચાર તીરવા છે એક પથ્થરની ટેકરી છે અને તેના ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો છે તેનું નામ ‘જૂનાગઢ’ છે. એને ત્રણ દરવાજા છે. આ વર્ણન એ સમયના ઉપરકોટનું છે.^{૨૦} ઉપરકોટ કોણે બંધાવ્યો એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ ચુડાસમા ગ્રહરિપુએ બંધાવ્યો હોય એમ મનાય છે. જૂનાગઢનો આ કિલ્લો મજબૂત છે અને એની આસપાસ પથ્થરમાંથી ખોદી કાઢેલી ખાઈ છે. દસમી સદીમાં વંચળાથી ગ્રહરિપુ અને એના વંશજો જૂનાગઢને રાજધાની બનાવીને રહ્યા હોય એમ

૧૭. સિકંદરી, પૃ. ૬૨-૬૩.

૧૮. સિકંદરીના ભાષાંતરકાર ‘ખાનત’ને કાઠી કહે છે, પરંતુ એ પથ્થર ફાડીને ખાણ ખોદનારા હોય.

૧૯. અહમદીની પુરવાણી, પૃ. ૨૫૦-૫૨. એમાં ચમત્કારિક વર્ણન આપેલાં છે.

૨૦. સિકંદરી. પૃ. ૬૩. તીરવા એટલે ચાર ધનુષ દૂર. પુરાણોમાં ધનુષથી અંતર માપેલાં છે.

લાગે છે. આજનો ઉપરકોટ તો મુસલમાની સમયમાં સુધારાવધારા કરીને સમરાવ્યો હોય એવો છે, પરંતુ રજપૂત સમયના અવશેષો એમાં મળી આવે છે. ચુડાસમાઓના પહેલાં ગિરિનગર શહેરને આ કિલ્લો હતો કે નહિ તે જાણવાનું આજે કાંઈ સાધન નથી. પરંતુ ગિરનાર ઉપર બૌદ્ધ વિહાર હતા ૨૧ અને ચીનો મુસાફર હુએનસેન એના ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી ત્યાં થોડી ધણી પણ વસ્તી હશે એમ સમજાય છે. ઉપરકોટમાં રા'નવધણનો કૂવો ખાસ જોવાલાયક છે અને એમાં ઊતરવાનાં ૨૩૫ પગથિયાં છે. ૨૨ અડીકડીની વાવ પણ જોવાલાયક છે. મુસલમાનોએ જીત્યા પછી એમાં રા'મંડલિકના મહેલ કહેવાતા કોઈ મકાનને જુમામસ્જિદમાં ફેરવી નાંખેલી પણ જણાય છે. અને ૧૬ મી સદીમાં ઇબ્રિમમાં ઢાળેલી એક મોટી તોપ છે, તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું. બીજી રીતે ઉપરકોટ આજે વેરાન દશામાં છે.

જૂનાગઢ પર પહેલી ચડાઈ

સુલતાન મહમૂદે જૂનાગઢ ઉપર પહેલી ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૬૭ માં કરી. એણે આ ચડાઈ કરતી વખતે કરેલી લશ્કરી તૈયારીનું અને એ માટે ભેગાં કરેલાં કીમતી હથિયારોનું વર્ણન તવારીખમાં આપેલું છે. મહમૂદ જ્યારે જૂનાગઢના કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના હિંદુઓ

૨૧. જૂનાગઢ અને ગિરનાર તથા ઉપરકોટમાં એવી ગુફાઓ છે અને લોકો અજ્ઞાનથી ખાપરાકોડિયાની ગુફાઓ એવાં નામો આપે છે.

૨૨. આ માટે એક દોહરો પ્રસિદ્ધ છે :

અડી કડી વાવ ને નવધણ કૂવો
જેણે ન જોયો તે જીવતો મૂઓ.

આ બે વડારણો હતી એમ કહેવાય છે.

પોતાનાં મિલકત અને કુટુંબોને ‘મહાખિલા’^{૨૩} નામની એક પહાડી ખોમાં સલામતીની જગ્યાએ લઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે આ ખોમાં દુશ્મન જઈ શકે એવું હતું નહિ અને એમાં જવાનો રસ્તો સુરક્ષિત હતો. સિંધનો શાહજાદો અને સુલતાનનો મામે તથાકશાહ આ બધી વિગતના સમાચાર લઈને સુલતાન પાસે આવ્યો, અને બીજે દિવસે એક નાની ટુકડી સાથે જઈને મહમૂદે હિંદુઓના સરંજામની લૂંટ ચલાવી. રક્ષકોએ બચાવ કર્યો પણ એમની ખુવારી થઈ. તવારીખકારો કહે છે રા’મંડલિકે તાબેદારી સ્વીકારી ને ખંડણી આપી એટલે ઘેરો ઉઠાવી લઈ સુલતાન અમદાવાદ ગયો. આ વર્ણનમાં તવારીખકારોના શબ્દો જોતાં એમ લાગે છે કે ગિરનારનો કિલ્લો જીતવો સહેલો નથી એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને ભવિષ્યમાં વધારે તૈયારી કરીને બીજી ચડાઈ કરવાનું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને ભવિષ્યમાં વધારે તૈયારી કરીને બીજી ચડાઈ કરવાનું ધારી પાછો ગયો હોય. “સમય જોતાં એ વર્ષને માટે કિલ્લો જીતવાનું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગવાથી ખંડણી લઈ પાછો ગયો.”^{૨૪} એ શબ્દો જોતાં એમ સમજાય છે કે

૨૩. મિરાતે સિકંદરીમાં મહાખિલા ખો લખે છે, બીજી તવારીખોમાં મહાખિલા અને મહાખલા લખે છે. શબ્દ સંસ્કૃત જેવો દેખાય છે, પરંતુ આ નામને કાંઈ પણ પત્તો આજે લાગતો નથી. ફારસી તવારીખોએ આ શબ્દ ક્યાંથી કાઢ્યો તે સમજાય તેવું નથી. ભવનાથથી ગિરનાર ઉપર જવાના કોઈ સાંકડા રસ્તાને એ જમાનામાં એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય અને પાછળથી એ ભુલાઈ જવાયું હોય એમ બને. આ લખતી વખતે પણ આ બાબત તપાસ કરાવેલી, પણ પત્તો લાગ્યો નથી. રાસમાળા મોહમીલ લખે છે, કેન્નિજી હિસ્ટ્રીમાં આ નામ નથી.

૨૪. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૦. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૬૬. તારીખે ફિરિસ્તા કહે છે કે ગરમીની મોસમને લીધે સુલતાનને લડવું ઠીક ન લાગ્યું. ગમે તેમ પણ મહમૂદ લડી શક્યો નહિ. મહાખિલા ખોના રક્ષકો જેને ફિરિસ્તા બરાઓ (Baraos) લખે છે તે સમજાય તેવું નથી, જ્યારે તખકાત પ્રધાનો લખે છે.

પહેલી ચડાઈમાં સુલતાન ફાવ્યો નથી. જો કદાચ રા'મંડલિકે ખંડણી આપવાનું કહેવડાવ્યું હોય તોપણ મુસલમાન લશ્કર આસપાસની વસ્તીને લૂંટી મુલકને ઉજ્જડ કરતું હતું તે અટકાવવાના હેતુથી સમાધાન ક્યું હોય એમ જણાય છે.

બીજી ચડાઈ

બીજે જ વર્ષે ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં મહમૂદને સમાચાર મળ્યા કે રા'મંડલિક સોનેરી છત્ર ધારણ કરીને લલકારી મૂર્તિપૂજા કરવા જાય છે.^{૨૫} આ સાંભળીને સુલતાનના મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા થઈ. એણે ચાળીસ હજારનું લશ્કર મોકલીને જૂનાગઢના રાજાને તાબે કરી છત્ર ખૂંચવી લેવા ફરમાન કાઢ્યું અને છત્ર ન આપે તો દેશને લૂંટીને વેરાન કરવા ફરમાવ્યું. રા'મંડલિકે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે છત્ર અને બીજી કીમતી ભેટો સુલતાનને મોકલી આપી યુદ્ધ થતું અટકાવ્યું. સુલતાને આ ભેટો અને દ્રવ્ય ગવૈયાઓને વહેંચી દીધું.^{૨૬}

ગિરનારની ચડાઈનું ખરું કારણ

ગિરનારના રા'મંડલિક સાથેની લડાઈઓનું વર્ણન જોતાં એમ સમજાય છે કે રા'મંડલિક મહમૂદને ખંડણી આપીને તેના

૨૫. આ મૂર્તિપૂજાને ઉલ્લેખ ક્યાંનો છે તે સ્પષ્ટ નથી. મહમૂદે લાંબો સમય જૂનાગઢમાં રહીને સોરઠની લડાઈઓ કરી. એમાં તવારીખોમાં સોમનાથનો ઉલ્લેખ એકે વાર નથી. સાગરકાંઠો એ સમયે મુસલમાન સત્તામાં હતો અને દીવમાં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યનું વડું મથક હતું. એટલે સોમનાથના ઉલ્લેખો એ સમયમાં મળતા નથી. શ્રી. મુનશી અને શ્રી. થાપર એમના સોમનાથ આગળના ખોદકામના હેવાલમાં મહમૂદના સમયમાં એક વાર મંદિરનો દ્વંસ થયો એમ લખે છે. તવારીખોમાં તો એનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. મંડલિકની મૂર્તિપૂજાનો ઉલ્લેખ ગિરનાર જૂનાગઢ પૂરતો જ હોવો જોઈએ.

૨૬. એક તવારીખ આ પ્રમાણે લખે છે, જ્યારે બીજી 'ખબર લાવનારને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે અને ત્રીજી 'નાચનારીઓને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે.

તાબેદાર તરીકે રહેત તો કદાચ એનું રાજ્ય કાયમને માટે જીતી લેવાનો મહમૂદ નિશ્ચય ન કરત. પરંતુ આમાં એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક કારણ બન્યું તે જોઈએ. ૨૭

સિંધના ઊંછ ગામના મુસલમાન સંત અને ગૂજરાત સલ્તનતના સ્થાપક ને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપનાર, અને અમદાવાદ પાસે વટવાના સંતપુરુષ કુતુબેઆલમ સાહેબના દાદા, સૈયદ જલાલ ખુખારી મખદૂમ જહાનિયાંના હુકમથી ઇસ્લામના પ્રચાર માટે સૈયદ સિકંદર માંગરોળમાં આવીને રહ્યા હતા. ૨૮ માંગરોળમાં હિ. સ. ૭૮૫ માં જુમા મસ્જિદ બંધાઈ હતી અને ઇસ્લામનો પ્રચાર થયો હતો. ત્યાં વેપાર અર્થે પણ મુસલમાનોની વસતી હતી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં સૈયદ રુફુદ્દીન સૈયદ રાજૂ સૈયદ સિકંદરની ગાદીએ હતા. એમણે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબ ઉપર માંગરોળથી એક પત્ર લખ્યો છે. એ પત્રમાં ગઢ ગિરનારનો હિંદુ રાજા મુસલમાનોને શાંતિથી રહેવા દેતો નથી અને ઇસ્લામનો પ્રચાર લયમાં આવી પડ્યો છે તે માટે અમદાવાદના સુલતાનની મદદ માગી હતી. શાહઆલમ સાહેબે એ પત્રનો ઉત્તર પણ લખ્યો હતો. પત્રો ઘણાં જ વિશેષણોથી ભરેલા છે અને એ સમયના મુસલમાન પત્રોનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનો સાર માત્ર અહીં જોઈએ.

૨૭. અમદાવાદના આ બે ઐતિહાસિક પત્રો સૈયદ અબુ ઝફર નદવી સાહેબને અસલ હાલતમાં મળેલા. એના ફોટોગ્રાફ એમણે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકમાં પુ. ૫ અંક ૩માં છપાવ્યા છે, અને એ માટે એક ઐતિહાસિક લેખ લખ્યો છે. મૂળ પત્રો અને તેના તરજુમા પણ આપ્યા છે. પત્રો સૈયદ રાજુ અને શાહઆલમ સાહેબના પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં છે એ ખૂબ મહત્વની વાત છે. એ જમાનામાં મુસલમાન મહાપુરુષો કેવા પત્રો લખતા હતા તે જાણવાનું મળે છે.

૨૮. જનાબ નદવી સાહેબે આ આખી ઐતિહાસિક વિગત લંબાણથી ચર્ચા છે. (જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખ.)

સૈયદ રુક્નુદ્દીનના પત્રનો સાર^{૨૬}

માંગરોળના સૈયદ રાજૂનો પત્ર

“લાંબા સમયથી હું આપની ખિદમતમાં હાજર થઈને આપના પવિત્ર કદમો ચૂમું એવી ઇચ્છા મને હતી. બદશિરમતને લીધે દુનિયાના વહેવારો અને પાપકર્મમાં હું એવો ડૂબેલો છું કે આપ નામદારની યાત્રા કરી હું ઉન્નત નથી થઈ શક્યો, મને તેથી દુઃખ થાય છે. આપ કૃપા કરી પરવાનગી આપો તો સેવામાં હાજર થાઉં. મારા દાદા સૈયદ સિકંદર મુહમ્મદને આપના પરદાદા હજરત મખ્દૂમ જહાંનિયાંએ સોરઠમાં વસવાતો હુકમ આપ્યો હતો. એ પછી મારા મહૂંમ પિતા એમને પગલે ચાલીને લોકસેવા કરતા રહ્યા. પિતાના અવસાન પછી એ કાર્ય જરૂરી રાખવા આ રંક સેવક તૈયાર થયો, પરંતુ મુશ્કેલીઓ એવા પ્રમાણમાં સામે આવીને ઊભી છે કે આગળ કદમ ભરવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. ખાસ કરીને ગઢ ગિરનારના રાજા અને વર્તમાન હાકેમો એટલા પ્રમાણમાં મુસલમાનોની વિરુદ્ધ છે કે હવે આ સ્થળે વસવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આ વખત મદદનો છે. આથી કરીને આપ દુઆ ફરમાવો કે ખુદા અમારી મુશ્કેલીઓ દફા કરે અને મદદ કરી અમને આ જુદમમાંથી બચાવે.”

હજરત શાહઆલમ સાહેબના ઉત્તરનો સાર^{૨૭}

અમદાવાદના શાહઆલમનો ઉત્તર

“આપ જિનાબનો પત્ર મળ્યો. આપની તન્દુરસ્તીના સમા-

૨૬. આ પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબનું એ સમયનું લોકપ્રિય નામ મિયાં મંજલા આપેલું છે. સિકંદરી સિવાય ખીજા ઇતિહાસોમાં એ નામ મળતું નથી અને જુદી જુદી રીતે સિકંદરીમાં પણ લખેલું છે. આમાં ખતું નામ મળે છે.

૩૦. આ પત્રમાં ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું અને મંત્ર ભણવાનું લખ્યું છે તે નોંધપાત્ર છે. જૂના જમાનામાં રાજ્ય ઉપર લાગવમ ધરાવતા સંતપુરુષો પણ શ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આવી રીતે જ આપતા હતા અને હિંદુ સમાજમાં પણ આવી રીતે ખૂબ ચાલુ હતી.

ચારથી ખુશી ઊપજી. આપે અમારી મુલાકાતનો ધરાદો રાખ્યો તે મુખારક છે. આપ જરૂર જલદી પધારજો. આવવાથી મામલાનો તોડ જલદી આવશે. મુકેલીઓના નિકાલ માટે નેક ફકીરોની રીત મુજબ ખુદા તરફની આપની મશગૂલતા વધારી દો. વળી હર નિમાઝ પછી દશ વાર આ મંત્ર બોલુજો:—“અલ્લાહુમ્મા નસીધ્યો બેક અલાતાએતિક” (ઓ મારા પ્રભુ! તારી આજ્ઞા ઉઠાવતા રહીને અમે તારી મદદ માગીએ છીએ). હું આજે જ મુલતાનના દીવાનને મળીને અરજ કરીશ. મુલાકાતના વખત સુધીમાં પરિણામ જાહેર થઈ જશે. ગઢ ગિરનારના હાકેમની જે ફરિયાદ આપે લખી છે તે બાબત આપ બેદિફર રહો. મઝકૂર હાકેમ દ્વંકા સમયમાં યોગ્ય શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે, દોસ્ત ખુશી થશે અને દુશ્મનનાં મોં કાળાં થશે. અદસ્તને હાજર સમજીને એ વાતની આપ ખાત્રી રાખશો. આપ આપનાં બાળબચ્ચાં અને મજલીસમાં હાજર હોય તે સર્વેને ખાસ કરીને મારી દુઆ બોલુજો, અને પત્રવહેવાર જરૂરી રાખજો, કારણ કે કાગળપત્ર પણ મુલાકાતની બરોબર છે. અંતમાં એટલું કહીશ કે ખુદા રહેમ કરે દુનિયાના સૌથી બહેતર આદમી મુહમ્મદ ઉપર, અને એમની તમામ ઓલાદ ઉપર ”

આ પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ સૈયદ રાજૂની ફરિયાદ મહમૂદના દરબારમાં કરી. મહમૂદ એ સંતના આશ્રયમાં જ ઊછર્યો હતો અને ગૂજરાતના સુલતાનોના દરબારમાં ખુખારી સૈયદોનું અને ખાસ કરીને શાહઆલમ સાહેબનું ખૂબ માન તેમ જ ચલણ હતું એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એટલે ગિરનાર ઉપર છેવટની ચડાઈ કરી જૂનાગઢ હમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આ એક મોટું અને વિશ્વસનીય કારણ ગણી શકાય.

રા'મંડલિકની પડતીનાં કારણો

કોઈ પણ વંશની પડતીના કારણબૂત થયેલા છેલ્લા રાજાને માટે આપણામાં અનેક વાતો યોજવાનો રિવાજ છે. એ વાતોમાં

સમય જતાં ખૂબ અતિશયોક્તિ થઈને લોકહૃદયમાં એવું તો સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે કે એમાં ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું એ સમજવું ખૂબ મુશ્કેલ બને છે. હિંદુ ગૂજરાતના છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલા માટે, પાવાગઢના છેલ્લા રાજા પતાઈ રાવળ માટે અને જૂનાગઢના છેલ્લા રાજા રા'મ'ડલિક માટે આપણામાં આવી વાતો યોગ્ય છે. એમ કહેવાય છે કે રા'મ'ડલિક મોજલો અને ઉદ્ધત હતો અને સાધુસંતોનું સન્માન કરતો નહોતો. ગૂજરાતના ચિરંજીવ સંત કવિ નરસિંહ મહેતાનું એણે અપમાન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે.^{૩૧} સ્ત્રીઓનો પણ એ શોખીન હતો. એના એક વિશલ નામના વણિક પ્રધાનની મનમોહના નામની એક ખૂબ સુંદર સ્ત્રી હતી.^{૩૨} રાજાએ એનાં સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળ્યાં ત્યારે પ્રધાનને રાજકાર્ય નિમિત્તે બહાર મોકલી પોતે એ સ્ત્રીની મુલાકાત કરવામાં સફળ થયો અને એના સતીત્વનો ભંગ કર્યો.^{૩૩} આ વાત જ્યારે એના પતિ પ્રધાનના જાણવામાં આવી ત્યારે એણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કરી રાજાને કહ્યું કે 'કિલ્લાના ભંડારોમાં અનાજ ધણુ જૂનું થઈ ગયું છે એટલે કહો તો નવું લાવીએ.' રાજાએ હા પાડી ત્યારે એણે જૂનું અનાજ ખાલી કરાવી મહમૂદને છૂપી રીતે સંદેશો મોકલ્યો કે આ વખતે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરશો તો કિલ્લો હાથમાં આવશે. સુલતાને ખુશી થઈને

૩૧. આ વાતમાં સત્ય કેટલું તે સમજવું નથી, નદવી સાહેબે ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ વાતની નોંધ લીધી છે.

૩૨. આ નામો સોરઠમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે, પણ સિકંદરી પ્રધાનનું નામ તહનલ લખે છે અને એની સ્ત્રીનું નામ મોહિની લખે છે.

૩૩. સિકંદરીએ મોહિનીને માટે આ પ્રમાણે કવિત લખ્યું છે.
 “(મોહિની) તારા સૂર્ય જેવા ચહેરાથી અને ગુલાબના ફૂલ જેવા શરીરથી રાહ્યા માણસોની અક્ષલને તું રમાડે છે, આશકોના લોહીમાં પંજ બાળી તારી આંગળીઓ તેં ઉનાળાના રંગ જેવી લાલ કરી છે.” પૂ. ૬૯.

એ પ્રમાણે ક્યું" અને કિલ્લો જીતાયો. ૩૪ તવારીખકાર સિકંદર લખે છે કે આ વાત એણે ગૂજરાતના ભરૌંસાપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળેલી છે. આ ઉપરથી આપણા લોકોને આવી વાતોનો ખાસ શોખ હોય એમ સમજાય છે. એ જ પ્રમાણે એક બીજી વાત પણ રા' મંડલિકને માટે લોકોમાં કહેવાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના એક ગામમાં નાગચાઈ નામે એક સુંદર ચારણ સ્ત્રી હતી. એના સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળી રાજા શિકારને બહાને એ ગામ પાસે જઈ ચારણ સ્ત્રીને મેળવવામાં સફળ થયો, અને એના સૌંદર્યથી ભાન બૂલીને એની આખર લીધી. ૩૫ એનો એને શાપ લાગ્યો. તારીખે સોરઠમાં લખે છે કે સોરઠમાં ધણા મુસલમાનો આવીને વસ્યા હતા. એવા વિધર્મી વસવાટ કરનારાઓ પાસેથી એવી બાંધધરી માંગવી શરૂ કરી કે એમણે દાદી મૂંડાવવી, ગાય ઝખ્ખે નહિ કરવી, અને મરિજદના મહેરાબમાં શિવલિંગ કેાતરાવવું. ૩૬ એમ કહેવાય છે કે સૈયદ રાજૂ જેવા ઓલિયા આવા

૩૪. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૦. સિકંદર આ લખાણ પછી "ખડું ખોટું ઈશ્વર બાણે" એમ કહે છે. લડાઈનું અને હારનું ઇતિહાસને શોભે એવું વર્ણન તારીખે બહાદુરશાહીમાં આપેલું છે તે પણ સિકંદર વર્ણવે છે, પૃ. ૬૯.

૩૫. નદવી સાહેબનો લેખ, ચારણ સ્ત્રીનું નામ નાકી એવું લખ્યું છે. ગામનું નામ મોજે મોંહ એવું લખ્યું છે. એમણે તારીખે સોરઠની હસ્તપ્રત ઉપરથી આ બધો હેવાલ લીધો છે.

૩૬. તારીખે સોરઠ, દીવાન રણછોડજી કૃત. આ ગ્રંથ હિંદુને લખેલો છે અને બહુ પ્રાચીન કહેવાય એવો નથી. એમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકવાયકાને આધારે આ વાતો લખી હોય અમ લાગે છે. એના ચારિત્ર્ય માટેની વાતો એની પડતી પછી, બધે બને છે એમ, જોડી કઠાઈ હોય એમ લાગે છે. તવારીખોમાં જે વર્ણન છે તે ગાળીને જોવાથી મંડલિક મહમૂદ સાથે હંમેશાં રાજદ્વારી કુનેહથી વર્ત્યો છે. વળી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર ઉપરથી સમજાય છે કે, મહમૂદ હિંદુ રાજાઓને તાબે કરવાનાં બહાનાં જ શોધતો હતો. અર્ધિલાના દૂદા ગોહિલે સુલતાનની હદમાં ધાડ પાડેલી ત્યારે એને શિક્ષા કરવાનું સુલતાને મંડલિકને કહ્યું અને મંડલિકે એનો ખરાબર અમલ કર્યો. કાઠિયાવાડ

જીલ્લાથી કંટાળ્યા હતા. તારીખે સોરઠના આ કથનમાં કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા તે ઐતિહાસિક પત્રો ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એવી જાતની ખરી કે ખોટી ફરિયાદો અમદાવાદ પહોંચી હતી અને એ કારણથી સુલતાને જૂનાગઢને હમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જૂનાગઢ જીત્યું

ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીનું અવસાનના સમાચાર આવ્યા. આ સાંભળી ગૂજરાતના અમીરોએ સુલતાનને કહ્યું કે અહમદશાહના વખતથી માળવા જીતી લેવાના પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી. હાલ એ દેશ જીતી લેવાને વખત છે. અમીરોની આ સલાહ સુલતાનને ગળે ઉતરી નહિ અને એક મુસલમાન સુલતાન ગુજરી ગયો હોય તેનો લાલ લઈ એનો દેશ જીતી લેવો એ માણસાઈ નથી એવો ઉત્તર દીધો. ૩૭ આ વખતે સોરઠ ઉપર ફરી ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી, એ હજાર તુર્કો ધરાઈ અને અરબી ઘોડા, જેની દરેકની કીમત બાર હજાર ટંકા હતી, પાંચ હજાર રત્નજડિત મૂઠની તલવારો, એક હજાર સોનેરી મૂઠનાં ખંજરાં, અને સાતસો રત્નજડિત કમરબંધ ખાસ લશ્કરીઓમાં

એકઠિયર રા'મંડલિક શૂરા અને લડાયક કહે છે, પણ એ ડાહ્યો હતો અને ક્ષમાવાન પણ હતો એમ લખે છે. એણે સમય પિછાન્યો હતો અને તે પ્રમાણે ડહાપણથી વર્તતો હતો, પરંતુ સુલતાન ધર્માધ અને ચડાસીયો હતો એટલે એના બળ આગળ મંડલિક કાન્યો નહિ. લરાઈનું ઐતિહાસિક વર્ણન સિકંદરીએ તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લીધું છે તે યોગ્ય છે, જ્યારે બીજા વાતો એ જ અંથમાં લોકો પાસેથી સાંભળેલી લખી છે એમ અંથકાર કબૂલ કરે છે.

૩૭. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. ૫. ૯૬-૯૭. તબકાતે અકબરી, ૫. ૨૫૧-૫૨.

વહેંચ્યાં. ૩૯ સોરઠમાં પ્રવેશ કરીને એણે ચારે તરફનો મુલક લૂંટવા માંડ્યો અને દેશને વેરાન બનાવ્યો. રા'મંડલિકે આ બધું જોઈ તાબે આવતી ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ સુલતાને ઉત્તર પાઠવ્યો કે આ વખતે સોરઠ દેશમાં ઈસ્લામનો ધ્વજ ફરકાવી દેશને તાબે કરવો છે. ૩૯ આ ઉત્તર સાંભળીને મંડલિકે કિલ્લા મજબૂત બનાવ્યા અને સુલતાને જૂનાગઢ પાસે આવીને પડાવ નાંખ્યો. ચાર દિવસ સુધી કિલ્લામાંથી રજપૂતો નીચે ઊતરી આવીને મુસલમાન લશ્કર ઉપર તૂટી પડતા અને લડાઈ કરી પાછા કિલ્લામાં જતા. ચોથે દિવસે સુલતાને ઘેરો મજબૂત બનાવ્યો, પરંતુ મુસલમાનોની ખુવારી ભારે થતી હતી. એક લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ અમીર આલમ ફાફી માર્યો ગયો. આ વખતે ઘેરો કિલ્લાની એટલો તો નજીક હતો કે એના ઉપરથી પથ્થરો ફેંકતા તે સુલતાનની જાવણીમાં પડતા હતા. ૪૦ મંડલિકે ફરી મુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. પણ સુલતાને કિલ્લો જીત્યા સિવાય કંઈ સાંભળવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. સિકંદરી લખે કે મંડલિકના લશ્કરે લડાઈ બંધ કરવાની શરતે કિલ્લો સોંપી દેવા કહેવડાવ્યું તે સુલતાને કમૂલ કર્યું; પરંતુ રજપૂતો નીચેના કિલ્લામાંથી નીકળીને ગિરનારના ઉપરના વધારે મજબૂત કિલ્લામાં જઈને ભરાયા. આ ખમર મળતાં સુલતાને રજપૂતો ઉપર હુમલો કરવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ એમાં મુસલમાનોની ઘણી ખુવારી થઈ. ૪૧ હિંદુ લશ્કર ઉપરના કિલ્લામાંથી નીકળી રોજ લડાઈ કરી જતું. છેવટે ખોરાકની તંગીથી ખરી મુશ્કેલી ઊભી થઈ અને

૩૮. સિકંદરી, પૃ. ૯૪-૯૫, તખકાત પૃ. ૨૫૩. હુધિયાશના વર્ણનમાં જન્ને આધારેમાં જરા જરા ફેર છે. ઘોડાની સંખ્યા બે હજારને બદલે બે હજાર પાંચ છે. તખકાતમાં કહે છે કે પાંચ કરોડ સોનાના સિક્કા લશ્કરીઓમાં એક જ દિવસ અને રાતમાં થઈને વહેંચવામાં આવ્યા.

૩૯. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૩.

૪૦ ઉપર પ્રમાણે, પૃ. ૨૫૪. સિકંદરી, પૃ. ૯૮.

૪૧. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૪.

રા'મંડલિકે તાબે થઈને સુલતાન જે કહે તે પ્રમાણે કરવાનું વચન આપી દયા માટે વિનંતી કરી ૪૨ મહમૂદે રા'ને મુસલમાન થવાનું કહ્યું અને એ પણ એણે છેવટે કબૂલ કર્યું. એથી ખુશી થઈને સુલતાને રા'મંડલિકને “ખાનજહાન”નો ઈલકાબ આપ્યો. રા' જ્યારે મહમૂદની સાથે અમદાવાદ ગયો ત્યારે એને જ્યારે જ્યારે પોતાની અસલ સ્થિતિ અને ગિરનાર યાદ આવતો ત્યારે પોતે ખૂબ રોતો હતો. ૪૩ રા' મંડલિકનું મરણ અમદાવાદમાં થયું અને આજે એની કબર અમદાવાદમાં માણેકચોક પાસે કંદોઈ ઓળમાં એક સામાન્ય દુકાનમાં છે. ૪૪ જૂનાગઢના સ્વતંત્ર રાજાઓનો આ રીતે અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૭૦ ના ડિસેમ્બરની ૪ તારીખે કિલ્લો શરણે આવ્યો.

જૂનાગઢનું નામ મુસ્તફાબાદ

જૂનાગઢ જીતીને સુલતાને ત્યાં નવું શહેર વસાવ્યું અને એનું નામ મુસ્તફાબાદ પાડયું; અને અમીરોએ પણ મકાનો બંધાવ્યાં તેથી મુસ્તફાબાદ અમદાવાદની નકલ જેવું થઈ ગયું. ૪૫ મોટા કાજીઓ અને સેયદોને પણ વસાવ્યા. સુલતાને પોતે પણ જૂનાગઢમાં રહેવાનું પસંદ કરી ત્યાં ટંકશાળ કરી મુસ્તફાબાદના સિક્કા પણ પડાવ્યા. ૪૬

૪૨. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૪-૫૫. સિકંદરી અને તખકાત બન્ને લખે છે કે રા'એ મુસલમાન થવાની હા પાડી ત્યારે કહ્યું કે બિનાના શાહ શમ્સુદ્દીનના બાધથી એનું મન ઇસ્લામ તરફ આકર્ષાયું હતું. સિકંદરી એમને ખુખારી કહે છે અને તખકાત માત્ર દરવેશ કહે છે. સિકંદરી આગળ એમ પણ લખે છે કે રા'ને અમદાવાદ લઈ ગયા અને ત્યાં શાહઆલમ સાહેબના વચનોથી એ મુસલમાન થયો (સિકંદરી, પૃ. ૧૦૦).

૪૩. સિકંદરી, પૃ. ૯૯.

૪૪. સિકંદરી માણેકચોકથી કાળુપુર જવાના રસ્તામાં લખે છે. હાલ આ કબર એ રસ્તા નજીક જ છે.

૪૫. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૫.

૪૬. પ્રો. કેમિસેરિયટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૭૦.

ત્યાં રહી એણે સોરઠ દેશની નવી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આસપાસના હિંદુ રાજાઓએ આવીને સુલતાનની તાબેદારી સ્વીકારી તથા તકાદા વગર ખંડણી આપવી શરૂ કરી અને જૂનાગઢમાં ગૂજરાતના બાદશાહનો સૂબો હમૈશ રહેવા લાગ્યો. આમ મુસ્તફાબાદ નામ પાડ્યા છતાં જેમ આશાવલનું કર્ણાવતી નામ ભુલાઈ ગયું, ચાંપાનેરનું મુહમ્મદાબાદ ભુલાયું, તેમ જૂનાગઢનું નામ નવું ભુલાઈ લોકહૃદયમાં વસેલું જૂનાગઢ નામ જ ચાલુ રહ્યું.

સોરઠનો મુસલમાન થાણદાર

સોરઠના વહીવટ માટે અમદાવાદથી જેની નિમણૂક થતી તેને થાણદાર કહેવામાં આવતા હતા. સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર ખલીલખાન જે પાછળથી મુજફ્ફર ખીજ તરીકે ગાદીએ આવ્યો તે પણ જૂનાગઢના હાકેમ તરીકે નિભાવેો હતો અને એણે વસાવેલું ખલીલપુર આજે પણ જૂનાગઢના પરા તરીકે રહેલું છે. ૪૭મહમૂદના જ સમયમાં ગુજરાતને મીરે બહર-નૌકાસેનાધિપતિ—મલીક અયાઝ સુલતાની સોરઠનો હાકેમ થયો ત્યારે ફિરંગીઓનું તોફાન સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું. એ કારણથી મલીક અયાઝે દીવ બંદરમાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું હતું અને પોતાના તરફથી એક તાતારખાન ઘોરી નામના અમારને નાયબ તરીકે જૂનાગઢમાં નીમ્યો હતો. આ તાતારખાન ઘોરી અને એનો પુત્ર અમીરખાન ઘોરી પાછળથી ગૂજરાત સલ્તનતની નજબાઈના વખતમાં અમદાવાદના સુલતાનોની નામની સત્તા માન્ય રાખીને અરધા સ્વતંત્ર જેવા થઈ ગયા હતા. ૪૮

૪૭, કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ—કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનો ગૂજરાતી સાર.

૪૮. ઉપર મુજબ. પ્રો. કોમિસેરિયેટ કા. ગેઝે. માંથી આ હકીકતો લીધી છે અને કા. ગેઝે. કહે છે કે સલ્તનતના સમયના બક્ષિસનામાના દસ્તાવેજ મોઝલાઈ નેટલા મળતા નથી એનું કારણ રાયખદાની સત્તા હતી એ હોતું જોઈએ. રાયખદા મહેસૂલ ઉધરાવવામાં સ્વતંત્ર જેવા હતા અને ઘણીવાર સુલતાનને ઈન્કરાની પેઠે ઠરાવેલી રકમ ભરતા એમ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ લખે છે.

મંડલિકના વંશનો રાયખદા

આમ મુસલમાન અધિકારી જૂનાગઢમાં રહેવા છતાં કેટલોક અમલનો વહીવટ રા'મંડલિકના પુત્ર ભૂપતના હાથમાં રહ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે એને બગસરા ચોવીસીની જગીર આપી હતી, અને વંશજોને બીજા સુડાસમા રજપૂતોથી ભિન્ન બોળખવા માટે “રાય-ખદા”નો ઇતકાવ પણ આપ્યો હતો. એ વંશના રજપૂતો આજે બગસરા અને કેશોદમાં રાયખદા કહેવાય છે. સોરઠના મુખ્ય રાજવીના વંશના હોવાને કારણે સોરઠની મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ પણ એમને જ સોંપાયું હતું. અંચે મુસલમાન થાણદાર માત્ર કિલ્લાના લશ્કરનો ઉપરી અને આદેશાહનો પ્રતિનિધિ જ ગણાતો.^{૪૬} સુલતાન મહમૂદે આ રીતે વહીવટી સત્તા રા'મંડલિકના વારસોના જ હાથમાં રાખી હતી એ ઉદાપણ અને દૂરંદેશીનું કાર્ય હતું.

જૂનાગઢ અને ગિરનારના એ જુદા દિલ્લા

જૂનાગઢની આ લડાઈના વર્ણન ઉપરથી એટલું તો સમજાશે કે જૂનાગઢને એ કિલ્લા હતા—એક જૂનાગઢનો ઉપરકોટ અને બીજો ગિરનારનો ઉપરકોટ. નીચેના ઉપરકોટની આસપાસ શહેરને ફરતો કોટ બાંધીને મહમૂદે એનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યું. રજપૂત શહેર એ જ જગ્યાએ હતું કે બીજી જગ્યાએ એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે. ઉપરકોટનો વિસ્તાર જોતાં રજપૂત સમયમાં પણ એમાં લશ્કરનું મથક અને કિલ્લો હશે અને રાજના મહેલો હશે એમ જ જણાય છે. તે

૪૯. પ્રો. ડોમિ. નો ઇતિહાસ પૃ. ૧૭૦, કા. ગેઝ. ને આધારે. રા'મંડલિક મુસલમાન થયો તે કારણથી એના પુત્રને જગીર આપી હશે કે રાજદ્વારી કારણથી એ નક્કી થતું નથી, પરંતુ મુસલમાનો જમીનમહેસૂલની આંતરવ્યવસ્થા કરી શકે એ શક્ય જ નહોતું, એટલે મહમૂદે ઉદાપણ વાપરીને એ સત્તા જૂના હિંદુ રાજના વંશમાં રાખી હોવી જોઈએ. કોઈને એ બાબતમાં વાંધો પડે તો મુસલમાન થાણદાર સુધી વાત જતી.

સાથે ગિરનારના ઉપરકોટમાં આજે જૈન મંદિરો છે ત્યાં કિલ્લો ગણી શકાય. પરંતુ રા'મંડલિકના વખતમાં આજે ઊભાં છે તે મંદિરો હતાં, એટલે લશ્કરી કિલ્લો ઉપરના ભાગમાં કઈ જગ્યાએ હશે તે આજે જાણવું મુશ્કેલ છે. જૈન મંદિરોના ભાગને પણ કોટથી સુરક્ષિત કરીને ત્યાંથી લડવામાં આવે તો એ ભાગ નીચે રહેલા દુશ્મનો માટે જીતવો મુશ્કેલ ગણી શકાય એવો છે અને એક ઊભા વિશાળ ખડક ઉપર એ ભાગ આવેલો હોવાથી દુશ્મન લાંબો ઘેરો ધાલીને અંદરના રક્ષકોને થકવે તો જ જીતી શકે એવી એની કુદરતી રચના છે. પરંતુ એનો વિસ્તાર બહુ તો એ હજાર માણસોથી વધારે લશ્કરીઓને સમાવી ન શકે એટલો જ છે, એટલે લશ્કર સિવાય સામાન્ય વસ્તી એમાં સમાઈ શકે એ શક્ય લાગતું નથી. ૫૦

ગિરનારનાં ઉપરકોટનાં જૈન મંદિરો

ગિરનાર ઉપરના આ ઉપરકોટમાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો છે. જૈનોના તીર્થંકર શ્રી નેમીનાથ ભગવાન અહીં મોક્ષે ગયા હતા એટલે ગિરનાર જૈનોનું પવિત્ર યાત્રાનું ધામ છે. એમાં ખીજાં કેટલાંક મંદિરો છે પણ શ્રી નેમીનાથ ભગવાનનું મંદિર મુખ્ય છે. અહીં ધણાંખરાં મંદિરો વિક્રમની બારમી સદીની આસપાસ બંધાયાં છે. મંદિરો તો ધણાં પ્રાચીન હતાં. પરંતુ હાલના સ્વરૂપમાં એમના જીર્ણોદ્ધાર બારમી તેરમી સદીમાં થયા હોય એમ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે. એ બધો ઇતિહાસ બહુ લાંબો હોવાથી અહીં એમાં ઊતરવાની જરૂર

૫૦. ત્રવારીખોના વર્ણન ઉપરથી ગિરનારના ઉપરકોટના વિસ્તારમાં મંદિરો ઉપરાંત કિલ્લો હોવો જોઈએ. જો કે જુદા કિલ્લાનાં ચિહ્નો જણાતાં નથી. ઉપર એ હજારથી વધારે માણસો સમાય એવું દેખાતું નથી, એટલે લશ્કરી ઉપયોગ માટે ખાસ સંજોગોમાં જ એ વપરાતો હોય. એનું રક્ષણ બરોબર થાય તો કોઈ શત્રુ એને જીતી ન શકે એવું છે. મહમૂદની જૂનાગઢની ચડાઈ વખતે તોય વપરાઈ નથી એટલે આ લડાઈ વધારે મુશ્કેલ હતી.

નથી મહારાજા કુમારપાલે તથા વસ્તુપાલ તેજપાલે બંધાવેલાં મંદિરો પણ છે. અને એક તો સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલું મંદિર કહેવાય છે અને બીજાં પણ જૈન મંદિરો છે. આ મંદિરોના સમૂહથી ઉત્તરે જતાં હાથીપગલાંનું ઝરણુ આવે છે ને ઉપર ગૌમુખી પછી શ્રી અંબાજી માતાનું જિંચું શિખર અને મંદિર આવે છે. અંબાજી માતાનું મંદિર પણ પ્રાચીન છે અને એ દેવી શ્રીનેમીનાથ ભગવાનની શાસ્ત્ર-અધિષ્ઠાયિકા દેવી છે.^{૫૧} શ્રી અંબાજીના મંદિરમાંથી નીચેનાં જૈનમંદિરોનો અને આખા ગિરનારનાં જંગલ અને તળેડીનો દેખાવ ખૂબ જ રમણીય લાગે છે. અંબાજી માતાની દૂકંથી આગળ ગોરખનાથ અને દત્તાત્રય અને કાલિકાનાં શિખરો તરફ જવાય છે. મુસલમાન સમયમાં આ મંદિરોની શી દશા હશે તેના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો મળતા નથી, પરંતુ જૈનો જેવી રાજ્યમાં લાગવગ ધરાવતી કામે^{૫૨} મંદિરોનો ધ્વંસ બહુ નહિ થવા દીધો હોય એમ સમજાય છે; જો કે એ સમયમાં નવાં મંદિરો નહિ થયાં હોય એટલું તો સ્પષ્ટ છે. સં. ૧૬૩૨ માં સંપ્રતિ રાજાના મંદિરમાંથી એક સુંદર કલાવાળું પરિકર નીકળ્યું છે અને તેના ઉપર વિ. સં. ૧૫૨૩ માં ઉદયવદલસૂરિનું ઉપદેશથી શ્રી સંઘે વિમલનાથ દેવ પરિકર સહિત બનાવ્યા અને જ્ઞાનસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ પણ છે. આ વર્ષ જોતાં ઈ. સ. ૧૪૬૭ આવે છે, એટલે મહમૂદ બેગડાએ ચક્રાર્થ કરી ત્યારે આ પ્રતિષ્ઠા છેલ્લી થઈ હશે એવું સમજાય છે.^{૫૩} એ પછી સદતનતના

૫૧. ભગવાન નેમીનાથનો શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો સાથેનો સંબંધ વર્ગે જૈન કથાઓ છે. શ્રીઅંબાજી ગિરનાર ઉપર પ્રાચીન ધામ છે. આ વર્ણવે માટે જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ—ગિરનાર શબ્દ જુઓ.

૫૨. હિંદુ બ્રાહ્મણ મંદિરો કરતાં જૈન મંદિરોનો નાશ પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે અને એના જીર્ણોદ્ધારની પરવાનગીઓ પણ ત્વરાથી મળી છે તેનું કારણ લાગવગ છે, એ વાત આગળ જોઈશું.

૫૩. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ—ગિરનાર શબ્દ.

સમયના ઉલ્લેખો મળતા નથી. એ જ મંદિરમાંથી વિ. સં. ૧૨૧૫ અને ૧૪૬૧ ના લેખો મળ્યા છે.

મુઢાઙ્ગિજ્ઞાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક

આ વખતે જ્યારે સુલતાન લાંબો વખત મુસ્તફાબાદ-ગૂનાગદમાં રહ્યો ત્યારે અમદાવાદની આસપાસ અવ્યવસ્થાને લીધે ચોરલૂંટારાઓનો ભય ખૂબ વધી પડ્યો અને ગૂજરાતમાં લોકોને જવા આવવાના માર્ગો સહીસત્તામત રહ્યા નહિ. આ સમાચાર મળવાથી ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૧માં લસ્કરી સરંજમની વખાણના ઉપરી જલાલુદ્દીનને સુલતાને મુઢાઙ્ગિજ્ઞાનનો ઇલકામ આપીને અમદાવાદનો કોટવાલ નીમ્યો. આ અમીરે અમદાવાદમાં એવો તો સારો બંદોબસ્ત કર્યો કે થોડા વખતમાં ચોર લૂંટારાઓનું નામ પણ રહ્યું નહિ અને લોકો સુખથી નિદ્રા લેતા એવો શાંત સમય આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એણે દૂંડા સમયમાં પાંચસો ચોર લૂંટારાઓ પકડીને ફાંસીએ લટકાવ્યા. એની આવી કામગીરી જોઈ સુલતાને એને ઇસ્તીફા એ મમાલિકની જગ્યા આપી અને પાછળથી એને વજીરપદ પણ આપ્યું. આ અમીરનું વર્ણન આગળ કરીશું. વ્યવસ્થા બળવવા માટે એના તખ્તેલામાં હોશિયાર સવાણના ૧૭૦૦ થોડા હતા, એને ‘બરગીર ખાસ’ કહેતા હતા. આ અમીર તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાના દાદો થતો હતો. અમદાવાદમાં એણે બંધાવેલી સુંદર મસ્જિદ આજે અખંડ બની છે તેનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું.^{૫૪}

૫૪. નિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૦૩, તમકાતે અઝ્ઝરી, પૃ. ૨૫૫-૫૬. તમકાતમાં ઉપર મુજબ ઇલકામ લખ્યો છે, જ્યારે સિકંદરી મસતુફે મમાલિક લખે છે. મુઢાઙ્ગિજ્ઞાનના તખ્તેલા અને ખીજ સત્તાનું વર્ણન સિકંદરી કરતાં સ્પષ્ટતામાં વિગતથી આપ્યું છે. એના પુત્ર મલીક ખીદરની સત્તા એ વખતમાં આપથી પણ વધી ગઈ હતી એમ તમકાત અને ફિરિસ્તા બન્ને લખે છે; સિકંદરી એ ઉલ્લેખ કરતી નથી.

કચ્છ અને સિંધ ઉપર ચડાઈ

ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં કચ્છના સોઠા અને સુમરાઓએ મુસલમાનોને હેરાન કરવાના સમાચાર મળવાથી સુલતાન જૂનાગઢથી નીકળી ઉતાવળી કૂચે કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચ્યો. કચ્છીઓ ચોવીસ હજાર હતા અને સુલતાનનું લશ્કર ખૂબ નાનું હતું. છતાં કચ્છીઓને હરાવી તાબે કરી એમના નેતાઓને મુસલમાન ધર્મનું શિક્ષણ આપવા માટે જૂનાગઢ મોકલવામાં આવ્યા. એ પછી સિંધનો જામ નિઝામુદ્દીન જે સુલતાન મહમૂદનો માતામહ થતો હતો, તેની સામે સિંધી બલુચોએ બળવો કર્યો હતો અને કચ્છ તથા ગૂજરાતની સરહદને પણ ભય પેદા થયો હતો; તેથી સુલતાનોને સારું લશ્કર લઈને સિંધ ઉપર ઝડપી સવારી કરી. રણમાં થઈને જવાનું હતું એટલે સરંજામ તેમજ દરેક ઘોડેસવાર સાથે એક ખાલી ઘોડો પણ લીધો હતો. બળવાખોરો સારા તીરંદાજ હતા, અને એમની સંખ્યા પણ મોટી હતી, પરંતુ સુલતાનના કેળવાયેલા લશ્કરે તેમને હરાવ્યા, અને આ સમાચાર જાણ્યા પછી સિંધના જામે સુલતાનનો આહાર માન્યો.^{૫૫} સિંધ અને કચ્છ ઉપરની આ ચડાઈની વિગત તવારીખકારોએ એટલી ઓછી અને એટલી વિરોધવાળી લખેલી છે કે એ માટે શંકા ઉત્પન્ન થાય એવું છે. જૂનાગઢથી કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચવું શક્ય નથી અને રણમાં થઈ ઝડપી કૂચ કરવી પણ શક્ય નથી; પરંતુ કચ્છી અને સિંધી બળવાખોરો કરતાં સુલતાન પાસે વધારે કેળવાયેલું લશ્કર હતું અને આ બળવા સામાન્ય હોય એટલું ખરું એમ લાગે છે. આમાં તવારીખકારોની અતિશયોક્તિ પણ કાંઈક અંશે હશે.^{૫૬}

૫૫. તખ્ત઼ાને અકબરી, પૃ. ૨૫૭-૨૫૮. તખ્ત઼ાન કચ્છ અને સિંધ બંને ઉપરની સવારીનું વર્ણન કરે છે જ્યારે સિકંદરી માત્ર સિંધનું નામ લખે છે. બંનેમાં હકિકત એટલી અધૂરી છે કે લડાઈઓનું કાંઈ મુલ્યાંકન થઈ શકતું નથી.

૫૬. તખ્ત઼ાને અકબરીનો તરજુમો કરનાર પણ તવારીખોના આ વર્ણન માટે શંકા દર્શાવે છે.

દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ

ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં સોરઠની લડાઈઓમાં મોટો ખતાવ કહી શકાય એવો એક લશ્કરી વિજય સુલતાનને મળ્યો. મહમૂદ જૂનાગઢમાં હતો ત્યાં એક મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદી નામે મુસલમાન ધાર્મિક પુરુષ^{૫૭} આવ્યા અને ખૂબ રોષેને સુલતાન પાસે પોતાની દુઃખની હકીકત કહી. મૌલાના દક્ષિણથી વહાણને રસ્તે હોરમઝ થઈ સમરકંદ જતા હતા ત્યાં દ્વારકા પાસે જગત ખેટના લોકોએ એમને લૂંટી લીધા અને એમના કુટુંબને કેદ કરી બે નાના છોકરા સાથે એમને રખડતા મૂક્યા. બે છોકરાઓને વારા ફરતી ખભા ઉપર બેંચકી લાંબો પંથ કાપી મૌલાના જૂનાગઢ આવ્યા અને સુલતાનને અરજ કરી કે પોતાને આ દુઃખમાં મદદ કરે. મહમૂદે આ સાંભળીને મૌલાનાને સુખ સગવડ કરી આપીને દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.^{૫૮} એમ કહેવાય છે કે મહમૂદના પહેલાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહે દ્વારકા ઉપર કદી ચડાઈ કરી નહોતી.^{૫૯}

દ્વારકા અને ખેટની લડાઈ

આ વખતે ઓખામંડળનો રાજા લીમ નામે હતો, અને વાઘેરો પ્રસિદ્ધ ચાંચિયા ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળથી છેક અઢારમી સદીના અંત સુધી જગત અને દ્વારકાના ચાંચિયાનું જોર ખૂબ હતું અને એ રસ્તે થઈને જતું વહાણ સલામત રહેતું નહિ. સુલતાન મહમૂદે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો કેટલાક વખતથી રાખેલો, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં રસ્તાની મુશ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં ચડાઈ મુલતવી રાખતો હતો. આ મૌલાનાની અરજથી એ ડાય જલદી પતાવવા હવે સુલતાન તૈયાર થયો. અને ઈ. સ. ૧૪૭૩ ના

૫૭. કેશિજી હિસ્ટ્રી મૌલાનાને વિદ્વાન કવિ અને વેપારી કહે છે.

૫૮. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૫ ૧૦૬. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૫૬-૬૦.

૫૯. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૮. સિકંદરી આ કારણથી સુલતાનને બાતી કહે છે.

મે માસની ૧૪ મી તારીખે (૧૬ મી જુલહજ) જૂનામઢી કૂચ કરી. સુલતાનના અમીરો એની દર વર્ષે આવી એકાદ લશ્કરી હિલચાલ કરવાની ટેવને લીધે કંટાળી ગયા હતા, પણ એમનું કાંઈ આદ્યું નહિ. ૬૦ આખરે રસ્તાની ખૂબ મુશ્કેલીઓ સહન કરીને સુલતાન ઠારકા પહોંચ્યો. અને એ સમાચાર સાંભળતાં જ રાજા લીમ અને એના લશ્કરીઓ શંખોદ્ધાર એટના સુરક્ષિત કિલ્લામાં ભરાઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે દેશના એ વિભાગમાં સાપ ખૂબ થતા હતા અને ખીજાં જંગલી જનવરોનો ત્રાસ પણ ખૂબ હતો. કહે છે કે એક પહોરમાં સુલતાનના પોતાના તંજુમાં સાતસો સાપ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને ખીજાં જંગલી જનાવરો પણ ઘણાં મરાયાં હતાં. ૬૧ સુલતાને એટની સામે આવેલા આરંભડા ૬૨ ગામ પાસે પોતાની ઝાવણી નાંખી હતી અને ત્યાં એને ચાર મહિના રહેવું પડ્યું હતું. એટના આ ઘેરા દરમ્યાન મહમૂદે દ્વારકાનાં સુપ્રસિદ્ધ રણછોડરાયના મંદિરનો અને ખીજાં હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો. ૬૩

એટની છત અને દ્વારકાના રાજાનું નાસી જવું

હવે શંખોદ્ધાર એટને જીતવા માટે સારા નૌકાસૈન્યની જરૂર હતી અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું સોરઠમાં દીવ બંદરમાં જ હતું. સુલતાને મોટી સંખ્યામાં વહાણો તૈયાર કરાવી સિપાઈઓથી તેમને સજ્જ કરી શંખોદ્ધાર એટને ઘેરા લાદ્યો. તવારીખકાર કહે છે કે હિંદુઓ પણ કિલ્લામાંથી તેમ જ બહાર આવીને વહાણમાં

૬૦. સિકંદરી, ગ્ર. ભા. પૃ. ૧૦૬. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૬૦-૬૧.

૬૧. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૬-૧૦૭ તખકાત, પૃ. ૨૬૧. સિકંદરી માન સાપ મટે લખે છે, જ્યારે તખકાત સાપ હપરાંત લાઇ વડુ ને સિંહ પણ લખે છે.

૬૨. આ નામ દરેક તવારીખમાં જુદી જુદી જોડણીથી લખેલું છે; કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમાં 'અરામરા' નામ છે જ્યારે પ્રચલિત હપર મુજબ છે.

૬૩. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૮.

એસીને પણ ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યા, પરંતુ છેવટે હાર્યા. ૬૪ હાથો-
હાથની લડાઈ પણ થઈ. મહમૂદે એટલે વિજ્ય કરી ત્યાંથી મોતી
વગેરેની મોટી લૂંટ મેળવી અને ત્યાંનાં મંદિરોનો ધ્વંસ કરીને રાજ
ભીમને પકડીને કેદ કર્યો, અને મૌલાનાના કેદ કરેલા કુટુંબને પણ
છોડાવ્યું, તથા ખીજા ઘણા મુસલમાન કેદીઓને છોડાવી હિંદુઓને
કેદ કર્યા. ઓખામંડળ અને દ્વારકાના વહીવટ માટે મલીક તુધાનને
ફરહત ઉડમુલકનો ઈલકાબ આપીને ત્યાંનો થાણદાર નીમ્યો અને
મહમૂદ ઈ. સ. ૧૪૭૩ ના એક્ટોબરની ૬ ત્રી તારીખે જૂનાગઢ
પાછો આવ્યો. ૬૫ દ્વારકાના કેદી રાજ ભીમને મૌલાના સમરકંદીની
પાસે મોકલ્યો, પરંતુ મૌલાનાએ સુલતાનનો આભાર માનીને ભીમને
પાછો મોકલી આવ્યો. તે પછી મહમૂદે એડીઓ સાથે રાજ ભીમને
અમદાવાદ મુહાફિઝખાન પાસે મોકલ્યો અને હુકમ પાઠવ્યો કે એના
અંગના ટૂંકડા કરી અમદાવાદને દરેક દરવાજે એક એક ટૂંકડો લટ-
કાવવો. મુહાફિઝખાને રાજને અમદાવાદની આસપાસ ટસડીને ફૂર
રીતે બાદશાહના હુકમનો અમલ કર્યો. આ હરીકત બધી તવારીખો
આપે છે અને તેને આધારે ઘણાખરા ઇતિહાસગ્રંથોમાં પણ આ વાત
લખેલી છે. ૬૬ પરંતુ ઓખામંડળના ઇતિહાસમાં આનાથી જિલટી વાત
લખેલી છે : દ્વારકાના રાજ સાંગજીએ પોતાનું રાજ્ય છેક ખંભાળિયા
મુધી વધાયું હતું, સોરઠના આખા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર એ આંચિયા-
વૃત્તિ કરતો હતો અને મુઝકમાં ધાડો પણ પાડતો હતો, અને મક્કા
હજ કરતાં વહાણો પણ લૂટ્યાં હતાં, એવામાં આ મૌલાના સમરકંદી
ફતેહમારી નામે વહાણમાં ઇરાનના અખાત તરફ (હોરમઝ) જતો

૬૪. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૮. તખકાત, પૃ. ૨૬૧.

૬૫. બન્ને તવારીખો. પૃ. ઉપર પ્રમાણે.

૬૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૦૯. તખકાત, પૃ. ૨૬૧-૬૨. તખકાત લખે છે કે
રાજ ભીમ વહાણમાં નાડો, પણ સુલતાનના વહાણોએ એને પકડ્યો ને
પાછળથી જૂનાગઢ બાંધીને લાવ્યા.

હતો તેને પણ લૂંટ્યો અને સ્ત્રી અને દાસીઓને આરંભડામાં ગુલામ તરીકે રાખી મોક્ષાના અને છોકરાઓને છૂટા મૂક્યા.

રાજા જીવતો રહ્યો અને દારકા પાછું જતી લીધું

આ બનાવ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડો દારકા ઉપર ચડ્યો અને બેઠ તથા દારકા જતીને પોતાનો હાકેમ ત્યાં મૂક્યો તે ઉપર બેઠી ગયા, પરંતુ મુસલમાન સત્તા લાંબો સમય ટકી નહિ અને ભીમજી મોટી ફોજ લઈ ચડી આવ્યો અને દારકા પોતાને હાથ કરી લીધું. ભીમજીના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં હમીરજીના વંશના માણુક અને ભીમજી વચ્ચે ઝઘડો થયો અને માણુકે તથા વાઘેરાએ મળી દારકા જતી લીધું. ભીમજીએ છેવટે સલાહ કરી વાઘેરાની સત્તાનો સ્વીકાર કરી બન્નેએ એકત્ર થઈ દારકા ઉપર કોઈપણ પરદેશી હુમલો કરે તો સંપત્તી તેનો સામનો કરવો એવું નક્કી કર્યું. દારકામાં આ વાઘેરાની સત્તા લાંબો વખત ચાલી હોય એમ જણાય છે.^{૧૭} અને સુલતાન મહમૂદના મરણ પછી સોરઠના પશ્ચિમ તરફના આ છેડા સુધી મુસલમાનોની સત્તા જામી હોય એમ જણાતું નથી. આ હકીકત સાચી હોય તો તવારીખોએ કયેનું ભીમજીના ટૂંકડા કરીને લટકાવવાનું ખોટું ઠરે છે. ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સુધી દારકામાં હિંદુસત્તા રહી હોય એમ જણાય છે.

૧૭. આ હકીકત કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમાં આખામંડળના ઇતિહાસમાં આપી છે. ગેઝેટિયરના ગૂજરાતી સારાંશ સર્વસંગ્રહ સિકંદરી ઉપરથી રાજા ભીમની કતલની નોંધ લે છે છતાં દારકા માટે આ હકીકત વિગતથી લખે છે. તખ્તકાતે અકબરીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે રાજા વહાણમાં નાઠો અને તેને પાછળથી સુલતાન પાસે જૂનાગઢ મુકામે બાંધીને લાવ્યા. આમાં એમ બન્યું હોય કે રાજા ભીમજી નાસી જ ગયો હોય અને હાથ ન આવ્યો હોય. તવારીખોનું વર્ણન કાંતો મુસલમાનોનું જીતું રાખવા માટે હોય અગર તો સુલતાનના માણુસો રાજાને બદલે કોઈને જ પકડીને લાવ્યા હોય, એવું પણ ધણીવાર બને છે.

દ્વારકા આપણું પહેલું પાટનગર

હવે દ્વારકા અને એના અવશેષોનું ટૂંકું વર્ણન કરીએ. પરંતુ એ કરતાં પહેલાં અગત્યનો પ્રશ્ન દ્વારકાના સ્થળાનિર્ણયનો છે. દ્વારકા એ આપણા ભૂમિવિભાગનું પ્રાગૈતિહાસિક સમયનું પાટનગર છે અને મહાગૂજરાતનાં પાટનગરોની પંક્તિમાં એ સર્વથી પહેલું છે. આજે સામાન્ય ભારતવાસી દ્વારકાપુરીને લીધે આપણા પ્રાંતને ઓળખે છે, અને એનું સ્થાન ભરતખંડમાં સર્વથી પવિત્ર ગણાતી સાત નગરીઓમાં છે. ઇશ્વરના પૂર્ણાવતાર તરીકે ગણાતી આપણા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની, ધર્મમાં પરિવર્તન લાવનારી એક સર્વથી મહાન વ્યક્તિ એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દેવકીપુત્ર. એમની આગેવાની નીચે મથુરાથી નાસી આવેલા યાદવોએ આનર્ત દેશમાં આવીને કુશસ્થલીમાં જમાવટ કરી^{૧૮} અને એ નગરીને કિલ્લા તથા દ્વારથી સુરક્ષિત કરીને એનું નામ બદલીને દ્વારવતી અથવા દ્વારકા રાખ્યું. દ્વારકા સમુદ્રતટે હતું એમાં તો બધાં પુરાણો એક મત છે, અને દ્વારકામાં આવીને વસ્યા પછી યાદવો જરાસંધથી સુરક્ષિત થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા ઠયાં ?

આ શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા કઈ? આ એક મોટી ચર્ચાનો વિષય થઈ પડ્યો છે, અને એના લંબાણમાં ઊતર્યા વગર એની થોડી વાત કરીએ. દ્વારકાને સમુદ્રતટે હાલના ઓખામંડળના દ્વારકાથી છેક કોડીનાર પાસેના મૂળ દ્વારકા સુધી ત્રણેક જગ્યાએ એને મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને દ્વારકા રૈવતકે પર્વતની ખૂબ જ પાસે છે એવા પુરાણોના ઉલ્લેખથી એક મત એને જૂનાગઢને સ્થળે જ મૂકે છે.^{૧૯}

૧૮. દ્વારકા માટે દ્વારાવતી, દ્વારવતી, કુશસ્થલી, આનર્તપુરી એવાં નામો પુરાણોમાં છે.

૧૯. સ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી દ્વારકાને જૂનાગઢની જગ્યાએ જ મૂકે છે અને સમુદ્રના સાંનિધ્યને ગણતા નથી

જ્યારે ખીજો મત એને આજની દારકાને ઠેકાણે જ ગણવાના ઉત્સાહમાં આખા રૈવતક પર્વતને ઉપાડીને ઓખામંડળમાં મૂકે છે, એને એ સ્થળ સાથે પુરાણોનું વર્ણન બંધ ન બેસવાથી દારકાની સાથે જ એ પર્વત સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માને છે.^{૭૦} આ બન્નેની વચ્ચે કેટલાક એવા માનનારા છે કે સોરઠને દક્ષિણ કિનારે દારકા હોવું જોઈએ. આ ચર્ચા ખૂબ જ વાદ્યસ્ત હોવાથી અહીં એને સ્થાન નથી; પરંતુ આજે આપણા દક્ષિણ સોરઠના કાંઠાના એક સ્થળને મૂળદારકા કહે છે, એ નામ જ એટલું તો બતાવી આપે છે કે દારકાના સ્થળને માટે પ્રાચીન કાળથી મતભેદ છે.^{૭૧} એને દારકાની સાથે એના સ્થળનું સ્મરણ પણ આપણા ઇતિહાસવિમુખ સમાજના માનસિક સાગરમાં ડૂબી ગયું છે. આજનું દારકા કોઈ આઠમી સદીમાં સ્થપાયેલું માને છે; પરંતુ ઇસ્વીસનની શરૂઆતમાં જ્યારે પૌરાણિક હિંદુ ધર્મનું હઠતર રચાતું હતું ત્યારે આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો બન્યા જણાય છે કે જેથી કેટલાક મહત્વના ફેરફારો થયા છે. સોરઠને કાંઠે થયેલા આવા કોઈ ફેરફારને લીધે એને

૭૦. શ્રી. ઉમાશંકર જોશી એ પ્રમાણે માને છે. એમના ‘પુરાણોમાં ગુજરાત’ એ નામના ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથમાં દારકા માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે, એને હાલના દારકાની જગ્યાએ પ્રાચીન નગરીને મૂખને રૈવત પર્વતને એક નાને હુંગરો ઠરાવી ભૂકંપ જેવા બનાવથી એ સમુદ્રમાં ડૂબ્યો હોય એમ માને છે.

૭૧. મહામહોપાધ્યાય સ્વ. હાથીલાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દારકા આગળ જ દારકા માને છે. મૂળ દારકાની જગ્યા પ્રાચીન દારકા ન હોય એ બાબત દલીલ કરતાં શ્રી. ઉમાશંકર કહે છે કે મહાભારતમાં અનુર્ન દક્ષિણથી વહાણમાં પ્રભાસ આવીને દારકા ગયો એમ લખ્યું છે. એટલે જો મૂળ દારકાની જગ્યાએ દારકા હોય તો એ પ્રભાસથી પૂર્વમાં હોવાથી પહેલું આવે અને પ્રભાસ આવવાની જરૂર ન રહે. આ દલીલ વિચાર કરાવે તેવી છે ખરી. પણ એની સમજૂતી મળી શકે તેવી છે જે અહીં લખાણના ક્ષયથી નહિ લખીએ. આ દલીલ કરતાં પણ વધારે વિચાર કરાવે એવો તો મૂળ દારકા નામનો જ પ્રયોગ છે.

અસલ દ્વારકા પણ સમુદ્રમાં લુપ્ત થવાને લીધે ઓખામંડળ જેવા દૂરના સ્થળે આજની દ્વારકા સ્થપાઈ હોય એમ જણાય છે, અને આ અનુમાન કીક હોય તો આજની દ્વારકાના સ્થળને આશરે બે હજાર વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન માનવું પડે. ૭૨ ઇતિહાસને બાજુએ મૂકતાં પણ આજે દ્વારકાપુરીનું સ્થાન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્વનું જ ગણાય. દ્વારકાના પૂજ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણનું નામ “રણછોડરાય” કેમ પાડ્યું એ પણ રસમય સંશોધનનો વિષય છે.

આજની દ્વારકા

દ્વારકામાં શ્રીરણછોડરાયનું મંદિર સાડાચારસો વર્ષ જૂનું ગણાય છે અને એ લગ્ય દેખાવવાળું છે, અને એને ફરતો કોટ છે. દ્વારકામાં શંખનારાયણનું મંદિર પણ છે. શંખનારાયણનું મંદિર પ્રાચીન ગણાય છે, પરંતુ હાલનું મંદિર ૧૩૦ વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવસાહેબે બંધાવેલું. ત્યાં એક કચ્છી ગઢ નામે જગ્યા છે એટલા ભાગ ઉપર કચ્છની હકૂમત હતી એમ કહેવાય છે, બાકી દ્વારકા અને ઓખામંડળ ઉપર ગાયકવાડ સરકારની સત્તા હતી. અને આજે રાજ્યોના વિલિનીકરણ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં છેડા ઉપર હોવા છતાં એ મુંબઈ સરકારની સત્તામાં ગણાય છે. સાંસ્કૃતિક મહાગૂજરાતનું આ પહેલું પાટનગર ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થાય તો જ યોગ્ય સ્થાન પામે એ દિવસ ક્યારે આવશે? દ્વારકામાં એક હાજી કરમાણી

૭૨. અને તો લાગે છે કે ઈ. સ.ની શરૂઆતમાં બારશિવ નાગ મહારાજ્યના સમયમાં રૌવપંથનું જોર ખૂબ હતું અને પાશુપાત સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ પણ ગૂજરાત સોરકને કાંકે થયો હતો. જૂની દ્વારકા સમુદ્રમાં જઈ થઈ ડૂબી ગઈ હોય અને વૈષ્ણવોને એ જગ્યા સલામત ન લાગી હોય તો ઓખામંડળમાં નવી દ્વારકા સ્થાપી હોય અને મૂળ જગ્યાએ મૂળ દ્વારકા નામ રહ્યું હશે. ટોલેમીના વર્ણનમાં આજની દ્વારકાનું જે સામ્ય દેખાય છે તેનું કારણ એટલા પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં વૈષ્ણવોનું થાણું બન્યું હોય એમ બની શકે,

નામના મુસલમાન પીરે સારી જગ્યા રોકેલી છે. ઓખામંડળમાં રહેતા બ્રાહ્મણોને ગૂંગળી બ્રાહ્મણો કહેવામાં આવે છે.

ખુદાવંદખાનનું કાવતરું

જૂનાગઢને જીતી સૌરાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા કરી, દ્વારકાને જીતી પાંચ વર્ષ સોરઠમાં ગાળ્યા પછી સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને ત્યાંથી દર વર્ષે જૂનાગઢ જતો હતો. ઈ. સ. ૧૪૮૦ માં એ મુસ્તફાબાદ-જૂનાગઢમાં આવ્યો. ત્યારે અમદાવાદથી એના અમીર ખુદાવંદખાને સુલતાનને ગાદીએથી ઉઠાડી એના શાહજાદા અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતરું રચ્યું. એ વર્ષની રમઝન ઈદની સવારી વખતે આ કાવતરું અમલમાં મૂકવું એવો ખુદાવંદખાનનો ઈરાદો હતો. ખુદાવંદખાને રાયરાયા^{૭૩} નામના એક હિંદુ અમીરને ખાનગીમાં પોતાનો ઈરાદો કહ્યો અને વજર બહાઉદ્દીન ઇમાદુદ્દીનને મારી નાંખવાની પણ એને વાત કરી. એમ કહેવાય છે કે સુલતાનની હમેશની લશ્કરી સવારીઓથી અમીરો ખૂબ કંટાળી ગયા હતા અને સુલતાનને પદબ્રજ કરીને અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડી સત્તા હાથ કરવા માંગતા હતા. બહાઉદ્દીન રાયરાયાનો ખાસ મિત્ર હતો, એટલે ખુદાવંદખાને બહાઉદ્દીનથી આ કાવતરાની વાત જાની રાખવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ રાયરાયાએ આખીયે વાત જાની રાખવા માટે બહાઉદ્દીન પાસે કુરાનના સોગંદ લેવડાવી એને વાત કહી અને એ વજરે મલીક સારંગ અને મુહાફિઝખાન જેવા વિશ્વાસુ અમીરોને ઈદને દહાડે લોકો કાંઈ તોફાન ન કરે તેવો બંદોબસ્ત રાખવાનું કહી શાહજાદાની આસપાસ હાજર રહેવાનું કહ્યું. આમ કરવાથી આખું કાવતરું નિષ્ફળ ગયું. આ વાત લોકોને મોઢેથી સુલતાને જૂનાગઢમાં

૭૩. આ કાવતરાની વિગત તબકાતે અકબરી લખાણથી આપી છે; સિકંદરીમાં બહુ દ્રઢકો હલ્કેબ છે. રાયરાયા હિંદુ અમીર હાગે છે, પણ એ મલકાળ છે. એનું નામ આપ્યું નથી. સિકંદરી એ નામ નથી આપતી.

સાંભળી ત્યારે એ ચિંતાતુર થયો અને અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યો. ૭૪ મહાપારના ચાંચિયા બંદરોએ આવતાં વહાણો લૂંટે છે એવા સમાચાર મળવાથી ઘોઘા થઈ તેનો બંદોબસ્ત કરી ત્યાંથી વહાણમાં ખંભાત જઈ, ત્યાંથી અમદાવાદ પહોંચ્યો.

ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ

આ સમય દરમિયાન શાહજીદો ખલીનખાન જ્યારે જૂનાગઢમાં સોરઠનો સૂએ હતો ત્યારે કૂવાના ઝાલાઓએ મુસલમાન સત્તાનો વિરોધ કરી બળવો કર્યો અને શાહજીદો એમની સામે લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એને હરાવ્યો. આ સમાચાર મહમૂદને મળ્યા ત્યારે મોટું લશ્કર લઈ એણે ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાંનો રાજા વાઘોજી સુલતાનના લશ્કરની સામે સૈયદપુર પાસે ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો. એમાં મુસલમાનોની સારી ખુવારી થઈ, પરંતુ આખરે વાઘોજી અને એના બધા સરદારો માર્યા ગયા અને સુલતાને મુલક તારાજ કરી કૂવાને ખેદાનખેદાન કરીને લૂટ્યું. ૭૫ ઈ. સ. ૧૪૮૬ માં આ લડાઈમાં એવી તો ખુવારી થઈ કે ઝાલાવાડમાં આજે પણ કોઈ મોટી આપત્તિને “કૂવાનો કેર” કહેવામાં આવે છે. કૂવા પછી ઝાલાવાડની રાજધાની હળવદમાં આવી અને તે પછી ઈ. સ. ૧૭૩૦ માં ધ્રાંગધ્રા વચ્ચું ત્યારે ત્યાં આવી.

પાક્ષણપુરના ઝાલોરી નવાબો

હવે મહમૂદના રાજ્યના કેટલાક ખનાવોની દ્રંકી નોંધ લઈએ. જે સમયમાં ગૂજરાત સલ્તનતના મૂળ પુરુષ ઝંકરખાને ગૂજરાતમાં

૭૪. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૬૪-૬૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૨-૧૩. ખુદા-વંદખાને ઇમાદુલ્મુલકને મારી નાખ્યો છે અને શાહજીદો અહમદને ગાદીએ બેસાડ્યો છે એવી અફવા જૂનાગઢમાં ચાલી. કોઈ કહે છે શાહજીદો માંદો છે એવું સુલતાનને કહેવામાં આવ્યું.

૭૫. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ.

સ્વતંત્ર મુસલમાન સત્તા સ્થાપી તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ કાન્હડદેવના
 ઝાલોર અને સોનગીરમાં પણ મુસલમાન સત્તાની સ્થાપના થઈ અને
 રજપુતાના જેવા વીર રજપૂતોના મુલકની મધ્યમાં જ એક મુસલમાન
 સંસ્થાન સ્વસ્થતાથી જન્મ્યું. ઝાલોરમાં એ સમયે ચોહાણ
 રાજ્ય હતું. એ વખતે બિહારથી મલેક શેરખાન નામે લોહાણી અફ-
 ધાનોનો સરદાર મક્કા હજ કરવા માટે આવ્યો હતો એણે ચોહાણોના
 રાજ્યમાં નોકરી લીધી. રાજ્યોમાં બને છે તેમ ઝાલોરના ચોહાણ
 રાજાને મારવાડના રાઠોડ રાજા સાથે બનાવ નહોતો. રાઠોડ રાજાએ
 કપટથી વિસલદેવ ચોહાણને પોતાને ત્યાં બોલાવીને મારી નાંખ્યો
 અને ઝાલોર લઈ લીધું.^{૭૬} થોડો વખત વિસલદેવની વિધવા રાણીએ
 મલેક ખુર્મ જે અફઘાનોનો સરદાર હતો એની સહાય લીધી^{૭૭} અને
 રાજ્ય ચલાવ્યું. પરંતુ આખરે મલેક ખુર્મ ઝાલોર પચાવી બેઠો
 અને રજપુતાનામાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. મલેક પાટણ
 ઝકરખાન પાસે મદદ માગી અને દિલ્હી લાગવગ વાપરીને પોતાનું
 સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું. ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં આ રીતે મલેક ખુર્મ
 ગૂજરાત સદતનતના સ્થાપકની મદદથી સત્તાધીશ થયો અને ઈ. સ. ૧૩૯૯
 માં તૈમૂર લંગની ચડાઈ પછી અર્ધ સ્વતંત્ર જેવો થઈ પડ્યો. આ
 વંશે પાછળથી ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાલણપુર રાજ્યની સ્થાપના કરી.
 ઈ. સ. ૧૯૪૭ ના ભારતમાં રાજ્યોના વિલીનીકરણ સુધી એ રાજ્ય
 હતું એટલે પાંચ શતાબ્દીઓ સુધીનું આ મુસલમાન રાજ્ય ભારતનાં

૭૬. પાલનપુરના નવાબ તાલેમહમદખાને પાલનપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ
 લખ્યો છે એમાંથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ પોતાના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પૃ. ૫૦-૫૨
 માં વિગતો લીધી છે.

૭૭. રાણીનું નામ પોપાંબાઈ લખ્યું છે. ઉપર મુજબ. પૃ. ૫૧. નબળી
 બ્યવસ્થા અને ખેરાંનું ચલણ જેહું હોય તેને આપણામાં “પોપાંબાઈનું રાજ્ય”
 છે એવી કહેવત છે. મારવાડની આ વાત ગૂજરાતમાં કેમ ચાલી એ સાંસ્કૃતિક
 દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે.

ખીજાં ઇસ્લામી રાજ્યોમાં સર્વથી પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. મોઝ-લાઈમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ઝાલોરને જ્યારે મારવાડમાં બેળતી દીધું ત્યારે આ પ્રાચીન વંશના નવાબોએ પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઝાલોર-માં જ્યારે મલેક ઉસમાન અને એના બાઈ વચ્ચે ઝઘડો થયો ત્યારે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ મલેક ઉસમાનને મદદ કરી અને ઝાલોર ગૂજરાતની સત્તા નીચે આવ્યું. મહમૂદે ઝાલોરની સત્તા નીચે, સાચોર-સત્યપુર, અને ગૂજરાતની એક સમયની રાજધાની જેવું લિન્નમાલ શ્રીમાલ-એ બે વિભાગો મૂક્યા અને ઉસમાનને ઝુમદત ઉદમુદકનો ઇલ્કાબ આપ્યો. આ ઇલ્કાબ પાલણપુરના નવાબોના કુટુંબમાં આજ સુધી ચાલુ છે. પાલણપુરના નવાબો મેહદવી છે. ૭૮

પ્રાચીન પાલણપુર

પાલણપુર ગુજરાતનું એક સમૃદ્ધ અને પ્રાચીન નગર છે; પ્રહ્લાદનદેવ-પાલણદેવ પરમારે એ વસાવ્યું છે. પાલણપુરમાં ખૂબ સમૃદ્ધિવાળા જૈન શેઠિયાઓ વસતા હતા અને સારાં જૈન મંદિરો હતાં. જૈન આચાર્યોમાં પ્રભાવક શ્રીસોમસુંદરસૂરિનું અને સમ્રાટ અકબરને પ્રતિ-બોધનારા જગદ્ગુરુ બિરુદ ધારણ કરનારા શ્રીહીરવિજયસૂરિનું પાલણપુર જન્મસ્થાન છે. ૭૯ જૈન સાહિત્યમાં એની સમૃદ્ધિનું ખૂબ વર્ણન કરેલું છે. ત્યાંનો વેપાર એવડો મોટો હતો કે એને સ્થલવેલાકૂલ-મૂમિતું બંદર કહેતા ત્યાં શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય અને સુંદર મંદિર હતું, અને જૈન તથા બ્રાહ્મણ મતના અનુયાયીઓ સંપત્તી રહેતા ૮૦

૭૮. પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૧-૫૨. પૃ. ૧૭૮-૭૯. તાલેમહંમદખાનના ઇતિહાસ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આ ઇલ્કાબ મારવાડમાં ૩૬ શબ્દ થયો અને કોઈ ઉસ્માનખાન જેવું કામ કરી બતાવે તેને “ખીજો જખદલ” કહે છે.

૭૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પાલનપુર તીર્થ

૮૦. નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રહ્લાદનપુરવર્ણન. હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યમાં પણ પાલનપુરનું વર્ણન છે, પણ એ ખૂબ આલંકારિક ભાષામાં છે.

પ્રહલાદનદેવે જે મંદિર બંધાવેલું એને આજે પલ્લવિયા પાર્શ્વનાથ કહે છે. બીજાં જૈન મંદિરો પણ ત્યાં છે. પાલણપુરના ઝવેરીઓ ગૂજરાતની બહાર દૂર દેશાવરોમાં વિખ્યાત છે.

સોનગીર

ઝાલોર શહેરની પાસે કાન્હડદેવનો પ્રસિદ્ધ સોનગીરનો કિલ્લો આજે પણ ઊભો છે અને એક સમયે એ રજપુતાનાના મજબૂત કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો. એ કિલ્લો ઘણો પ્રાચીન ગણાય છે. એને ત્રણ રક્ષણદીવાલોની હરોળ છે અને અંદર તળાવ તથા મંદિરો છે. અલ્લાઉદ્દીને જીત્યા પછી એમાં મસ્જિદ બંધાવેલી તે પણ આજે ઊભી છે. ૮૧

રાણપુરના ગોહેલ સાથે લડાઈ

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવેલો રાણપુરનો કિલ્લો રાણજી ગોહેલના હાથમાં હતો અને એ ઠાકોર અમદાવાદના સુલતાનને તાબે હતો. ચારણ-કથા કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ અને રાણજી સાદુ થતા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત રજપૂત બેગમ પિયેર ગર્ભ ત્યારે બન્ને બહેનો મળી અને ઠાકોરાણીએ પોતાની મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જન્મવાની ના પાડી. એણે વિવેકથી એવું બહાનું કાઢ્યું કે પોતાનો સ્વામી સુલતાનનો ખંડિયો છે, એટલે બહેન મોટા સુલતાનની રાણી હોવાથી નોકરની સ્ત્રીથી એની સાથે બેસાય નહિ. પરંતુ આ બહાનું ઉઘાડું પડી ગયું અને અપમાનિત થયેલી બહેને સુલતાનને આ વાત કહી, બહેન-બનેવીને બોલાવીને સાથે જમાડવા દુરાગ્રહ કર્યો. રાણાજીએ પહેલાં તો ના પાડી, પણ એનું આદ્યું નહિ. છેવટે યુક્તિથી એ સુલતાનના દરબારમાંથી પોતાની સ્ત્રીને લઈ આવ્યો. લોકકથા બીજી વાત એવી

૮૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૩ માં સોનગીરના કિલ્લાનું સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે.

કહે છે કે મક્કા હજ કરવા જતી એક મુસલમાન સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈ રાણપુરમાં રાતવાસો રહી હતી. પ્રભાત થતાં છોકરાએ જીડીને બાંગ પોકારી. આ સાંભળી રાણપુરના બ્રાહ્મણોએ રાણજીને કહ્યું કે મુસલમાન રાજ્ય થવાની આ આગાહી છે. આ સાંભળી ઠાકોરે છોકરાને મારી નાંખાવ્યો અને આ બનાવની ફરિયાદ એની માએ અમદાવાદ જઈને સુલતાનને કહી સુલતાનનો ક્રોધ પ્રજ્વલિત કર્યો. ૮૨

હવે મહમૂદને બદલે ભંડારીખાન મુસલમાન લશ્કર લઈને રાણપુર ઉપર ચડ્યો અને રાણજી એની સામે લશ્કર લઈ ધંધુકા આગળ મળ્યો અને ત્યાં ખૂનખાર લડાઈ થઈ એમાં ઠાકોર પાછો હઠી રાણપુર સુધી ગયો. રાણજીએ પોતાના અંતઃપુરમાં એવું કહી મૂકેલું કે કિલ્લા ઉપરથી જો ધ્વજ નીચે પડેલો દેખો તો હાર થઈ સમજીને આપઘાત કરજો. લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી ત્યાં બન્યું કે ધ્વજ રાખનારો તૃપાને લીધે ધ્વજ નીચે મૂકી પાણી પીવા બેઠો. આ દેખાવ જોઈ રાણીઓએ કૂવામાં પડીને આપઘાત કર્યો. લડાઈમાં છેવટે રાણજી પણ પડ્યો. એ પછી મહમૂદે ગોહેલના ભાણેજ હાલુજી પરમારને રાણપુરની ગાદી આપી, અને હાલુજીએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. આ હાલુજી પરમાર આજના રાણપુરના મોલેસલામ ઠાકોરોનો મૂળપુરુષ હતો. ૮૩ મોલેસલામ ગરાસિયાઓનું વર્ણન આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું.

૮૨. રાસમાળામાં આ વર્ણન આપેલું છે, અને પ્રો. કોનિસેરિયેટ એની સારી નોંધ લીધી છે. આ બધા વર્ણનમાં કઈ અને કેટલી વાત માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન છોકરાને મારી નાખવાની વાત માનવા જેવી લાગતી નથી અને એ વાત જો ખરી હોય તો ગોહેલ ઠાકોરની બુદ્ધિને માટે માન રહે નહિ. પરંતુ હિંદુને પરણેલી બહેને મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જમવાની ના પાડી હોય અને એથી લડાઈનું બીજ શપાયું હોય એ વાત એ સમયનું વાતાવરણ જોતાં સચુક્તિ લાગે છે.

૮૩. મોલેસલામ ગરાસિયાની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થઈ છે. રાણજી ગોહેલ ભાવનગરના રાજાઓના વંશીલના કુટુંબનો હતો. હાલુજી પરમારનો બીજો ભાઈ ઘોળકાના કસ્બાતીઓના વંશનો સ્થાપક હતો.

રાણપુરનો આજનો કિલ્લો મોગલાઈમાં શાહજહાં બાદશાહના સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં અમદાવાદના સૂબા આઝમખાન ઉધાઈએ બંધાવ્યો છે. ૮૪ ગૂજરાતના સુલતાનોએ અહમદશાહના સમયથી ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો સાથે સંબંધ બાંધ્યા હતા અને એમાં એમને સહકાર પણ મળેલો અને સામનો પણ થયેલો.

મહમૂદ દક્ષિણના મુસલમાન સુલતાનને મદદ કરવા એ દિશામાં સવારી કરેલી ત્યારે રસ્તામાં એક દરિયાકિનારાના સ્થળની લડાઈનો સામાન્ય ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે. આ લડાઈની તારીખ માટે શંકા હોવાથી અહીં એની જરા વિગત જોવી જરૂરની છે. એ લડાઈ ગૂજરાતના સુલતાનને મન નાનું હમકલું હશે તેથી તવારીખકારોએ એનું લાંબું વર્ણન કર્યું નથી, અને સિકંદરી તો એને બહુ દૂંકામાં પતાવી દે છે, પરંતુ એ લડાઈમાં ગૂજરાતના બુખારૂપ પારસી કોમે અગત્યનો ભાગ ભજવેલો એટલે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનો ઉલ્લેખ મહત્વનો ગણી શકાય. ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં આ બનાવ બન્યો એમ તવારીખના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ પંદરમી સદીના છેલ્લા પાદમાં બન્યો હોય એમ પણ કેટલાક મત ધરાવે છે. ૮૫ મહમૂદે

૮૪. અમદાવાદમાં ભદ્રમાં સુપ્રસિદ્ધ સરાઈ આ આજમખાને બંધાવેલી. એ ન્યાં જતો ત્યાં મકાન બંધાવતો એટલે એને “ઉધાઈ” કહેતા હતા.

૮૫. પ્રૌ કોમિસેરિયેટ પોતાના અગ્રેજ ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૮૦-૮૫ માં આ બધી હકીકત કિસ્સે સંબંધ ઉપરથી અને પ્રૌ. હોડીવાળાના પારસીઓના ઇતિહાસ નામના ગ્રંથ ઉપરથી ખૂબ વિગત સાથે આપી છે. એમનું માનવું એવું છે કે તવારીખો ઉપરથી ૧૪૬૫નું વર્ષ મળે છે છતાં આ બનાવ કદાચ ૧૪૯૧ માં બન્યો હોય. આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં દૂંકી નોંધ કરી છે તે ઉપરથી સિકંદરી અને તબકાત આ લડાઈને ૧૪૬૫ માં મૂકે છે. પ્રૌ. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આ બનાવને મુસલમાન તવારીખો દૂંકામાં પતાવે છે. સિકંદરીને જોતાં એ વાત ખરી હશે, પરંતુ તબકાતે અકબરી, ફિરિસ્તા અને તારીખે અલશીમાં આ લડાઈનું જરા લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે. કિસ્સે સંબંધ માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે, પણ અહીં ચાલુ મતની નોંધ લીધી છે.

કાંકણમાં બહારોટનો, અને ગૂજરાતમાં પારનેરાનો એ કિલ્લા જીતી લેવા લશ્કર મોકલ્યું અને એ વખતે દરિયાકિનારે દમણ ઉપર પણ લશ્કર મોકલ્યું. આ બધાં સ્થળો હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતાં અને સંજ્ઞામાં પારસીઓનું અગત્યનું થાણું હતું. પારસીઓ મુસલમાનોના ત્રાસથી ધરિન છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં થોડો સમય રહીને દક્ષિણ ગૂજરાતને કિનારે વસ્યા હતા. સંજ્ઞામાં એ સમયે જાદી રાણા નામના રાજાનું રાજ્ય હતું.^{૮૬} એ લોકો જાદવ—યાદવ વંશના હતા તેથી એવું નામ કહેવાતું એમ મનાય છે. આ રાણાએ પારસી લોકોને સારો આશ્રય આપ્યો. મહમૂદે પંદરમી સદીના અંતભાગમાં જ્યારે સંજ્ઞા ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે જાદી રાણા ખૂબ વીરતાથી એની સામે લડ્યો. મહમૂદનો લશ્કરી અમલદાર અલપખાન નામનો હતો. રાણાની મદદે ૧૪૦૦ પારસી ઘોડેસવારનું લશ્કર હતું. એનો સરદાર અરદેશર નામે વીર પુરુષ હતો.^{૮૭} આ લડાઈમાં રાણાની હાર થઈ અને પારસીઓ કપાઈ ગયા. ^{૮૮} પરંતુ રાણાએ પોતાની કોમને આપેલા આશ્રયનો આવો મુંઠર બદલો આપી આ કોમે ખરેખરી ખાનદાની બતાવી. આ લડાઈનું વર્ણન નવસારીના બહમન કેકાબાદ સંજ્ઞાએ ઈ. સ. ૧૫૮૮ માં લખેલા ‘કિસ્સે સંજ્ઞા’ નામના પુસ્તકમાં કર્યું છે.

અલપખાને જીત મેળવ્યા પછી કૂરતાથી વેર લીધું અને સંજ્ઞાને ઉજ્જડ કરી નાંખ્યું. પારસીઓના યુવાનો મરણ પામ્યા

૮૬. પારસી હેવાલ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ Jardi Raop લખે છે, પરંતુ એ જાદવ વંશના હતા એટલે જાદી કહેવાતા હતા.

૮૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૨.

૮૮. એમ કહેવાય છે કે સરદાર અરદેશરની બહાદુર ધણિયાણી જરબાનુએ પુરુષનો વેશ પહેરી બૈરાનું એક નાનું સૈન્ય લઈ મુસલમાનોનો સામનો કર્યો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ હકીકત નોંધેલી નથી.

હતા. જે લોકો જીવતા રહ્યા હતા તેઓ એમણે ધરિનથી સંભાળ-
પૂર્વક લાવેલા ધરિનશાહ નામે મથહૂર એવા પવિત્ર આતશબહેરામ
સાહેબને સંજાણથી બહરોટના કિલ્લામાં લઈ ગયા અને ત્યાં કેટલાંક
વર્ષ ખૂબ મુશ્કેલીઓમાં ગાળી વાંસદા આવ્યા અને વાંસદાથી નવસારી
અને વલસાડમાં આવ્યા. તે પછી એ પવિત્ર આતશ બહેરામ
સાહેબની પધરામણી ઉદવાડામાં કરી અને એ સ્થળ આજે પારસી-
ઓનું સર્વથી પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે. પારસીઓ ઉદવાડાને, હિંદુઓ
કાશી તથા મુસલમાનો મક્કાને પવિત્ર ગણે છે એટલું જ, મહત્વનું
ગણે છે. ૮૮

ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતના સમયમાં નવસારીમાં આશા
રાણા નામે એક પારસી ગૃહસ્થની લાગવગ ખૂબ હતી અને સુલતાન
અહમદશાહના સમયમાં એમની રાજકાજમાં જરા સત્તા પણ હતી.
સુલતાન મહમૂદના સમયમાં આશા રાણાના પુત્ર ચંગા આશા પણ
એટલા જ પ્રસિદ્ધ હતા અને ગૂજરાતની પારસી કોમના અગ્રગણ્ય
પુરુષ ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે સંજાણના નાશ પછી પવિત્ર
અગ્નિને બહરોટની ગુફાઓમાં સાચવી રાખી પછી નવસારી લાવવામાં

૮૯. આ વર્ણનમાં તવારીખો જુદાં જુદાં નામે લખે છે. સિકંદરી
ખાતરનો પહાડી કિલ્લો કહે છે. તખકાત પૃ. ૨૪૬ માં ખાવરનો કિલ્લો કહે
છે. આમાં તવારીખો દરિયાકિનારાની જગ્યાને “ફતુ” કહે છે. એક તવારીખ
“ફતુ” લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી અને પ્રો. કોમિસેચિયેટ એને દમણ જ કહે
છે. પરંતુ “ફતુ” પાઠ ખરા હોય તો એ દહાણુ હોઈ શકે. બન્ને સ્થળો
સંજાણથી સરખાં છે. સિકંદરી આગળ એક ખીબ હલ્લેખમાં ફતુ અને
દાહણુ એમ સ્પષ્ટ લખે છે એટલે દમણ ધારણું એ ખોટું છે. ખાવર એ બહરોટનું
બ્રહ્મ રૂપ છે. ત્યાં કિલ્લો છે એમ કહે છે, પણ ગુફાઓ છે અને ત્યાં જવાનો
રસ્તો મુશ્કેલ છે, એ પણ સંજાણ અને દહાણુની પાસે કહેવાય છે. તખકાતનો
તરજુમો કરનારની પૃ. ૨૬૪ માં નોંધ ૧ જુઓ. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીની ટીકા કરતાં
પણ ગૂજરાતની ભૂગોળની એમને ખરાબર ખબર નથી.

એમણે સહાય કરી હતી. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં ચંગા આશાની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં એટલે સુલતાન મહમૂદના અવસાન પછી પણ એઓ હયાત હતા. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં આ ચંગા આશાએ પારસીઓના મૂળ સ્થાન ઇરાનમાંથી પોતાના ધર્મને લગતી ખરી અને શાસ્ત્રીય હકીકત ગૂજરાતથી ખાસ માણસ મોકલીને મંગાવી. અને એ કાર્ય માટે ભરૂચથી નરીમાન હોશંગ નામના માણસને ઇરાન મોકલ્યા હતા. આ માટે પહેલવી ભાષાના પંડિતો અને દસ્તૂરો સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેને રેવાયત-શાસ્ત્રીય પરંપરા કહે છે અને એ રીતે પહેલવી રેવાયત ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં થયેલી છે. ૯૦

પ્રકરણ ૨૭ મું

સુલતાનના વિજયો

પાવાગઢ-ચાંપાનેર-(ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર)

સુલતાને કરેલી કાવતરાની તપાસ

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવા શોધાયેલાં કારણો

સૌરાષ્ટ્રમાં લાંબો સમય લડાઈ ઓ કરી ખુદાવંદખાને પોતાની સામે કરેલા કાવતરાની તપાસ કરવા સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને અમીરોના મનનું પારખું જોવા વાત ચલાવી કે પોતે મક્કા શરીફની યાત્રા કરવા ધારે છે અને રાજ્યવહીવટ અમીરોને સોંપી દેવા માંગે છે. સુલતાને આ વિચાર માટે અમીરોની સલાહ માગી અને કોઈ એ ડરથી પોતાનો મત કહ્યો નહિ ત્યારે અનશનવ્રત લીધું. એમ કહેવાય છે કે અમીરોએ છેવટે ગલરાઈને સુલતાનને ખુશ કરવા માટે એમ કહ્યું કે પહેલાં ચાંપાનેરના હિંદુ રાજ્યનો વિજય કરી પછી હજ કરવા જવું. આ સાંભળી સુલતાન ખુશ થયો અને અનશનવ્રત છોડી પારણાં કર્યાં.^૧

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈ ઓ કરી એ ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી પૂર્વ તરફ ચાંપાનેરનું બળવાન હિંદુ રાજ્ય રહી ગયું હતું તેને જીતવાનો સુલતાનનો ઈશ્તિદો લાંબા સમયથી હતો, અને લડાઈ કરવા માટે જૂનાગઢની પેઠે જ એ બહાનાં શોધી રહ્યો હતો. ચાંપાનેર જીતી લેવાનું એક મોટું કારણ એવું પણ હતું કે માળવા સાથે ગૂજરાતની સત્તાને હમેશાં કળિયા ચાલ્યા કરતા હતા, અને ગૂજરાત માળવાની સરહદ ઉપર આ એક મજબૂત લશ્કરી મથક

૧. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૬૯-૨૭૦.

જેવું હતું. એનો કિલ્લો પણ ખૂબ જ મજબૂત હતો. સુલતાન અહમદ-શાહના સમયથી ઇંડર ચાંપાનેર વગેરેના રાજાઓ કેટલીક વાર સાથે મળીને અમદાવાદના સુલતાનને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન કરતા અને માળવાનો સુલતાન ધણીવાર એ લોકને મદદ કરતો.^૨ આમ જૂનાગઢનો વિજય જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવી દરિયાઈ વેપારને સરળ બનાવવાના ઉદ્દેશથી થયો હતો તેમ ચાંપાનેર જીતીને સરહદ ઉપરના એક મજબૂત લશ્કરી મથકને હિંદુ સત્તાના હાથમાંથી લઈ લેવાનો ઉદ્દેશ હતો, એટલે એ માટે નાનાં મોટાં બહાનાં શોધ્યા કરતો હતો. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન જૂનાગઢ હતો ત્યારે ચાંપાનેરનો રાજા ગૂજરાતી હદમાં વડોદરા અને ડભોઈમાં આવી લૂંટ કરનારાઓને આવવાજવાની સગવડ કરી આપતો હતો એવું એક બહાનું મળ્યું હતું.^૩ બીજું તવારીખકાર લખે છે કે ઈ. સ. ૧૪૮૨ (હિ. ૮૮૭) માં ગૂજરાતમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો હતો અને ચાંપાનેર સુધી દુકાળની અસર હતી. એ સમયે રસૂલાબાદના થાણામાં મલીક સધા સુલતાની નામનો અમલદાર ચાંપાનેર તાબાનાં કેટલાંક ગામ લૂંટી આવ્યો. આ બનાવથી ચાંપાનેરના રાજાએ પોતાના લશ્કરથી એના ઉપર હુમલો કરી મલીકને હાર આપી, એમાં કેટલીક ખુવારી થઈ અને મલીક મરણ પામ્યો.

૨. અહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં આવા દાખલા પાછળ જોઈ ગયા હોય. સોલંકીઓના સમયમાં અને સલ્તનતના સમયમાં પાવાપતિ રાવળોએ ગૂજરાત માળવા વચ્ચેની લડાઈઓમાં લશ્કરી થાણા તરીકે ભાગ લીધો છે અને ગૂજરાતના હાથમાં એ મહત્ત્વનું લશ્કરી મથક આવ્યા પછી માળવાનો વિજય કરવો સરળ થઈ પડ્યો છે.

૩. કેશિવજ હિસ્તી લખે છે કે આ લૂંટારુઓને પતાઈ રાવળ સક્રિય મદદ કરતો હતો એટલે મુહાફિઝખાનને એ ભાગ ઉપર વ્યવસ્થા કરવા નીચે હતો, આ હકીકત બરાબર નથી. મુહાફિઝખાન અમદાવાદનો જ સૂત્રો નિમાયો હતો. પતાઈ રાવળ એના મુલકમાંથી લૂંટારુઓને જવાબાવવા દેતો. ખુલ્લી મદદ કરે એવી એની શક્તિ હોય એમ મનાવું નથી.

રણપૂતોએ મલીકના લશ્કરનો સરંજામ અને હાથીઓ લૂંટમાં મેળવ્યા. ૪
આ સમાચાર મળવાથી સુલતાને ચાંપાનેર જીતી લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય
કર્યો.

આ સમયે ચાંપાનેરમાં ગંગાદાસનો પુત્ર જયસિંહ રાવળ રાજ્ય
કરતો હતો. અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એ ‘પતાઈ રાવળના’
નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ‘પતાઈ’ એ ‘પાવાપતિ’નું ટૂંકું ગૂજરાતી રૂપ
મનાય છે. વળી એક મત એવો પણ છે કે પૃથુરાજ ચોહાણના
વંશના હોઈ આ રાજાએ ‘પતાઈ’ અને પછીથી ‘પતાઈ’ કહેવાયા
હોય. ચાંપાનેર-પાવાગઢ ગૂજરાતમાં અગત્યનું સ્થળ છે અને એનું
અનેક દૃષ્ટિએ મહત્વ છે એટલે એ સ્થળનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં આલે-
ખવાની અહીં જરૂર છે. ૫

પાવાગઢના સ્થળની કાવ્યમય મનોહરતા

એકંદરે સૂકા કહી શકાય એવા ગૂજરાતમાં ડુંગરનો દેખાવ
નાનો હોય તોપણ રમણીય લાગે છે. વડોદરાથી ઇશાનમાં વિસ્તૃત
મેદાનોની વચ્ચે દૃષ્ટિમર્યાદામાં એક નાના વાદળા જેવો પાવાગઢનો
ડુંગર દેખાય છે અને પંચમહાલના હાલોલ કસબાની નજીક જતાં
એનો દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. મોટા વિસ્તારમાં આ પર્વત

૪. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. માં આ નામ મલીક અસદ આપેલું છે.
ન્યારે બેલીના અગ્રેજી તરજુમાનો ઉતારો તખ્તકાતની નોંધમાં આપ્યો છે.
(પૃ. ૨૭૧)માં મલીક સીદા ખાસિયા બેલ સુલતાની એવું નામ છે. તખ્તકાત
પોતે મલીક સધા લખે છે. ઉપરનું વર્ણન સિકંદરી કરતાં તખ્તકાતમાં બરાબર
કરેલું છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી રાવળે રસૂલાબાદ તારાજ કયું એમ લખે છે એ
વાતને આધાર નથી.

૫. જયસિંહના પિતાનું નામ બધા ગ્રંથોમાં ગંગાદાસ આપેલું છે, માત્ર
તખ્તકાતે અકબરી અને ઉદયસિંહ કહે છે, અને એ નામ ક્યાંથી આવ્યું તેનો
ખુલાસો મળતો નથી. કોઈ પ્રતમાં બતાઈરાય, બસાઈરાય છે અને ફિરિસ્તાનો
તરજુમા કરનાર અગ્રસ ‘બેનીરાય’ લખે છે.

એકલો ભેલો હોય એવો દેખાય છે. ગૂજરાતમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલાં સારાં અને મોટાં સ્થળો બહુ થોડાં છે. આખું દરેક રીતે ગૂજરાતનો જ ભાગ છે છતાં કેટલાક કમનસીબ રાજદારી અકસ્માતોને લીધે એ ગૂજરાતની બહાર ગણાય છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ઇતિહાસ એ બન્ને દૃષ્ટિથી જોતાં ચાંપાનેર-પાવાગઢ જેવું મહત્ત્વનું સ્થળ મહાગૂજરાતમાં ખીલું એકે નથી. એનો ઇતિહાસ, એનો કિલ્લો, એનાં ખડેરો, એનાં મકાનોના અવશેષો, એની વનશ્રી, એનાં તળાવો, મહાકાળીના સ્થાન તરીકે એનું યાત્રાસ્થાન તરીકેનું મહત્ત્વ, એ બધાનો એક સાથે વિચાર કરતાં એમાં એક મહાકાવ્યના બધા જ રસ એકી સાથે રહેલા છે. એની આસપાસ રચાયેલી દંતકથાઓ અને વાતો, એને માટે લખાયેલાં લોકગીતો, અને એ બધી સામગ્રીએ ગૂજરાતીઓના જીવનના ઉદ્દાસમાં લીધેલું મહત્ત્વનું સ્થાન જોતાં આ બધા રસ એકી સાથે ખીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. ગિરનારમાં કદાચ એવા રસ મળી આવશે, પરંતુ વનશ્રીનું જે હાસ્ય, મકાનોનું જે લાલિત્ય, તળાવોની જે રમ્યતા પાવાગઢ ચાંપાનેરમાં નજરે પડે છે તે ગિરનારના જૂના-ગઢમાં દેખાતી નથી. સુદર્શન તળાવ નષ્ટ થયા પછી ગિરનારની મનોહરતા ઓછી થઈ હોય એમ પણ માની શકાય. આખું ખૂબ રમ્ય છે છતાં એના ઇતિહાસમાં આટલા રસોની એકી સાથે જમાવટ નથી.^૬

એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ-પૌરાણિક સમય-નામ પડવાનાં કારણ

ચાંપાનેર પાવાગઢનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે, એટલે સમ્પૂર્ણ આધારો ન મળે ત્યાંસુધી એ સ્થળની પ્રાચીનતા તો બહુ ન ગણી શકાય. પાવકાચલ-માહાત્મ્ય આ સ્થળને પૌરાણિક ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ગૂજરાતનાં ખીજાં પૌરાણિક સ્થળો જેટલી એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વિશ્વામિત્રી નદીનું મૂળ પાવાગઢમાં

છે એમ કહી એ મહર્ષિનો આશ્રમ ત્યાં હતો એમ કહે છે. આણુમાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ છે એટલે પુરાણોએ કથેલા એમના હરીફ વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ પણ ગૂજરાતમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ વેદના ગાયત્રી જેવા મહાન મંત્રના દ્રષ્ટાને ઉત્તરની-વેદભૂમિમાં કોઈ સ્થાન નહિ મળ્યું હોય અને વસિષ્ઠની સ્પર્ધા કરવા પાવાગઢ જેવી એકલી અટૂલી ટેકરીમાં આશ્રમ કરી ખાર મહિનામાં અગિયાર મહિના સૂકા રહેનારા એક વહેળાને પોતાનું નામ વિશ્વામિત્રે આપ્યું હોય એ માનવા જેવું નથી. પાવાગઢ નામના અર્થ પણ આપણા લોકોએ ભાટચારણોની વાતો જેવા ઉપજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આણુની પેઠે પાવાગઢની જગ્યાએ પણ મોટો ખાડો હતો અને વસિષ્ઠની પેઠે વિશ્વામિત્રની ગાય એમાં પડી એટલે ઋષિએ હિમાલયના એક પુત્રનું આવાહન કરી ખાડો પૂર્યો એવી વાત ઉપજાવેલી છે. ઋષિઓની પેઠે પર્વતો વચ્ચેની હરીફાઈ એટલે સુધી કથી છે કે આણુ કરતાં પાવાગઢનો ખાડો વધારે જોડો હતો એટલે હિમાલયનો પુત્ર પોણા ભાગનો અંદર ઊતરી ગયો અને પા ભાગનો જ બહાર રહ્યો તેથી પાવાગઢ નામ પડ્યું ! આ કારણથી સરખો છતાં પાવાગઢ બહાર આણુથી નીચો દેખાય છે. ગ્રામ્ય સમાજને પ્રસન્ન કરવા આવી વાતો યોજાયેલી છે. માહાત્મ્ય સંસ્કૃતમાં લખેલું હોવાથી ‘પાવકાયલ’ નામ પણ લખીને પાવાગઢની આગળના ‘પા’ અક્ષરનું સમર્થન કરે છે. કોઈ તો આ ડુંગર ઉપર પવન ખૂબ જોરથી આવે છે તેથી એનું નામ ‘પાવાગઢ’ પણ કહે છે. ચાંપાનેર નામ માટે પણ વનરાજના ચાંપા વાણિયાની વાત તેમજ ચાંપા ભીલની વાત પણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ રૂપેણ અને સરસ્વતીની વચ્ચેના નાના પ્રદેશ ઉપર સત્તા ધરાવતા વનરાજને ચાંપાનેર જેટલે દૂર આવી શકવાનું માનવા જેવું નથી. એના કરતાં ગૂજરાતના આશાવલ જેવા મધ્ય પ્રદેશ સુધી ભીલ સત્તાએ હતી તો આ ભીલોના પ્રદેશમાં જ ચાંપો નામનો ભીલ ઠાકોર હોય એ વાત વધારે સચુક્તિ લાગે છે.

આમ આ બન્ને સ્થળોના સ્થાપનાર તથા તેમનાં નામ પાડનાર માટે સબળ આધાર મળતા નથી એટલે ગમે તેવી દંતકથાઓ ચાલે છે.

શિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને પ્રાચીન ભૂગોળ

પાવકાચલ માહાત્મ્યમાં આ પર્વતનું ‘પંચવકત્ર’ નામ જરા ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે. ખાડો પૂરનાર હિમાલયના પુત્રનું નામ પંચવકત્ર હતું. ગૂજરાતનો આખોય ભાગ શૈવ હતો અને પંચવકત્ર એ શિવનું નામ છે એ જોતાં આ સ્થળ કોઈ શૈવમતનું ધામ હોય એવો સંભવ કહી શકાય. તે સાથે આ ડુંગરને પાંચ બાજુઓ છે એટલે શક્તિના પંચકોણ યંત્રની આવૃત્તિ અને એના શિખર ઉપર શક્તિનું ધામ છે એટલે આ કોઈ શક્તિનું પ્રાચીન સ્થળ હશે એમ પણ મનાય છે. પાવકાચલ નામ માટે કોઈ કારણ મળતું નથી, અને ટાલેમીના ગ્રંથમાં એવા અવાજવાળા એક સ્થળને મેકગ્રીન્ડલ પાવાગઢ સાથે મેળવવા માગે છે એ વાતને કાંઈજ આધાર નથી.^૮ કવિ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં આપણા ભૂમિવિભાગની ભૂગોળ દસમી સદી પહેલાં મનાતી હતી તેવી કાંઈક ચોક્કસ રીતે આપી છે. એમાં ગોવર્ધન ગિરિનગર આદિ પર્વતોમાં એક માત્યશિખર નામ છે, પણ એ પાવાગઢનું નામ હોય એમ આધાર વગર કહી શકાય નહિ. નદીઓનાં નામ પર્વતો કરતાં પણ વધારે ચોક્કસ છે, પણ એમાં વિશ્વામિત્રીનું નામ નથી અને સાગરમતી તથા વાત્રકની પછી મહી નદી નામ લખીને પછી હિડિંબા નામની નદીનું નામ કહે છે તે કઈ નદી એ સમજાય તેવું નથી. નર્મદાથી

૭. એ લેખમાં આ બધી ચર્ચા કરી છે. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું મંતવ્ય છે કે ચાંપો જીલ્લા કાકોર હશે એ સંયુક્તિક લાગે છે. મધ્ય અને પૂર્વ ગૂજરાતમાં જીલોની સત્તા હતી એ ભૂલવા જેવું નથી.

૮. Mecgrindle's Ptolemy : મજમૂદારની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૫૪, એમાં Bammogoura-બેમોગૌરા—એવા નામને યુલ (yule) નકશામાં નર્મદાની ઉત્તરે મૂકે છે તે ઉપરથી અને પાવાગઢ ધારે છે. આ આધાર વગરની વાત છે.

દક્ષિણપથ કહે છે એટલે મહી પછીની આ નદી તે ઢાઢર ગણવી કે સૌરાષ્ટ્રની કાંઈ નદી ગણવી તે પ્રશ્ન થાય છે. પૂર્વગૂજરાતને હિંડિયન-વન કહે છે એવી એક દંતકથા છે એટલે મહી પછી મોટી નદી ઢાઢર છે એનું નામ હોઈ શકે. આમ આ સ્થળને માટે દસમી સદીમાં પણ કાંઈ માહિતી મળતી નથી. પુરાણો ભારતના કુલપર્વતો ગણાવે છે તેમાં પારિયાત્ર પર્વત એ હાલના અરવલ્લીની જગ્યાએ મધ્ય ભારત-માંથી શરૂ થઈ દક્ષિણ પૂર્વ તરફ વળી ગૂજરાતને માળવાથી છૂટી પાડી વિંધ્યની પશ્ચિમના ભાગોને મળી જાય છે. આ નામમાં પ્રથમ અક્ષર પા છે એ સૂચક હોવા છતાં આધાર વિના કાંઈ કહી શકાય નહિ.^૯ આખી પર્વતમાળામાંથી છૂટી પડી ગયેલી આ ટેકરીને જ પૌરાણિક નામ રહ્યું એમ કહેવા માટે આધાર તો જોઈએ. એટલે આ નામ માટે કાંઈ પ્રકાશ પડી શકતો નથી.^{૧૦}

આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનું સૂચન

ગૂજરાતની સાંસ્કારિકતાના પ્રતીક જેવા આપણા મહાવિદ્વાન આચાર્ય આનંદશંકરભાઈ એક વખતે કહેતા હતા કે હિંદના નકશાને જોભો એવડો વાળો તો ચાંપાનેર પાવાગઢ જ્યાં બંગાળમાં અડશે તેની સમીપમાં જૈનોમાં મોટાં સ્થળો ચંપાપુરી અને પાવાપુરી આવેલાં છે, એટલે જૈનોએ આ સ્થળને પોતાનું યાત્રાધામ બનાવ્યું હોય અને પોતાનાં પવિત્ર મહાસ્થાનોનાં નામ આપ્યાં હોય એવો સંભવ પણ છે. ચાંપાનેર અને પાવાગઢમાં જૈનોનાં ધણાં મંદિરો હતાં અને પાવાગઢ ઉપર હજી પણ એના અવશેષો છે એ આ સંભવને ટેકા આપે.

૯. ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ ચર્ચા કરી છે. તે ઉપરાંત ગૂજરાતની ભૂગોળ માટે મારા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧ લાના પહેલા પ્રકરણમાં રાજશેખરે કરેલાં ઉલ્લેખોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને હિંડિયા નદી માટે પણ ચર્ચા કરી છે.

૧૦. પાવાગઢ નામમાં પહેલો અક્ષર પા આવનાથી અનેક તર્કો થયા છે. ચારણોની રીત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પવો-વાંસળી વગાડ્યો તેથી પાતામઢ નામ પડ્યું. એટલું ઉમેરવું રહી ગયું હશે એ આશ્ચર્ય છે.

છે. આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયો કોઈ પણ અગત્યના સ્થળમાં એક સાથે જ વિકાસ પામ્યા હોય એવાં ઉદાહરણો મળે છે.^{૧૧} એટલે જૈન, શેવ, અને શક્તિનાં સ્થળો અહીં એક સાથે વિકસ્યાં હોય એમ માનવામાં બહુ વાંધો નથી.

ચંદકવિનો ઉલ્લેખ

ચંદ કવિના રચેલા કહેવાતા ‘પૃથુરાજ રાસા’માં બીમદેવ સોલંકી-નું વર્ણન કરતાં રામગૌર તુંવારને પાવાપતિ કહેલો છે. તે ઉપરથી કોઈ વખતે ત્યાં તુંવાર રજપુતોનું રાજ્ય હશે એમ પણ મનાય છે. પરંતુ પૃથુરાજ ચૌહાણના સમકાલીન ચંદ કવિએ એ રાસો રચેલો નથી એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઝોઝાજીનું માનવું છે, એટલે એ ગ્રંથનો આધાર કામનો નથી. કદાચ તુંવારકુલના કોઈ રજપૂત ઠાકોરે થોડો સમય ત્યાં સત્તા જમાવી હોય.^{૧૨}

કોઈ એમ પણ માને છે કે જ્વાળામુખી પર્વતોના રસથી કોઈ પર્વતમાળામોથી પાવાગઢનો પહાડ છૂટો પડી ગયો હોય, અને પાવક એટલે અગ્નિ એ કારણથી ‘પાવકાચલ’ નામ પ્રસિદ્ધ થયું હોય. પરંતુ આમ કહેનારા કોઈ જ આધાર આપી શક્યા નથી.^{૧૩}

૧૧. ઇંગ્લેન્ડના લોકોએ અમેરિકા જઈ પોતાનાં શહેરોનાં નામ ત્યાં આપ્યાં. એવા દાખલા આપણે ત્યાં મથુરા, મદુરા આદિમાં મળે છે. ગુજરાતમાં એવા દાખલા બનેલા છે તે મેં વહાણવટાના નિબંધમાં બતાવ્યા છે.

૧૨. તુંવાર કે બીજા કોઈની સત્તા ચાંપાનેરમાં સોલંકી સમયમાં હોવી જોઈએ એટલું તો જૈન વસ્તી ત્યાં હતી તે ઉપરથી સમજાય છે.

૧૩. આપણામાં ઘણાં દેશી સ્થાનોને પાછળથી માહાત્મ્ય વધ્યાથી સંસ્કૃત રૂપ અપાયાના દાખલા મળે છે. મને તો લાગે છે કે પાવાગઢ નામનું ‘પાવકાચલઃ’ સંસ્કૃત રૂપ બ્રાહ્મણોએ માહાત્મ્યમાં દાખલ કર્યું હોય. પાવક અગ્નિને બદલે પાવન કરનારો માટે ‘પાવકાચલ’ નામ યોગ્ય હોય.

ઐતિહાસિક દષ્ટિમાં સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી

એટલે ઐતિહાસિક આધારની દષ્ટિએ ચાંપાનેર પાવાગઢનું સ્થાન બહુ પ્રાચીન લાગતું નથી અને પાવાગઢના અર્થ માટે તો એની આરંભમાં રહેલા પા અક્ષરમાંથી અર્થો ઉપજવવાનો જ પ્રયત્ન માત્ર થયો છે. સોલંકીઓના પહેલાંના સમયમાં ગૂજરાત માળવાની સરહદ ઉપર રહેલો આ પહાડ ગૂજરાત કરતાં માળવાની હદમાં રહ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને સોલંકીઓને માળવા સાથે વારંવાર યુદ્ધમાં ગિતરવું પડતું એટલે સરહદના આ સ્થાનનું મહત્ત્વ એમના સમયથી વધ્યું એમ માની શકાય. સોલંકીઓના પહેલાં પૂર્વગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અપરમાલવ કહેવાતો હતો. એટલે પાવાગઢની પાસે તે પહેલાં વસતી હોય તો પણ એ ગૂજરાત બાજુ બહુ જાણીતો થયો હોય એમ લાગતું નથી. એ કારણથી સોલંકી સમય પહેલાં આ સ્થાનના ઉલ્લેખો આપણને મળી શકતા નથી એમ લાગે છે.

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખો

આમ છતાં જૈન સાહિત્યમાંથી પાવાગઢ ચાંપાનેરના જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી સોલંકી સમય પહેલાં ત્યાં જૈનોનાં મંદિરો હશે અને તીર્થોમાં એની ગણના પણ હશે. પાલીતાણા કે ગિરનાર જેવાં પ્રથમ પંક્તિનાં જૈન તીર્થોની સહેજ ગિતરતી પંક્તિમાં પાવાગઢની ગણતરી થતી હશે. તપગચ્છની બૃહત્પદ્માવલિમાં અંચલ ગચ્છની ઉત્પત્તિમાં લખે છે કે એ ગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય વિ. સં. ૧૧૬૮માં વિહાર કરતા પાવાગઢ ઉપર આવ્યા હતા, અને ત્યાં સંલવનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા. આ વર્ણનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભગવાન સંલવનાથને પ્રસાદ અહીં સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલો. આ કથા એટલું તો સૂચન કરે છે કે એ સમય-આરમ્ભ સદી પહેલાં-ધણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં જૈન મંદિરો થયા હશે અને પાવાગઢ જૈન તીર્થ ગણાતું હશે. આ વર્ણનમાં બીજો એક સૂચક ઉલ્લેખ મહાકાલી દેવીનો છે. એમ કહે છે કે શ્રીવિજયચંદ્રે

મહાકાલીનું આરાધન કર્યું.^{૧૪} એથા તીર્થંકર શ્રીઅભિનંદન પ્રભુની શાસનઅધિષ્ઠાયિકા કાલિકાદેવી હતી. શ્રીવિજયચંદ્રે અંચલગચ્છની સ્થાપના કરી તેથી એ ગચ્છના આચાર્યો મહાકાલીને સ્વગચ્છરક્ષિકા ગણે છે. ચાંપાનેરમાં આવન જિનાલયનું લબ્ય મંદિર જૈનસંઘે બંધાવ્યું હતું અને એમાં શ્રીઅભિનંદન પ્રભુજીની અને શ્રીજરાવલા પાર્શ્વનાથજીની મુખ્ય પ્રતિમાઓ હતી.^{૧૫} એ બન્ને મૂર્તિઓની અંજનશક્તિકા અને પ્રતિષ્ઠા, વિ. સં. ૧૧૧૨ માં વૈશાખ સુદ ૫ ગુરુવારે શ્રીગુણસાગરસૂરીશ્વરને હાથે થઈ હતી ત્યારે ચાંપાનેરના જૈન સંઘમાં મોટો ઉત્સવ થયો હતો. વિ. સં. ૧૨૯૮ (ઈ. સ. ૧૨૪૨) માં શ્રીદેવેન્દ્રસૂરિ પાવાગઢમાં શ્રીસંભવનાથના દર્શને આવ્યા હતા અને ત્યાંથી કર્પટવાણિજ્ય (કપડવંજ) ગયા હતા. એ સૂરિ તપગચ્છના ૪૪ મા પટ્ટધર હતા. તેરમી સદીમાં ગુર્જરેશ્વરના મહામંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલે ગોધરાના ધુધુલને જીતીને પાવાગઢમાં સર્વતોભદ્ર નામનું ભગવાન મહાવીર પ્રભુજીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.^{૧૬} પંદરમી સદીમાં ચાંપાનેર પાવાગઢમાં જૈન મંદિરો સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે. શ્રીભુવનસુંદરસૂરિએ પાવાગઢના શ્રીસંભવનાથની સ્તુતિ કરી છે એમાં એ પર્વતને શત્રુંજય પર્વતના અવતાર

૧૪. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છ બૃહત્પટ્ટાવલી. જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ. ૧. શ્રી કલ્યાણવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છની પટ્ટાવલીમાં ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી એ બે દેવીઓ મહાવિદેહમાં ગઈ હતી, તે વિજયચંદ્રનું નામ સાંભળી પાવાગઢ આવી. આ ઉલ્લેખ જરા વિચિત્ર લાગે છે, શ્રી જિનવિજયજીનો કાલિકાનો ઉલ્લેખ યોગ્ય લાગવાથી અહીં એ લીધો છે. “...પાવૈ પર્વતિ આવ્યા”...“મહાકાલી દેવ્યાવાંસી...”

૧૫. જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીદૃત જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૩.

૧૬. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૬૦-૨૬૧. વસ્તુપાલચરિતનો એમાં આધાર આપ્યો છે.

રૂપે વર્ણવ્યો છે. ૧૭ પાવાપતિ ચૌહાણો અને ચાંપાનેરના જૈનો મહાકાલીને રાજ્યની અને ગચ્છની રક્ષક દેવી માનતા હતા. પંદરમી સદીમાં ખંભાતના શેઠ મેધાશાહે શ્રીસંભવનાથના મંદિરમાં આઠ દેવકુલિદાઓ કરાવી હતી અને એની પ્રતિષ્ઠા શ્રીભુવનસુંદરના ગુરુ મહાપ્રભાવક શ્રી સોમસુંદરસૂરિએ કરાવી હતી. ૧૮ માંડવગઢના સંઘપતિ વસ્લાકે પણ શ્રીસંભવનાથજીની વંદના કરી છે. છેલ્લા પાવાપતિ જ્યસિંહને શ્રીસોમદેવસૂરિએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. રાણા કુંભાને તથા ના'માંડલિકને પણ એ જ સૂરિએ વિદ્વતાથી રંજિત કર્યા હતા, અને પાવાગઢને જૈનતીર્થ તરીકે ઉપદેશતરંગિણીમાં વર્ણવ્યું છે. ૧૯ વિ. સં. ૧૫૨૭ માં પાટણના ખીમસિંહે પાવાગઢમાં જૈન મંદિર બાંધાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. મહમૂદ એગઝાની ચકાઈ વખતે કદાચ આ છેલ્લું જૈન બાંધકામ હોય. એ પછી અકબરના સમયથી કાંઈક જૈન ઉલ્લેખો મળે છે.

પાવાગઢના જૈન અને હિંદુ અવશેષો

વડોદરા મ્યુઝિયમના શ્રી ગટ્ટઝ આપણા સ્થાપત્યનાં ઉત્તમ અભ્યાસી, એમણે પાવાગઢના અવશેષો ઉપર મનનીય લેખ લખ્યો છે. ૨૦ એમના મંતવ્ય પ્રમાણે પાવાગઢના છેક ઉપરના મૌલિયાના કિલ્લાના મેદાનમાં અને દૂધિયા તળાવ પાસે જૈન મંદિરોના અવશેષો મળે છે એના

૧૭. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૬૨. સ્થિતં પુંડરીકાચલસ્યાવતારેડચિન્ન-લક્ષ્માધરશ્રેણિશૃંગારહારે । તૃતીયંજનં કુન્દદંતં મદંતં સ્તુત્વે પાવકે ભૂધરે સમ્ભવંતમ્ ॥ ચાંપાનેર પુરાવતંસવિશદે શ્રીપાવકાદૌ સ્થિતં—'' એવી સ્તુતિ કરી છે.

૧૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૬૦.

૧૯. ઉપર મુજબ, પૃ. ૨૬૨.

૨૦. જુઓ Journal of the Gujarat Research Society, Vol. XI, No 2. Pavagadh-Champaner. By Dr Goetz. શ્રી ગટ્ટઝનો લેખ વિદ્વતાપૂર્ણ છે અને સ્થાપત્યની ચર્ચા માટે આધારભૂત ગણાય તેવો છે.

જીર્ણોદ્ધાર થયેલા છે. આ અવશેષો ઉપરથી એ અંધાયાની તારીખ મળતી નથી. પરંતુ સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન ઉપરથી એ ચૌદમી અને પંદરમી સદીનાં બાંધકામ હોય એમ માને છે. બધા જીર્ણોદ્ધારમાં થાય છે તેમ આ મંદિરો પણ મરાઠાઓમાં બગડ્યાં છે. આ મંદિરોના સમૂહમાં નવલખી મંદિરોમાં ગણાતાં ત્રણ મંદિરો હાલ છે તે કાંઈ મોટા નાશ થયેલા મંદિરોના નાના ભાગ હોય એમ એમનું માનવું છે. એ વિશાળ મંદિરની તો આજ માત્ર ઓટલાની ઊભણી જ ઊભી છે અને શ્રી ગૃહના મંત્રી પ્રમાણે એ ચોમુખજનું મંદિર છે. શ્રી ગૃહ લખે છે કે દેલવાડા અને કુંભારિયાનાં મંદિર કરતાં અહીં જુદી રીત દેખાય છે અને એ મંદિરો બહારથી સાદાં છે જ્યારે આ પાવાગઢવાળું મંદિર બહાર પણ કોતરણીવાળું હશે એમ જણાય છે. કદાચ વસ્તુપાલ તેજપાલના સર્વતોભદ્ર મંદિરનું એ અવશેષ હોઈ શકે. ૨૧ શ્રી ગૃહ આ બધા અવશેષોને એની કોતરણી, મૂર્તિવિધાન વગેરે ઉપરથી ચૌદ કે પંદરમી સદીનાં માને છે. પરંતુ બારમી સદીથી જૈન મંદિરો અહીં બંધાયાં હતાં એ આપણે જોઈ ગયા. એટલે મુસલમાનોની જીત પહેલાં પણ હિંદુ પાવાપતિઓના સમયમાં આ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું પડે. જૈન સાહિત્યમાં આ મંદિરોમાં ઉમેરા થયા હોય એવા ઉલ્લેખો છે પણ જીર્ણોદ્ધારના ઉલ્લેખ નથી, અને જીર્ણોદ્ધાર કરવા જેવો નાશ થાય એવું કાંઈ એ સમયમાં પાવાગઢ ઉપર તો બન્યું હોય એવું જણાતું નથી. ૨૨

૨૧. શ્રી ગૃહે જૈન સાહિત્યના આધારો જોયા હોય એમ લેખ ઉપરથી લાગતું નથી. વસ્તુપાલનું ચોમુખજનું મંદિર એ સમયે તો ભદ્ર મંદિર જ હોઈ શકે. “સર્વતોભદ્ર” ભતના મંદિર માટે માનસાગર સિરીઝના “એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર” અંગ્રેજીમાં સર્વતોભદ્ર શબ્દ જુઓ.

૨૨. જૈન સાહિત્યમાં જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય તો એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. બારમી સદીનાં મંદિરોની મૂર્તિઓ ચૌદ કે પંદરમી સદી જેવી લાગતી હોય તો જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું જ પડે. પણ એવું થયું હોય એમ લાગતું નથી, એટલે શ્રી ગૃહની માન્યતાને વધારે આધારની જરૂર પડે.

શ્રી ગટ્ઠ છાશિયા તળાવ ઉપર એક શૈવ સંપ્રદાયના મંદિરનાં અવશેષોનું વર્ણન કરે છે અને ત્યાંની મૂર્તિઓ, નંદિ તથા મંડળના દ્વાર ઉપર લકુલીશ પાશુપતાચાર્યની મૂર્તિ ઉપરથી શૈવ સંપ્રદાયનું મંદિર હશે એમ કહે છે. ૨૩ પાવાગઢ-ચાંપાનેર જૈન સાથે શૈવ તીર્થ

૨૩. જુઓ શ્રી ગટ્ઠને ઉપયુક્ત લેખ. એમાં શિવમંદિરના અવશેષોની સરસ ચર્ચા કરી છે. એમાં રજપુતાનાની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં એક વાત કહેવી ખાસ જરૂરની છે. સ્થાપત્યના વિજ્ઞાનમાં બાંધણી અને મૂર્તિ-વિધાનનો ક્રમવાર ઇતિહાસ તેમજ પ્રગતિ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ અગત્ય છે એ ખરું છે, પરંતુ એ વિધાનનો સમય નક્કી કરવામાં એ એક જ પદ્ધતિ કોઈ વાર બરાબર કામ ન પણ આપે. મોઢેરાના મંદિરની અગિયારમી સદીની બાંધણી અને શણકપુરના મંદિરની પંદરમી સદીની બાંધણી જોતાં આ ચારે સદીઓમાં ગૂજરાતની સ્થાપત્યકલા સંપૂર્ણ ટોચ પર હતી એમ માન્યા વગર છટકો નથી. એટલે જૈન હિંદુ મંદિરોની બાબતમાં એકલી બાંધણી અને મૂર્તિઓ-ને ધ્યાનમાં લઈ સમય નક્કી કરવામાં જોખમ છે એમ મને લાગે છે. મુસલમાન સ્થાપત્ય નવું જીલું થતું હતું અને ગૂજરાતી કારીગરો નિષ્ણાત છતાં નવી રીતો અજમાવવાની હતી, એટલે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બાંધણીની પ્રગતિ સમય નક્કી કરવામાં ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એમાં શંકા નથી. બીજી વાત એ ધ્યાનમાં લેવાની છે કે પાવાગઢ-ચાંપાનેરમાં ચૌહાણ રાજ્ય થયું એટલે રજપુ-તાના કે ઉત્તર હિંદના સ્થાપત્યની અસર-ચાંપાનેરમાં આવવી જ જોઈએ એમ પણ કહી શકાય નહીં. મને તો લાગે છે કે ગૂજરાત-રજપુતાનામાં જૈન-હિંદુ સ્થાપત્યમાં મૂળ સિદ્ધાંતો એક જ હતા. જે સ્થાનિક ફેર ફેખાતો તે બંધાવ-નારનાં શક્તિ અને શોખ ઉપર આધાર રાખતો. કેટલાક યુરોપીય કલાવિવેચકો ‘જૈન સ્થાપત્ય’ એવું નામ આપવાની ભૂલ કરે છે. એવા વિભાગ આપણા સ્થાપત્યને માટે પાડવા ઉચિત નથી. ચૌહાણો પૂર્વ ગૂજરાતમાં લાંબો સમય વસ્યા, ઉત્તર હિંદથી એમની કોઈ વિશેષતા હોય તો પણ ચાંપાનેર જેટલે એ લાવી શક્યા હોય એવો બહુ સંભવ જણાતો નથી. વસ્તુતઃ આપણા સ્થાપત્ય કે શિક્ષણમાં ખાસ કરીને આ ચાર સદીઓમાં જડાપણું કે કોમળતા બંધાવ-નારનાં શક્તિ અને શોખ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ એ ઉપરથી સમયનિર્ણય કરવો તે ઠીક નથી, આ મારી અંગત માન્યતા છે.

પણ હશે અને એમાં શિવની પૂજા કરતાં વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન મહાકાળીનું હશે એમ પણ સમજાય છે. વિષ્ણુના મંદિરનો ઉલ્લેખ મળતો નથી એ ઉપરથી આ સ્થળ શિવ, શક્તિ, અને જૈનોના ધર્મનું સ્થળ હશે એટલું કહી શકાય. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં અને જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં પાવાગઢ-ચંપાનેર નામ માટે પા અક્ષરને બાંધ બેસાડવાના પ્રયત્ન કરતાં આચાર્યશ્રી આનંદશંકરભાઈનો તર્ક વધારે સચુકિત લાગે છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલા પર્વતનાં સ્થળોએ જોમ જોનોએ તીર્થસ્થાન સ્થાપ્યાં છે તેમ આ સ્થળે પણ એમણે સ્થાપી પોતાના મહાતીર્થ ચંપાપુરી-પાવાપુરીનાં નામ આ આ સ્થળને આપ્યાં હોય એ સંભવિત છે. ગૂજરાત દેશ પાશુપત શૈવોનું આદિસ્થાન હતું તેથી શિવ અને શક્તિની પૂજા પણ અહીં શરૂ થઈ હોય.

પાવાગઢનો કિલ્લો

પાવાગઢનો કિલ્લો મુસલમાનોએ જીત્યો તે પહેલાં કેવો હશે એનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી ગદ્ડજે આપ્યો છે. પાવાગઢના કિલ્લાને ત્રણ ભારે કાટવાળી સંરક્ષણ હરોળો છે. આમાં છેક નીચલી સંરક્ષણ હરોળની દીવાલના પથ્થરો ઉપરથી ચૌહાણોના પહેલાં એનું બાંધકામ થયું હશે એમ શ્રી ગદ્ડજ માને છે. અટકના દરવાજાની કિલ્લો શરૂ થાય છે. અહીં મેંદી તળાવ નામે પાણીથી ભરેલું સુંદર તળાવ છે અને એને કાંઠે પતાઈ રાવળનો મહેલ હશે એમ અવશેષો ઉપરથી મનાય છે. આ બધી સંરક્ષણ હરોળોની દીવાલોને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી સમરાવીને સુધારા વધારા કર્યા છે. એટલે ચડતાં જો દરવાજાઓ આવે છે એમાં કેટલાક હિંદુ સ્થાપત્યના દરવાજાઓ આવે તે જોતાં અસલ હિંદુ કિલ્લાની હરોળનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. મુસલમાન કમાનોવાળા દરવાજા ભવ્ય છે.

કિલ્લાના મધ્યભાગમાં પહોંચતાં પહેલાં બીજી સંરક્ષણ હરોળ શરૂ થાય છે અને એનાં દીવાલો, ખુરજો તથા દરવાજાની રચના તથા

બાંધણીથી કિલ્લાની ખરી મજબૂતાઈનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એમાં એક ઉપર એક ચડાણમાં સવ્ય અપસવ્ય બાંધણીથી બાંધેલા ચાર દરવાજાની બનેલો ‘બૂઢિયા દરવાજો’ ખરેખર ભવ્ય છે. એની પાછળ થઈને એક દીવાલ સાત મંત્રીલ તરફ ચાલી જાય છે. એ પછી રજપૂત બાંધણીનો ખ્યાલ આપતો સદનશાહ દરવાજો આવે છે. એને વટાવ્યા પછી પર્વતના મધ્યભાગમાં આવેલા મેદાનમાં મરાઠાઓએ બાંધેલી માચી હવેલી અને એની પાછળ તેલ જેવા રંગનું સુંદર વનરાજીની વચ્ચે આવેલું તેલિયા તળાવ આવેલું છે. માચી હવેલીથી ઊંચું ચડાણ શરૂ થાય છે અને મકાઈ કોઠાર નામે ત્રણ ધૂમટવાળું મકાન આવે છે. ત્યાં ઉપર જવાના રસ્તામાં ડાબે હાથે લદ્દકાણીના મંદિરે જવાનો રસ્તો છે. એ જાણે મુખ્ય પર્વતથી જુદી પડતી હોય તેવી ટેકરીના મેદાનમાં મહેલનાં ખંડેરો અને ટેકરીને છેડે લદ્દકાણીનું મંદિર આવેલું છે. પર્વતના મુખ્ય રસ્તા ઉપર પાછા વળીને ઉપર ચડતાં મોટી ખાઈ આવે છે અને એના ઉપર પહેલાં ખસેડી લેવાય એવો પાટિયાનો પુલ હશે એમ લાગે છે. એના ઉપરથી જવાનું હોવાથી એ ઝોળાંબ્યા પછી તુરત આવતા દરવાજાને પાટિયાપોળનો દરવાજો કહે છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં હિંદુ રજપૂત ઘાટનો તારા દરવાજો અને એ પછી સૂરજ અગર નગારખાનાનો દરવાજો આવે છે. એ વટાવ્યા પછી ત્રીજા સંરક્ષણ હરોળ પૂરી થાય છે અને પર્વતના ઉપરના મેદાનમાં જવાય છે. આ મેદાન વિશાળ છે. એની આ છેલ્લી સંરક્ષણ હરોળને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી મજબૂત બનાવી. મહમૂદ બેગડાએ એનું નામ ‘મૌલિયા’ રાખ્યું. આ મેદાનમાં ઉપર જોયાં એ મંદિરો અને અવશેષો છે, અને હિંદુ સમયમાં પાવાગઢના તીર્થમાં ગણાતાં મંદિરો અહીં જ હતાં. ૨૪ આ મેદાનમાં છાશિયું

૨૪. જુઓ શ્રી ગૃહનો ઉપર્યુક્ત લેખ. એમણે શિવ મંદિર અને જૈન મંદિરના અવશેષોની ઉત્તમ ચર્ચા કરી વર્ણન કર્યું છે. પાવાગઢની સુંદરતા માટે એમણે ‘ટાઈમ્સ વીકલી’માં સચિત્ર લેખ આપેલો છે તે પણ ખાસ વાંચવા

અને દ્વિધિયું એ બે તળાવો છે અને એની પાસે થઈને અઢીસો ફીટ ઊંચી પર્વતના સૌથી ઊંચા શિખરની ટેકરી ઉપર જવાય છે. આ ટેકરી ઉપર મહાકાળીનું આસપાસ કોટવાળું મંદિર છે અને એ મરાઠા સમયમાં બંધાયેલું છે. મહાકાળીની મૂર્તિ પહેલાં જૈન શિલ્પના વિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈનો માને છે. ૨૫ હાલનું મંદિર છેક સાદું છે અને મહાકાળીનું મુખ પૂજ્ય છે. મંદિરની ઉપર સદનશાહ પીરનું મુસલમાનોનું સ્થાન છે. મુસલમાનોના સમયમાં એ મંદિરની જગ્યાએ કબર હશે અને એ પછી કબરની નિશાની મંદિરની ઉપર રાખી ફરી દેવીની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે એમ લાગે છે. ૨૬

હિંદુ ચાંપાનેર

હિંદુ સમયનું ચાંપાનેર પાવાગઢના ડુંગરની ઉત્તરે હતું એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આજનું ચાંપાનેર મહમૂદ બેગડાએ જીત્યા પછી પર્વતની પૂર્વ તરફ નવું બંધાવ્યું. શ્રી ગૃહ માને છે કે પહેલી રક્ષણ હરોળ પાસે મેંદી તળાવ અને રાજના મહેલની પાસે જ રજપૂત ચાંપાનેર હતું. ૨૭ પરંતુ એ જગ્યાએ રાજ અને એના મોટા સરદારો-

જેવા છે. એમના સ્થાપત્ય સંબંધી લેખમાં જૈન હિંદુ અવશેષોનાં ચિત્રો તથા પાવાગઢના નકશાઓ મળે છે તે પણ જોવા જેવા છે. શ્રી ગૃહ વીસ વખત પાવાગઢ જઈ સ્થાપત્યનાં અવશેષોનો અભ્યાસ ઝીણવટથી કર્યા છે. લેખને છેડે જે આધાર-ગ્રંથો નોંધ્યા છે એમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા બર્નેસના ગ્રંથ અને બીજા અંગ્રેજી આધાર લીધા છે. એમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કોઈ આધાર જણાતા નથી. પંચમહાલ ગેઝેટિયરમાં પણ કેટલુંક વર્ણન કરેલું છે.

૨૫. મહાકાળીની મૂર્તિ અસલ જૈન શિલ્પવિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસલેખક લખે છે, પણ એનો આધાર આપ્યો નથી.

૨૬ જુઓ શ્રી ગૃહનો લેખ. સદનશાહ માટે એમની માન્યતા ખરી જણાય છે.

૨૭. મેંદી તળાવ પાસે મહેલ અને અમીરોનાં મકાનો હોઈ શકે. વસ્તીનાં ઘણાં ત્યાં હોય તો રજપૂત ચાંપાનેર ખૂબ નાનું હોય એમ માનવું પડે,

ના મહેલો અને ખાસ લશ્કરી અમલદારો માટે ઘેરા વખતે રહેવાની જગ્યા સિવાય વધારે કંઈ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. સામાન્ય લોકો અને વેપારીઓનું ચાંપાનેર ઉત્તર તરફ તળેટીમાં હોય એ ખરું લાગે છે અને હાલ જંગલને ક્ષીધે એના અવશેષો દુર્લભ છે. મુસલમાનોએ પૂર્વ તરફ શહેર ફરી વસાવ્યા પછી હિંદુ શહેરના અવશેષો નવા શહેરમાં વાપર્યા હશે અને એ કારણથી આજે જૂના શહેરના અવશેષો દેખાતા નથી. અમદાવાદમાં આશાવલતું થયું તેમ, રજપૂત ચાંપાનેરના કોઈ કોઈ ભાગ મુસલમાન ચાંપાનેરમાં ભળી પણુ ગયા હોય. શ્રી ગદ્ગ લખે છે કે બૂઢિયા દરવાજા આગળ નીચેની હરોળ-માંથી એક છૂપેા રસ્તો આવતો હતો અને મેંદી તળાવ આગળથી એ રસ્તો જંગલમાં થઈ પર્વતની નીચે ઊતરતો હતો. એ રસ્તામાંથી ઘેરા વખતે સાધનસામગ્રી છૂપી રીતે લાવવામાં આવતી. આ રસ્તો મુસલમાનોને જડયો તેથી ઘેરાયેલું લશ્કર હાડ્યું એમ એ માને છે. ૨૮ સુલતાન અટક દરવાજા આગળ તોપમારો ચલાવતો હતો એમ પણ કહે છે. પરંતુ સુલતાનના ઘેરાનું વર્ણન તવારીખોએ આપેલું છે તે આગળ જોઈશું. મકાનોનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું.

જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એના આપદાદાએ

પાવાગઢના કિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન કર્યું. હવે ઇતિહાસ આગળ જોઈએ. સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ત્યાં જયસિંહદેવ ચૌહાણનું રાજ્ય હતું. એના મૂળ પુરુષ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણની પડતી પછી નાસીને દક્ષિણમાં આવ્યા અને ચાંપાનેરમાં ગાદી સ્થાપી. એ પહેલાં કોની સત્તા હતી તેની વિગત મળતી નથી, પણ પાછળ જૈન ઉલ્લેખો જોયા તે ઉપરથી ત્યાં પાટણને તાબે રહેનારા કોઈ નાના ઠાકોરની સત્તા હશે. એ સમયે

૨૮. શ્રી. ગદ્ગની માન્યતા ખરી હશે, જો કે તવારીખો તે એક નહિ પણ “સુરંગો” ખોદાવી એવો ઉદ્દેશ કરે છે.

રાજદારી બાબતોમાં ચાંપાનેર કરતાં ગોધ્રક-ગોધરાનું મહત્વ વધારે હોય એમ સમજાય છે. ચાંપાનેરમાં સત્તા જમાવનારા ચૌહાણના મૂળ પુરુષનું નામ ખીચી તેથી એ લોકો ખીચી ચૌહાણો કહેવાય છે. પાલનદેવ ખીચીએ ચાંપાનેરમાં આવીને પાવાપતિ ચૌહાણોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની વંશાવળી હાલોલ પાસેના એક લેખમાં મળી આવી એમાં જયસિંહ પાવાપતિને શક્તિભક્ત કહ્યો છે અને પાવાગઢને પાવકદુર્ગ કહ્યો છે. ૨૯ પાવાપતિનું દૂંકું ૩૫ થયું હોય પતાઈ. ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતથી મહમૂદે ચાંપાનેર લીધું ત્યાંસુધી પતાઈ રાવળોને મુસલમાનો સાથે અવારનવાર લડાઈઓમાં ઊતરવું પડતું હતું. સુલતાન અહમદશાહ પાવાગઢ જીતવામાં ફાવ્યો નહોતો અને જય-સિંહના દાદા ત્ર્યંબક ભૂપ સાથે એને મુઝેહ કરવી પડી હતી. જયસિંહના પિતા ગંગાદાસ-ગંગરાજ-સાથે પણ મહમૂદની પહેલાંના સુલતાનોને લડાઈઓ થઈ હતી. ઇંદર જેવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવા-પતિને સંપ નહોતો એ પણ આપણા રાજકારણના ઇતિહાસની એક કમનસીબ ઘટના છે. માળવા અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજા બન્ને દેશના રાજાઓને સમય પ્રમાણે સહાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખતો. માળવાના હિંદુ રાજાઓની પેઠે મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ગૂજરાત સાથે વારંવાર લડાઈઓ કરી છે, અને એમાં પાવાગઢના રાજાઓએ ટાઈ પણ રીતે ભાગ લીધો છે. ૩૦

સુલતાન મહમૂદની ચડાઈ અને ધેરો

પોતાના વડીલો પાવાગઢ જીતવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા અને

૨૯. જુઓ વડોદરા બાજુ ગ્રંથમાળામાં શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની “પાવાગઢ” નામે પુસ્તિકા.

૩૦. કુમાર માસિકમાં માર્ચ લેખ જુઓ. ગંગાદાસ રાવળે સુલતાન મહમૂદ (અહમદશાહના પુત્ર) ને હરાવેલો એ વિજયનું વર્ણન એક સંસ્કૃત નાટકમાં કર્યું છે, પરંતુ આ વખતે એની વિગત મળી શકી નથી.

માળવા સાથે ધર્ષણ ચાલુ જ હતું એટલે મહમૂદ બેગડાનો ચાંપાનેર જીતવાનો નિશ્ચય તો પહેલેથી જ હતો એ આગળ જોઈ ગયા, અને સુલતાન બહાનાં શોધ્યા કરતો હતો એવામાં એને બહાનું મળી રહ્યું એ પણ જોયું. હવે મહમૂદે મોટું લશ્કર લઈ વડોદરા પ્રયાણ કર્યું. જ્યસિંહે આ સમાચાર સાંભળીને વકીલોને સમાધાન માટે મોકલ્યા અને પોતે પકડેલા સુલતાનના બે હાથીઓ ધવાઈ ગયા હતા એટલે તેના બદલામાં બીજા બે હાથી અને લૂંટેલો માલ તથા સોનું સુલતાનને પાછાં આપવા જણાવ્યું.^{૩૧} પરંતુ સુલતાનને આ વખતે સમાધાનની ઇચ્છા નહોતી એટલે એણે ઉત્તર પાઠવ્યો કે “આ સંદેશાનો જવાબ કાલે તલવારથી આપીશું”^{૩૨} આ સમાચાર સાંભળી જ્યસિંહ રાવળે પણ કિલ્લો મજબૂત કરી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાને વડોદરેથી ઊપડીને ચાંપાનેર વટાવી માળવાના રસ્તા ઉપર આવેલા કરનાઈ ગામ આગળ પડાવ નાખ્યો અને બહેરામખાન અદમ્મુદક, તાજખાન અને ઇખ્તિયારખાનને આગળ મોકલ્યા.^{૩૩} સુલતાને સૈયદ બદી અલગદારને^{૩૪} ખોરાક અને સરંજામ લાવવાનાં રસ્તાનું રક્ષણ કરવા નીમ્યો. સૈયદ પોતાની ટુકડી લઈ સરંજામ વગેરેનું રક્ષણ કરતો આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર રજપૂતોની ટુકડીએ હુમલો કર્યો અને એનાં બધાં ખોરાક અને સામગ્રી પડાવી લીધાં. આ સાંભળીને સુલતાનને ખૂબ નિરાશા થઈ અને એ વર્ષના હિ. સ. ૮૮૭ સફર માસના અંત સુધી ત્યાં ઘેરો ધાલીને પડી રહ્યો. હવે સુલતાને અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ મુહાફિજખાનને ઘેરાનો બદોબસ્ત કરવા

૩૧. પાવાગદના મહમૂદના ઘેરાનું વર્ણન મિરાતે સિકંદરી કરતાં તખકાતે અકબરીમાં ખૂબ વિગતથી આપ્યું છે. જુઓ તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૨.

૩૨. સિકંદરી. ગ્ર. ભા. પૃ. ૧૧૩. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૨.

૩૩. સિકંદરી, આ નામો આપતી નથી. તખકાતમાં છે.

૩૪. સિકંદરીમાં આ નામ નથી. તખકાતની પ્રતોમાં પણ ફેર છે. ફિરિસ્તા સૈયદ મદનલગ નામ લખે છે.

નીમ્બેા અને એ રોજ સવારથી બપોર સુધી બધી તોપો વગેરે તપાસી સુલતાનને ખબર આપતો. તવારીખકાર લખે છે કે મુસલ-લમાનોએ કિલામાં જવા માટે સુરંગો^{૩૫} ખોદવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ માટેના નિષ્ણાત ઈજનેરો પણ સાથે આવેલા હતા. ૪૬ સુરંગો માટે લાકડાંના પાટિયાં જોડીએ તે માટે એક એક ખૂડીની એક એક અશરફી જેટલી કીમત આપવી પડી અને એ રીતે સુલતાનને એક લાખ ટંકાનું ખર્ચ થયું. ૩૭ આ વખતે જ્યસિંહે ફરીથી સમાધાન માટે કહેવડાવ્યું અને ઘેરો ઉઠાવી લેવાય તો નવ મણ સોનું અને એ વર્ષ ચાલે એટલું અનાજ આપવા માટે કહ્યું. પરંતુ સુલતાને કાંઈ પણ સ્વીકારવા ના પાડી અને કિલ્લો જીતી લેવાનો જ નિશ્ચય જાહેર કર્યો. ૩૮

ખતાઈ રાવળે માગેલી માળવાની સહાય

આ સાંભળીને હિ. સ. ૮૮૮ માં જ્યસિંહે સહાય માટે માળવાના સુલતાન આસુદીન પાસે પોતાના સુર^{૩૯} નામના વકીલને મોકલ્યો અને પ્રત્યેક મળે એક લાખ તનખા આપવાનું વચન પણ કહેવડાવ્યું. આથી લલચાઈને માળવાનો સુલતાન લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને માંડુગદની બહાર પડાવ નાંખ્યો. આ સમાચાર મળતાં જ

૩૫. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩-૭૪. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૪.

૩૬. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૧૧૪.

૩૭. અશરફીની કીમત સિકંદરીએ લખી છે, જ્યારે તખકાતે માત્ર કુલ ખર્ચ લાખ ટંકા થયા એમ લખ્યું છે. આ ટંકા સોનાના કે ચાંદીના તે સ્પષ્ટ નથી, પણ અશરફી સોનાની છે.

૩૮. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩.

૩૯. સિકંદરી સૂર નામ લખે છે. તખકાત સુરા લખે છે. સિકંદરીના અગ્રેજી તરજુમામાં સહુરા નામ લખ્યું છે, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી સુરી લખે છે. કોઈ સૂર્યરામ નામ હોવાનો સંભવ છે.

ઘેરો સંભાળવા માટે અમીરોને મૂકી મુસલમાન મહમૂદ ખીજુ લશ્કર લઈને દાહોદ તરફ ગયો અને ગ્યાસુદ્દીન સાથે લડવા તૈયાર થયો. આ ખખર મળતાં માળવી મુસલમાને વિદ્વાનોનો મત લઈ હિંદુ સાથે લડતા મુસલમાન રાજા સામે પોતે મુસલમાન હોવાથી ન લડી શકાય એમ નક્કી કર્યું, અને પોતે માંડુ પાછો ગયો. આ સમાચાર સાંભળી મહમૂદ ખુશ થઈ ચાંપાનેર પાછો આવ્યો અને ચાંપાનેરમાં જુમા-મસ્જિદનો પાયો નાંખ્યો..૪૦ આથી અમીરોને પણ ખાતરી થઈ કે મુસલમાન કિલ્લો જીત્યા વિના પાછો ફરનાર નથી. આ યુદ્ધમાં મુહાફિઝખાન ઉપરાંત ગૂજરાતના એ સુપ્રસિદ્ધ અમીરો હતા—એક અમદાવાદનો કિવામ ઉદ્દમુલક મલીક સારંગ અને ખીજો ગૂજરાતનો નૌકાસેનાપતિ—મિરે બહર—મલીક અયાઝ મુસલમાની. આ મલિક અયાઝ પરદેશની તોપો દીવ બંદરથી ગૂજરાતમાં લાવ્યો હતો અને એ પાવાગઢના ઘેરામાં પહેલવહેલી વપરાઈ એમ જણાય છે.૪૧

છેવટની લડાઈ અને જયસિંહની હાર

તવારીખકાર કહે છે કે સુરંગોનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને એક દિવસ મુસલમાનની પોતાની ટુકડીના સિપાઈઓએ એક સુરંગ-માંથી છૂપી રીતે જોયું તો સવારમાં રજપૂતો દાતણ પાણી રનાન આદિ માટે જતા હતા અને સંધ્યાદિ કરતા હતા. આ વખતે કિલ્લાના રક્ષણમાં બહુ ઓછાં માણસો હતાં. આ સાંભળીને મુસલમાને પોતાની ટુકડી લઈ મલીક સારંગને એ સમયે એ માર્ગમાંથી જવા હુકમ કર્યો. મલીક સારંગ સુરંગમાંથી કિલ્લામાં પેઠો અને હાથોહાથની લડાઈ

૪૦. સિકંદરી, ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. તખકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૪.

૪૧. હિંદુસ્તાનમાં તોપ પહેલવહેલી ગૂજરાતમાં આવી. અને તે આ સમયમાં આવી, એથી પ્રાચીન લડાઈઓની રીતોમાં મોટો ફેર પડ્યો, ગૂજરાતી લશ્કરમાં શત્રુઆતમાં પરદેશી ગોલદાંજો હતા. મૌ. નદવી સાહેબનો “ગૂજરાતમાં તોપ” એ લેખ જુઓ.

શરૂ થઈ તેમાં રજપૂતોની ખુવારી થઈ અને એ લોકો દરવાજા તરફ પાછા હટ્યા. એ વખતે દરવાજાની બાજુની દીવાલ ઉપર મલીક અયાઝના તોપમારાએ મોટા ચીરા પાડ્યા હતા તે જોઈ અયાઝ એક ટુકડી લઈને કિલ્લામાં પેઠો અને એક બારીમાંથી દરવાજાના ધુરજ ઉપર ચડી ગયો. બીજી બાજુથી સુરંગને રસ્તે સુલતાન મહમૂદ પોતે સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાં આવ્યો અને ઉપર ચડ્યો. આ વખતે ખૂબ વીરતાથી લડતા રજપૂતોએ દાડગોળાના બોમ્બ દરવાજા ઉપર ચડેલા મુસલમાનો પર હાથથી ઉપાડીને ફેંક્યા, પરંતુ સુલતાનના લશ્કરીઓએ એ બોમ્બગોળા ફૂટે તે પહેલાં ઉપાડી પાછા ફેંક્યા તે પતાઈ રાવળના મહેલના આંગણામાં પડ્યા. ૪૨ આ દેખી રજપૂતો નિરાશામાં આવી ગયા અને જૈહરની તૈયારી કરી. સ્ત્રીઓ છોકરાંને અગ્નિમાં નાખી બચા મરણિયા થઈ લડવા નીકળ્યા. આ બનાવ હિ. સ. ૮૮૬ ઝિલકાદ માસની ૧લી તારીખે બન્યો. આખો દિવસ અને રાત ખૂનખાર લડાઈ ચાલી. ૪૩ જૈહર પછીની આ લડાઈ પહેલાં તોડેલા દરવાજાની ઉપરના ખૂલ્હિયા દરવાજાની પાછળ થઈ હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે મહમૂદ પોતે લશ્કર લઈ દરવાજાનાં દ્વાર ઉઘાડી નાંખી અંદર પેઠો. આ વખતે રજપૂતો તળાવમાં રનાન કરી કેસરિયાં કરવા તૈયાર થયા અને સાતસો રજપૂતોની એક ટુકડી મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડી. ૪૪ બન્ને બાજુએ બહુ મોટી ખુવારી થઈ અને આ લડાઈમાં જ્યસિંહ પતાઈ રાવળ અને એનો

૪૨. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૪-૭૫. આ બોમ્બ પતાઈના મહેલના આંગણામાં પડ્યા. એ ઉલ્લેખ ઉપરથી શ્રી. ગટ્ઝ માને છે કે એ મહેલ અટકના દરવાજાની છેક પાસે હોવો જોઈએ. શ્રી. ગટ્ઝ એમ પણ માને છે કે રજપૂતોનો દરવાજા નજીક એક છૂપો રસ્તો હતો તેમાંથી કીવામ ઉલ્મુલ્ક અંદર પેઠો.

૪૩. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૫-૭૬.

૪૪. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૬.

મંત્રી કુંગરસી પકડાઈ ગયા. ૪૫ ઘણાખરા રજપૂતો કેસરિયામાં ખપી ગયા, અને કેટલાક નાસીને ત્રીજી સંરક્ષણ હરોળ તરફ ઉપરના કિલ્લામાં ભરાયા, પણ છેવટે મુસલમાનોએ એમને હરાવ્યા. ૪૬ પતાઈ રાવળ અને કુંગરસીને સુલતાન પાસે લાવ્યા અને સુલતાને એ બંનેને મુહાફિઝખાનને સોંપી એમના ધાની સારવાર કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે પાંચ મહિના કેદમાં રહ્યા પછી સાળ થયા પછી મુહાફિઝખાને એમને સુલતાન પાસે હાજર કર્યા અને સુલતાને જો એ બંને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો જીવતા રાખવાનું જાહેર કર્યું, પણ એ બંને વીરપુરુષોએ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને બદલે મરવાનું પસંદ કર્યું. સુલતાને મુસલમાન પંડિતોની સલાહ લઈ જયસિંહ પતાઈ રાવળનું માથું ઉડાવી દીધું ને એક લાકડા ઉપર ટંગાવ્યું. ૪૭ કુંગરસી ને જ્યારે એ લાકડા પાસે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એણે એકાએક એક લશ્કરીના હાથમાંથી તલવાર ખૂંટવી લઈને સુલતાનના એક હજૂરિયા કબીરના પુત્ર શેખનને મારી નાંખ્યો. ૪૮ એ પછી કુંગરસીને પણ મારી નાખવામાં આવ્યો. આ બનાવ હિ. સ. ૮૯૦માં બન્યો. સિકંદરી લખે છે કે જયસિંહની બે દીકરીઓને સુલતાને પોતાના જનાનામાં મોકલી અને એક દીકરાને શિક્ષણ આપીને મોટો કર્યો.

૪૫. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૧૫.

૪૬. ત્રીજી કિલ્લામાં રજપૂતો ગયાની વાત માત્ર તખ્તકાત જ લખે છે. પૃ. ૨૭૬.

૪૭. સિકંદરી, પૃ. ૨૧૫. તખ્તકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૬. તખ્તકાત લખે છે કે પાંચ મહિના કેદમાં એની સારવાર કરી, જ્યારે ફિસ્તિ લખે છે કે એને બેડા પહેરાવી રાખેલી અને શજ મુસલમાન થવાનું કહેવામાં આવતું અને મારી નાંખવાની ધમકી અપાતી,

૪૮. કુંગરસીની આ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી માળવા મોકલેલા સૂર અથવા સુરીને મારી નાંખવામાં આવ્યો એમ લખે છે, પણ એ ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત તવારૂખીમાં નથી.

એનું નામ હુસેન રાખ્યું. એ મોટો થયો ત્યારે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં મોટો અમીર બન્યો અને એને નિઝામ-ઉલ્મુકનો ઇત્કાબ આપવામાં આવ્યો. ૪૯

પાવાગઢનું પતન અને ખુવારી

પાવાગઢનું પતન હિ. સ. ૮૮૯ ના ઝિલકાદની બીજી તારીખે થયું (ઈ. સ. ૧૪૮૪). આ લડાઈમાં પાવાપતિની સાથે રહી લડનારા હિંદુ રાજવીઓનાં નામ ચારણોની વહીઓમાંથી રાસમાળામાં આપ્યાં છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૪૧ ના પોષ માસની ત્રીજ ને રવિવારે પતન થયાનું લખે છે (તા. ૨૧ ડિસેમ્બર ૧૪૮૪). આ તારીખ મુસલામાન તવારીખની તારીખ સાથે એક મહિનાનો ફેર બતાવે છે. હિંદુ રાજાઓમાં વેરસી, સારંગ જીડેજી, કરણ, જેઠમલ, સુરવૈયો અને ચંદ્રલાણુ એટલાએ પતાઈ રાવળને માટે પોતાનો જીવ આપ્યો એમ લખે છે. ઘેરા કુલ વીસ માસ મુધી ચાલ્યો. એમ કહેવાય છે કે રજપૂત લશ્કર સાઠ હજાર માણસોનું હતું અને સુલતાનનું એથી મોટું હતું. ઘેરા દરમ્યાન સુલતાને આસપાસનો મુલક લૂંટ્યો અને એકે બર એવું નહોતું રહ્યું કે જેમાં અનાજ, પૈસો, દોર, કપડાં વગેરે રહ્યું હોય. આમ લાંબા ઘેરાઓમાં બને છે તેમ શત્રુને હાથે છેવટે રાજ્યની સામાન્ય પ્રજાને જ વેઠવું પડે છે અને મુલક ઉજ્જડ થઈ જાય છે. ૫૦

૪૯. આ કલ્લેખ સિકંદરીમાં પૃ. ૧૧૫ માં આપેલો છે, તખ્તખતમાં નથી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ હકીકતો આપેલી છે (પૃ. ૧૯૫) અને આ બધી હકીકતોના આધારમાં ફિરસ્તા, બેલીનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, હાજી દબીરનાં અરબી ઇતિહાસનાં નામો લખ્યાં છે. સાલચારણોની નોંધમાં પતાઈનાં આ ત્રણ સંતાનો માટે નોંધ નથી. એમાં માત્ર ત્રણ પુત્રો જ હતા એમ કહે છે. અરબી ઇતિહાસમાં આ નામના ઇલ્કાબીમાં ગોટાળો છે તે આગળ જોઈશું.

૫૦. પ્રો. કોમિ.નો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૬૪. નોં. ત્ર. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાંથી ઉતારેલ

દેવગઢઆરિયા અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો.

પતાઈ રાવળ જયસિંહદેવના મરણ પછી એના બે પુત્રો જીવતા રહ્યા તે નાસી ગયા. ભાટ લોકો કહે છે કે જયસિંહનો મોટો પુત્ર રામસિંહ પિતાની હયાતીમાં મરણ પામ્યો હતો. બીજા બે પુત્રોમાં મોટો પૃથ્વીરાજ નર્મદા કિનારાના એક ગામડામાં જઈને પાછળથી મોહન નામના સ્થળે ગયો અને ગૂજરાત સલ્તનતની અવ્યવસ્થાના સમયમાં ત્યાં નાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ આજે છોટાઉદેપુરનું રાજ્ય કહેવાય છે. છોટાઉદેપુરને મોહન પણ કહેવામાં આવે છે. બીજા પુત્ર કુંગરજીએ દેવગઢઆરિયાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ બંને રાજ્યો આજે પણ જયસિંહ પાવાપતિના વંશનું નામ રાખી રહ્યાં છે.

મુહમ્મદાબાદની સ્થાપના અને ચાંપાનેર ગૂજરાતનું

કામચલાઉ પાટનગર

હવે સુલતાન મહમૂદે જૂના ચાંપાનેરની બાજુમાં પર્વતની પૂર્વ તરફની તળેટીમાં જુમામસ્જિદ બંધાવવી શરૂ કરી હતી તેની પશ્ચિમે અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાના જેવી કિલ્લો—રાજગઢ બાંધ્યો. એ ચાંપાનેરનું ભદ્ર કહેવાય છે. એ રાજગઢના કિલ્લાનું નામ ‘જહાંપનાહ’ રાખ્યું,^{૫૧} અને એમાં અમદાવાદના ભદ્રમાં રાજકુટુંબને માટે જેવી મસ્જિદ છે તેવી બાંધી, અને મહેલ પણ બંધાવ્યો. એ પછી મોટા અમીરો, વેપારીઓ, વાણિયાઓ, મોટા અમલદારોએ પણ મકાનો બંધાવ્યાં. આ શહેરનું નામ ‘મુહમ્મદાબાદ’ પાડ્યું. અમદાવાદમાં શહેરને ફરતો કોટ આ સુલતાને જ બંધાવ્યો છે તેમ જહાંપનાહ-રાજગઢની આસપાસ ચાંપાનેર શહેરને ફરતો કોટ પણ બંધાવ્યો. આ કોટનો દરવાજો હાલોલ તરફથી આવતા રસ્તામાં આજે જોવામાં આવે છે. મહમૂદને ચાંપાનેર એટલું તો પસંદ પડ્યું કે અમદાવાદને બદલે મોટા ભાગ અહીં જ ગાળવા માંડ્યો અને કામચલાઉ રાજધાની કરીને

ટંકશાળ પણ સ્થાપી. ચાંપાનેરનું ટંકશાળમાં નામ ‘ શહેરે મુકરંમ ’ અને ત્યાં પાડેલા સિક્કામાં એ નામ ઉપરાંત ‘ મુહમ્મદાબાદ ઉર્ફે ચાંપાનેર ’ એવું નામ પણ છે.^{૫૨} આ પછી બીજી અરધી સદી સુધી સુલતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ચાંપાનેર ગૂજરાતનું પાટનગર રહ્યું. પાવાગઢના કિલ્લાને પણ મહમૂદે સમરાવી સુધારા વધારા કરીને મજબૂત બનાવ્યો અને છેક ઉપર ત્રીજી રક્ષણહરોળનો કિલ્લો સુધારાવી એવું નામ ‘ મૌલિયા ’ રાખ્યું.

સિકંદરીમાં આવેલું ચાંપાનેરની ચડતી અને પડતીનું વર્ણન

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક ચાંપાનેર-મુહમ્મદાબાદનાં ખૂબ કવિત્વ ભરેલાં વખાણ કરે છે. એનાં મકાનો અને બગીચાનાં ઝાડનાં વર્ણનો મોટી મોટી ઉપમાઓ આપીને કરે છે. છેવટે કહે છે કે ચાંપાનેર જેવું સુંદર શહેર ગૂજરાતમાં તો નથી, પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પણ નથી. મોટાં મકાનો અને બગીચાઓથી શહેર એવું તો સુશોભિત બન્યું કે લોકો અમદાવાદને ભૂલી ગયા. ફળફૂલનાં ઝાડની લાંબી નામાવડિ આપીને લખે છે કે અહીંની નારિયેળીનું ટોપડું હલવા જેવું મીઠું થાય છે, ફળો સ્વર્ગના બાગ જેવાં થાય છે, ત્યાંની ફેરી બધાં ફળ કરતાં ઉત્તમ છે. ફૂલોની નામાવળી લખીને છેવટે ત્યાં ચંદનનાં ઝાડ થતાં હતાં એવો ઉલ્લેખ કરે છે. કહે છે કે સુખડનાં ઝાડનું વન એવું મોટું હતું કે તેનું લાકડું લોક ઇમારતમાં વાપરતા. આમ ખૂબ લાણું અને કવિત્વભરેલું વર્ણન કરીને છેવટે પોતાના સમયમાં (૧૬૧૧) એ શહેરની એવી તો પડતીનું વર્ણન કરે છે કે વાંચીને આશ્ચર્ય થાય : “ સુખહાન અદલા ! લબ્ય ચાંપાનેરની શું આ રિથતિ કે અત્યારે તે વાધ તથા વરુનું રહેઠાણ થઈ પડ્યું છે. ત્યાંની ઇમારતો અત્યારે ખંડિયેર થઈ પડી ગઈ છે. ત્યાંના રહેવાસીઓ નાબૂદ થઈ ગયા છે. ત્યાંનું પાણી ઝેર જેવું થઈ ગયું છે, અને ત્યાંની આખોહવા

આદમીઓના બદનમાંથી શક્તિનો નાશ કરે છે। દરેક સુશોભિત વાડીઓમાં કાંટા ભગી નીકળ્યા છે, અને જે બાગો હતા ત્યાં જંગલ દેખાય છે। સુખડનાં વૃક્ષોનું તો નામ કે નિશાન જોવામાં આવતું નથી। ખરે કુરાનમાં લખેલું ફળીભૂત થયું છે. ખુદાના કીર્તિમંત તથા કૃપાવંત મુખડા સિવાય દુનિયાની દરેક ચીજ આખરે ફના થશે.”^{૫૩} ચાંપાનેરના આવા પતનનાં કારણો ખાસ જોવાં જોવાં છે. અડધી સદી પછી સુલતાન બહાદુર શહેનશાહ હુમાયૂંને હાથે હાર્યો અને તે પછી રાજધાની પાછી અમદાવાદ ગઈ, એટલે રાજ્યના મુખ્ય સ્તંભેર તરીકેની બધી પ્રવૃત્તિઓ ચાંપાનેરમાં બંધ થઈ, અમલદારો વગેરેનો વસવાટ પણ બંધ થયો. માળવા અને ગૂજરાત વચ્ચેના મોટા લશ્કરી સ્થાન તરીકેનું પાવાગઢનું મહત્ત્વ પણ મોગલાઈમાં ઓછું થયું અને વેપારી તથા બાદશાહી મહામાર્ગ પણ બદલાયા એટલે વેપારીવર્ગ પણ ત્યાંથી ખસવા મંડ્યો.^{૫૪}

મોગલાઈના જૈન ઉલ્લેખો

આમ છતાં પણ જહાંગીરના સમયમાં સિકંદરીનો લેખક કહે છે એવી છેક વેરાન દશા ચાંપાનેરની થઈ હોય એ સંભવતું નથી. જોનોની સારી વસ્તી ચાંપાનેરમાં સત્તરમી સદીમાં રહી હોય એમ જણાય છે. અકબર ઉપર પ્રભાવ પાડનાર જગદ્ગુરુનું ગિરુદ પામેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિ વિ. સં. ૧૬૩૨ (ઈ. સ. ૧૫૭૬) માં ચાંપાનેરમાં આવ્યા હતા અને જયવંત શેઠે એમને હાથે મોટો પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ ભિજવ્યો હતો. સંવત ૧૭૪૬ (ઈ. સ. ૧૬૯૦) શ્રીશીલવિજયગણિએ ચાંપાનેરનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છે :

૫૩. મિરાને સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૧૬-૧૭. ભાષાંતર કરનારે આ વર્ણન લંબાણથી આપ્યું છે છતાં પણ એ લખે છે કે મૂળ ગ્રંથમાં એથી પણ ઘણું લખ્યું છે અને કવિત્વથી એટલું તો ભરેલું છે કે તે ક્ષતિહાસ જેવા ગ્રંથમાં ન શોભે તેથી છોડી દીધું છે.

૫૪. કુમાર માસિક ‘રજતાંક’માં મારો લેખ.

“ચાંપાનેરી નેભિજિણુંદ મહાકાલી દેવી સુખકંદ.” વિ. સં. ૧૭૨૭ (ઈ. સ. ૧૭૪૧) માં અંચલગચ્છીય શ્રી ઉદયસાગરસૂરિએ પાવાગઢની મહાકાલિકાની તથા સાચા દેવની યાત્રા કરી હતી. તપગચ્છના ૬૦ મા પદ્ધર શ્રીવિજયતિલકસૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૨ (ઈ. સ. ૧૬૦૬)માં પાવાગઢમાં આવી પ્રત લઈ પહેલું ‘રામવિજય’ નામ ધારણ કર્યું, અને ત્યાંથી ખંભાત થઈ ગચ્છનાયક થયા. એ જ ગચ્છના ૬૨ મા પદ્ધર શ્રીવિજયરાજસૂરિએ ચાંપાનેરમાં વિ. સં. ૧૭૦૧માં (ઈ. સ. ૧૬૪૫)માં પંડિત પદ મેળવ્યું હતું. ૫૫ આ ઉપરથી જણાશે કે મિરાતે સિકંદરીના લેખકનાં માન્યતા અને વર્ણન કાંઈક અતિશયોક્તિ ભરેલાં છે અને ઈ. સ. ૧૬૧૧માં ચાંપાનેર છેક વેરાન નહોતું એટલું તો આથી સિદ્ધ થાય છે. રાજધાની બદલાયા પછી ગૂજરાત સદતનતની પડતી પછી ધીમે ધીમે શહેરને ધસારો પડતો ગયો અને મોગલાઈમાં ચાંપાનેરના લોકો ધીમે ધીમે અમદાવાદ તથા વડોદરા તરફ આવતા ગયા. ચાંપાનેરની ખરી પડતી મરાઠા સમયમાં થઈ અને યાત્રાના સ્થળ સિવાય ત્યાં જવાનો રસ કોઈને ન રહ્યો. જૈનોના તીર્થ તરીકે ગણાવા છતાં એવું બહુ મહત્ત્વ ન રહ્યું. બ્રિટિશ સમયમાં શહેરને ફરી આબાદ કરવાના પ્રયત્નો થયા તે નિષ્ફળ ગયા. ૫૬

૫૫ નુઓ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ “પાવાગઢ”. અને જિનવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છ બૃહત્પટ્ટાવલી : જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પુ. ૧.

૫૬. પંચમહાલ ગેઝેટિયરમાં આ વિગતો આપેલી છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ મરાઠા સમય અને તે પછીની સ્થિતિનું વર્ણન અને અંગ્રેજ અમલદારોના—માઈલ્સ, મેલેટ, વગેરેના ઉલ્લેખો આપ્યા છે. સર ચાર્લ્સ મેલેટની ડાયરીને લાંબો હિતારો પણ આપ્યો છે, જે મહત્ત્વનો નથી, અને સદતનત પછીનું વર્ણન આપણા વર્ણનમાં પણ અગત્યનું નથી. હુમયૂના સમયનું સિકંદરીનું વર્ણન અતિશયોક્તિભર્યું આપ્યું છે જે બતાવવા મોગલાઈની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાદશાહે પાવાગઢને ઘેરા ઘાણેલો તેનું વર્ણન સુલતાન બહાદુરશાહના વર્ણન વખતે કરીશું.

ચાંપાનેર-પાવાગઢના નાશનાં ઐતિહાસિક કારણો જોયાં, પરંતુ ગૂજરાતના લોકો શું માને છે તે તરફ જરા જોવું જોઈએ. ગૂજરાતી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કોઈની મોટી ચડતીપડતીના કારણમાં ન્યાય અને નીતિથી બ્રહ્મ થવાનું કારણ મુખ્ય માનવું અને એમાં કોઈ દેવી સત્તાનો હાથ માનવો. ઇતિહાસમાં કોઈ એવો મોટો બનાવ બન્યો હોય તો એનાં આ જાતનાં કારણો યોજીને એનાં રસિક લોક-ગીતો જોડી સમાજને કંઠે રખાતાં. જૂનાગઢના પતનમાં એવો એક દાખલો જોયો. પરંતુ પાવાગઢના પતનમાં એવો દાખલો જરા વધારે લોકપ્રિય અને રસિક છે, અને ગૂજરાતી સમાજમાં એ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિય થઈ ગૂજરાતજોને કંઠે એના લલકાર આજ સુધી ચિરંજીવ છે, એટલે સમાજની સંસ્કારિતાનાના વર્ણનમાં એનું સ્થાન છે.

ગૂજરાતનો સમાજ પતાઈ રાવળ અને પાવાગઢના પતનમાં એવું માને છે કે જ્યસિંહ પતાઈ નવરાત્રમહોત્સવ ઊજવતો હતો ત્યારે માતા કાલિકા માનવીરૂપ ધારણ કરી ગરબો રમવા આવ્યાં. એમના રૂપ ઉપર મોહિત થયેલા રાજાએ એમનો હાથ ઝાલ્યો. માતાએ કહ્યું કે તું માગે તે તે આપું. જનતાની પ્રિય એવી પ્રસિદ્ધ લીંટીઓ આ પ્રમાણે છે:-

મા પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં મહાકાલી રે
વસાવ્યું ચાંપાનેર પાવાવાળી રે

x x x
ચાંપા તે નેરનાં ચાર ચૌટાં મહાકાલી રે
x x x

માંગ માંગ ગૂજરાત કેરી ગાદી કે બદર બેસણું રે લોલ.
x x x

માંગું માંગું એટલું વરદાન કે મહોલે પધારજો રે લોલ.
x x x

ફટ ફટ પાવાના રાજાને કે એ શું માંગિયું રે લોલ.
આજથી છટું ને છ માસે કે મૂળ તારુ જશે રે લોલ.

આમ માતાજીનો પતાઇને શાપ થયો. કિલ્લામાં ખોરાકની પોઠો જતી હતી તેમાંથી મુસલમાન લડવૈયા નીકળ્યા-વગેરે વર્ણન છે. પરંતુ આ ગરખો ગૂજરાતના લોકપ્રિય દેવીલક્ત શ્રીવલ્લભ ધોળાનો બનાવેલો છે અને છેક આધુનિક છે, છતાં એટલો લોકપ્રિય છે કે સામાન્ય જનસમુદાય ઇતિહાસને ભૂલીને એ જ કારણ માને છે. ઉપર જોયું તેમ જયસિંહ શક્તિભક્ત હતો, અને એ જાણે કે માતાજી છે તો એવી માંગણી કરે એવો મૂર્ખ નહોતો. ૫૭

મેના ગુજરીનો ગરખો : એનાં રસિક તત્ત્વો

ઉપરનો ગરખો ઉચ્ચ વર્ણોમાં ગૂજરાતમાં ગવાય છે, પરંતુ ઉત્તરતા વર્ણોમાં એક બીજો ગરખો ગવાય છે તે વધારે રસિક છે, જે કે એને પાવાગદના પતન સાથે કાંઈ જ સંબંધ નથી. એ ગરખો ‘મેના ગુજરીના ગરખા’ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. કેાઈ ગુજર ગોવાળવધૂને મુસલમાન બાદશાહને જોવાનું મન થાય છે. એની સાસુ એને ના પાડે છે છતાં ગોવાલણીને વેશે દહીં વેચવા જાય છે ને બાદશાહના લશ્કરની છાવણીમાં દાખલ થાય છે. બાદશાહને અને ગુજરીને ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે. બાદશાહ એના ઉપર મોહ પામીને એને પટરાણી બનાવવાનું કહે છે. બાદશાહની બધી લાલચોના એ જડબાતોડ જવાબો આપે છે. એથી ગુસ્સે થઈને બાદશાહ ગુજરીને કેદ કરે છે. ગુજરી એના દિયરને પત્ર મોકલે છે અને દિયર ગુજરાનું લશ્કર લઈ બાદશાહને હરાવી ગુજરીને છોડાવે છે. ગુજરી ઘેર જાય છે, પણ સાસુ અને

૫૭. આ ગરખો નવરાત્રમાં અને બીજો વખતે પણ ગૂજરાતમાં ગામેગામ ગવાય છે અને ખૂબ લોકપ્રિય છે, છતાં છેક ગઈ સદીમાં લખાયો છે એટલે આધુનિક છે. આ ગરખાએ લોકહૃદયમાં ઇતિહાસનું સ્થાન લીધું છે. લોકમાં ચાંપાનેરની આબાદી એટલી તો અતિશયોક્તિથી બાકાય છે કે હાલોલને એ શહેરનો હલાલવાડો, કાલોલને કલાલવાડો અને ગોધરાને ગાયર-ગૌધરા એવું મનાય છે, આ તદ્દન અર્થહીન અને અતિશયોક્તિને અલંકાર ગણેા તોપણ એ લજવાય એવી માન્યતા છે.

નથુંદ મહેણાં મારે છે કે “ બાદશાહને ત્યાં રહી આવી એટલે ધરમાં ન આવવું.” આવું સાંભળી ગુજરીને સત ચડે છે અને ગુજરી પાવા-મઢમાં આવીને અલોપ થાય છે ને ‘મહાકાલી’ કહેવાય છે. આ લોકગીત વળી એક જુદો જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. મુસલમાની રાજ્યમાં જ રાજ્યના કે રાજના અત્યાચારથી કોઈ ગુજર સ્ત્રીને સત ચડે છે, ને એ સત પોતાની પવિત્રતાની અવગણના કરતાં સાસરિયાંના વર્તનથી વધે છે, અને ગુજરી દેવીસ્વરૂપ ધર્મ જાય છે. ગૂજરાતની દેવીઓનાં સ્થાનકોના ઇતિહાસમાં આવા કેટલાક દાખલા પણ બનેલા છે, અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર આ વાત રસિક પ્રકાશ નાંખે છે. ગરબાની કેટલીક લીટીઓ આ પ્રમાણે છે.^{૫૮}

“ કાબુલસે બાદશાહ ચડે ને સારી દિલ્હીકા દીવાન રે,
બાદશાહ ઊતરે બાગમેં મેં કયા મસ દેખન જાઉં રે.

×

×

×

ચલી ગુજરિયાં દહીં ખેચનકું બાદશાહકે દરબાર રે,
અર્ધચર દ્યો કોઈ મહિયર દ્યો કોઈ દ્યોને મીઠડાં દૂધ રે.
સાસુ કહે તુમ સુણો ગુજરિયાં લશ્કરમેં મત જાઓ રે,
સાસુની વારી ના રહે વહુ મહી વેચનકા જાય રે.
હાટે મોઢ્યા હાટ વાણિયા ને ચોરે મોઢ્યા ચોપદાર રે,
જે દેખે તે મોહી રહ્યા ને બાદશાહ સરખા મોઢ્યા રે.

એ પછી બાદશાહ લાલચો આપે છે તેનું લાંચું વર્ણન છે. એમાં બાદશાહની મૂંઝને બકરાની પૂંછ કહે છે. અને એના જડખાતોડ જવાબથી ગુરસે થતો બાદશાહ એને કહે છે કે “ હિંદવાણી તું હરામગદી બાદશાહકું દેવે જવાબ રે.” છેવટે બાદશાહ એ ગુજરી

^{૫૮.} આ ગરબો ગૂજરાતમાં ઉતરતા વર્ણોમાં પ્રચલિત છે. આ ગરબા ઉપરથી એક નાની નાટિકા પણ લખવાયેલી. ગરબો ગૂજરાતીહિંદીનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે.

કોણ છે એમ પૂછે છે તેના જવાબમાં ગુજરી આ પ્રમાણે કહે છે—

“ગોકુળગદ મારું સાસરું ને ચંપા પુરુષ ઘેર નાર રે,
માંડવગદની ગોવાલણી મેના ગુજરી મારું નામ રે.”

ગુજરીના દિયરનું નામ હીરો છે. એને કાગળ મળતાં એ પોતાના બાઈ ચંપાને બતાવે છે અને ચંપો કહે છે કે “કાંઈ નહિં, એવી ખેચાર બીજી પરણીશું.” પણ દિયર શરવીર છે અને લડાઈ કરે છે. છેવટે સાસુના મહેણા માટે અને તે પછી આ પ્રમાણે લીટીઓ છે :

“સાસુ મહેણાં બોલિયાં વહુ જાઓ બાદશાહને ઘેર રે.”

એ વહુએરને જવા દો, હું બીજી પરણાવું કાલ રે.

નણદલ મહેણાં બોલિયાં, બાલી જાઓ બાદશાહને ત્યાં રે,

ત્યાંથી ગુજરી ચાલિયાં ને ગયાં પાવાગદ માંય રે,

પાવા તે ગદમેં અલોપ થઈ ગઈ મહાકાલી કહેવાય રે.”

આ પ્રમાણે પાવાગદની લોકકથાઓએ ગૂજરાતી સમાજના અંતઃકરણમાં સ્થાન લીધું છે. આ લોકગીતમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય સમાયું છે તેનું સંશોધન થવાની જરૂર છે. પાવાગદ ચંપાનેરનાં મકાનોનાં વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં આગળ કરીશું.

શિરોહીના રાજ્યએ કરેલી લૂંટ

સુલતાન મહમૂદનાં પાછલાં વર્ષો સાધારણ નાની લડાઈઓમાં ગયાં છે; અને એમાં પણ દક્ષિણની લડાઈઓનું આસ મહત્ત્વ નથી. એટલે દૂંકામાં એના ઉલ્લેખ કરીશું. ઈ. સ. ૧૪૮૬-૮૭માં કેટલાક ખુરાસાની અને ઈરાકી સોદાગરો ચારસો ઈરાની અને તુરકી ઘોડા તથા હિંદમાંથી કપડાં લઈ ગૂજરાતમાં વેચવા આવતા હતા ત્યારે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર શિરોહીના રાજ્યએ એમને લૂંટી લીધા. સોદાગરોએ અમદાવાદ આવી સુલતાનને આ ફરિયાદ કરી ત્યારે એણે લૂંટાયેલી રકમ રાજ્યની તિજોરીમાંથી અપાવી દીધી અને શિરોહીના

રાજા ઉપર ધમકીનો પત્ર લખ્યો એટલે એણે લૂંટેલી રકમ સુલતાનને આપી દીધી. ૫૯

દક્ષિણના ખહાદુર ગિલાનીનો ખળવો

પંદરમી સદીના છેલ્લા દસકામાં ગૂજરાતનાં અંદરેએ ચાંચિયાનો ત્રાસ વધી ગયો હતો. એ વખતે દક્ષિણમાં સુલતાન મુહમ્મદ લક્કરી—ખહાણી રાજ્ય કરતો હતો. એનો વયોવૃદ્ધ વઝીર મહમૂદ મવાન ગિલાની દક્ષિણ હિંદમાં પોતાનાં કહાપણ, દયા, ન્યાય તથા સારા વહીવટથી બાણીતો હતો. ૬૦ એનું ખૂન થવાથી દક્ષિણી સુલતાનની મહત્તાનો અંત આવ્યો હતો. આ ખૂન થવાથી મહમૂદ મવાનની પાસે ઊછરીને મોટા થયેલો ખહાદુર ગિલાની રીસે ભરાયો અને એણે ડાબોલ અંદરેથી ચાંચિયાગીરી શરૂ કરી, અને ખળવો કરી તેણે આખા કાંકણમાં પોતાની સત્તા જમાવી. ખહાદુર ગિલાનીના એક ચાકૂત નામના હબસી સરદારે ગૂજરાતની હદમાં આવેલા માહીમ ઉપર બાર વહાણોનો કાફલો લઈ હુમલો કર્યો અને એ અંદરને ખાલ્યું. ૬૧ આ વખતે ખહાણી

૫૯. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૨૨-૨૩. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૭-૭૮. તખકાત આગ્રાનો રાજા લખે છે અને કહે છે કે સુલતાનનું ફરમાન મળતાં જ ચારસોમાંથી ૩૭૦ ઘોડા પાછા આપી દીધા અને ખાકીનાની કાંમત આપી. આ ઉલ્લેખમાં ખાસ કાંઈ નથી, પરંતુ આ વેપારીઓ દિલ્હીથી આવતા હતા અને ત્યાંનું કાપડ ગૂજરાતમાં લાવતા હતા. એટલે કાપડ માટે પ્રસિદ્ધ એવા ગૂજરાતમાં ઉત્તર તરફથી કાપડ આવતું હતું એ નોંધપાત્ર છે. કદાચ બદરેથી દેશાવર મોકલવા માટે હોય.

૬૦. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૩-૨૫. તખકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૮-૭૯. આ મહમૂદ મવાન દક્ષિણ હિંદમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો દલ્દાઝ ‘ખાજે જહાન’ હતો.

૬૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ હકીકતની નોંધ લેતાં સિકંદરી અને તખકાત કરતાં કેટલીક વધારે વિગત આપે છે, પરંતુ એ ક્યા આધારે એની નોંધ એમણે લીધી નથી. કદાચ અરબી ઇતિહાસમાંથી વિગત મળી હોય એમ યાકૂત હબસીના નામ ઉપરથી લાગે છે. મિરાતે સિકંદરી આમાં કેટલીક બીજી

સુલતાનના અમીરોએ પણ બળવો કર્યો અને એના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ રહી. બહાદુર ગિલાનીએ ચાંચિયાગીરી એટલી વધારી મૂકી કે ગૂજરાતનાં ઘણાં ખરાં બંદરો ભયમાં આવી ગયાં અને દક્ષિણથી સોપારી આવતી બંધ થવાથી ગૂજરાતના લોકોને પાનમાં ધાણા ખાવા પડ્યા. ૬૨

ચાંચિયાનો ત્રાસ

આ ત્રાસ હવે એટલો વધી ગયો હતો કે ગૂજરાતના સુલતાનને સખત પગલાં લીધા વગર છૂટકો જ નહોતો. સિકંદરખાનની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલેલું એને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી, એટલે હવે તરી અને ખુશ્કી બન્ને રસ્તેથી ગૂજરાતનાં સैन્યોએ કૂચ કરી. જમીન માર્ગે કિવામ ઉદ્ભુલક મલીક સારંગ લશ્કર લઈને વસાઈ અને અગાસી બંદર સુધી પહોંચ્યો ત્યારે એણે સુલતાનને કહેવડાવ્યું કે

વધારાની હકાકત આપે છે તે બીજી તવારીખોમાં નથી અને પ્રો. ડોમિ. એ પણ નોંધી નથી, પણ એક દૃષ્ટિએ તે રસમય છે. સિકંદરી લખે છે કે બહાદુર ગિલાનીએ ગૂજરાતનાં બંદરો છૂટવા માંડેલાં તેનું કારણ એવું છે કે મહમૂદ ગવાનની કતલ પછી મલીક ઉતુમ્મર દક્ષિણી ત્યાંથી નાસીને ખંભાત આવી રહ્યો હતો, અને બહાદુર ગિલાનીએ એની પુત્રીના હાથની માગણી કરી હતી અને મલીકે એ સ્વીકારી નહોતી. દરમિયાન મલીક ઉતુમ્મર ખંભાતમાં મરણ પામ્યો ત્યારે મલીકના વફીલ મહમૂદ હયાતે બહાદુરને અપમાન ભરેલા શબ્દથી ઉત્તર દીધો. આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે મહમૂદ હયાતને મારી નાંખાવ્યો અને મલીકની છોકરીને ઉઠાવી જવાની કોશિશ કરી, પણ ખંભાતના લોકોએ એને બચાવી. આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે ગૂજરાતનાં બંદરોએ ચાંચિયાગીરી શરૂ કરી અને કેટલોક વખત ગૂજરાતનાં બંદરોને વેપાર બંધ જેવો થઈ ગયો. (સિકંદરી પૃ. ૧૨૪)

૬૨. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૪. આ ઉલ્લેખ બતાવી આપે છે કે એ સમયે પણ સોપારી મલબારથી આવતી હતી. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બીજી તવારીખો કરતાં સિકંદરીમાં આવા ઉલ્લેખો વધારે મળે છે, કારણ કે એનો કર્તા સિકંદરી ગૂજરાતનો—અમદાવાદનો જ છે.

બલ્લુ સુલતાનની સરહદમાં પ્રવેશ કર્યા વગર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. બીજી બાજુથી લડાયક માણસોથી સજ્જ થયેલાં અને તોપો ગોઠવેલાં ત્રણસો વહાણોનો કાફલો પણ કાબોલ તરફ આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર બલ્લુ સુલતાનને પહોંચ્યા ત્યારે એને સમજાયું કે ગૂજરાતના બાદશાહે અગાઉ એના રાજ્યને ઘણીવાર મદદ કરી છે અને ગૂજરાતનો સુલતાન એનો મુરબ્બી જેવો છે. સુલતાન મહમૂદે પણ સમાચાર મોકલ્યા કે બહાદુર ગિલાનીનો બળવો તમારે જ દબાવી દેવો જોઈએ. ૬૩ આ ઉપરથી મોટું દક્ષિણી લશ્કર ગિલાનીની પાછળ મોકલવામાં આવ્યું અને લડાઈ થઈ એમાં બહાદુર ગિલાની માર્યો ગયો. એનું માથું બલ્લુ સુલતાને ગૂજરાતના સુલતાનને મોકલી આપ્યું. બહાદુરે પકડેલાં ગૂજરાતનાં વહાણો અને સફરખાનને છૂટાં કરી ગૂજરાતના સુલતાનને કીમતી ભેટ સાથે પાછા સોંપવામાં આવ્યાં. માહીમથી આ બધો કાફલો ઉપડીને સુલતાનને બંદરે આવ્યો. ૬૪

ફિરંગીઓ સાથે નૌકાસૈન્ય

આ વખતે ફિરંગીઓનું જોર અરબી સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું અને ગૂજરાતનાં બંદરો બંધમાં હતાં. આની સામે ગૂજરાતના મંત્રેમહર મલીક અયાઝ સુલતાનીએ દીવથી નૌકાસૈન્ય લઈ ફિરંગીઓના એવજ બંદર ઉપર ચડાઈ કરી. આ દરિયાઈ લડાઈમાં ગૂજરાતની મદદે તુર્કી વહાણો પણ હતાં. આ લડાઈમાં ઘણા ફિરંગીઓ અને

૬૩. સિકંદરી લખે છે કે ગૂજરાતનું લશ્કર ચડી આવતું જોઈ દક્ષિણી સુલતાને જ સમાચાર મોકલ્યા, જ્યારે પ્રો. કોમિસેરિયેટ ગૂજરાતના સુલતાને દક્ષિણી સુલતાન પાસે પોતાનો માણસ મોકલ્યો એમ લખે છે. તખકાત પણ સિકંદરીની માફક જ લખે છે, એટલે પ્રો. કોમિસેરિયેટની વિગત અરબી ઇતિહાસમાંથી હોવી જોઈએ.

૬૪. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૫. તખકાત પૃ. ૨૭૯. આ ઉલ્લેખમાં તખકાતે અકબરી એક વિચિત્ર વાત લખે છે કે બલ્લુ સુલતાનનું લશ્કર બહાદુર ગિલાનીની સામે લડતા ઉપડ્યું ત્યારે દક્ષિણના જોશી લોકોએ જે પણ પ્રયાણ માટે કાઢી આપી હતી તે પણ જ બીડર શહેરમાંથી સુલતાને પ્રયાણ ક્યું હતું.

ચારસો તુર્કો માર્યા ગયા, અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યે ફિરંગીઓનું એક મોટું વહાણ પકડ્યું એમા એમને એક કરોડ રૂપિયાની કીમતનો માલ હાથ લાગ્યો. આ નૌકાલડાઈમાં તોપો વપરાઈ હતી અને ઉપર્યુક્ત મોટા વહાણનો કૂપદંડ તોપથી તોડી નંખાયો હતો. આમાં મલીક અયાઝ સાથે એક છત્રસાલ નામના મોટા હિંદુ નૌકાઅધિકારીનું નામ પણ આવે છે.^{૬૫}

ખાનદેશ ગૂજરાતનો ભાગ

ગૂજરાત સંસ્તનતના વખતમાં ખાનદેશનો ભાગ ગૂજરાતની હદમાં જ ગણાયો છે. આસીર અને નંદરખારનો વેપાર ગૂજરાતીઓના હાથમાં પ્રાચીન સમયથી છે, અને પ્રદેશની ભાષા ઉપર પણ મોટે ભાગે ગૂજરાતી ભાષાની અસર છે.^{૬૬} સુલતાન મહમૂદના સમયમાં એ પ્રદેશની રાજધાની ચાલનેરમાં હતી અને પાછળથી ભુરહાનપુરમાં રથપાઈ હતી. ખાનદેશના સુલતાનો ગૂજરાત સંસ્તનતના મિત્રો હતા અને ખંડેણી પણ આપતા હતા અને લઝસંબંધથી પણ જોડાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં ખાનદેશનો સુલતાન આદીલખાન ખીજો,

૧૫. આ લડાઈ ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યના ઇતિહાસમાં અગત્યની ગણાય. ગૂજરાત અને તુર્કોએ ફિરંગીઓ સામે આમાં લાગ લીધો એ નોંધપાત્ર વાત છે. તખકાતે અકબરીએ પૃ. ૨૮૨ માં આ નોંધ લીધેલી છે અને એમાં સુલતાન માહિમ ગયો એમ લખ્યું છે અને મલીક અયાઝ દીવથી દરિયાઈ રસ્તે ચેવલ ગયો, આ ઉલ્લેખમાં માહીમ જતાં પહેલાં દૂન (Dun) આવ્યો એમ લખે છે એ પાછળ ચર્ચા તે દમન નહિ પણ દહાણું હોય એમ માહીમના સાન્નિધ્યથી સમજાય છે. મલીક અયાઝની સાથે હિંદુ અધિકારી છત્રસાલ (Satarsal) નું નામ ફિરિસ્તા આપે છે તે નોંધપાત્ર છે. સિકંદરી પૃ. ૧૨૭ માં આ નોંધ લે છે તેમાં દેહણું સ્પષ્ટ લખે છે એટલે કેમ્બ્રિજ વગેરેના લેખકો દમણ ધારે છે તે ભૂલ છે.

૧૬. નંદરખાર, ભુરહાનપુરમાં ગૂજરાતની વસ્તી સારી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. આસીરી ભાષા માટે ખાનદેશ ગેઝેટિયર જુઓ.

મોટા સત્તાવાળો હતા એણે ગૂજરાતના સુલતાનને ખંડણી આપવી ખંધ કરી હતી અને ઈ. સ. ૧૫૦૦ ના અરસામાં મહમૂદ ખેડાએ એને બળથી તાબે આણ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં આદીલખાન બીજો મરણ પામ્યો અને એનો ભાઈ દાઉદખાન ગાદીએ આવ્યો, પરંતુ ફારૂકી વંશના જ પોતાના દૌહિત્ર આલમખાનને ખાનદેશની ગાદી મળે તે માટે મહમૂદે પ્રયત્ન કર્યો. ઈ. સ. ૧૫૦૮ માં દાઉદખાન મરણ પામ્યો, અને રાજ્યમાં બે પક્ષે પડ્યા હતા, એવા એકને અહમદનગરના નિઝામશાહનો ટેકો હતો. સુલતાન મહમૂદે ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ કરી સામા પક્ષને હરાવી પોતાના દૌહિત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને થાલનેરમાં દરબાર ભરીને એને ‘આદીલખાન ત્રીજો’ નામ આપ્યું, અને પોતાના શાહજાદા ખલીલખાનની પુત્રી એને પરણાવી. આમ ગૂજરાત અને ખાનદેશની મૈત્રી ફરીથી દૃઢ થઈ. આસીરગઢ, બુરહાનપુર, અને ખાનદેશનો મોટો ભાગ અકબરના સમય સુધી ગૂજરાતને તાબે રહ્યો. ૬૭

સુલતાન મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદીએ ગૂજરાતના સુલતાનની મૈત્રી દૃઢ કરવા માટે ભેટમાં કીમતી વસ્તુઓ મોકલી. આ પહેલાં દિલ્હીના બાદશાહે કાંઈ સુલતાનને ભેટો મોકલી નહોતી. ૬૮

આ પડ વર્ષ રાજ્ય કરી ગયેલા સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો અને એની પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ બીજાનો દૂંકો રાજઅમલ એ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો સુવર્ણયુગ હતો.

૬૭. સિકંદરી અને તખ્તગે અકબરી આ હકીકતો ખૂબ લંબાણથી આપે છે, પરંતુ અહીં એ લંબાણમાં ઊતરવાની જરૂર દેખાતી નથી, તખ્તગે અકબરી, ૨૮૩-૮૬. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૭-૨૯.

૬૮. તખ્તગે અકબરી પૃ. ૨૮૬.

પ્રકરણ ૨૮મું

મહમૂદ બેગડાના સમયના નામાંકિત પુરુષો

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અરધી સદી જેટલા લાંબા રાજ્યકાળમાં જેમ ગુજરાતની દરેક રીતે આબાદી વધી તેમ આજ સુધી જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે એવા નામાંકિત મહાપુરુષો પણ થઈ ગયા.

શાહઆલમ સાહેબ

એ સમયના નામાંકિત મહાપુરુષોમાં સર્વથી પહેલું નામ શાહઆલમ સાહેબનું છે. એમનું આખું નામ ‘સિરાજુદ્દીન અબુલ બરકાત સૈયદ મુહમ્મદ હજરત શાહઆલમ સાહેબ ખુખારી’ છે. વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબેઆલમ સાહેબના અગિયારમા પુત્ર થાય, અને ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં પિતાના અવસાન પછી એમણે ખુખારી સૈયદોની આગેવાની લીધી. એમની માતાનું નામ ખીખી અમીના સુલતાન ખાતૂન હતું. અમદાવાદના મુસલમાન સંતોમાં શાહઆલમ સાહેબનું નામ ખૂબ મશહૂર છે અને આજ સુધી મુસલમાન સમાજમાં એમનું ઘણું જ માન છે. હિ. સ. ૮૧૭ ના જિલકાદ માસની ૧૭મી તારીખ—સોમવારે એમનો જન્મ થયો હતો. એ તારીખ “વારીસે અલી” શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. સત્તર વર્ષ જેવડી નાની વયે સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ સંત અહમદ ખટ્ટુ પાસેથી મધરખી પંથનું જ્ઞાન એમણે લીધેલું અને પોતાના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ પાસેથી પણ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. એમણે સિંધના જામની બન્ને પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરેલું તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એ સગાઈથી અહમદશાહનો પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદ એમનો સાદુ થતો હતો. સુલતાન મહમૂદ બેગડો એમની છાયામાં ઊછર્યો હતો અને પોતે એ

સુલતાનના માસા થતા હતા સુલતાન મહમૂદની મા સાથે પાછળથી શાહઆલમ સાહેબે પુનર્લગ્ન પણ કર્યું હતું. આમ ગૂજરાત સલ્તનતના રાજકુટુંબ સાથે એમને નજીકનો સંબંધ હતો. સુલતાન કુતુબુદ્દીન એમને પહેલાં તો ખૂબ માન આપતો, પણ મહમૂદને આશ્રય આપ્યા પછી એ બંને વચ્ચે રોડ નહોતો.¹ એમનું વહાલનું નામ મિયાં મંજલા હતું.

એમને માટે કહેવાતા ચમત્કારો

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર જુખારી સૈયદનો ખૂબ પ્રશંસક છે, એટલે એણે હજાર શાહના ઘણા ચમત્કારોનું વર્ણન કર્યું છે. એમના ચમત્કારોનું અને વાતોનું એક ખાસ પુસ્તક પણ છે એને ‘હિકાયતે શાહી’ કહે છે. માળવાના સુલતાનનો પક્ષ લઈને પોતાની સાધુતાને માળવાના હિતમાં વાપરતા શીખ કમાલ માળવી અને એમની સામે ગૂજરાતના સુલતાનોના પક્ષના શાહઆલમ સાહેબની વાતો સિકંદરીમાં આપેલી છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એમાં પણ ચમત્કારની વાતો લખેલી છે. પરંતુ રાજ્યમાં લાગવગ ધરાવતા સાધુ પુરુષો રાજખટપટમાં પણ લાગ લેતા એવા દાખલા બધા ધર્મના સાધુઓમાં બને તેમ અહીં પણ બન્યા હોય એમ માનવું પડે. સંતોના શિષ્યો એમાં દૈવી શક્તિનું આરોપણ કરી ચમત્કારોનું વર્ણન કરે તે સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં વીતરાગ સંતપુરુષો સામાન્ય લોકને ન સમજાય તેવું પોતે સમજી શકે છે અને ભવિષ્યમાં જે બનવાનું નિર્માણ થયું હોય એ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે એવા

૧. શાહઆલમ માટે મિરાતે સિકંદરીમાં છૂટા ખૂબ ઉલ્લેખો છે. અહમદીમાં દૂકં ચરિત્ર છે. એ બધા ઉપરથી એ “શાહઆલમ” નામે લેખ તૈયાર કરેલો તે ગ્ર. સાહિત્ય સભાએ છપાવેલો અને ‘વસંત’ માસિકમાં પણ છાપેલો. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સંતોના પ્રકરણમાં એમનું ચરિત્ર પણ એ લખેલું છે. એ બધામાંથી સુધારા સાથે અહીં સાર લીધો છે.

દાખલા આજે પણ બને છે, એટલે પવિત્ર સંતોની ચમત્કારોની વાતોને એક જુદા તાત્વિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાની જરૂર છે. શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોમાં એક રમૂજ વાતની નોંધ લીધા વિના અહીં ચાલે એવું નથી. શેખ કમાલ અને શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે જ્યારે વૈમનસ્ય ચાલતું હતું ત્યારે એ બન્નેનો ઘોખી એક હતો. અને એ બન્ને સંતો પાસે રોજ જઈને સંતાનની યાચના કરતો. છેવટે એને પુત્ર તો થયો, પરંતુ એ છોકરાને લઈને જ્યારે શાહઆલમ પાસે જાય ત્યારે એ છોકરો રહે અને શેખ કમાલની પાસે જાય ત્યારે એ છોકરી થઈ જતી. એનું કારણ એમ કહેવાતું કે એ શાહઆલમ પાસે પુત્રની અને શેખ કમાલ પાસે પુત્રીની માંગણી કરતો. આ કારણથી આજે પણ મુસલમાનોમાં એમ મનાય છે કે એક દિવસે આ બે સંતોની કબર પાસે જવું નહિ. અગર તો શાહઆલમની દરગાહે ગયા પછી શેખ કમાલની કબર પાસે કદી જવું નહિ.^૨

દરેક ધાર્મિક પંથમાં સાધુપુરુષોના પ્રકારો હોય છે. કેટલાક દુનિયાની બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી અવધૂતની પેઠે રહે છે, જ્યારે કેટલાક દુનિયામાં રહી બધા ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ જલકમલવત્ વીતરાગ અને નિઃસ્પૃહ રહે છે. હજરત શાહઆલમ સાહેબ આવી જાતના સંતપુરુષ હતા. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને સંગીતના શોખીન હતા. એક વખત એક કાજી આ બાબતનાં વિરુદ્ધ ધર્મવચનો ભેગાં કરી એક પત્રમાં લખી પત્ર પાઘડીમાં ઘાલી હજરત સાહેબ પાસે ગયો, પણ એમની હાજરીમાં નરમ થઈ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ. શાહઆલમને કાજીના આવવાનું કારણ પ્રથમથી સમજાઈ ગયું હતું. તવારીખકાર લખે છે કે કાજીએ પાઘડીમાંથી પત્ર કાઢ્યો તો કારો દેખાયો. પછી એ સાહેબે એક સૂતરની દોરી કેડે વીંટી એમાં એક નાની લાકડી ખોતી. કાજી સાથે

૨. નોંધ ૧ ના અંશે, આ વહેમ આજ સુધી ચાલુ છે તે નોંધપાત્ર છે.

પોતે બહાર નીકળતાં જ લાકડી રતનજડિત ખંજર જેવી, દોરી સુબર્ણના કમરબંધ જેવી અને ઝલ્લો રેશમી દેખાયો. કાજી સમજી ગયો અને વીતરાગ પુરુષો આસક્તિરહિત ભોગ ભોગવે છે તેનું રહસ્ય સમજીને શાહનો શિષ્ય બન્યો. મહાપુરુષોનાં કાર્યો લોકસંગ્રહ માટે હોય છે, અને શ્રદ્ધાવાળા માણસોને એમાં ચમત્કાર પણ દેખાય છે. એવા દાખલા દરેક પંથના સાધુઓમાં બન્યા છે અને બને પણ છે. ૩

આમ શાહઆલમ સાહેબ એક સંતપુરુષ હતા, અને શુક્રવાર સિવાય કોઈને મળતા નહિ અને ઇશ્વરસ્તવનમાં સમય ગાળતા. રાજ-કારણમાં માથું પણ મારતા એ માંગરોળના સૈયદ રુકનુદીનના પત્ર અને તેના જવાબ ઉપરથી પાછળ જોઈ ગયા. શેખ કમાલ સાથેના એમના કલહની સિકંદરીમાં આપેલી વાતો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે એમણે એમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ જેટલી સંતને સુલભ એવી માનસિક શાંતિ અને સમતુલા મેળવી નહોતી. સૈયદ રુકનુદીનને લખેલા ઉત્તરોમાંથી સમજાય છે કે એમનામાં ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા પણ કંઈક અંશે હશે. દુનિયામાં સંતપુરુષો પણ પોતાના પંથ તરફ મમતા ધરાવતા હોય છે અને પરપંથ તરફ અણુગમે બતાવતા હોય એવા દાખલા પણ પુષ્કળ મળે છે. દુનિયાના રાગદ્રોષથી રંગાયા

૩. આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં ઇતિહાસ જેવા ગ્રંથમાં ચમત્કારની વાતો લખવી એ કોઈને હસવા જેવું લાગે પરંતુ ઇતિહાસમાં તે જમાનાનું ચિત્ર આવવું જોઈએ. આમ છતાં પણ અહીં નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે ચમત્કારોનો જમાનો તદ્દન ગયો નથી. અતિશયોક્તિ અને ભક્તોનું ગાંડપણ બાદ કરતાં એવા મહાત્માઓ આજે પણ મળે છે. એ જમાનામાં કદાચ વધારે મળતા હશે. સંત માનવી છે, પણ સામાન્ય માનવી કરતાં પરમેશ્વરની વધારે નજીક છે, એટલે નિર્માણ વસ્તુને આપણા કરતાં સહેલાઈથી સમજી શકે છે. શ્રદ્ધા પણ આમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. કેટલાક પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી આટલું લખવાની રજા લઉં છું. અહીં એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આના મહાત્માઓ છેક વીતરાગ નથી હોતા. પોતાના ભક્તો પ્રત્યે એમને મમત્વ તો હોય છે જ.

વગરના ત્રિગુણ વિષયોથી પર એવા પંથમાં વિચરનારા કોઈકે જ સંત હોય છે. પરંતુ સામાન્ય પુરુષો કરતાં તો ઉપર કહ્યા એવા સંત ઊંચી પંક્તિમાં જ છે. સૈયદ રુકનુદ્દીન ઉપરના પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે. ૪

આ શાહઆલમ સાહેબનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો આજે અમદાવાદની દક્ષિણે ઊભો છે. સદતનતના સમયમાં એમના નિવાસનું નામ રસૂલાબાદ હતું. આજે અમદાવાદમાં મુસલમાન સમયનાં જે મકાનોના સમૂહો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં શાહઆલમના રોજનું સ્થાન ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એ સમૂહનાં મકાનો ૧૫૦ વર્ષના ગાળામાં બંધાયાં છે એટલે એનું વર્ણન યથારથાને કરીશું. હિ. સ. ૮૮૦ જમાદીઉલ આખર માસની ૨૦ મીએ એ જન્મતનશીન થયા. એ તારીખ “આખર ઉલ આલિયા” એ શબ્દોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. એમના ઉરસમાં ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી દર વર્ષે ૫૦૦૦૦ માણસો ભાગ લે છે. એમના વંશના સૈયદો ‘શાહી સૈયદો’ કહેવાય છે, જ્યારે એમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદો ‘કુતુબિયા સૈયદો’ કહેવાય છે.

એમનો પરિવાર

શાહઆલમ સાહેબને પાંચ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ હતાં. એમાં શાહ લાખન સિંધના જામની પુત્રી બીબી મુરઝીના પુત્ર હતા. રસૂલાબાદ બંધાયા પહેલાં એ પોતાના પિતા સાથે આશાવલમાં રહેતા હતા. એ નાની ઉંમરમાં જ અવસાન પામ્યા હતા. એમની માની

૪. સર બેલી એમની સિકદરીમાં ૫. ૧૪૦, નોંધમાં લખે છે કે માળવા ગુજરાતની રાજપૂતમાં બે પંથોના સંતોએ ભાગ લીધેલો એવો જ અર્થ કરવાનો.

૫. આ રીતે મિરાતે અહમદી પ્રમાણે એમનું મરણ ૬૩ વર્ષની ઉંમરે થયું. કોમિસેરિયેટ ૬૦ વર્ષ લખે છે અને આઈ ને અકબરીના આધારે જન્મ ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં અને મરણ ૧૪૭૬, ૨૧ ઓક્ટોબરે લખે છે. આખીર ઉલ આલિયાની પેઠે ‘ફઝ’ શબ્દ ઉપરથી પણ વર્ષ નીકળે છે.

અને માતામહ સિંધના જન્મની કબર ત્યાં જ હતી. આ શાહ લીખનનો રાજો જમાલપુર દરવાજા બહાર નદીકિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઈ. સ. ૧૮૬૮ ની નદીની રેલમાં પડી ગયો.

શાહઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદોનું વિસ્તૃત વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં આપેલું છે. ગૂજરાત સલ્તનત તથા મોગલાઈમાં પણ કેટલાક અમીરોએ રસૂલાબાદનાં મકાનોમાં ઉમેરા કર્યા છે તથા પોતાની કબર આ સંતપુરુષના સાન્નિધ્યમાં કરવાનું લાગ્ય માન્યું છે. એ બધા વિસ્તારમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી. મોગલાઈમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમય સુધી એ વંશમાં જગીરોનાં ગામે હતાં અને એમાં વખતોવખત વહીવટ કરનારાઓએ ઘટાડો પણ કર્યો છે, એ વિગતોની પણ અહીં જરૂર નથી.^૬ આ સમયના બીજા કેટલાક સંતો અને સાધુચરિત અમીરોનાં લંબાણથી વર્ણનો મિરાતે સિકંદરીમાં કરેલાં છે. એમાં મલિક મુહમ્મદ અખત્યારનું વર્ણન ખૂબ લાંબું કરેલું છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એ મિત્ર હતો અને દુનિયા ઉપરથી વિરાગ આવતાં એક અવધૂતની પેઠે એણે સંસાર અને સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એની સ્ત્રીને બધું આપીને બીજું લગ્ન કરવા પણ એમણે પરવાનગી આપી, પરંતુ સ્ત્રીએ પણ પતિની પેઠે દુનિયાના ભોગનો ત્યાગ કર્યો. સુલતાન અને એના બીજા મિત્રોએ ખૂબ સમજાવ્યા છતાં એણે માન્યું નહિ અને સુલતાને આપેલો ઇલકાબ પણ લીધો નહિ. મલીક એક મુલ્લા કબીરની મારફતે પ્રસિદ્ધ શેખ હમીદુદ્દીનનો શિષ્ય થયો અને એણે મોજશાખનો ને ધરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તેનું રસમય વર્ણન મિરાતે સિકંદરીમાં આપેલું છે.^૭

૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટ વક્ફનો ઇતિહાસ પોતાના અંકમાં પૃ. ૨૧૨ માં આપ્યો છે.

૭. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૩૧-૩૭ સિકંદરીમાં આ વર્ણન રસમય છે.

મહમૂદના બાળમિત્રો દરિયાખાન અને અલકખાન

સુલતાન મહમૂદના બાળપણના ત્રણ મિત્રો હતા એમાં એક મલીક અખ્ત્યારનું વર્ણન ઉપર કર્યું. બીજો મિત્ર અને અમીર દરિયાખાન હતો. એણે અમદાવાદની ઉત્તર તરફનું દરિયાપુર વસાવેલું અને આજે એના નામથી દરિયાપુર દરવાજો તથા શાહીબાગમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં બુદ્ધિ જ ભાત પાડતો ઇટાનો મોટો ધૂમટ બંધાવ્યો તે પ્રસિદ્ધ વાત છે. એની કબર દરિયાખાનના ધૂમટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ અમીરના ચારિત્ર્ય માટે ખાસ વિગતો નથી, પરંતુ આજે પણ એની કબર આગળ ભૂત ઉતરાવવા લોકો જાય છે અને ગર્ધ સદીમાં ત્યાં વસ્તી નહોતી ત્યારે એની પાસે થઈને જતાં લોકો ડરતા હતાં.ⁱ સુલતાનનો ત્રીજો મિત્ર અલકખાન ભોકાઈ હતો. એ ઉદાર દિલનો હતો એમ કહેવાય છે. એની બીજી હકીકત મળતી નથી પણ એની બંધાવેલી મસ્જિદ ઘોળકામાં ઊભી છે. મસ્જિદ ભવ્ય છે અને ખૂબ પ્રચંડ છે. એ મસ્જિદ પણ દરિયાખાનના ધૂમટની પેઠે ઇટાની બાંધેલી છે અને ઇટાની બાંધેલી મસ્જિદ તરીકે ગૂજરાતમાં સર્વથી મોટી છે. આમ સુલતાન મહમૂદના આ બે મિત્રોએ પોતાની કબરના મકાનમાં અને મસ્જિદમાં બાંધણીની એક રીતે સમાનતા જળવી છે તે નોંધપાત્ર છે.ⁱ એ જ સમયમાં આજમખાન અને મુઆઝમખાન નામે બે ખુરાસાની ભાઈઓ સારા તીરંદાજ હતા. અહીં

૮. દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ખૂબ છે. એની અર્ચા આગળ કરીશું. આ અમીરની વધુ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ અમદાવાદના દરિયાપુર ઉપરથી એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હોયું જોઈએ.

૯. દરિયાખાનની પેઠે આ અમીરની વિગત પણ મળતી નથી. પરંતુ મહમૂદના આ મિત્રોએ બંધાવેલાં મકાનો જોતાં અને સ્થાપત્યનો રસ માણસનું ચારિત્ર્ય વ્યક્ત કરે છે એમ માનીએ તો એ ત્રણે મિત્રો સ્વભાવમાં જડા, કોમળતા અને સૌંદર્યના વિરોધી, કૂર, અને શરણાઈ કરતાં દોલના અવાજને પસંદ કરનારા હોવા જોઈએ.

એમનો ઉદ્દેશ એટલા માટે કરવાનો છે કે ઉપર દરિયાખાન અને અલકખાન બોકાઈનાં ઇંટાથી બાંધેલા મકાનો આજ સુધી જેમ ગૂંજરાતના સ્થાપત્યમાં જુદો રંગ પૂરે છે તેવી જ બાંધણીનો આ બે ભાઈએનો રાજો સરખેજના રસ્તા ઉપર આજે જિભો છે. એની લીંતો તથા બાંધણી પણ જુદી પડી જાય છે અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બાંધાયેલાં ઇંટાનાં આ ત્રણ મકાનો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ છે. એવાં બીજાં મકાનો એ સમયનાં આજે મળતાં નથી.^{૧૦}

મલીક દાવર ઉદમુદક-મશહૂર દાવલશાહ

આ સમયના બીજા મોટા રાજદારી પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સંત અને શરવીર લડવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધ પામેલા અમીર અબ્દુલ લતીફ બીન મલીક મુહમ્મદનું વર્ણન કરવું જરૂરી છે. એ ઇતિહાસમાં મલીક દાવર ઉદમુદક નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં હાલારમાં દાવલશાહના નામથી આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે. આ મલીક હજરત મુહમ્મદ પેગંબર સાહેબના કુરેશી ઓલાદના છે. એમને સુલતાને ન્યારે અમીરનું પદ આપ્યું ત્યારે અમદાવાદમાં પોતાના મકાન આગળ હાથી ઘોડા વગેરેથી સામાન્ય પાડોશીઓને હેરાનગતી ન થાય માટે શહેર બહાર પોતાનું મકાન ક્યું હતું, અને મહોલ્લાનું ઘર પાડોશીઓને વેચી દેવાની ઇચ્છા જણાવી હતી. મલીક પોતાની જાગીરના ખેડૂતો સાથે ન્યાયથી વર્તતા, અને ખેડૂતો એમની જાગીરને ભાવથી શ્રમ લઈને આબાદ કરતા. બીજા અમીરોની જાગીરોના ખેડૂતો

૧૦. આ અને ઉપરનાં મકાનો મહમૂદ બેગડાના સમયની વિચિત્રતા છે. આ રાજો એના જડપણ માટે જોવા જોવા છે. કહે છે કે સરખેજનાં મકાનો બાંધાતાં ત્યારે આ લોકો ઇંટો પૂરી પાડતા હતા અને એમાંથી પોતાનો રાજો બાંધ્યો છે. એની પાસે હોજ છે એમાં અસલથી પાણી રહેતું નથી એમ કહેવાય છે.

પણ મલીકની નોકરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ મલીક હજરત શાહઆલમ સાહેબના સેવક હતા અને નિમાઝ પઢતાં અગાઉ વળુ માટે પાણી લાવી હજરતના હાથ ઉપર રેડવાનું એમનું કાર્ય હતું. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ મલીકની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ખુદા મલીકને પણ પોતાના જેવી પદવીએ ચડાવશે એવો આશીર્વાદ દીધો હતો. મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદીના લેખકોએ આ મલીકનાં લાંબાં વર્ણન કર્યાં છે.^{૧૧}

સુલતાન મહમૂદ ખેગડાએ મલીક દાવર ઉલ્મુલ્કને સૌરાષ્ટ્રમાં હાલારમાં જોડિયા પાસે આમરણના^{૧૨} ફોજદાર નીમ્યા અને ત્યાંના રજપૂતો ઉપર લડાઈઓ કરી વશ કરવાનું કામ સોંપ્યું. એમ કહેવાય છે કે મલીક કચ્છમાં લશ્કર લઈ ગયેલા ત્યારે લશ્કરીઓના ઘોડાને જીવારનાં ખેતરોમાં ચરતા જોયા. મલીકે આ લશ્કરીઓને બોલાવી કપડો આપ્યો અને ‘પારોઠો માલ મફત લઈ લેવા માટે ખુદાની બીક નથી’ એમ પૂછ્યું. સૈનિકોએ ઘોડા ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યા છે એવો ઉત્તર દીધો ત્યારે મલીકે પોતાનો ઘોડો એક લીલા ખેતરમાં છોડ્યો અને એ ઘોડો હાલ્યા ચાલ્યા વિના ઊભો જ રહ્યો. મલિકના ચારિત્ર્યના આવા દાખલાઓ ઉપરથી મલીકની સાધુતામાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ. આ મલીકને એક રજપૂતે મજલિસમાં દગાથી મારી નાખ્યા.^{૧૩}

૧૧. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૩૭. મિરાતે અહમદી, ગૂ. ભા. અને નવાબઅલીની અચેજ આરુત્તિ, અમદાવાદના ઇતિહાસમાં મેં એનું વર્ણન નોંધ્યું છે. કા. ગેઝેટમાં આમરણના વર્ણનમાં અહેવાલ મળે છે.

૧૨. આ આમરણને તવારીખો અમરૂન લખે છે.

૧૩. સિકંદરીમાં લખે છે કે એક ખટપટીએ મલિકને એક રજપૂતની તલવાર જોવા કહેલું અને રજપૂતને એલું ભરાવેલું કે મલીક તલવાર જોઈને એને મારી નાંખવાનો છે. એ ઉપરથી મજલિસમાં રજપૂતે પહેલો મલીકને મારી નાંખ્યો. મલીકને સુલતાને હાલારના મૂર્તિપૂજકોને ઠેકાણે લાવવા નીમ્યા હતો એમ તવારીખકાર લખે છે એટલે ખટપટ કરતાં એને મારી નાંખવાનું રાજદ્વારી કારણ હોવું જોઈએ.

હાલારમાં આમરણ ગામમાં આજે એમની દરગાહ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તવારીખો એમની દરગાહના ચમત્કારોનું લાંબું વર્ણન કરે છે અને એમની કબરની જિયારત કરનારની મનઃકામના પૂર્ણ થાય છે એમ લખે છે. કહે છે કે લૂલાંઓ પગે ચાલીને જાય છે અરે આંધળાં દેખતાં થાય છે; અપુત્રને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિર્ધનને ધન મળે છે; પગે ખેડી પહેરી તેને તાળાં વાસીને બાધા રાખે છે તેમનાં તાળાં ત્યાં ખૂલી જાય છે. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એના સમય (ઈ સ. ૧૬૧૧)માં એટલે મલીકના મરણ વછી ૧૩૫ વર્ષ પછી પણ લોકોની શ્રદ્ધા મલીકની દરગાહ માટે એવી ને એવી જ છે. ૧૪ ઈ. સ. ૧૭૬૧માં મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એના સમયમાં દેશમાં અવ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં એણે મલીકની કબરની જિયારત કરવા જનારા જોયેલા હતા, અને આમરણમાં એમના ઉરસ વખતે મોટો મેળો ભરાતો એમાં એક લાખ રૂપિયાનો માલ વેચાતો. અમદાવાદથી ઘણો માલ જતો અને સૌરાષ્ટ્રથી ઘોડા ઊંટ અને બળદ આવતા. અમદાવાદથી માલ લઈને જનારા સરખેજ થઈને સોરઠ જતા અને સરખેજમાં મોટી મેદની ભરાતી. ઘણા લોકો સરખેજ સુધી મેળામાં જનારાઓને વળાવી પાછા આવતા. મલીકનો ઉરસ જિલકાદ માસની ૧૩ મી તારીખે થાય છે; અને તા. ૧૨ મીએ મલીકની પત્ની ખીખી ફત્તહશાહની દરગાહે અમદાવાદમાં શાહપુર દરવાજા બહાર મેળો ભરાતો હતો. ૧૫ આમ આ અમીર મલીક

૧૪. સિકંદરી, ગૂ. ભા. ૫, ૧૪૧.

૧૫. મિરાતે અહમદી, ગૂ. ભા. એમાં લાંબું વર્ણન આપેલું છે, અહમદીની નવાબઅલી અને સીડનની અંગ્રેજીઆવૃત્તિમાં આ મેળાને ગૂજરાતીઓ મેદની કહે છે એમ લખ્યું છે, તે ઉતારે પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કર્યો છે. પણ નિઝામુદ્દીન સાહેબના ગૂજરાતી તરજુમામાં એ વાક્ય નથી, અને મેદની એ એ જનસમૂહનો સામાન્ય શબ્દ છે, એટલે નવાબઅલીની આવૃત્તિનું વિધાન ખરું નથી.

દાવર ઉદ્ભવક, દાવલશાહના નામથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગૂજરાતનો નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ

મહમૂદ ખેગડાના રાજ્યકાલના રાજદ્વારી પુરુષોમાં પહેલું નામ મલીક અયાઝ સુલતાનીનું ગણવું જોઈએ, કારણ કે એ સમયમાં એના જેટલો સત્તા તથા સંપત્તિવાળો ખીજો કોઈ અમીર નહોતો. જન્મથી એ રશિયન હતો અને તુર્ક લોકોને હાથે કેદ પકડાયો હતો તેથી તેને ઇસ્તંબુલ લઈ ગયા હતા, અને દમાસ્કસના બસરા તથા પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરનાર સોદાગરને વેચી દેવામાં આવ્યો હતો. એ વેપારી ગૂજરાતમાં વેપાર અર્થે આવ્યો હતો ત્યારે અયાઝની હોંશિયારી જોઈ એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તરીકે એને સુલતાન મહમૂદને આપી દીધો. એણે સુલતાનની સાથે કેટલીક લડાઈઓમાં ભાગ લીધો હતો. એક વખત એવું બન્યું કે સુલતાન મહમૂદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલી ત્યારે ખેતરમાં તંબુની બહાર સુલતાન ઊભો હતો તે વખતે એક બાજ પક્ષી શિકાર પકડીને ઊડતું હતું એમથી કાંઈકે પડ્યું તે સુલતાન ઉપર પડ્યું અને મહમૂદને એ અપશુકન જેવું લાગ્યું; તે જ ક્ષણે અયાઝ પાસે ઊભો હતો તેણે તીરથી એ બાજને નીચે પાડ્યું. આ બનાવથી સુલતાન એના ઉપર એવો તો ખુશ થયો કે એને ગુલામીમાંથી મુક્ત કર્યો, અને મલીક બનાવ્યો. એ પછી અયાઝની ચડતી ઝડપથી થઈ અને રાજ્યના મુખ્ય અમીરોમાં એની ગણતરી થવા માંડી.^{૧૬}

મલીક અયાઝની બહાદુરી જોઈ છેવટે એને સૌરાષ્ટ્રના દીવ બંદરનો સૂબો બનાવવામાં આવ્યો. ત્યાં એણે કિલ્લો બાંધ્યો અને વહીવટ એવી કુશળતાથી ચલાવ્યો કે ત્યાંનો વેપાર ધણો વધ્યો. અરબી સમુદ્રમાં એ સમયે ફિરંગીઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો, એના ઉદ્દેશ્ય પાછળ આવી ગયા છે. દીવ બંદરનું વર્ણન પણ આગળ

૧૬. આ વાત તવારીખમાં નથી, પોર્ચુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટે આપી છે.

બંદરોની સાથે કરીશું અને મલીક ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનો મીરબહર-
નૌકાસેનાપતિ હતો એની નોંધ પણ આગળ કરીશું. એના સમયમાં
ફિરંગીઓ પરવાના વગર ગૂજરાતને બંદરે આવી શકતા નહિ. સિકં-
દરીનો લેખક લખે છે કે એના પોતાના સમય (ઈ. સ. ૧૬૧૧)માં
એટલે કે મોગલાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં સમય એવો તો પલટાઈ
ગયો હતો કે ફિરંગીઓની પરવાનગી વિના કોઈ વહાણ ગૂજરાતના
બંદરેથી ઊપડી શકતું નહિ અને માત્ર સુરત બંદરમાં એવું નહોતું
છતાં પણ ત્યાંથી ઊપડેલું વહાણ એના ખારવાઓની જ હોંશિયારીથી
સમુદ્રમાં જઈ શકતું.^{૧૭}

મલીક અયાઝ રાજવી ઠાઠથી રહેતો અને એનો ખર્ચ મોટો
હતો. એના નોકરોને એ જરીની કિનારવાળા મખમલનો પોશાક
પહેરાવતો, અને જમવાનો સમય થતાં ભૂંગળ વગડાવતો કે જેથી કોઈ
પણ ભૂખ્યો માણસ આવીને જમી શકે. જેટલા જમવા એસે એમને
એકસરખું ખાણું પીરસવામાં આવતું અને મલીક જાતે ખેસીને એમાં
ભાણા અંતર ન થાય એવી કાળજી રાખતો. મહેમાનો અને મહેમાનોના
નોકરોને પણ ખૂબ કાળજી રાખીને જમાડતો. મલીક ખાણાનો એવો
તો શોખીન હતો કે દુનિયાના બધા દેશોની વખણાતી ચીજો તૈયાર
કરાવતો. ખોરાક પણ ઉત્તમ પ્રકારનો થતો હતો.^{૧૮} એમ કહેવાય છે
કે મેવાડનો રાણો સંગ એક વાર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે
ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજએ દીવ સંદેશો મોકલી મલીક
અયાઝને મોકું લશ્કર લઈ બોલાવ્યો હતો. આ લડાઈની છાવણીમાં

૧૭. સિકંદરી, ગ્ર. ભા. પૃ. ૧૦૨. સિકંદર ખેદથી આ વાત લખવા
છતાં સુરત બંદરથી ખારવાની હિંમતથી વહાણ જઈ શકતું એને “મોગલોની
બહાદુરી અને મર્દાઈ” કહે છે તે વિચિત્ર વાત છે. મોગલો સમુદ્ર ઉપર
પ્રભુત્વ જાળવી શક્યા નથી.

૧૮. મલીક એક દેશના મહેમાનોને ખીજ દેશની વાનીઓ ચખાડતો
અને ખુશ કરતો એમ કહેવાય છે.

મલીક અયાઝ ખીજ અમીરોને ખાણું લેવા બોલાવતો અને જે ન આવી શકે તેમને ત્યાં ચીનાઈ રકાખીઓમાં ભરી તે ખાણું મોકલી આપતો. કેટલાક અમીરોને આથી અયાઝની મોટાઈની અદેખાઈ આવવા લાગી અને ખાણુની ના ન પાડી શકાયથી એમણે એવી યુક્તિ કરી કે ચીની રકાખીઓ મલીકને ત્યાં પાછી ન મોકલવી એટલે રકાખીએ ખૂટશે ત્યારે ખાણું બંધ કરશે. મલીકના નોકરોએ આ વાત પોતાના માલિકને કહી ત્યારે એણે ખાણું ચાલુ રાખવા હુકમ કર્યો અને એમ એક મહિના સુધી ચાલ્યું. છેવટે અમીરોએ શરમાઈને રકાખીઓ પાછી મોકલી. મલીક અયાઝને નોકરો પણ ઘણા જ હતા અને એમાં માત્ર પાણી ભરનારા જ એક હજાર હતા. અયાઝે ચામડાનો એક મોટો હોજ કરાવ્યો હતો લશ્કરી હિલચાલ વખતે માણસો તથા હાથીઘોડા માટે એમાં પાણી ભરાવવામાં આવતું. સિપાઈઓને તલવાર ખંજરો સોના ચાંદીની મૂઠવાળાં આપવામાં આવ્યાં હતાં, અને મલીકના હલાલખોરોને પણ સારો શોભીતો પોશાક પહેરવા અપાતો હતો. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં એવો ઉદાર અમીર કોઈ થયો નથી. મલીક અયાઝને ત્રણ પુત્રો હતા. એમાં એક ચંગીસખાન ઇસહાક નામનો છોડરો એટલો બધો બડો હતો કે એનું વજન કોઈ ઘેડો ઉઠાવી શકતો નહિ ! એ તીરંદાજ હતો અને કુસ્તી પણ સારી કરતો હતો. એ સમયે એની સાથે કુસ્તીમાં બતરી શકે એવો કોઈ મસ્લ હતો નહિ.^{૧૯} ઈ. સ. ૧૫૧૫ માં આવેલા ફિરંગી બારબોસાએ ગૂજરાતનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં લખે છે કે ખંભાતના રાજાનો મલીક અયાઝ નામે દીવમાં સૂએ હતો તે બહુ ન્યાયી, વિદ્યાવાળો, મહેનતુ અને ઉત્તમ સવાર હતો, તથા દં-નિશ્ચયી રાજદ્વારી પુરુષ હતો. એણે વ્યવસ્થિત તોપખાનું ગોઠવ્યું હતું, મહેમાનગીરીમાં ઉત્તમ હતો. પૌરુષલના રાજાના બળથી એ ડરતો હતો.

મુહાફિઝખાન

મુલતાન મહમ્મદનો બીજો રાજદારી અમીર અમદાવાદનો પ્રસિદ્ધ જમાલુદ્દીન મુહમ્મદ મુહાફિઝખાન હતો. એના પિતાનું નામ શેખ મુઈનુદ્દીન કુરેશી હતું. આ મુહાફિઝખાન ઉપર મુલતાનને ખૂબ વિશ્વાસ હતો અને ખાસ કરીને એની વ્યવસ્થાશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની લેખાતી હતી. એણે અમદાવાદના કોટવાલ અને ફેજદાર તરીકે દેશમાં ચોર લૂંટારાઓનો ઉપદ્રવ નાબુદ કર્યો હતો અને ગૂંજરાતના રસ્તા સહીસલામત કરી ખુલ્લે ખારણે સૂઈ શકે એવી શાંતિ સ્થાપી હતી એ ઉદ્દેશ્ય પાટળ કરી ગયા. જ્યાં રાજઆતમાં વ્યવસ્થા કરવાની હોય ત્યાં મુલતાન એને મોકલતો અને પાવાગઢની લડાઈ વખતે પણ એને ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એની દૃઢતા અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ એને ઇલકાબો આપવામાં આવ્યા હતા અને મુલતાનની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદ એને સોંપી એક વાર વજીર જેટલી ઊંચી પદવીએ પણ ચડાવ્યો હતો. એણે પાવાગઢ ઉપરનો કિલ્લો પણ સુધરાવી મજબૂત કર્યો હતો. આ મુહાફિઝખાનનું નામ આજે તો એની સુંદર મસ્જિદથી ચિરંજીવ છે. આ નાની પણ ખૂબ સુંદર મસ્જિદ અમદાવાદમાં ઘીકાંટામાં રસ્તા ઉપર આવેલી છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ મસ્જિદ પોતાની ખાનગી ઉપયોગની છે એટલે ખાનનું ઘર પણ ઘીકાંટાના લત્તામાં હશે એમ માની શકાય. એનો રોજો મસ્જિદની બાજુમાં જ છે.^{૨૦}

હુસમખાન, તારીખે બહાદુરશાહીને લેખક

આ મુહાફિઝખાન એ તારીખે બહાદુરશાહી નામના ઇતિહાસના લેખકનો દાદો થાય. એનું નામ હુસમખાન હતું એટલે એના ઇતિહાસ અંત્યને તારીખે હુસમખાની પણ કહેવામાં આવે છે. એણે એના સમયનો

૨૦. મિરાતે સિકદરી અને તબક્કાતે અઝબરીમાં મુહાફિઝખાનના ઉદ્દેશ્યો પાટળ આપ્યા છે.

નજરે નોંધેલો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને મિરાતે સિકંદરી તથા હાજઅદ્દખીરના અરબી ઇતિહાસમાં એના અંથમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં રાજકારણમાં એણે ભાગ લીધેલો અને સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં હુમાયૂં પાદશાહ સાથેની લડાઈઓમાં પણ ભાગ લીધો હતો. મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના પિતા જે હુમાયૂંની સાથે હતા, એણે આ હુસમખાનને પોતાના તંત્રમાં સંતાડીને મરતો બચાવ્યો હતો. ૨૧

મલીક સારંગ

આ સમયનો ખીજે એક રાજદારી પુરુષ કિવામ ઉલમુલ્ક મલીક સારંગ છે. એનો ખીજે ઇલ્કાબ મુખલિસ ઉલમુલ્ક છે અને અમદાવાદ શહેરના સારંગપુર લતા તથા દરવાજાથી આજે એનું નામ ચિરંજીવ છે. આ મલીક અને એનો ભાઈ મૂળ રજપૂત હતા અને લડાઈમાં કેદી તરીકે પકડાયેલા અને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવાની એમને ફરજ પડેલી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઘણી લડાઈઓમાં એણે ભાગ લીધો છે. પાવાગઢનો કિલ્લો એકાએક છાપો મારીને લીધો ત્યારે એમાં મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. મહમૂદે દક્ષિણમાં બહાદુર ગિલાનીની સામે થતાં ડાબોલ બંદર ઉપર પગરસ્તે લશ્કર લઈ એને મોકલ્યો હતો. મલીક સારંગની સત્તા મહમૂદના પુત્ર મુઝફ્ફર ખીજના રાજ્યમાં ખૂબ વધી હતી. એ વખતે માળવામાં માંડુનો કિલ્લો લેવામાં એણે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી. અને ચિતોડ ઉપર પણ એને મોકલવામાં

૨૧. જુઓ મારે અમદાવાદનો ઇતિહાસ-રાજદારી પુરુષોના પ્રકરણમાં મુહાફિઝખાનનું વર્ણન. તારીખે બહાદુરશાહીના ઉતારા સિકંદરે લીધા છે તે ઇતિહાસને શોભે એવા છે પરંતુ એણે સાથેસાથે લોકાક્ષિત પણ નોંધી છે અને બંને વાતો લખી પછી “ખડું ખોટું પરવરદીગાર જાણે” એમ ઉમેર્યું છે એ રીત નોંધપાત્ર છે. સર ડેનિસન રોસે આ હુસમખાનની વિગત એમના અરબી ઇતિહાસના અંથ ખીજની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી છે.

આવ્યો હતો. એને મલીક અયાઝ સાથે સારો બનાવ નહોતો. એને થોડો વખત દીવનો સુખો બનાવેલો ત્યારે એણે ફિરંગીએને પકડેલા એમ તવારીખકાર કહે છે, પણ ફિરંગી લેખકો એ વાત કબૂલ કરતા નથી. મુઝફ્ફર ખીજના સમયમાં અમદાવાદમાં એ કુલ સત્તાધીશ હતો અને વૃદ્ધ તથા જૂનો અનુભવી હોવાથી એ સુલતાનની સામું બોલતો તોપણ સુલતાન એને કાંઈ કહી શકતો નહિ. એક વખતે મુઝફ્ફરશાહના આગદાર-પાણીખાતાના ઉપરીનું કામ પણ એણે કરેલું. સુપ્રસિદ્ધ નાગર અમીર મલીક ગોખી એનો ખાસ મિત્ર હતો એનું વર્ણન મુઝફ્ફરના સમયમાં કરીશું. મલીક બહુ અછલવાળો, હાજરજવાબી, અને વાકપટુ ગણાતો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એક મલીક અમીર કમાલ નામે કવિ અને બોલવામાં સર્વને હસાવી જાણનાર હોશિયાર લેખક મલીક સારંગના કુટુંબનો હતો, અને સુલતાન બહાદુરશાહનો એ મિત્ર હતો. મલીક સારંગે સારંગપુરમાં પોતાનો રાજો અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં છે. આ મસ્જિદને માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાક સારંગપુર ચકલામાં આવેલી રાણી ખીખીના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની કહે છે, પરંતુ એની બાંધણી જોતાં એ સારંગના સમયમાં બંધાઈ હોય એમ લાગતું નથી. મસ્જિદમાં લેખ નથી એ દિલ્લીગીરીની વાત છે. તવારીખકાર કહે છે કે મલીકની મસ્જિદ સારંગપુર દરવાજા બહાર હતી. એટલે આજે સીદી બસીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ સારંગની હોય એવો સંભવ છે, અને સારંગપુર ચકલાની મસ્જિદની બાંધણી કરતાં આ મસ્જિદની બાંધણી જરા પાછળની અને સારંગના સમયની લાગે છે. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. ૨૨

૨૨. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૪૭-૪૮, આ અમીરની વધારે વિગત અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એના વર્ણનમાં આપી છે, અને એની મસ્જિદની ચર્ચા હોપ, બર્નેસ, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટના મતથી જુદા પડીને કરી છે.

ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ

એ સમયનો ખીજો અમીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ છે. ‘અલીમ’ શબ્દનો અર્થ જ્ઞાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ ખીજનો જમાઈ થાય, એટલે મહમૂદ બેગડાનો બેતેરી થાય. એ બેગડાવામાં ખૂબ ચતુર હતો અને સભારંજન પણ કરી શકતો હતો તેથી સુલતાન મહમૂદનો એના ઉપર ખાસ રુચિ હતો. મલીક મહમૂદ જૂનાગઢ હતો ત્યારે શાહજાદા અહમદને ગાદીએ બેસાડી દેવાનું કાવતરું કયું હતું એ વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાવતરું જ્યારે ખુદાવંદ પડી ગયું ત્યારે સુલતાને મલીકને કંઈ સજા ન કરી અને કહ્યું કે “મલીક અલીમ વગર તે શી રીતે રહી શકાય ?” એણે એ રીતે મલીકના ઘણા ગુના માફ કર્યા હતા એમ તવારીખકાર લખે છે. મલીકને ઘણી લાપાઓ આવડતી હતી. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં તડખૂચ, અંજીર અને વાંસ પહેલવહેલાં દક્ષિણથી લાવીને આ અમીરે રોપાવ્યાં. તીર મારવામાં તથા દડાની રમતમાં એ હોશિયાર હતો અને કેટલાક દડા એકીસાથે હવામાં અધ્ધર રહે એવી રીતે ઉછાળી શકતો. પાછલી જિંદગી મલીકે ભક્તિ અને એકાંતવાસમાં ગાળી હતી. અમદાવાદની દક્ષિણે શાહઆલમના રસૂલાબાદની પાસે મલીક અલીમે અલીમપુર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં પથ્થરની મસ્જિદ બંધાવી હતી તે મલીક અલીમની મસ્જિદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અલીમપુર મરાઠાઓના સમય સુધી આબાદ હતું અને લોકો એને ઇલમપુર કહેતા હતા. મસ્જિદની પાછળ શેખ કમાલ માળવીની કબર છે. જૈન કાવ્યોમાં આ અલીમપુરના ઉદ્દેશ્ય આશાવલની સાથે ઇલમપુર નામથી આવે છે. એની મસ્જિદ આજે સારી હાલતમાં છે અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં ત્રીજા કે ચોથી ગણાય છે. ૨૩

૨૩. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૪૫-૪૬. સિકંદરી બોલ ઉછાળવાનો અર્થ ચોંચાન-પોલોની રમત એવો કહે છે, આ મલીકનું વિસ્તૃત વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં કરેલું છે.

મલીક બહાઉદ્દીન વજર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં વજર જેવી જાંચી પદ્ધતિએ ચડેલા મલીક બહાઉદ્દીનનો ઉલ્લેખ અહીં ખાસ કરવો જોઈએ. ઈ. સ. ૧૪૬૬ માં એ વજર હતો, અને એને ઇમાદુદ્દુલ્લક અને ઇખ્તિયાર ઉદ્દમુલ્કના ઇલ્કાબો હતા. ઈ. સ. ૧૪૮૧ માં એના અવસાન પછી મુહાફિઝખાન વજર થયો હતો. શાહીબાગમાં મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ બાંધનાર મલીક મકસૂદ વજર આ બહાઉદ્દીનનો ભાઈ થતો હતો. ખુદાવંદખાને સુલતાન મહમૂદની સામે કાવતરું કરેલું ત્યારે આ મલીક બહાઉદ્દીન સુલતાનને વફાદાર રહ્યો હતો. આ અમીરે અમદાવાદમાં નદીના કિનારા પાસે, શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા બહાર હાજીપુર નામનું પરું વસાવેલું એમ કહેવાય છે અને દુધેશ્વરને રસ્તે જતાં બીબી અચુતકુકીની મસ્જિદના નામથી આજે જાહેલી સુંદર અને પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ એણે બાંધાવેલી. બીબી અચુતકુકી મલીકની સ્ત્રી હતી એમ અહમદીના વર્ણન ઉપરથી સંભવ છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની એક સર્વાંગસુંદર મસ્જિદ પૈકી એક ગણાય એવી છે. મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે એના સમયમાં મસ્જિદ ખૂબ વખાણાતી (ઈ. સ. ૧૭૬૧) અને એના બંને મિનારા હલાવતાં એકમાંથી બીજામાં ગતિ પસાર થતી. ૨૪

હિંદુ અમીર રાયરાયાં

મહમૂદ બેગડાના એક હિંદુ અમીરનો ઉલ્લેખ તખ્તકાતે અકબરીનો લેખક કરે છે. એનું નામ તવારીખકારે લખ્યું નથી, પરંતુ એને રાયરાયાંનો ઇલ્કાબ હતો એ ઉપરથી બીજા અમીરોના જેટલી જાંચી પદ્ધતિએ એનું સ્થાન કહી શકાય. રાયરાયાં મલીક અલીમ ખુદાવંદખાન

૨૪. સિકંદરી અને તખ્તકાતમાં એના ઉલ્લેખો જોઈ ગયા. મિરાતે અહમદીમાં બીબી અચુતકુકીની મસ્જિદના વર્ણનમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને અંગ્રેજ આગ્રજિમાં બીબી અચુતકુકીને મલીકની સ્ત્રી કહી છે.

અને મલીક બહાઉદ્દીન વજીરનો ખાસ અંગત મિત્ર થતો હતો. ખુદાવંદખાનના મહમૂદ બેગડા સામેના કાવતરામાં એણે કુશળતાથી ભાગ લીધો હતો અને મલીક બહાઉદ્દીનને કાવતરાની ખબર આપી હતી. સિકંદરી કે અહમદીમાં આ અમીરનું નામ નથી, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં આ નામ ખૂબ સૂચક છે અને હિંદુઓને મોટી અમીરી મળતી હતી એમ આ રાયરાયા અને મલીક ગોપીનાં નામોથી સિદ્ધ થાય છે. ૨૫

મલીક કાલુ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એક ગુલામ અમીરની પદવીએ પહોંચ્યો હતો તે મલીક કાલુ અઝઝિત્મુક હતો. એની ખાસ કારકીર્દિ મળતી નથી, પરંતુ એણે અમદાવાદમાં કાલુપુર નામથી પ્રસિદ્ધ પરું વસાવ્યું હતું અને આજે એ નામ તથા કાલુપુર દરવાજાના નામથી એનું નામ ચિરંજીવ છે. પાછળ મહમૂદની ન્યાયવૃત્તિની વાતમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે બહાઉદ્દિનને ખૂન કરાવેલા એ નિર્દોષ માણસોના ખૂનીઓને આશ્રય આપવા માટે મોટા અમીરો છતાં પણ આ મલીક કાલુ અને મલીક હાજી ઇમાદુદ્દિનને દેહાંતની સજા કરી હતી. ૨૬

ઈસનપુર : મલીક અસસ

અમદાવાદની પાસે શાહઆલમના રસૂલાબાદ અને વટવાની વચ્ચે ઈસનપુર નામે પરું છે એમાં મલીક અસસ અથવા અસન કે ઈસન નામના અમીરો એક સુંદર મસ્જિદ બાંધાવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની બાંધણીથી ભિન્ન છે અને રચના ખૂબ

૨૫. આ નામ માત્ર તખતો અકબરીમાં મળે છે. એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદના દરવાજા મહમૂદના અમીરોના નામ ઉપરથી થયા છે, તેા રાયપુર અને રાયખડ દરવાજાનાં નામ આ રામરાયાં સાથે સંબંધવાળાં હશે ?

સુંદર છે. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ ઇસિનપુર એક વખત મનોહર વાડીઓવાળું આકર્ષક પરું હતું અને એની આસપાસ કોટ પણ હતો. મિરાતે સિકંદરીમાં આ પરાની સુંદરતાનું અને એની મોગરાની વાડીઓનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ઇસિનપુર એક બાજુએ વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબ અને બીજી બાજુ રસૂલાબાદના શાહઆલમ સાહેબનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી 'કરીમ ઉલ તરકન-અન્ને તરકથી પવિત્ર' એમ એ સમયમાં કહેતા હતા. મલિક અસસ અથવા ઇસિનને ઇમાદઉદ્દિન મુદ્દકનો ખિતાબ હતો. ૨૭

તાજખાન સાલાર

અમદાવાદમાં તાજપુર વસાવનાર મલીક તાજખાન સાલાર પણ આ સમયનો મોટો અમીર હતો અને એ બહાદુર તથા ખૂબ ઉદાર તથા સખાવતો કરનાર હતો. આ કારણથી એની પછી એનો ખિતાબ લેવાની કોઈ અમીરની હિંમત નહોતી થઈ. પાછળથી મુઝફ્ફરના સમયમાં તાજખાન નરપાલીએ એનાથી વધારે સખાવતો કરી એ ખિતાબ લીધો હતો ૨૮ એનું વર્ણન આગળ કરીશું.

મેહદવી પંથની સ્થાપના

આ તાજખાનના નામ સાથે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક મહત્ત્વની એક ખાસ બિનાની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, અને ગૂજરાતના સુસલમાન સમયના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ બાબત ખાસ અગત્યની છે. આ મહત્ત્વની બિના તે મીર સૈયદ મુહમ્મદ નૂરખ્વા જોનપૂરીએ અમદાવાદમાં મેહદવી પંથની કરેલી સ્થાપના. આ પંથની હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર પહેલી જાહેરાત અમદાવાદમાં તાજખાન સાલારની મરિજામાં ઈ. સ. ૧૪૯૭ માં થઈ.

૨૭. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૪૬-૪૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પણ એનું વર્ણન કરેલું છે.

૨૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૧૪૭.

ધરલામમાં એક પરંપરા ચાલે છે કે ક્યામતના દિવસ પહેલાં, એટલે કે સૃષ્ટિના અંત વખતે ન્યાયના દિવસ પહેલાં ઇમામ મેહદીનો અવતાર થશે અને સાત વર્ષ સુધી દુનિયા ઉપર અમલ કરી અસ્ત પામતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરશે, અને વિશ્વમાં ન્યાય તથા સમાનતાની પુનઃ સ્થાપના કરશે. આ માન્યતા ઉપર હિજરી નવમી સદીથી મહેદી આવી ગયા કે નહિ એ બાબત મુસલમાનોમાં ચર્ચાવા લાગી, કેટલાક માનવા લાગ્યા કે ઇમામ મેહદી આવી ગયા છે અને ખીજા માને છે કે હજી હવે આવવાના છે. એ બે લિજા માન્યતાઓને લીધે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં કેટલાક ઝગડા થયા છે. ઇસ્લામમાં એવું મનાય છે કે મેહદીના પ્રકટ થયા પછી, નિમાઝ વખતે “તોબા” (પશ્ચાત્તાપ) પોકારાય તે કબૂલ થતી નથી. આ કારણથી મેહદી પંથના લોકો જે ‘મેહદવી’ કહેવાય છે એ નિમાઝ પઢ્યા પછી દુવા માંગતા નથી. જે લોકો આ વાત માનતા નથી એ મેહદવીઓને ધર્મ વિરુદ્ધના અને ગૈરમેહદી કહે છે. ૨૬

હિંદમાં મેહદવી પંથના સ્થાપક સૈયદ મુહમ્મદ નૂરખાન ઈ. સ. ૧૪૪૩ માં જ્નેનપુરમાં જન્મ્યા હતા અને પાંચ વર્ષની નાની ઉંમરે એમણે શાળામાં પોતાના જ્ઞાનથી વિદ્વાન શિક્ષકોને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યા હતા. યુવાનીમાં એમણે લશ્કરમાં નોકરી લીધેલી. ચાળીસ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૮૨ માં એમણે જ્નેનપુરમાં સાધુતાનો પંથ શરૂ કર્યો, અને મક્કા હજ કરવા ગયા ત્યાં પહેલવહેલી પોતાની જાતને ઇમામ મેહદી તરીકે જાહેર કરી. હિંદમાં આવ્યા પછી સૌથી પહેલા અમદાવાદ આવીને તાજખાન સાલારની મસ્જિદમાં મુકામ નાંખ્યો.

૨૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં ઓલિયાઓના વર્ણનમાં નૂરખાની સૈયદના વર્ણનમાં આ મેહદી પંથનું વર્ણન કરેલું છે. નવાબઅલી અને સીકનની અંગ્રેજ આવૃત્તિમાં પણ એ જ વર્ણન છે. પ્રો. કોમિસેરિયટે એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૨૭-૨૮ માં પ્લોક્મૅનની આઇને અકબરી, ગુ. નો અરબી ઇતિહાસ અને કેપ્ટન માર્દેસના લેખ ઉપરથી મેહદવી લોકોની હકીકત લખેલી છે.

અને પોતાને ધમામ મહેદી તરીકે જાહેર કર્યાં. એ મરિજદમાં સૈયદ રાજ છટાદાર લાવણો આપતા અને એથી એમની કીર્તિ સાંલળી ધણુ લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા. શાહઆલમ સાહેબના સગા સૈયદ શાહશીખજી એમને મળ્યા અને એમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સૈયદ મુહમ્મદ આધ્યાત્મિક ઉન્માદની દશામાં છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાને પણ સૈયદ તરફ આકર્ષણ થયું હતું, પણ એના અમીરોને લાગ્યું કે સુલતાનમાં બુદ્ધિભેદ પેદા થશે તો રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થશે. છેવટે અમદાવાદના ઉલેમાઓએ સૈયદની વિરુદ્ધ ફતવો બહાર પાડ્યો અને સૈયદ પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા. એમની સાથે એમના બે સાથીદારો, મીર ખુન્દમીર^{૩૦} અને સૈયદ મહમૂદ પણ ગયા. પાટણમાં પણ એમણે મેહદી હોવાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને એ જિલ્લાના તથા આસપાસના ધણુ લોકો એમના પંથમાં જળ્યા. આ ઉપરથી પાટણના ઉલેમાઓએ સૈયદને મારી નાંખવાનું જાહેર કર્યું એટલે સૈયદ ત્યાંથી ઉત્તર હિંદ તરફ ગયા, અને ત્યાંથી ખુરાસાન તરફ ગયા. ખુરાસાનમાં ફરાહ (Farrah) શહેરમાં તાવથી એમનું ૧૯ જુલાઈ હિ. સ. ૯૧૦ માં અવસાન થયું (ઈ. સ. ૧૫૦૫ એપ્રિલ ૨૩).^{૩૧}

એમના સાથીઓમાંથી સૈયદ ખુન્દમીર ગૂજરાતમાં પાછા આવ્યા અને સૈયદ મુહમ્મદ નૂરખાને ધમામ મેહદી તરીકે કબૂલ રાખી પંથનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૫૨૩ માં એ પંથની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો હતા અને ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાના કારણે સુલતાન મુઝફ્ફર ખીજના હુકમથી અમદાવાદમાં કેટલાકને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. પાટણ તરફ પણ એ પંથના લોકોની સામે લશ્કર મોકલવામાં

૩૦. આ મીર અગર સૈયદ ખુન્દમીર કયા તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. આ સૈયદ ખુન્દમીર પાટણ પાસે માર્યા ગયાનું કહેવાય છે જ્યારે રાજપુરવાળા અમદાવાદમાં મરણ પામ્યા છે.

૩૧. કેપ્ટન માહલસના લેખ ઉપરથી પ્રો. કોમિસેરિયેટ લીધેલો ઉતારો. કોઈ કહે છે કે સૈયદને ખુરાસાનમાં મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા.

આવ્યું હતું અને ત્યાં પાટણ પાસેના ગામમાં પોતાના સો સાથીઓ સાથે સૈયદ ખુન્દમીર માર્યા ગયા. આ મહેદવી પંથમાં અમદાવાદના સુલતાનોમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને છેલ્લો ગૂજરાતી સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો, વજીર એતમાદખાન, શેરખાન, મુસાખાન ફાલુદી વગેરે અમીરો પણ હતા. પાલણપુરના સત્તાધીશો પણ આ પંથના હતા અને આજ સુધી છે. બાદશાહ શાહજહાંના સમયમાં શાહજહાં ઔરંગઝેબ અમદાવાદનો સૂબો હતો ત્યારે પાલણપુરના સૈયદ રાજુ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમને શહેરના ધાર્મિક પુરુષો સાથે મતભેદ થતાં ઔરંગઝેબના હુકમથી મારી નાંખવામાં આવેલા. એમની કબર આજે શાહીબાગમાં છે, તેની દેખરેખ પાલણપુર દરબાર તરફથી રખાય છે, એની નોંધ આગળ લઈશું. આ મહેદવી પંથમાં અમદાવાદમાં પીંજરા, ખરાદીઓ, દૂધ વેચનારાઓ, અને કેટલાક ધારીગરો છે. પાલણપુર એમનું મોટું મથક છે. એ ઉપરાંત ઘોળકા, દસાડા, માંડલ અને વિરમગામમાં પણ એ પંથના માણસો છે. ૩૨ આ પ્રમાણે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદમાંથી આ મહેદવી પંથ શરૂ થયો અને મહેદવીઓ આજ સુધી ગૂજરાતમાં છે.

સુલતાન મહમૂદ બેગડાની અરધી સદીના રાજઅમલમાં ગૂજરાતમાં નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા અને તેમનાં નામ આજ સુધી ચિરંજીવ રહે એવી સુંદર યાદગીરીઓ એમણે ગૂજરાતના પાટનગરમાં મૂકી છે. આ બધા મુસલમાન છે, પણ કોઈ કોઈ હિંદુ પણ જિંદી પદવીએ પહેંચેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે.

પ્રકરણ ૨૯મું

મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બાંધકામ

અરધી સદીમાં સ્થાપત્યની પ્રગતિ

“ શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણવી રે;
અસલી ઇમારત હુન્નર આગળ ઇજનેરી લજવાય.
રમિયે ગૂજરાતે.”

—નવલરામ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય જેમ ગૂજરાતની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ ગણાય છે, ગૂજરાતમાં થયેલા નામાંકિત પુરુષો માટે ઉત્તમ ગણાય છે તેમ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ માટે પણ ઉત્તમ ગણાય છે. નામાંકિત પુરુષોનાં નામની પેઠે બાંધકામ પણ આજ સુધી મૂર્તિમાન ઊભાં છે. આ અરધી સદીના લાંબા સમયમાં સ્થાપત્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો છે, અને હિંદ તેમ જ હિંદની બહારના સ્થાપત્ય અને કલામાં રસ ધરાવતા માણસોને આકર્ષણ થાય એવું સ્થાપત્ય ગૂજરાતના પાટનગરમાં અને ચાંપાનેરમાં આજે પણ શોભી રહ્યું છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડા પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં પણ કેટલાંક ઉત્તમ મકાનો થયાં છે ગૂજરાત સંસ્તનતનો અંત પણ બહાદુરશાહ પછી થોડાં વર્ષોમાં જ આવ્યો છે, એટલે પાછલા લાગનાં મકાનોને પણ આ પ્રકરણમાં વર્ણવી શકાય. પરંતુ એથી લાંબાણ ખૂબ થઈ ગય એટલે એ બધાંનું વર્ણન સંસ્તનતના અંતભાગમાં કરીશું.

મકાનોના સમૂહો

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મકાનોના કેટલાક સમૂહો છે. આ સમૂહોનાં મકાનો એક જ સમયમાં બંધાયાં નથી. કેટલીક વાર સોથી દોઢસો વર્ષના ગાળામાં બધાં મકાનો બંધાયાં કે સમરાવાયાં છે. સમારકામ પાછળથી થયું હોય તો એમાં તત્કાલીન સમયના સ્થાપત્યની ભાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. એ રીતે અમદાવાદમાં સરખેજનાં, વટવાનાં અને શાહઆલમ સાહેબનાં મકાનોના સમૂહ ખાસ નોંધને પાત્ર છે.

સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષનો રોજો

આ ત્રણ સમૂહોમાં સર્વથી વધારે અગત્યનો અને આકર્ષક સમૂહ સરખેજનો છે. અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને હિંદના મુસલમાન સંતોમાં અગ્ર પંક્તિઓમાં સ્થાન લેનાર સુપ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષ સાહેબની દરગાહ અહીં છે અને એથી સરખેજ મુસલમાનોમાં યાત્રાના સ્થાન જેવું ગણાતું હતું. શેખ અહમદ ખટુના ચારિત્ર્યનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના પ્રકરણમાં કરી ગયા. શેખ ૧૧૧ વર્ષની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૪૬ માં જિન્નતનશીન થયા. એમનો રોજો સુલતાન મુહમ્મદશાહે એ જ સાલમાં બંધાવવા માંડ્યો તે ૧૪૫૧ માં સુલતાન કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો. મહમૂદ બેગડો આ સંતનો ભક્ત હતો અને શેખના પવિત્ર સાન્નિધ્યમાં પોતાની હમેશની આરામગાહ કરવાનું સુલતાનને ઠીક લાગવાથી પોતાના જીવતાં જ શેખસાહેબના રોજની સામે પોતાનો રોજો બંધાવ્યો, અને એની પાછળ મોટું ૮૩૦ x ૭૦૦ ફૂટના વિસ્તારનું તળાવ ખોદાવી એ તળાવને કિનારે પોતાને શાંતિ અને ભક્તિમાં સમય પસાર કરવાનું મન થાય ત્યારે આવીને રહેવા માટે એક મહેલ બંધાવ્યો. આ તળાવની ચારે બાજુ એક સમયે મકાનો હતાં.

સરખેજનાં મકાનોમાં મોટા ચોકમાં સંત અહમદ ખટુનો રોજો મુખ્ય છે. એ ગૂજરાતના રોજોઓમાં સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફૂટ ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે. વચલા ધૂમટનું જે ચોરસ પડે છે તેની હારમાં ચારે બાજુએ છેક ભીંત સુધી થાંભલાની બેવડી હાર કરેલી છે. રોજની બહારની અને અંદરની ભીંતોમાં સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ દોરેલી છે. એમાં પૂર્વ તરફની બે જળીઓ લાલ દરવાજાની સુપ્રસિદ્ધ સીદી સૈયદની જળી જેવી જ છે. કલાવિવેચક ફર્ગ્યુસને આ જળીઓની ખૂબ તારીફ કરેલી છે. રોજની સામે સોળ થાંભલાને હિંદુ મંદિરોમાં હોય એવા જુદા, સાદા મંડપ કરેલો છે.^૨

સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કબર

મુખ્ય રોજની સામે ચોક ને એક ખૂણે સુલતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ છે. એનો રોજો પણ સામાન્ય રીતે મોટો છે અને આસપાસ ભૌમૈતિક જળીઓ કરેલી છે. એનું માપ ૭૫×૭૧ ફૂટનું છે. મહમૂદની આરસની કબર ખૂબ સુંદર નક્શીથી શણગારેલી છે. અને એની બાજુમાં એના પુત્ર સુલતાન મુજફ્ફરની અને મહમૂદ ત્રીજાની કબરો છે, એની બાજુમાં જ બીજા રોજમાં સુલતાનની બેગમોની કબરો છે, એમાં મુખ્ય રાણી રાજખાઈની છે. રાણીઓના રોજની જળીઓમાં પક્ષીઓની અને શિરોઈની આકૃતિ નોંધપાત્ર છે. રોજની પશ્ચિમની ભીંતમાં

૧. હિંદમાં સર્વથી મોટા છ મુસલમાન સંતોમાં અહમદ ખટુ ગંજબક્ષનું સ્થાન કહેવાય છે.

૨. આ વર્ણન, મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલું વિસ્તૃત વર્ણન તથા અમ. ગેઝેટિયર, મિરાતે અહમદીની પુરવાણી, તથા અમદાવાદના આર્કિ-યોલોજિકલ સર્વેનો ડૉ. બર્નેસનો ગ્રંથ એ બધા ઉપરથી સાર રૂપે લીધું છે. લાલ દરવાજાવાળી માત્ર ભૌમિતિક જળી સાથે જ આ સરખામણી છે.

સુંદર નકશીવાળા નાના મહેરાબ કરી મસ્જિદનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. મહમૂદે આ કબર પોતાની હયાતીમાં કરાવેલી અને પોતે સરખેજ આવે ત્યારે એની પાસે બેસી કહેતો કે “આ મહમૂદની છેલ્લી ઓવણી છે.”

સરખેજની મસ્જિદ

મોટા ચોકની પશ્ચિમે સરખેજના સમૂહની મોટી મસ્જિદ છે, અને એનું કદ જુમામસ્જિદથી જ માત્ર ઊતરતું કહી શકાય એવું મોટું છે. ચોક સાથે મસ્જિદનો વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચોરસ વાર છે અને આસપાસ પડાળોએ છે. મસ્જિદ છેક સાદી છે. એનો મહેરો એક-સરખો છે અને બાંધણી થાંભલા તથા પાટડાની સાદી છે. આ મસ્જિદમાં કમાન કે મિનારા નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦×૬૬ ફૂટ છે, અને બાદશાહી મસ્જિદોની પેઠે એમાં સ્ત્રીઓને માટે મુલુકખાનું પણ છે. ડૉ. બર્નેસ આ મસ્જિદને સુંદર માને છે અને એને માત્ર આગ્રાની મોતી મસ્જિદથી જ ઊતરતી ગણે છે. ડૉ. બર્નેસ સ્થાપત્યના મોટા વિવેચક છે. બાકી પ્રાકૃત માણસને આ મસ્જિદમાં કંઈ આકર્ષણ દેખાતું નથી.^૪

આમ છતાં મુખ્ય રોળે અને એનો ચોક એક બાજુ મસ્જિદ અને બીજી બાજુ મહમૂદશાનો રોળે, અને એ બન્નેની વચ્ચેથી તળાવમાં ખૂણો પાડીને કરેલાં સુંદર ધાટનાં પગથિયાં, અને ત્યાંથી

૩. રોળે અને કબર હોય ત્યાં મસ્જિદ હોવી જોઈએ એ માન્યતાની વિચિત્રતા અહીં દેખાય છે. બાજુમાં મોટી મસ્જિદ છે છતાં એ મુખ્ય રોળની છે, એટલે બાદશાહની કબરોના રોળની અંદર મસ્જિદનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે.

૪. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અને સાદાઈની દૃષ્ટિએ મસ્જિદ સારી છે. બધું રોળો સાથે સમયતાથી જોતાં પણ સાદું છે. પરંતુ ડૉ. બર્નેસ વગેરે મસ્જિદની બાંધણીનાં જે વખાણ કરે છે એવું કંઈ લાગતું નથી. થાંભલાની રચના પણ જુમા મસ્જિદના થાંભલાની પેઠે વૈવિધ્યવાળી નથી.

દેખાતો તળાવનો તથા એને કિનારે આવેલા મહેલનાં ખંડેર તથા દરવાજાનો લવ્ય દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. ધાર્મિક મકાનો સિવાયનો બાદશાહી સમયનો આ એક નાનો ખંડેર થયેલો દુકડો પણ રમ્ય લાગે છે, અને તળાવ જ્યારે પાણીથી ભરેલું હોય ત્યારે અમદાવાદની નજીકના એક સર્વાંગ સુંદર સ્થાન તરીકે આ સમૂહને કહી શકાય એવું એ આકર્ષક છે. તળાવનાં ગરનાળું અને ગરણી કાંકરિયાની પેઠે સુંદર નકશીથી ભરેલાં છે.

બીજા રાજાઓ

આ રાજાની બહાર એક મોટો રાજો છે તે કાનો છે તે જણાયું નથી. એની પશ્ચિમે એક નાની સુંદર મહેરાબની કાતરણીવાળી મસ્જિદ છે. એ જાતની એ નાનામાં નાની મસ્જિદ ગણાય છે અને એને કલાંદરની મસ્જિદ કહે છે. એ માટે આધાર મળતો નથી. ગૂજરાત સંસ્તનતના અંત ભાગમાં હવસી અમીરો અને મોગલાઈમાં મીરાજાં અઝીઝ કોકા સરખેજમાં દટાયા છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે. બીજા પણ ઘણા અમીરોએ સરખેજમાં દટાવું પસંદ કરેલું છે. રાજાની આસપાસ ખંડેરો નજરે પડે છે, અહમદ ખટુના રાજાથી થોડે દૂર અમદાવાદની સ્થાપનામાં ભાગ લેનાર બાર બાવાઓમાંના એક બાવા અલીશરનો રાજો છે. મુસલમાનોમાં એવી માન્યતા છે કે સરખેજની જિયારત કરવા જતાં પહેલાં જ બાબા અલીશરના રાજામાં જવું. આ રાજામાં રાત્રિના ભાગમાં કોઈ જતું નથી. પહેલાં સાયરમતીનો પ્રવાહ સરખેજની નજીક વહેતો હતો તે હવે થોડો દૂર ગયો છે. સરખેજ પ્રાચીન સ્થળ છે અને સાયરમતી પુરાણમાં એનું નામ શ્રીક્ષેત્ર છે. ૫ સરખેજ અને એનાં મકાનોનો સમૂહ એ એક એવું સુંદર

૫. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સરખેજનું વર્ણન. મુસલમાનોમાં એવી માન્યતા હતી કે એ, સંતપુરુષ રાત્રે વાઘ યર્ધને રહેતા, એ ઉપરથી એમનું નામ પડ્યું છે અને રાત્રે રાજામાં કોઈ રહેતું નથી.

સ્થળ છે કે અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી લોકોએ અહીં સહેલગાહનું સ્થળ બનાવવું જોઈએ, અને તળાવને એક કાંઠે આવનારને સગવડ પડે એવું મકાન બાંધી સમાજની રસવૃત્તિને પોષવી જોઈએ. આટલું સૂચન કરવાનું અહીં યોગ્ય લાગે છે.

રસૂલાબાદનાં મકાનોનો સમૂહ

હવે મકાનોના બીજા ઉત્તમ સમૂહ તરીકે શાહઆલમ સાહેબના રોજનાં મકાનોનું વર્ણન કરીએ. ઐતિહાસિક ક્રમ તરીકે એનું વર્ણન હજી આગળ થાય, પરંતુ હજરત સાહેબનું જીવન આ સમયમાં વ્યતીત થયું હતું અને મકાનોનો સમૂહ એ પછી ધીમેધીમે વધતાં ધણું વર્ષો થયાં હતાં. હજરત કુતુબે આલમ સાહેબ સિંધથી પાટણ થઈ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પ્રથમ આશાવલમાં રહ્યા હતા અને પાછળથી ખુખારી સૈયદોને વટવાનું સ્થાન મળ્યું ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબને સુધખામંદ્રોલ ગામ (દાનીલીમકા) પાસે જગ્યા મળી અને એમણે ત્યાં વાસ કરી રસૂલાબાદ વસાવ્યું. આજે કાંકરિયા તળાવની પાછળ અરધો માઈલ છેટે રસૂલાબાદનાં વિસ્તૃત ખંડેરો નજરે પડે છે. અમદાવાદથી વટવા જતી મોટર ગાડીઓ રસૂલાબાદના ક્રોટને અડીને જાય છે. અને શાહઆલમનાં મકાનોની લબ્યતા આજે પણ જોઈ શકાય છે. ક્રોટનો કેટલોક ભાગ તૂટેલી હાલતમાં છે. ક્રોટમાં રાજગઢ હોય એમ અંદર ચોક છે એમાં શાહઆલમ સાહેબનો રોજો છે. ચોક સાથે બધાં મકાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૪,૪૦૦ ચોરસવાર કહેવાય છે. આ મકાનોના સમૂહને બે દરવાજા છે એમાં પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો રોજની સામે છે, જ્યારે ઉત્તર તરફનો દરવાજો રાજગઢ હોય એવો લબ્ય છે અને તે હમેશાં ખુલ્લો રહે છે.

શાહઆલમનો રોજો

મુસલમાનોમાં ધણે ભાગે રાજાઓ પોતાના રોજ પોતાના

જીવતાં ખાંધવાનું પસંદ કરે છે, જ્યારે સંત લોકોના રોજ પાછળથી એમના શિષ્યો બાધે છે. આમ શાહઆલમ સાહેબનું અવસાન ઈ. સ. ૧૪૭૫ માં થયું અને એમનો રોજ પાછળથી ઈ. સ. ૧૫૩૧ માં તાજખાન નરપાલીએ બંધાવ્યો. એટલે સંતના મરણ પછી અરધી સદી સુધી એમની કબર ઉપર કેવું મકાન હશે તે જાણવાનું સાધન નથી. તાજખાને બંધાવેલો રોજ અમદાવાદના રોજઓમાં સુંદર ગણાય એવો છે. એની આસપાસની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાણીઓ ખૂબ સુંદર છે અને દરવાજાનાં બારણાંની નકશી પણ ઉત્તમ છે. ૨૮, ૨૦, અને ૧૨ થાંભલાના સમાંતર ચતુષ્કોણ એક ખીજની અંદર આવેલા છે. અંદરના ૧૨ થાંભલાના ચોરસ ઉપર વચ્ચે ધૂમટ છે. અને એની બહાર પડાણી છે એમાં સુંદર જાણીઓ કરેલી છે. શાહ-આલમના રોજની આ જાણીઓ એટલી જાણીતી હતી કે શહેરની અતલસના કાપડ ઉપર જો શાહઆલમની જાણીઓની ભાત છાપેલી હોય તો એક સમયે એના પૈસા વધારે ઉપજતા હતા.^૧ કબરની ઉપર સરખેજ જેવી છીપના સુંદર જડિત કામવાળી લાકડાની છત્રી છે. ધૂમટમાં પણ છીપનું સુંદર જડિત કામ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાને કરાવેલું છે. પિત્તળના નકશીવાળાં કમાડ પાછળથી મૂકેલાં છે અને અમદાવાદમાં પિત્તળનું ઉત્તમ કામ થતું હતું એ સિદ્ધ કરે છે. પડાણીને પૂર્વ છેડે સાત કબરો છે તે શાહના પુત્રપૌત્રોની છે અને એક નાની કબર એમના પોપટની છે. ૭ તાજખાન નરપાલીએ આ રોજ બાંધ્યો તેનો લેખ દરવાજા ઉપર આરસની તખ્તીમાં છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે:—

૧. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં શાહઆલમના રોજનું વર્ણન.

૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ. છીપનું કામ કરાવનાર અસફખાન તે નૂરજહાંના ભાઈ અસફખાનનો સસરા ગ્યાસુદ્દીનઅલી અસફખાન, એમ ડો. બર્નેસ લખે છે.

રોજનો તાજખાનનો લેખ

“રસૂલાખાદ સ્વર્ગ જેવી આહ્વાદજનક જગ્યા છે. જેને સ્વર્ગનો ખાગ જેવાની ઇચ્છા હોય તે દુનિયાના ચંદ્ર જેવા શાહઆલમ સાહેબના તેજસ્વી રોજનું દર્શન કરો. આ સ્થળ ‘દારઉલ અમન’ (મક્કા) જેવું સ્વચ્છ અને સુરભિવાળું છે. આસપાસ ભુદી ભુદી જાતનાં ગુલાબ વાવેલાં છે તેથી પવન દરેક ક્ષણે સુવાસ ફેલાવે છે. વૃક્ષોની ઘટા આસપાસ એવી છે કે તેના જોનારથી ‘આ કેવું મનોહર છે’ એમ બોલાઈ જવાય છે. ઘૂમટ જોનારને વીધેલાં મોતી પરોવીને કરેલો હોય એવો લાગે છે. બાજુમાં મુસ્તફાસર છે તે સ્વર્ગના હોજ ‘કૌસર’ જેવું છે. આ ઘૂમટનો બાંધનાર સંતના ઉમરાનો સેવક ખુરહાનનો પુત્ર અબ્દુલ લતીફ છે અને એનો ખિતાબ મજલિસે સમી ખાને આઝમ તાજખાન છે. બાંધ્યાની તારીખ ‘હમ યુ’ જન્મત ઉલ ફિરદૌસ’—સ્વર્ગના ખાગ જેવો—એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે, એટલે હિ. સ. ૯૩૮, ઈ. સ. ૧૫૩૧-૩૨ થાય છે.”

શાહઆલમના મુખ્ય રોજની સામે એવી જ બાંધણીનો ખીજો રોજો છે અને એમાં મુખ્ય કબર એમનાથી છઠ્ઠા પીર સૈયદ મકબૂલે આલમ સાહેબની છે. આ રોજો અંદરથી શાહઆલમ જેટલો સુંદર નથી.^૯ અંદર ખીજી કબરો છે તે એમના વંશજો, સૈયદ મકસૂદ આલમ, બદરે આલમ, જલાલુદ્દીન, અને મહેબૂબે આલમની છે. રોજની દક્ષિણે ધણી કબરો છે એમાં એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાનની છે. એ સૈફખાન મોગલ સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ગૂજરાતનો

૮. પ્રો. કોમિસરિયેટનો અગ્રેજ ઇતિહાસ એમાં લેખનો તરજુમો આપેલો છે. ‘દારઉલ અમન’નો અર્થ શાંતિનું સ્થળ એવો થાય છે.

૯. આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના ગ્રંથમાં વિગત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એમના વંશજોનાં નામ આપ્યાં છે. મિરાતે અડમદીના સંતોના પ્રકચ્છમાં એ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે.

સૂબો હતો અને આઝમખાન સૂબો થયા પછી એ અમદાવાદમાં ૧૬૪૦ માં મરણ પામ્યો હતો.^{૧૦} મુખ્ય રોજાઓની વચ્ચે જળીયાળી નાની છત્રીમાં વડોદરાના નવાબ નાસીરુદ્દીનની કબર છે.

મસ્જિદ અને બીજાં મકાનો

બીજા રોજાની બાજુમાં મેદાનની વાયવ્યમાં મોટી મસ્જિદ છે. એ પાછળથી મુહમ્મદ સાલેહ બદક્ષીએ બંધાવી છે અને એના મિનારા નજીબતખાને બનાવ્યા તે જહાંગીરના સૂબા સૈફખાને ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં પૂરા કર્યાં. મસ્જિદને બંને છેડે મોટા ૯૦ ફૂટ ઊંચા મિનારા છે. એ ૧૮૧૯ના ભૂકંપમાં હાલી ગયેલા તે પાછળથી સમરાવેલા છે. મસ્જિદનું ધાણું કમાનો ઉપર કરેલું છે, એથી એની બાંધણી બીજી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે. એક થાંભલા ઉપર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે અને આ બાંધણી હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે. મસ્જિદની સામે મોટું ટાંકું છે; એનો વિસ્તાર ૭૨ ફૂટ ચોરસ છે. મેદાનની ઈશાને મોટું જમાતખાનું અથવા દીવાનખાનું છે. જૂના દીવાનખાનાની જગ્યાએ સુલતાન મુઝફ્ફરે એ બંધાવેલું તે ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં જનરલ ગોડાર્ડના ઘેરા વખતે એના છાપરાનો ઉપયોગ થયો હતો. હાલ એના ઉપર ધાણું છે. પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર મુસ્તફાસર તળાવ છે તે તાજખાનની સ્ત્રીએ બંધાવ્યું હતું.^{૧૧}

આમ શાહઆલમનાં મકાનોનો સમૂહ અમદાવાદનું આકર્ષણ છે. અહીં એનું ટૂંકું વર્ણન માત્ર કર્યું છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં શાહઆલમ સાહેબની ગાદી આગળ મહારાજ્યની લક્ષ્મી ઊભરાતી

૧૦. આ સૈફખાનને મુઝફ્ફર બીજાના સરદાર તરીકે ડૉ બર્નેસ લખે છે તે ભૂલ છે. મિરાતે અહમદીથી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. કો. નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૧૨, નોંધ ૨.

૧૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૨-૧૫.

હતી. ઔરંગઝેબનો સમય આવતા સુધીમાં રોજના ખર્ચ માટેનાં ગામો પૈકી થોડાં રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ અમલમાં ઈસનપુર, વાસણા, ફતેહપુર અને સારસા માત્ર રહ્યાં.

ઈસનપુરની મસ્જિદ

શાહઆલમથી આગળ વટવામાં મકાનોના ત્રીજા સમૂહનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, રસૂલાબાદ અને વટવાનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલા ઈસનપુરની મસ્જિદનું ટૂંકું વર્ણન કરવા જેવું છે. એ મલીક અસસ અથવા ઈસનનું વર્ણન પાછળ ક્યું એણે બંધાવેલી છે. એની બાંધણી અમદાવાદની ખીજ બધી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે. એનો મ્હોરો તદ્દન જુદો જાતનો છે અને એની વચ્ચેની ત્રણ કમાનો જયપુરી કમાનોના ધાટની છે. ચોક અને પડાળીઓની વચ્ચેના ભાગમાં રોજો છે એ પણ જુદી ભાત પાડે છે અને એમાં મલીક ઈસનની કબર છે. મસ્જિદને મિનારા નથી અને નક્શી પણ કરેલી નથી, પણ બાંધણી એકંદરે ખૂબ મનોહર છે.^{૧૨} શાહઆલમથી ચંડોળા તળાવનો કિનારો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલો છે અને એને કિનારે થઈને આંખોની સુંદર વાડીઓની વચ્ચે ઈસનપુર આવેલું છે. એની આગળ ઘટાદાર બગીચા જેવી વાડીઓ વટાવી વટવાનો રોજો દૂરથી દેખાય છે. વટવા પાસે આવતાં વિસ્તૃત ખંડેરો નજરે પડે છે.

વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ

વટવાના રોજમાં બુખારી સૈયદોની ગૂજરાતમાં સ્થાપના કરનાર સંતશિરોમણિ સૈયદ બુરહાનુદ્દીન કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ છે. એ અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે આશાવલમાં આવીને રહેલા અને પાછળથી વટવામાં સ્થાયી મુકામ કરેલો. એમનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના સમયમાં ક્યું છે. એઓ ઈ. સ. ૧૪૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૦ મીએ અવસાન પામ્યા હતા. એમનો રોજો એમના મરણ પછી બંધાયેલો

છે. શરૂઆતમાં એક નાનો રોજો બંધાયો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ પાછળથી કમાનોની બુલંદ બાંધણીવાળો મોટો રોજો બંધાયો અને એ પડતી હાલતમાં આજે પણ બિતો છે. આ રોજો ગૂજરાત સસ્ત-નતના અંતભાગમાં બંધાયેલા સુલતાન સિકંદર અને સૈયદ મુબારકના રોજો જેવી બાંધણીનો છે, એટલે આ રોજો અવ્યવસ્થાના સમયમાં બંધાયો હોય અને તેથી અધૂરો રહ્યો હોય એમ સમજાય છે. એને કેટલાક મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બંધાયો છે એમ માને છે તે બરા-બર લાગતું નથી. જે રોજો પૂરો બાંધી શકાયો હોત તો વટવાના ગાદીપતિ સૈયદો એની પડતી દશા આજે દેખાય છે એવી થવા દેત નહિ. ૧૩ વટવાનો રોજો ૧૦૩ ફૂટના ઓરસ ઉપર બાંધેલો છે અને અંદરના થાંભલાઓ વચ્ચે જાળીઓ કરેલી છે. આ રોજોને લગતી મરિજદ છે, એની બાંધણી છેક સાદી છે, અને રોજોની બાંધણીથી ખાસ જુદી પડે છે. એટલે હાલ જે બુલંદ રોજો દેખાય છે એની પહેલાં જે સાદો રોજો હશે તે સમયમાં મરિજદ પણ બંધાઈ હશે. એને મિનારા નથી. મરિજદમાં હિ. સ. ૮૭૪ (ઈ. સ. ૧૪૫૯) નો લેખ છે એમાં ખાસઉલ્લેખ અશીર સુલતાનીએ મરિજદ બંધાવી

૧૩. જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૨૫-૨૬. એમાં શેજની બાંધણીની ચર્ચા કરી છે. ડૉ. બર્નેસ આ શેજને મહમૂદ બેગડાના સમયનો માને છે એ બૂલ છે. સૈયદ મુબારકના શેજની બાંધણી સાથે સરખાવે છે, પણ એ શેજને સસ્તનતના અંતમાં મહમૂદ ત્રીજ પછી બંધાયેલો. મહમૂદના નામથી બૂલ થઈ લાગે છે. બેગડાના સમયનો માનવાથી એ શેજે પડી ગયો છે એમ માને છે, પરંતુ એ બરાબર નથી. શેજ સસ્તનતના અંતભાગનો હોઈ અધૂરો રહેલો છે. વટવામાં એક દંતકથા છે કે મોટો શેજ કરવો નહિ એવી કુતુબેઆલમ સાહેબની ઇચ્છા હતી, એ વિરુદ્ધ એમના ભક્તે બંધાવવા માંડ્યો એટલે અધૂરો રહ્યો, આ દંતકથા સિદ્ધ કરે છે કે શેજે અધૂરો છે અને તે સમયના સંજોગોનો લીધે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ બર્નેસને આધાર આપી બૂલ કરેલી જણાય છે. (જુઓ, એમનો ઇતિ. પૃ. ૧૫૬) પર્સિ બ્રાઉને પણ (પૃ. ૫૪) આ બૂલ કરેલી છે.

એમ લખેલું છે. ખીજા એક લેખમાં હિ. સ. ૧૦૬૩ (ઈ. સ. ૧૬૫૨) માં મોગલ સૂબા શૈયસ્તખાનના સમયમાં મરિજદ સમરાવી એમ લખેલું છે. મુખ્ય રોજનામાં કુતુબે આલમ સાહેબની તારીફનો એક લેખ છે. રોજની આસપાસ ખીજા કબરો પણ દેખાય છે અને રોજથી કેટલેક દૂર પણ ધૂમટો દેખાય છે, એટલે ખાદશાહી સમયમાં વટવાનો વિસ્તાર સારો હશે એમ સમજાય છે. રોજની આગળ દરબારમદને શીમે એવો લખ્ય દરવાજો છે. ૧૪

સૂકા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો

રોજની પાસે જ વટવા ગામ છે અને ગામની બહાર-ગામ અને રોજની વચ્ચે-એક સુંદર નાનું અષ્ટકોણ તળાવ છે. તળાવમાં ગરમીની મોસમમાં પાણી રહેતું નથી. પરંતુ એનો કિનારો સુંદર વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો છે. આ તળાવમાં પાણી રહે તો આસપાસના સૌંદર્યમાં ખૂબ વધારો થાય એવું છે. તળાવ પથ્થરથી બાંધેલું છે, અને વટવાની જાહોજલાલીના સમયમાં એ જગ્યા મનોહર હશે એમ લાગે છે. ૧૫ અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી સજ્જનોએ આ તળાવ અને આસપાસની જગ્યાને સહેલગાહ માટે યોગ્ય રીતે સુધારીને લોકનો ઇતિહાસ અને સૃષ્ટિસૌંદર્યનો પ્રેમ ખીલવવો જોઈએ. ચારે બાજુએ સુંદર અને વિશાળ બગીચાઓથી ઘેરાયેલું અમદાવાદ-આજના ગૂજરાતનું પણ પાટનગર-આજે વસતી વધવા છતાં સૂકું છે અને લોકને આરામ મળે એવું એકાદ અપવાદ સિવાય એકે રચળ નથી. એટલે અમદાવાદની આસપાસનાં આ ત્રણ વિસ્તારોમાં આવેલાં મકાનોના સમૂહને સૌંદર્યધામ બનાવી રાકાય. શહેરની દક્ષિણે સાત માઈલ ઉપર જેતલપુર ગામ પાસે

૧૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૬.

૧૫. જુઓ 'નવચેતન'ના ૨૦૦૭ ના દિવાળીના અંકમાં વટવા ઉપર મારો લેખ.

પણ ઐતિહાસિક મહત્વનું સુંદર સ્થાન છે.^{૧૬} એ સાથે આ શહેરને ચાર સૌંદર્યધામ મળી શકે. આજે સૂકા અને ધનના ધનેડાં થયેલા અમદાવાદીઓને આ પ્રેરણા થવી જોઈએ. મુંબઈ સરકારમાં ઉઘાનોની ખિલવણીની યોજનાનું આદેશન અમદાવાદના સૌંદર્યપૂજક અને ઇતિહાસપ્રેમી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ શરૂ કર્યું હતું. અમદાવાદના લોકોમાં રસવૃત્તિ જાગે તો આ ચાર સ્થળો, ચંડોળા તળાવ અને મલીક શાખાનના સ્થળને મનોહર આરામસ્થાનો બનાવી શકાય. આટલું સૂચન ગૂજરાતના પાટનગરને માટે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અસ્થાને નહિ ગણાય.

અમદાવાદની પાસેનાં મકાનોના આ સમૂહોનું આટલું વર્ણન કરી હવે મહમૂદ બેગડાની અરધી સદીમાં બાંધાયેલાં ખીજાં છુટાં પણ સુંદર સ્થાનોનું વર્ણન કરીએ.

મલીક અલીમની મસ્જિદ

પાછળ ખુદાવંદખાન મલીક અલીમનું વર્ણન કરી ગયા. આ અમીરને ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે નજીકનું સગપણ હતું અને મહમૂદ બેગડાનો એ માનીતો અમીર હતો એ પણ જોયું. એણે અમદાવાદની દક્ષિણે શાહઆલમ જવાને રસ્તે અલીમપુર વસાવેલું એ પણ પાછળ જોયું. એ પરામાં પોતાને માટે એક ખાસ મસ્જિદ બાંધાવી તે આજે પણ ઊભી છે અને એમાં માળ પણ કરેલો છે, પણ એકંદરે બાંધણી સાદી છે. મિરાતે અહમદીમાં એક ખુદાવંદખાનની મસ્જિદનાં ખૂબ વખાણ કરેલાં છે તે આ મસ્જિદ હોય એમ લાગતું નથી. આ મસ્જિદને માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોએ અને મગનલાલ વખતચંદે કેટલુંક ગૂંચવણ ઉત્પન્ન થાય એવું વર્ણન કર્યું છે, અને એ કારણથી મસ્જિદ બાંધાયાના વર્ષમાં ગોટાળો થયો છે. લેખ ન હોવાથી વર્ષ

૧૬. જુઓ ગ્ર. સાહિત્ય સમાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી “જેતકપુર”ની મારી ખુસ્તકા.

નક્કી થતું નથી, પરંતુ ખુદાવંદખાનનો ઇતિહાસ જોતાં ઈ. સ. ૧૪૬૦ ની લગભગમાં મસ્જિદ બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. અલીમપુરમાં જોનોની સારી વસ્તી હોય એમ લાગે છે.^{૧૭}

રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ

અમદાવાદની મસ્જિદોમાં પ્રથમ પંકિતની સુંદર ગણાતી મસ્જિદો-માં મૂકી શકાય એવી રૂપવતી અગર રૂપમંજરીની મસ્જિદ આજે મિરજાપુર લતામાં આવેલી છે. આ રાણી રૂપમંજરી પ્રથમ સુલતાન કુતુબુદ્દીનની અને પછી મહમૂદ બેગડાની બેગમ હતી એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ મસ્જિદની બાબતમાં પણ અંગ્રેજી કલાવિવે-ચકોએ કેટલાક આધાર વગરના તર્ક કરેલા છે. મસ્જિદ નામ પ્રમાણે ખરેખર સુંદર છે. એમાં બાંધણીની સમતોલતા અને મેળ એવી રીતે સધાયાં છે કે કુશળ પરીક્ષક પણ બૂલ કાઢી શકે તેમ નથી. હિંદુ ચાંબલાની ચોરસ બાંધણી અને મુસલમાન કમાનોનો આવો સંપૂર્ણ મેળ બીજા એકે મસ્જિદમાં આટલો સુંદર દેખાતો નથી. મિનારા પડી ગયેલા છે, પણ જે ભાગ બિચો છે તે મનોહર છે. મિનારાની કોતરણી, અને મહોરામાં મૂકેલા ઝરખાતું મિશ્રણ મસ્જિદના આખા દેખાવને ખૂબ સુંદર બનાવે છે. બાજુમાં બંધાવનારની કબરનો રોજો છે, પરંતુ લેખ ન હોવાથી કાંઈ નિશ્ચિતપણે કહી શકાતું નથી. ઈ. સ. ૧૮૩૨માં કલેક્ટર મિ. વાઈમિર્ટે આ મસ્જિદમાં વાઘ માર્યો હતો. એ સમયે આસપાસ વેરાન હતું. કલેક્ટર મિ. જેક્સને એક ફૂટના અરધા ઈંચના માપથી આ મસ્જિદનો લાંબકાનો નમૂનો રૂ. ૮૦૦ ખર્ચાને કરાવ્યો હતો તે આજે કેપ ઓફ ગુડ હોપના મ્યુઝિયમમાં છે.^{૧૮}

૧૭. માર્શ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૯-૬૦૦; એમાં આર્કિ. સર્વે અને બીજા જૈન ઉલ્લેખો આપી વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

૧૮. ઉપર મુજબ, પૃ. ૬૦૩-૪. હોપ અને ફર્ગ્યુસન પણ એમના “અમદાવાદ”ના અંથમાં આ મસ્જિદનાં વખાણુ કરે છે.

સૈયદ ઉસ્માનની મસ્જિદ

અમદાવાદમાં નદીની સામે પાર વાડજ જવાને રસ્તે પૂજરાત વિદ્યાપીઠની બાજુમાં સૈયદ ઉસ્માન શમે યુરહાનીની મોટી મસ્જિદ આવેલી છે. આ સંતપુરુષનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. મસ્જિદ સૈયદના અવસાન પછી સુલતાન મહમુદ બેગડાએ બંધાવી છે. મસ્જિદની બાજુમાં સૈયદનો શેરો મસ્જિદના પ્રમાણમાં ખૂબ મોટો છે અને એની બાંધણી ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તેવી છે. એમાં થાંભલાને બબ્બે અને ચારચારની હારમાં ગોઠવેલા છે, એટલે એના ધૂમટને આઠને બદલે બાર થાંભલા થયા છે એ નવીનતા છે. શેરોની પાછળ એક નાના ધૂમટમાં મસ્જિદ બાંધનાર સ્થપતિની કબ્ર છે. મસ્જિદની બાંધણી પણ જરા જુદી પડે એવી છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં મિનારા છેડા ઉપર બાંધવાની શરૂઆત આ મસ્જિદથી થઈ એમ મનાય છે. એના ગોખમાં કોતરણી સારી છે અને હિંદુ ઘાટનો દેખાવ આપેલો છે. મસ્જિદની અગાસી સુધી મિનારામાં સીડી છે. એ પછી મિનારાના ઉપરના ભાગ નક્કર છે એ વિશેષતા છે. મસ્જિદનો મહોરો થાંભલાનો બનાવેલો અને ખુલ્લો છે, એમાં કમાન વાપરેલી નથી. ૧૯

બીબી અય્યત કુકીની મસ્જિદ

એવી જ સુંદર મસ્જિદ દિલ્હી દરવાજાથી દૂધેશ્વરને રસ્તે બીબી અય્યત કુકીની છે. બીબી અય્યત મલિક બહાઉદ્દીન વજીરની બેગમ થાય એના ઉદ્દેશ પાછળ કરી ગયા છીએ. આ મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ઉત્તમ ગણાયેલી છે, પણ એના તરફ કલા વિવેચકોનું બરાબર ધ્યાન દોરાયું હોય એમ લાગતું નથી. આ મસ્જિદને બે મોટાં આંગણાં છે, અને અંદરના આંગણાને પથ્થરનો સુંદર નક્શીદાર કોટ છે અને

૧૯. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦૬-૭. ઉસ્માનપુરાનું વર્ણન મિરાતે અકમરીમાં આપેલું છે. એ મોટું પડું હતું. ત્યાં હિંદુઓ અને જેનોની મોટી વસ્તી હતી.

તેને હિંદુ ધાટનો સુંદર દરવાજો પણ છે. આ મસ્જિદને પહેલાં સાત મિનારા હતા, ત્રણ આગલા ફોટના, બે પાછળ અને બે મસ્જિદના મિનારા. મિરાતે અહમદીમાં પણ સર્વથી સુંદર મસ્જિદોમાં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે : અને એના બંને મિનારા હાલતા હતા અને એકમાંથી ગતિ ખીજમાં જતી એવું વર્ણન કરેલું છે. મસ્જિદમાં લેખ છે, પણ તે ખરાબર વંચાતો નથી. એમાં બહાઉદ્દીનના ખિતાબોમાં એક દસ્તુરુલ્મુદ્દકનો ખિતાબ પણ આપેલો છે જે તવારીખમાં નથી. મસ્જિદની બાજુના રોજમાં ફેટલીક કબરો છે, પરંતુ ખીખી અચ્યુત કુકીની કબર મસ્જિદની દક્ષિણ પાંખની સામે છૂટા મેદાનમાં છે એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. ખીખીજનું માન આસપાસની મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ઘણું હોય એમ લાગે છે, અને સુવાવડ પછી ચાળીસમાં દિવસે છોકરાને લઈ એ લોકો અહીં બાધા મૂકવા આવે છે. ૨૦

આ સમયની ખીજ ફેટલીક મસ્જિદો

આ સમયમાં બંધાયેલી ફેટલીક મસ્જિદોમાં ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણો ન હોયથી એના વર્ણનની જરૂર નથી. માત્ર નામ લખીશું. શાહીબાગમાં નદીકિનારે મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ, કાલુપુરમાં સકરખાનની મસ્જિદ, આરટોડિયા ચકલામાં દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ, ગાયકવાડની હવેલીમાં શાહ ફઝલની મસ્જિદ, દાદાહરિની વાવ પાસે બાઈ હરિરની મસ્જિદ, અને સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી ખશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ એ આ સમયમાં બંધાયેલી છે શાહ ફઝલની મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં ઈ. સ. ૧૪૮૭નું વર્ષ જણાય છે, પણ નામ આપેલું નથી. મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ અચ્યુત કુકીની મસ્જિદવાળા મલીક બહાઉદ્દીનના બાઈ મલીક મકસૂદ વજરે મકસૂદ-

૨૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૫, ૬૦૫-૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

પુરામાં મિયાંખાન ચિસ્તીને માટે ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં બાંધાવી. એ મસ્જિદમાં રહેવેના ઇજનેરનું રહેઠાણ થવાથી એને બારણું કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. સકરખાનની મસ્જિદ કાઝુપુર સ્થાપનાર હાજી કાઝુની હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મસ્જિદ સાદી પણ મોટા કદની છે. આસ્તોડિયે દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ જરા જુદી બાંધણીની છે અને ૧૦૦×૯૩ $\frac{૧}{૨}$ ફૂટ લંબચોરસમાં ચારે બાજુ પડાળીઓ કરી પશ્ચિમની પડાળીને માત્ર ખેવડી કરેલી છે. એને જાંચો ઓટલો કરી નીચે મોટું ટાંકું કરેલું છે. મસ્જિદને સુંદર જાળીઓ કરેલી છે અને દક્ષિણે એક કબ્રસ્તાનમાં દસ્તૂરખાનની કબર છે, અને લેખ છે. એમાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં હિ. સ. ૮૬૭ (ઈ. સ. ૧૪૬૩, ૩૦ એપ્રિલ) મલિક ગણી ખાસઝાદ દસ્તૂરુલ્મુલકે બાંધી એમ લખેલું છે. સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની હોય એમ સંભવ છે. એની ચાર્યા મલીક સારંગના વર્ણનમાં કરી છે. આજે એનો દરવાજો અને મિનારા માત્ર જોવા છે અને મિનારા હાલે છે. બાઈ હરિરની મસ્જિદ પણ અસારવામાં છે તે સુંદર છે. પાનકોર નાકેથી ઉત્તરમાં જતાં પીર મુહમ્મદશાહના રોજની સામે એક નાની સુંદર કારીગરીવાળી મસ્જિદ છે એને દરવેશ અલીની મસ્જિદ કહે છે. એમાં ઈ. સ. ૧૫૦૪ નો લેખ છે. એની પૂર્વમાં બેઠકવાળું મોટું ટાંકું છે.^{૨૧}

મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં સારી અને નાની છતાં સુંદર કહી શકાય એવી પ્રસિદ્ધ મુહાફિઝખાનની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. મુહાફિઝખાનનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજા તરફ જતાં ધીકાંટાને રસ્તે આ મસ્જિદ આવેલી અને જે થોડી મસ્જિદો

૨૧. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આ બધી મસ્જિદોનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે; આર્કિ. સર્વેમાં પણ આનાં વર્ણનો છે,

આખી આજ સુધી ઊભી છે એમાં આ મસ્જિદ પણ ગણાવી શકાય અને અમદાવાદની સૌથી સુંદર જે થોડી મસ્જિદો ગણાય છે તેમાં પણ આ મસ્જિદને મૂકી શકાય. મસ્જિદમાં લેખ છે કે “આ મસ્જિદ સુલતાનના સુલતાન, શમ્સઉદ્દીન વલ હક નસીર ઉદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન, અબુલ ફતહ મહમૂદશાહ બિન મુહમ્મદશાહના સમયમાં જમાલુદ્દીન બિન શેખમુઠ્ઠુદ્દીન અલ કુરેશી, જેને મુહાકિમખાનનો ઇલકાબ હતો, તેને માટે રજૂઆત માસની ૧૪ મી તારીખે હિ. સ. ૮૯૭ (૧૨ મે ૧૪૯૨) માં બાંધાઈ.” આ મસ્જિદનો સાગના લાકડાનો નમૂનો કિન્લોક ફાર્મસ સાહેબ માટે રૂ. ૫૦૦ ના ખર્ચે કરાવેલો તે આબેહૂબ હતો એમ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એચ. જી બ્રીગ્જ લખે છે. ૨૨

આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, પરંતુ એમાં નક્શી ખૂબ છૂટે હાથે કરી છે. મહોરો પાંખો વગરનો છે અને એને ત્રણ સાંકડી કમાનોમાં વહેંચેલો છે. એ ત્રણે કમાનો ઉપર માત્ર દેખાવ માટે ત્રણ નાના સુંદર ઝૂખા કરેલા છે. ગોખ, ઝૂખા, જળાઓ બધુંયે ઉત્તમ અલંકારોવાળું છે. રસ્તા ઉપર મસ્જિદની પકીત પડે છે તેના ટેકા તથા કંદોરા પણ સુંદર છે. મિનારા મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં જડા કહેવાય એવા છે. અને રાણી સિપ્રીના મિનારા સાથે સરખાવતાં કલાપ્રિય આંખને કદાચ ન ગમે, પરંતુ એને છેડા ઉપર રાખ્યા છે એટલે કાંઈક ઠીક લાગે છે અને મસ્જિદની ઊંચાઈના પ્રમાણમાં ઠીક લાગે તેવા છે. મિનારા બન્ને હાલે છે અને ગતિ એકમાંથી બીજામાં જાય છે. હાલતા મિનારા સંપૂર્ણ રીતે ઊભા હોય એવી આજે અમદાવાદમાં આ એક જ મસ્જિદ છે. ફર્નિચરને આ મસ્જિદની બાંધણી અમતી નથી. બજારોને લાગે છે કે એમાં મસ્જિદને અન્યાય થાય છે. પસી બાઉન

૨૨. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૦૯-૧૦. આ મસ્જિદના મિનારામાં ગતિ એકમાંથી બીજામાં આવે છે એવો અનુભવ મેં જાતે પણ કરેલો છે.

આટલી નાની જગ્યામાં બાંધણીની કુશળતા અને અલંકારોની વિપુલતાની ખાસ પ્રશંસા કરે છે. ૨૩

દરિયાખાનનો ધૂમટ

હવે ગૂજરાતના સુસલમાન સ્થાપત્યમાં જુદી જ ભાત પાડતા દરિયાખાનના ધૂમટ માટે જોઈએ. ઘોળકાની અલક્ષખાનની મસ્જિદની સમકાલીન આ ધૂમટની બાંધણી છે અને એ ઇટાથી બાંધેલો છે. ગૂજરાતમાં આવડો મોટો બીજો ધૂમટ નથી. ૧૨૨ $\frac{૧}{૨}$ × ૧૧૯ $\frac{૧}{૨}$ ફૂટના વિસ્તારમાં આ રોજો બાંધેલો છે, અને ધૂમટ ઊંચો હોવાથી દૂરથી દેખાય છે. બીજાપુરના પ્રખ્યાત ધૂમટની પ્રેરણા આ ધૂમટમાંથી મળી છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદના બીજા રોજાઓમાં જે સુંદર કામગીરી દેખાય છે તે આ રોજામાં નથી. આની બાંધણી ખુલ્લું અને જોનારને ભય ઉપજાવે એવી છે. એનો ભૂતો સાથે સંબંધ શા કારણથી જોડાયો તે સમજાય એવું નથી. પરંતુ દરેક રોજા સાથે મસ્જિદ હોય એવો સામાન્ય રિવાજ છે જ્યારે આ રોજાને મસ્જિદ નથી; આ કારણથી આ રોજો જોઈ એમાં ભૂતોનો વાસ થશે એમ શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી એક દંતકથા છે. રોજાઓ મોટા માણસો પોતાના માનસિક વલણ પ્રમાણે જીવતાં જ બંધાવતા. એ ઉપરથી સુંદર રોજાની બાંધણી જોઈ એના બંધાવનારને મૃત્યુની કલ્પના ભયકારક નહિ હોય એમ સમજી શકાય. દરિયાખાનના ધૂમટનું સ્થાપત્ય જોઈને મરણની ભયાનકતાની કલ્પના સહજ આવે છે. એ કારણથી પણ એને માટે ભય ઉપજાવે એવી વાતો યોગ્યદર્શી. અમદાવાદના સુંદર રોજાઓમાં આ એક જડો ને ખુલ્લું રોજો મોર અને હંસના ટોળામાં ધૂવડ હોય એવો વિચિત્ર દેખાય છે. છતાં

બાંધણીની દૃષ્ટિએ એનું મહત્વ ખાસ છે. ૨૪

રેલ્વેશનના મિનારા

અહીં અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશને ઊભેલા એ જાંચા મિનારાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ધોળકાની મસ્જિદ અને દરિયાખાનના ઘૂમટની પેઠે આ મિનારા પણ ઈંટોના બનાવેલા છે અને એમાં પથ્થરના મિનારાનો ઘાટ આપવામાં કારીગરોને સફળતા મળેલી છે. મિનારા શહેરમાં સર્વથી જાંચા છે અને એનું કદ તથા બાંધણી જોતાં જે મસ્જિદના એ મિનારા હશે એ કોઈ મોટા કદની મસ્જિદ હશે અને મહમૂદ ખેગડાના સમયના શરૂઆતના ભાગમાં એ બંધાઈ હશે એમ લાગે છે. એને વહોરાની મસ્જિદ પણ કહે છે. આ મિનારાની વચ્ચે ઉપલા વર્ગના ઉતારુઓનો મુખ્ય દરવાજો કરી મસ્જિદના ઘાટનું આખું રેલ્વેશન બાંધવું એવો વિચાર અમદાવાદના એક કલારસિક યુરોપિયન અમલદારને આવેલો અને એણે રેલ્વે કંપનીને એ માટે લખેલું, પણ એવું કાંઈ થયું નહિ એ દિલ્લીની વાત છે. ૨૫ આજે તો અમદાવાદનું રેલ્વેશન શહેર અને વસ્તીના પ્રમાણમાં એક મોટા તબેલા જેવું દેખાય છે.

૨૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૩-૪, Marshall, Cambridge, His. of India III, P. 612. Fergusson : એમના Ahmedabad નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૬૩-૬૪ માં આ પ્રમાણે લખે છે : “If gloom is to be associated with the grave, this is the more appropriate style of the two; but this was not the manner in which death presented itself to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the cheerful elegance with which they surrounded their burying places shadowed forth a happier philosophy.” હિંદુસ્તાનમાં આવા મૃત્યુની ભયાનકતા બતાવતા સેંકડો શૈલઓ છે એમ લખી અમદાવાદના શૈલઓ ઉપર આ પ્રમાણે લખે છે,

૨૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૧.

અમદાવાદની વાવો

સુલતાન મહમૂદની અરધી સદીની સત્તાના સમયમાં જેમ ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં મકાનો ઊભાં થયાં તેમ ગૂજરાતના લૂપાણરૂપ સુંદર વાવો પણ એ સમયમાં બાંધાઈ છે. અમદાવાદમાં અસારવામાં આજે બે મોટી વાવો છે. એમાં માતા ભવાનીની વાવને નામે ઝોળખાતી વાવ ખૂબ પ્રાચીન છે એમ ધણા લેખકોનું માનવું છે. વાવમાં માતાનું સ્થાપન તો પાછળથી થયેલું છે. વાવની બાંધણી સાદી છે અને એમાં નક્કી નથી. આ વાવ ક્યારે અને કોણે બાંધાવી એ નક્કી થઈ શકતું નથી, પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પહેલાં કદાચ આશાવલથી પાટણના રસ્તા ઉપરની એ વાવ હોઈ શકે. ૨૬

ગૂજરાતની વાવનું સામાન્ય વર્ણન પાછળ ક્યું છે, એટલે અહીં માત્ર જે ઉત્તમ નમૂના આજે ઊભા છે તેનું સ્થૂલ વર્ણન ટૂંકામાં કરવાનું છે. આજે ગૂજરાતમાં જે વાવો ઊભી રહેલી છે એમાં સર્વથી ઉત્તમ નમૂના અમદાવાદ પાસે છે. એક દાદાહરિની વાવ અસારવામાં ઉપર કહી તે માતા ભવાનીની વાવની નજીક આવેલી છે અને બીજી અમદાવાદથી બાર માઈલ દૂર આવેલા અડાલજ ગામમાં આવેલી છે.

દાદા હરિની વાવ

દાદા હરિની વાવ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંતપુરની કોઈ હરિ નામની ધાવે બાંધાવી છે. એમાં લેખ છે એ ઉપરથી દરબારમાં, અંત-પુરમાં અને અમીરોમાં એની લાગવગ ધણી હશે એમ સમજાય છે. એને માટે લેખમાં “અંત:પુરે સર્વાધિકારિણી બાઈ શ્રીહરિ” એવા શબ્દો લખેલા છે. આ બાઈએ અમદાવાદની ઇશાને વિ. સં. ૧૫૫૬ ના પૌષ સુદિ ૧૩ ને સોમવારે (૧૫ ડિસેમ્બર ૧૪૯૯) માં

૨૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૭-૧૮. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં પણ વાવને ઉલ્લેખ છે.

વાવ બંધાવી. ત્યાં હરિરપુર નામે પડું પણ વસાવ્યું અને પોતાને માટે વાવની પાછળ એક સુંદર મસ્જિદ પણ બંધાવી એનું વર્ણન ઉપર કર્યું. વાવની જેડે એક ફળનો બગીચો પણ બંધાવ્યો હતો. વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ રથપતિએ બાંધી છે, અને એમાં ૩,૨૯,૦૦૦ મહમૂદીનું ખર્ચ થયેલું છે. એટલે આશરે ૧,૫૪,૦૦૦ આપણા રૂપિયા થાય. મુસલમાન અમલદાર અને હિંદુ બાંધનારાનાં નામ લેખમાં આપેલાં છે તે મલીક બિહામિદ અને ગજધર (ગજજર) વૈશ્ય સૂં વીરા, દેવા, શ્રીગિરણા, મહં. સાવાઆ તથા મહંવીરા-એટલાં વંચાય છે. સંસ્કૃત લેખની સામે અરબીમાં લેખ છે એમાં હિ. સં. ૯૦૬ તા. ૮ જમાદી ઉલ અવલ એટલે તા. ૩૦ નવેમ્બર ૧૫૦૦ નું વર્ષ છે. આમ એ લેખ વચ્ચે એક વર્ષનું અંતર પડે છે. તે કદાચ બાંધકામ પૂરું થયાનું અને વાસ્તુનું વર્ષ હોય.

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૪૧ $\frac{૧}{૨}$ ફૂટ છે. અંદરના મંડપ ૧૬ ફૂટના છે. છેવટના અષ્ટકોણ કૂવાનો ચોરસ ભાગ ૨૪ ફૂટનો છે. થાંભલા સાદા છે, અને મંડપોમાં મસ્જિદના મિનારાની પેઠે ગોખ મૂકી તેમાં આકૃતિઓ કોતરેલી છે. એક ગોખમાં મોરની આકૃતિ છે તે મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે થાય એ જરા નવાઈ જેવું છે. અષ્ટકોણ કૂવાને હિંદુ કોતરણીનો સુંદર કોરો છે, પણ તે અડાલજ જેટલો સુંદર નથી. બાઈ હરિરે બનાવેલો બગીચો ન્યારે હશે ત્યારે વાવ અને મસ્જિદની સાથે વાવની આસપાસનો ભાગ આકર્ષક લાગતો હશે અને એ સમૂહ પણ અમદાવાદનું રમ્ય સ્થળ હશે ૨૭

અડાલજની વાવ

અડાલજની વાવ દાદા હરિની વાવ કરતાં કદમાં કાંઈ ખાસ મોટી નથી, પણ બાંધણી અને અલંકારોમાં એનાથી બહુ ચડિયાતી

૨૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૮-૧૯. આર્કિ. સર્વેના અમદાવાદના ગ્રંથમાં ડો. બર્જેસે પણ વિગતો આપેલી છે.

છે. ૨૮ ગૂજરાતની આજે રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી સુંદર છે અને આ જાતના સ્થાપત્યના પ્રકારને માટે, વાવના આ એક જ નમૂનાથી દુનિયામાં ગૌરવ લઈ શકાય એવું છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે દાદા હરિની વાવ ભદ્ર જાતની, માતા લવાનીની નંદા જાતની જ્યારે અડા-લજની વાવ જ્યા જાતની વાવ કહેવાય. વાવમાં પેસતાં ૨૨ $\frac{૧}{૨}$ ફૂટનો ચોરસ મંડપ છે, એના ઉપર ધૂમટ કર્યો હશે, પણ તે હાલ નથી. નથી. વાવમાં ઉતરતાં જે થાંભલા આવે છે તે ઘણી જ ઉત્તમ કારી-ગરીના છે. મંડપની ચારે બાજુ પાણિયારીઓ માટે ઓરડીઓ કરેલી છે. એના ઝરખા મંડપની શેઠામાં સારો વધારો કરે છે. ઝરખાની નીચે કદોરા છે એમાં હાથી વગેરેની આકૃતિઓ કોતરેલી છે. ગોખ પણ નકશીવાળા છે અતે એમાં મુસલમાની ચિરાગ પણ દેખાય છે. મુસલમાન યુગમાં થયેલી આ વાવમાં કેટલીક નવીન વસ્તુઓ પણ છે. એક ગોખમાં એક હિંદુ દેવની મૂર્તિ છે. ખીજામાં સાધારણ ગૂજ-રાતી આકારની નવ ગાગરો ત્રણ ત્રણની હરોળમાં કોતરી છે. ખીજા માળના અષ્ટકાણુ ફૂવાની ભીંતમાં નવઝહોની મૂર્તિઓ છે. ૨૯ પાણી ઉપરના માળના એક પાટકામાં જુદી જુદી ધરગથુ વસ્તુઓ કોતરેલી છે, એમાં એક પલંગ, પાણીની શિરોઈ વગેરે શયનખંડની સામગ્રી કોતરેલી છે તે ગૂજરાતના તે સમયના રાચરચીલાને સારો ખ્યાલ આપે છે. વાવ અધૂરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં ખીજા ખંડ હતા તે પૂરી નાંખવામાં આવ્યા છે એમ દંત કથા છે તે માનવા જેવી નથી. વાવની કુલ લંબાઈ ૨૫૧ ફૂટની છે, અને દાદા હરિની વાવની પેઠે ફૂવામાં ઉતરવાની બે બાજુ ગોળ સીડીઓ પણ છે.

૨૮. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૧૯-૨૦. આર્કિ. સર્વેમાં વિગતો આપેલી છે.

૨૯. આ નવ ઝહોની મૂર્તિઓમાં બુદ્ધ ઝહોને ભગવાન બુદ્ધની પેઠે પલાંડી વાળી ખેસાડેલા છે ! આપણામાં અજ્ઞાન લોકો બુદ્ધ અને બુદ્ધની ભૂલ ખોલવામાં કરતા જોયા છે, પણ સ્થપતિએ આ ભૂલ કરી હોય તો જરા વિચિત્ર કહેવાય.

એનો લેખ

વાવમાં સંસ્કૃત લેખ છે એમાં લખેલું છે કે વિ. સં. ૧૫૫૫ ના ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં માધ શુકલ પંચમી (વસંતપંચમી) ને દિવસે ઉત્તરા નક્ષત્રમાં બવ કરણ તથા સિદ્ધિયોગમાં વાવ બંધાવી (૧૬ જાન્યુઆરી ૧૪૯૯). એ સમયે શિશિર ઋતુ હતી અને ચંદ્ર મીનમાં હતો. બાદશાહ મહમૂદનું વિજય રાજ્ય હતું. ડંડાહી જિલ્લાના રાજા વાઘેલા મોકલસિંહના પુત્ર, કર્ણના પુત્ર, મૂળરાજના પુત્ર મહીપને વીરસિંહ અને જેત્ર નામે બે પુત્રો હતા. એમાં વીરસિંહને વેણેશની પુત્રી રૂડાંદેવી નામે ધર્મપત્ની હતી. રૂડાં દેવીએ પોતાના પતિના પુણ્યાર્થે મંગાજલ સરખી આ વાવ કરાવી. વાવ બંધાયાનું ખર્ચ લેખમાં ૫,૦૦,૧૧૧ ટકા લખ્યું છે. એની કીમત સમજવી મુશ્કેલ છે. પણ ડો. બર્નેસ આશરે રૂ. ૧,૬૬,૭૮૦ની રકમ મૂકે છે. લેખના અંતમાં જૂની ગૂજરાતીમાં બે લીટી છે તેમાં લખ્યું છે કે રૂડાંબાઈએ લયારના પરલોકાર્થે અડાલજમાં વાવ કરાવી. શ્રીમાળી જ્ઞાતિના મહા ભીમા સુત મરણનું નામ બાંધનાર તરીકે આપ્યું છે અને વાવ “આચંદ્રાર્ક” સ્થિરસ્થાવરમસ્તુ” એમ નાગરી લિપિમાં લખ્યું છે.^{૩૦}

રૂડાંદે અને વીરસિંહ વાઘેલા

વીરસિંહ વાઘેલાની પત્ની રૂડાંદેએ વાવ બંધાવી એ માટે એક બીજી દંતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ કે એનો કોઈ અમીર રૂડાંદેના રૂપ ઉપર મોહિત થયો અને એની માંગણી કરી. રૂડાંદેએ પોતાનું નામ રહે એવું બંધાવવા કહ્યું અને વાવ પૂરી થયા પછી એમાં પડીને આત્મભોગ આપ્યો. વાવનો લેખ જોતાં આ દંતકથા ખરી લાગતી નથી. વીરસિંહ વાઘેલાના વંશ માટે મતભેદ ચાલે છે, પણ લેખથી એ ખુલાસો થઈ જાય છે. આ વાઘેલાઓ કોલાલના રાજાઓ હતા અને કોલાલ મહેસાણા જિલ્લાને ડંડાહી

કહેતા હતા. રાસમાળામાં વીરસિંહ અને એનો ભાઈ જેત્ર અથવા અજિત્રસિંહ આવે છે અને એમને અહમદશાહના સમયના લાલા રાણીના ભાઈઓ તરીકે વર્ણવેલા છે. મહમૂદ બેગડાના સમયના આ બે ભાઈઓને ભાટ લોકોએ વરહો અને જેતો બનાવી અહમદશાહના સાળા બનાવી દીધા હોય એમ સમજાય છે. આ વાતો ઉપરથી આ વાંચેલા રાગઓને અમદાવાદના મુલતાનો સાથે સંબંધ હશે અને ઝઘડા પણ થતા હશે એથી વધારે કંઈ સમજવાનું નથી. એ વંશના ભગતસિંહે ઈ. સ. ૧૭૨૮ માં કલોલનું રાજ્ય ખોલ્યું. અને લિંબોદરાના આંજણા કણબીઓ પાસેથી લિંબોદરા છીનવી લઈ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. લિંબોદરાના ઠાકોર આજે પણ વાંચેલાની મોટી શાખાના કહેવાય છે. નાની શાખાએ સાણંદમાં રાજ્ય કર્યું.^{૩૧} આમ અડાલજની વાવ પણ ગૂજરાતનું એક સૌંદર્યધામ છે અને અમદાવાદના લોકોને સહેલગાહ માટે ત્યાં કંઈ સારી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે.

ખીજી વાવો

અમદાવાદમાં અને ગૂજરાતમાં ખીજી કેટલીક વાવો છે. એમાં દાનીલીંબડા ગામમાં જોઠાભાઈ જીવણલાલે વાવ બંધાવી છે, અને એ માટે મલીક અલીમની મસ્જિદની પાસેના રોજના અને નેનપુરવાડાની મસ્જિદના પથ્થર વેચાતા લીધેલા. જૂની સામગ્રીથી આજે વાવ કેવી બંધાય તેનો એ નમૂનો છે.^{૩૨} મલીક શાખાન પાસે, ઇસનપુર પાસે અને મીઠાખળીની પાસે પણ છોટાની વાવ છે. પાલણપુરમાં મીઠી વાવ નામે એક જૂની વાવ છે. તે કાણે ને ક્યારે બંધાવી તે નક્કી થતું નથી. બાંધણી ઉપરથી વાવ આ સમયની લાગે છે.^{૩૩} એમાં હિંદુ

૩૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૨૧.

૩૨. ઉપર મુજબ, પૃ. ૬૨૨.

૩૩. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં અડાલજની વાવ પછી આ વાવની નોંધ લીધી છે. પૃ. ૨૪૭.

દેવોની સુંદર મૂર્તિઓ દરેક ખંડની બાજુઓમાં કરેલી છે. ગુજરાતમાં પાટણ જિલ્લામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ વાવો મળી આવે છે.

ઘોળકાની મસ્જિદો

અહીં અમદાવાદ પાસે આવેલા પ્રસિદ્ધ ઘોળકા ગામમાં આવેલી એ મસ્જિદોની નોંધ લેવી જોઈએ. એ બંને સુલતાન મહમૂદના સમયમાં બંધાયેલી છે. ઘોળકાની જુમા મસ્જિદની બાંધણી ત્યાંની હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદને કાંઈક મળતી છે છતાં એ મસ્જિદ ઈ. સ. ૧૪૮૫ માં બંધાઈ હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મિનારા અમદાવાદની એ સમયની મસ્જિદોની પેઠે મુખ્ય દ્વારની આસપાસ કરેલા છે અને ઉપરથી પડી ગયેલા છે. મસ્જિદનું અંદરનું માપ ૧૦૧×૩૩ ફૂટ છે. ૩૪ ઘોળકામાં એક નાની વિચિત્ર મસ્જિદ કોઈ મંદિરને ફેરવીને બાંધેલી હોય એવી પણ છે.

અલકખાનની મસ્જિદ

પરંતુ ઘોળકામાં સૌથી આકર્ષક મકાન ગણાય એવી તો અલકખાન ભોકાઈ અથવા લક્ષ્મીની પ્રચંડ મસ્જિદ છે. એ અમીર મહમૂદ બેગડાનો મિત્ર અને પાંચ હજારી મનસખનો અમીર હતો એ પાછળ જોઈ ગયા. દરિયાખાનના ધૂમટની પેઠે જાડી ને જુલંદ બાંધણીની ઈંટોની બનાવેલી આ મસ્જિદ છે. મસ્જિદનો મૂળ મહોરો પડી ગયેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪ $\frac{1}{2}$ ફૂટ છે, અને અંદરથી ૧૫૦ × ૪૨ ફૂટ છે. આ મસ્જિદની દિવાલો ૧૨ ફૂટ ૩ ઇંચ જાડી છે, અને આગળ પાછળ ૬ $\frac{1}{2}$ ફૂટ જાડી છે. આસપાસ બે મોટા ચોરસ મિનારા છે જેની જાંચાઈ ૭૬ ફૂટ છે. એના ઉપર બાર ચોરસ ફૂટના ધૂમટ-વાળા આકાર ચણેલા છે. ૩૦૩ ફૂટ છેટે મસ્જિદની પ્રવેશની છત્રી છે.

૩૪. આર્કિ, સર્વે વેસ્ટ ઈડિયા, મુસલમાન આર્કિ, બર્નેસ, એ ગ્રંથમાં ઘોળકાનું વર્ણન જુઓ.

અમદાવાદના દરિયાખાનના ધૂમટની અને આ મસ્જિદની બાંધણી એક જ સમયની છે અને બન્નેના બાંધનારાઓ મિત્રો હતા. એ મૈત્રી એમનાં મકાનોની બાંધણીમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સર જોન માર્શલ રાજ્યોનાં બીજાં મકાનો કરતાં આ ધૂમટ અને ઘોળકાની મસ્જિદની બાંધણીનાં ખાસ વખાણ કરે છે. પાટડા અને ચાંલલા કરતાં મકાનોથી મજબૂતાઈ સાથે ઘાટમાં પ્રચંડતા લાવી શકાય છે અને પથ્થર કરતાં પણ ઇંટોનાં મકાનોમાં કમાન બહુ ઉપયોગી સાબિત થઈ છે એમ એમનું માનવું છે. આ બન્ને બાંધણીને સર જોન હરિની બાંધણી કહે છે. ૩૫

ચાંપાનેરનાં મકાનો

હવે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બીજાં સુંદર મકાનો માટે આપણે ચાંપાનેર જવું પડશે. ચાંપાનેર મહમૂદે નવેસરથી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદાબાદ પાડ્યું અને ત્યાં મહેલો તથા મસ્જિદો બાંધી સુંદર શહેર થયું એ પાછળ જોઈ ગયા. અમીરોએ પણ ત્યાં સુંદર મસ્જિદો અને મહેલો બાંધ્યાં હતાં.

ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદ

ચાંપાનેરની મસ્જિદોમાં સર્વથી સુંદર એની લબ્બ જુમામસ્જિદ કહી શકાય, અને એ મસ્જિદ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં સર્વાંગ સુંદર ગણાતાં કેટલાંક મકાનોમાં ગણાય એવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં નાની, પોણા કદની છે અને એનો ચોક પણ અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં નાનો છે. મસ્જિદનું લિવાન ૨૭૦×૧૩૦ ફૂટનું છે, અને એમાં ૧૭૬ ચાંલલા છે, મહોરાને પાંચ કમાનો છે એમાં વચલી કમાન મોટી છે. મસ્જિદના મહોરાનો વચલો ભાગ

૩૫. આર્કિ, સર્વે. વેસ્ટ. ઇ. બર્નેસ, અને કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી III માં સર જોન માર્શલ, પૃ. ૬૧૨.

જાંચો લીધેલો છે, અને એ વચલા લાગમાં ત્રણ માળ કરેલા છે. ૩૬ મિનારાની અંદરની સીડીમાં થઈને એ માળ ઉપર ચડી શકાય છે. દરેક માળમાંથી નીચે લિવાનના ભોંયતળિયા ઉપર નજર થઈ શકે છે, અને ત્યાં કહેરાવાળી બેઠકો બનાવેલી છે. ત્રીજો માળ ચડીને આગલા દરવાજાની ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ અંદર નજર નાખતાં એક વાવ જોતા હોઈએ એવો દેખાવ લાગે છે. આથી આખી મસ્જિદનો દેખાવ ભવ્ય લાગે છે. પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે તે પ્રમાણે આ રીત અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદમાં દાખલ થઈ. એને યુરોપીય વિવેચકો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે. અમદાવાદમાં એ મેવાડના સાદરીના મંદિરમાંથી આવી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ એ પછી બંધાઈ છે એટલે એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ આ કલા સંપૂર્ણપણે બતાવી. આ સમયે મેવાડનું રાણકપુરનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર પણ બંધાઈ ગયું હતું. એટલે આ પ્રકાશ લાવવાની કહેવાતી રીત એ આપણા સ્થાપત્યમાં પરંપરાથી પ્રચારમાં આવેલી મેઘનાદ મંડપની બાંધણી જ છે. રાણકપુરમાં એવા મંડપો છે. મસ્જિદમાં હિંદુ મેઘનાદ મંડપને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને આખીયે મસ્જિદનો દેખાવ ભવ્ય અને રમ્ય બતાવવો એ ગૂજરાતી સ્થપતિ-કારીગરની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. અને વિરુદ્ધ સ્થાપત્યને મિશ્ર કરવાની અનન્ય સિદ્ધિ વ્યક્ત કરે છે. ૩૭

ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારા ૧૦૦ ફૂટ જાંચા છે, અને અરાબર કમાનની બંને બાજુએ બનાવેલા છે. નીચેના લાગમાં અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની પેઠે દેખાવ અને નકશી કરેલાં છે. વચલી કમાનની આસપાસ તથા તેની ઉપર સુંદર ઝરૂખા કાઢેલા છે. કમાનની ઉપરનો ઝરૂખો વચલા લાગની ભીંત ઊંચી લેવાથી એની

૩૬. બર્નેસ. ઉપર્યુક્ત અંશ.

૩૭. રાણકપુરના મેઘનાદ મંડપ સાથે આ મસ્જિદના ત્રીજા માળથી જોઈ વિચાર કરતાં મને આ સરખાપણું લાગ્યું છે.

સુંદરતામાં ઉમેરો કરે છે અને નીરસતા ઓછી કરે છે. મસ્જિદના ચોકની બાજુઓમાં પડાળીઓ છે. આ મસ્જિદની ખાસ મનોહરતા એનો બહારનો સુંદર કોતરણીવાળો કોટ વધારે છે. એમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ-તરફ સુંદર છત્રીઓવાળાં પ્રવેશદ્વાર છે. એમાં પૂર્વ તરફનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તો એટલું સુંદર છે કે એને સ્થાપત્યના એક ખાસ શાલુગાર તરીકે જુદું પણ ગણાવી શકાય. મસ્જિદમાં આજે લેખ નથી, પણ ફિરિસ્તાએ એની નોંધ લીધી છે. એમાં લખે છે કે “ખુલ્લા વ મિંબર” એ શબ્દો ઉપરથી બાંધાયાનું વર્ષ હિ. સ. ૯૧૪ એટલે ઈ. સ. ૧૫૦૮-૯ આવે છે. આ ઉપરથી મહમૂદ બેગડાના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આ મસ્જિદ બાંધાઈ રહી હતી એમ સમજાય છે. એક મિનારાનો ઉપરની ટોચનો ભાગ તૂટેલો છે. એ ઈ. સ. ૧૮૧૨ સિંધિયા સરકારના જુલમી કહેવાતા સૂબા પાટણકરે રમતમાં એના તરફ તોપનો ગોળો છોડેલો તેથી તૂટી ગયેલો છે. મસ્જિદની પાછલી દીવાલમાં ૧૬ જાળીઓ છે અને ઉત્તરદક્ષિણમાં બબ્બે ઝરૂખા છે. અંદર મુલુકખાનું પણ છે. લિવાનને ચારે ખૂણે નાના મિનારા છે. ૩૮

એને માટે યુરોપીય વિવેચકોની ટીકા

આ મસ્જિદને માટે યુરોપીય કલાવિવેચકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. સર જોન માર્શલ આ મસ્જિદના મિનારાની ગોઠવણીની ખાસ ટીકા કરે છે અને મિનારા ગોઠવવામાં સ્થપતિ સફળ થઈ શક્યો જ નથી એવી સામાન્ય ટીકા પણ કરે છે. મિનારાને લીધે મસ્જિદનો દેખાવ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ જોતાં બગડી ગયો છે એમ કહે છે; જો કે ખીજી વિમતો જોતાં આ મસ્જિદની પૂર્વ તરફનાં મુસ્લિમ મકાનોમાં

૩૮. આર્કિ. સર્વેનો ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, પંચમહાલ ગેઝટિયરમાં ચાંપા-નેરનું વર્ણન, વગેરે ઉપરથી સાર લીધો છે.

ત્રેષ્ઠ ગણી શકાય એવી છે એટલું કબૂલ કરે છે. ૩૯ પર્સી બ્રાઉન આ મસ્જિદની તારીફ કરે છે અને આંગણુનો કોટ તથા એનાં પ્રવેશદ્વારો જોતાં જ અંદરની લગ્નતા અને સુંદરતાનો સમગ્ર ખ્યાલ જોનારને આવી જાય એમ કહે છે. હિંદુ મંદિરની અસર અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં પણ માળની રચનામાં વધારે દેખાય છે એમ લખે છે અને ઉમેરે છે કે આ બાંધનાર કલાકારો માત્ર મકાનો બાંધનાર ઉસ્તાદો હતા, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યસ્વભાવના પણ ઊંડા અભ્યાસી હોવા જોઈએ. પર્સી બ્રાઉન માળના મંડપોના થાંભલાની ખાસ ટીકા કરે છે અને એમાં ભિન્ન સ્થાપત્યની મેળવણી ખોટા દેખાવ પૂરતી અને વધારા પડતી છે એમ મત દર્શાવે છે. ૪૦

યુરોપીય કલાકારોનો આ મત વિચારપ્રેરક છે, છતાં એમ કહેવું પડે કે આપણા સ્થાપત્યની કેટલીક ભાવના એ લોકો સમજ્યા નથી. એની ચર્ચા પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં કરી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ સર જોનને આગળથી જોતાં સમગ્રદર્શનમાં ખામીવાળી લાગતી હશે. પરંતુ એને જરા દૂરથી આંગણુના કોટ અને પ્રવેશદ્વારોની સાથે સમગ્રતામાં જોવાની જરૂર છે. માત્ર મહોરો જોઈને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો એથી આવા સુંદર મકાનને અન્યાય થાય છે. મિનારા જરા ઊંચા અને પ્રમાણમાં પાતળા છે ખરા, પરંતુ ઉપર જોયું તેમ

૩૯. માર્શલ, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઇન્ડિયા III, પૃ. ૧૧૩.

૪૦. Percy Brown : Indian Architecture : Islamic-Period, P. 55-56. એ લેખક અમદાવાદ અને ચાંપાનેરની જુના મસ્જિદોની સરખામણી કરતાં Classic parallel તરીકે એમને Doric style કહે છે અને બીજાને Corinthian style કહે છે, અને થાંભલા માટે અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં લખે છે કે “those in the Champaner sanctuary being more sophisticated...” એવા શબ્દો વાપરે છે, પર્સી બ્રાઉન ગુફાની રચના અને ગોઠવણીને ખાસ વખાણે છે; હિંદુ મંડપના થાંભલાને ભિન્ન સ્થાપત્ય તરીકે વર્ણવે છે.

ત્રણ માળના મેઘનાદ મંડપની સાથે જોડવાથી એનો દેખાવ ખરાબ લાગતો નથી. ચાંબલામાં પણ હિંદુ મેઘનાદ મંડપના ચાંબલાનું અનુકરણ છે. ગુજરાતી સ્થપતિઓએ પોતાને બાંધકામની જેટલી કલાઓ આવડી એટલી (મૂર્તિઓ સિવાય) આ મસ્જિદમાં બતાવી છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી.

બીજી મસ્જિદો

ચાંપાનેરના કિલ્લામાં બીજી મસ્જિદો પણ છે. દરવાજાની બાજુમાં શહરકી મસ્જિદ કહે છે તે આખી ઊભી છે. એની કમાનો કદમાં નાની છે તેથી દેખાવ સારો લાગતો નથી. આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં ભદ્રની મસ્જિદની પેઠે રાજગઢની મસ્જિદ હશે. એની બાજુમાં રાજમહેલના પાયા જણાય છે.

કિલ્લાની ઉત્તરે અઢી ફર્લાંગ છેટે નગીના મસ્જિદ નામની એક નાની પણ ઘોળા પથ્થરની બાંધેલી સુંદર મસ્જિદ છે. એની પશ્ચિમે બાવામાનની મસ્જિદના મિનારા ઝાડની વચ્ચેથી દેખાય છે. એ બાવામાન એ પાવાગઢ ઉપર જેમની કબર છે એ સદનશાહના શિષ્ય છે અને વડોદરામાં એમના અનુયાયીઓ છે. ચાંપાનેરમાં કેવડા અને ખન્નૂરી નામની મસ્જિદો અને લીલો ગુંબજ નામે મસ્જિદો પણ છે, પરંતુ આ બધાના બાંધનાર અને એમનો સમય નક્કી કરવાનું સાધન નથી. બહાદુરશાહ પછી ચાંપાનેરમાં મુસલમાન સત્તાની પડતી આવી એટલે આ બધાં બાંધકામ મહમૂદ બેગડાની અને બહાદુરશાહની વચ્ચેના સમયનાં ગણી શકાય. કિલ્લાથી દોઢ માઈલ દૂર બંડા તળાવને કાંઠે એક મહેલનાં ખંડેરો નજરે પડે છે, એ કદાચ દિલખુશ મહેલનાં હોય. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં કેટલાંક સ્થળો આજે દેખાય છે. હાલોલ ગામ ચાંપાનેરના બાગે હાલુલ ઉપરથી થયેલું છે એ પાછળ જોયું. મુસલમાન તાર્ક વણકરોના પીર ખુન-પીરની દરગાહ પણ નજીકમાં છે. એની ઇશાને થોડે છેટે એક

મિનારની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ ઊભી છે, અને ત્યાં પાવાગઢ તરફ આવતાં પાંચ મહુડાની મસ્જિદ નામે એક મસ્જિદ આવે છે. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં આશરે દોઢેક માઈલ છેટે એક મોટા દરવાજાની એકલી ઊભેલી કમાન આવે છે. ચાંપાનેરના બહારના કોટનો પશ્ચિમ તરફનો આ દરવાજો છે. ત્યાંથી ખરું ચાંપાનેર શહેર શરૂ થાય છે. આજે તો એમાંથી પસાર થતાં જંગલ જ છે, પરંતુ એક બગીચામાં ચાલતા હોઈએ એવું લાગે છે. કમાનની જમણી બાજુ પગથિયાંવાળું એક તળાવ છે એને કસબણ તળાવ કહે છે; પરંતુ એ શકરખાન નામના એક ચાંપાનેરના પદાણે બાંધેલું છે, અને એની દરગાહ પણ ત્યાં જ છે. ચાંપાનેરનો બહારકોટ પાવાગઢના કિલ્લાની દીવાલને મળે છે. ચાંપાનેરનાં ખંડેરામાં એક પડી ગયેલા ઘૂમટનો સુંદર રોજો ગણાવ્યા વિના આ વર્ણન અધૂરું કહેવાય. આ રોજો ગૂજરાતના રોજઓમાં ઉત્તમ કહી શકાય એવી સુંદર કારીગરીનો છે. એના થાંભલા ઉપર ખાસ કરીને અદ્ભુત અને મનોહર કારીગરી કરેલી છે અને અમદાવાદની સીદી સૈયદની અને શાહપુરની મસ્જિદોની કોતરણીનો ખ્યાલ આપે એવા આ રોજના થાંભલા છે. આવો સુંદર રોજો કોનો છે તે જાણી શકાયું નથી. ૪૧

ચાંપાનેરનો કિલ્લો—જહાંપનાહ

ચાંપાનેરનો “જહાંપનાહ” અથવા રાજગઢ આજે પણ એની લબ્યતાનો ખ્યાલ આપી રહ્યો છે. એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સવ્ય અપસવ્ય રીતે બાંધેલા છે, અને ચોકીદારોને માટે ઓરડા પણ બાંધેલા છે. દરવાજાનો આખોય દેખાવ ૧૫૦ × ૧૨૦

૪૧, પંચમહાલ ગેઝેટિયર, શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈદ્વારા પાનજ ગઢની પુસ્તિકા, ઉપરથી સાર લીધો છે. ખુનપીરનું ખરું નામ ખુંદમીર છે એમ કહે છે.

ફૂટનાં ચોકીદારોનાં મકાન સાથે ધણો સારો લાગે છે. આ રાજગઢ અથવા જહાંપનાહ કિલ્લો પોણો માઈલ લાંબો છે અને ૨૮૦ વાર પહોળો છે. એની વચ્ચે એક મંડપ છે એને માંડવી કહે છે. કિલ્લાના દરવાજાને ગોધરા દરવાજો અને હાલોલ દરવાજો કહે છે. બન્ને દરવાજાની ઉપર મોટા અરખી અક્ષરોથી લેખ છે, મહમૂદ બેગડાનું નામ છે. બંધાયાની તારીખ રવિવાર ૨ જુનિલકાદ ૮૮૯ (૨૧ નવેમ્બર ૧૪૮૪) છે. ૪૨ આજનું થોડાં ખૂંપડાં અને થોડી ધર્મશાળાઓનું ચાંપાનેર આ કિલ્લાની અંદર વસેલું છે. મરાઠા અને બ્રિટિશ સમયમાં એને વરતી વધારી આબાદ કરવા પ્રયત્ન થયેલો, પણ એમાં સફળતા મળી નહિ. ચાંપાનેરનો નાશ માતાજીના શાપથી નથી થયો એ અતિહાસિક રીતે પાછળ ચમ્યું છે, અને લોકમાં મનાતી એ દંતકથા પણ આધુનિક કહી શકાય એવી જ છે; પરંતુ આજે ચાંપાનેરની કરુણ દશા જોઈ, એનાં જંગલ અને ખંડેરો ઉપર નજર નાખતાં મુખમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી જાય છે અને એક વારની આ સુંદર અને ભવ્ય નગરી કોઈ શાપિત ભૂમિ હોય એવું લાગી આવે છે.

પાવાગઢના કિલ્લાનાં અસલમાન મકાનો

રાજગઢના પશ્ચિમ તરફના ખૂણામાં આવેલા દરવાજામાંથી બહાર નીકળી પાવાગઢ ઉપર જવાનું ચડાણ શરૂ થાય છે. પાવાગઢની ઊંચાઈ આશરે ૨૭૦૦ ફૂટ છે અને એના ઉપર એક પછી એક મજબૂત રક્ષણહરોળની દીવાલો આવે છે. એ બધી વટાવીને પર્વતના મધ્ય ભાગમાં પહોંચાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩માં કેપ્ટન માઈસિસ લખે છે

૪૨. આ દરવાજાઓનાં આજે કહેવાતાં નામ ચાંપાનેર ખંડેર થયા પછી પડ્યાં હોય એમ સમજાય છે. સમૃદ્ધ ચાંપાનેરનો હાલોલ તો માત્ર બાગ હતો એટલે દરવાજાનું નામ એ ઉપરથી પડે નહિ. કિલ્લો બંધાયાની તારીખ પાવાગઢનો કિલ્લો જતાયાની તારીખ તવારીખોમાં આપેલી છે તેને મળી રહે છે.

કે પર્વતની તળેટીને અડીને વિસ્તૃત ખડેરો, ધરો, તળાવો, મંદિરો, મરિજદો વગેરે જંગલથી ઢંકાયેલાં છે. આજે એ વાતને પણ દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં છે અને એમાંથી ધણુંખરું નાશ પામ્યું છે. પાવાગઢ ઉપર ચડતાં અડધો માઈલ ઉઘાન જેવાં દેખાતાં દર્યોમાંથી પસાર થતાં અટકના દરવાજાથી એક પછી એક રક્ષણત્રેણીની દીવાલો અને દરવાજા શરૂ થાય છે. રજપૂત સમયની આ દીવાલો અને દરવાજાની બાંધણીને મુસલમાનોએ વધારી સુધારીને મજબૂત બનાવી છે, અને બૂઢિયા દરવાજાની રચનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે. ત્રીજી રક્ષણત્રેણી મૂક્યા પછી સદનશાહના દરવાજા પછી જમણે હાથે સાત મહાલ કહેવાતા મકાનનાં પગથિયાં આવે છે. આખા પાવાગઢ ઉપરનાં મકાનો મજબૂતાઈની દૃષ્ટિએ બાંધેલાં હોવાથી એમાં ખુલ્લું ભવ્યતા સિવાય બીજું આકર્ષણ નથી. પરંતુ આ સાત મંઝીલ કે મહાલમાં કાંઈક આકર્ષણ છે. એને ચંપારાણીનો મહેલ અથવા ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ કહે છે, અને એમાંથી નીચે ઊતરવાનું હતું એમ કહેવાય છે. પરંતુ આ વાતને આધાર મળતો નથી. આ મહેલ વિશ્વામિત્રીના મૂળની ખીણની ઉપર ટેકરીને છેડે ઝૂકીને ઊભેલો છે, એટલે નીચે ખેલાતા શિકારને ઉપરથી રાણીઓ જોઈ શકે એ માટે બાંધેલો હશે એમ મનાય છે. પરંતુ આ મકાન મુસલમાન સમયનું બંધાયેલું છે. પગથિયાં ઊતરી રહેતાં છેડા પર સુંદર મંડપ છે. ત્યાંથી અંધારી ને ઊડી ખીણનો દેખાવ ભયકારક છતાં સુંદર લાગે એ એની વિચિત્રતા છે. આ ખીણમાં મૂળ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો આશ્રમ અને નદીનું મૂળ મનાય છે; એક મહાદેવનું નાનું દેરાલય પણ નજરે પડે છે. આ સાત મંઝીલની ટેકરીની સામે બીજી મોટી ટેકરીની શાખા દેખાય છે એના ઉપરથી કાટની એક દીવાલ નીચે ઊતરતી જાય છે જે કસબણ તળાવને જઈ મળે છે. આ ટેકરી ઉપર ઝૂલન બદન દરવાજાના અને નાગર હવેલી કહેવાતાં મકાનનાં ખડેરો દેખાય છે.

મૌલિયા અને પાવાગઢની ઉપરનો ભાગ

માચી હવેલીથી ઉપર ચડતાં મકાઈ કોઠારના દરવાજા પાસે આવેલું ત્રણ ધૂમટવાળું મકાઈ કોઠારનું મકાન પણ મુસલમાન સમયનું છે અને ઘેરા વખતે અનાજ ભરવાના કામમાં આવતું હતું. એમાં ટાંકાં પણ છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં ડાબી બાજુ ભદ્રકાલીના મંદિરે જતી પાવાગઢની ટેકરીની શાખા છે. આ ટેકરી અને પર્વતની મુખ્ય ટેકરીની વચ્ચે હાથીકૂપા નામની ખીણ છે. એ ખીણ વિશ્વામિત્રીની ખીણ કરતાં વધારે ગંડી છતાં એટલી અંધારી કે ભયંકર દેખાતી નથી. આ ખીણ ઉપર ઝૂકીને જોએલા એક મહેલનું તૂટેલું ખંડેર છે એને પતાઈનો મહેલ કહે છે, પરંતુ મકાન મુસલમાન સમયનું જણાય છે. ભદ્રકાલી જતાં રસ્તામાં ભોંયરાં આવે છે ત્યાં પણ મહેલો હશે. ભદ્રકાલીના મંદિરનું મુખ મહાકાલીના મંદિરથી જલદી દિશામાં છે તેથી એમ કહેવાય છે કે પતાઈના નવરાત્ર મહોત્સવમાં કાલિકા ગયાં તેથી એમનાં બહેન ભદ્રકાલી રિસાયાં તેથી અવળાં ફરીને બેઠાં. આ પણ દંતકથા છે. દંતકથા જોડવાની આપણા લોકોની રીત અદ્ભુત છે ! પર્વત ઉપર ચડતાં પાટિયાપુલ અને તે પછીના દરવાજાઓ વટાવ્યા પછી એક માઈલ લાંબું અને પા માઈલ પહોળું એવું મેદાન આવે છે અને એમાં મુહાફિઝખાને બાંધેલા મૌલિયા નામનો છેક ઉપરનો કિલ્લો હતો. એનાં હિંદુ અવશેષોનું વર્ણન પાછળ ક્યું છે અને તળાવો તથા ટોચ ઉપરના મહાકાલીના મંદિરનું વર્ણન પણ પાછળ કરી ગયા. આ મૌલિયામાં મુસલમાન મકાનો અને મહેલો હોવાનો સંભવ છે, પણ હાલ કાંઈ રહ્યું લાગતું નથી, માત્ર મેદાનને છેડે મકાઈ કોઠારને મળતું પણ એનાથી મોટું નવલખા કોઠાર નામનું મોટા ધૂમટવાળું મકાન છે. પાવાગઢની ઉપર જેમ જેમ ચડતા જઈએ તેમ તેમ નીચેનો દેખાવ રમણીય દેખાય છે. ઉપર દૂધિયા તળાવ આગળથી તથા મહાકાલીના મંદિર ઉપરથી પણ માઈલો સુધીના દેખાવ નજરે પડે છે : ચાંપાનેરનો કિલ્લો અને મકાનો નાનાં રમકડાં

જેવાં દેખાય છે. મહાકાલીના મંદિરમાંથી ચારે બાજુ જોતાં લાક્ષણિક રીતે પણ અનેક સ્વરૂપમાં રહેલાં મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આદ્યશક્તિ કે પ્રકૃતિનાં ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપો-ગણે આ સ્થળમાં હોય એવું મનમાં લાગે છે અને મન અનેક લાગણીઓથી ઊભરાઈ ઉન્નત બને છે. આ સ્થળના ઇતિહાસમાં અને એની ચારે બાજુએ શંગાર, વીર, કટુણ, અદ્ભુત આદિ રસો ભરેલા છે. મહા-ગૂજરાતનું આ ખંડેરોનું મહાન સ્થળ મહાકાલીની રમણીય લયંકરતા દર્શાવતું આજે ઊભું છે. ગૂજરાતીઓની રસવૃત્તિ એને સૌંદર્યધામ આજના જમાના પ્રમાણે બનાવશે ? ૪૩

૪૩. પાવાગઢના ઉપરના ભાગનું આ બધું વર્ણન, ‘કુમાર’ના રજતાંકમાં આપેલો મારો લેખ, ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રિમાસિકમાં ડૉ. ગૃહનૌ લેખ અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈનું ‘પાવાગઢ’ ઉપરથી સાર લીધો છે.

પરિશિષ્ટ-૩

ગૂજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુસલમાન તવારીખોનું
સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

ભારતના ભૂમિવિભાગોની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ માટે જે સાધનો ઉપલબ્ધ તથા ઉપલબ્ધ છે, તેમાં ગૂજરાતને લગતાં સાધનો પ્રમાણમાં વધારે વિપુલ અને વિસ્તૃત છે એ વાત હવે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. મુસલમાનોના આગમન પહેલાંના સમય માટે જે સામગ્રી મળે છે તેને પશ્ચિમનું ઇતિહાસવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર—જેને આપણા ધણા વિદ્વાનોએ પણ માન્ય રાખ્યું છે—ખરા ઐતિહાસિક સાધનો તરીકે સ્વીકારતું નથી. એ પણ સાચી વાત છે. પરંતુ આપણી પ્રાચીન સાધનસામગ્રીને માત્ર પશ્ચિમની પારાશીશીથી માપી જોવાની રીત પણ ખરોખર નથી એમ હવે વિદ્વાનોને લાગવા માંડ્યું છે. આપણી સામગ્રી આપણા દેશના ઐતિહાસિક વાતાવરણને અનુસરીને જ જોવાથી એનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં માણસજાતની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ભારતનો ફાળો કોઈ રીતે ઊતરતો નથી, પછી ભલે એમાં કોઈ ખનાવની તારીખ ન મળતી હોય.^૧

પ્રો. ખ. ક. ઠાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મંતવ્ય

મુસલમાનોના આગમન પછી દરેક ખનાવોની તારીખોવાળો ઇતિહાસ વધારે પ્રમાણમાં લખાવા માંડ્યો એ ખરું છે. પરંતુ આજના

૧. તારીખો વગરનું વર્ણન ઇતિહાસ નથી એવી માન્યતા છે, પરંતુ ઇતિહાસમાં વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસતા સરલ નથી એવો પણ મત છે. કારણ ભૂતકાલમાં બનેલી કોઈ પણ વાત માટે શંકા તો રહ્યા જ કરે. એટલે નૈતિક ચોક્કસતા વધારે મહત્વની મનાય છે. આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય એ જાતનું છે. આપણા ઇતિહાસનું વાતાવરણ નૈતિક ચોક્કસતાને ટેકો આપનારું છે. પ્રો. જહુનાથ સરકાર માને છે કે મુસ્લિમો પહેલાં ખરા ઇતિહાસ હતા નહિ.

ઇતિહાસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એમાં પણ ખામીઓ છે તે જૂલવા જેવું નથી. આ માટે આપણા ઇતિહાસના એક સમર્થ વિચારક સ્વ. પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરના વિચારો જેવા જેવા છે.^૨ જરા વિસ્તારનો ભય છતાં એમનું પ્રેરક દૃષ્ટિબિંદુ વિચારી એમાં જે કાંઈ મતભેદ જેવું જણાય તેની ચર્ચા મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે. પ્રો. ઠાકોર આ પ્રમાણે લખે છે:—

“મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઈમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે. દરેક લડાઈમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુશ્મનોને હાંડ્યા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધો છે, અને કાફરો ઉપરના દેશની લાજે તરબોળ કર્યો છે.” અહીં પ્રો. ઠાકોર પોતે જ કબૂલ કરે છે કે “એ સર્વ માનવપ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતનાં પરિણામ છે.”^૩ નીચે નોંધમાં એ લખે છે કે: “આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ઘણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અકબરના સમયના અહેવાલો મુકાબલે બહુ સારા છે.” મુસલમાન તવારીખોનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં એઓ આ પ્રમાણે લખે છે:—

“રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાંકદેવચરિત, કહાનડદેવપ્રબંધ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બહુ એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ વધારે મોટી અને વધારે પ્રમાણમાં ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. એથી ઉલટું મુસલમાની સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એટલી લેતાં હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવાં સાધનોની ફક્ત આ

૨ શ્રી. ઠાકોરે ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી.

૩. મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનમાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું. ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી આ બાબતોમાં વધારે અભ્યાસ થયો છે અને સંશોધન પણ થયું છે, બધી પ્રજામાં એવું જ છે.

મુસલમાની છે, એ ઇતિહાસશોધકોની પહેલી પેઢીનો મત હતો. પણ એમાં સુધારો થતો આવ્યો છે ખરો, તથાપિ હજી મુસલમાની સાધનોને આપણે હદથી વધારે વજનદાર ગણીએ છીએ. હિંદુ સાધનો મળતાં જ્યાં તેમ તેમ પહેલો મત ફર્યો ખરો, પરંતુ જે મળ્યાં તે હિંદુ સાધનોને મુકાબલે મુસલમાની સાધનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિને પ્રથમદર્શને વધારે માની શકાય એવાં જણાયાં. એ વાડમયમાં તારીખો, બનાવો, વંશાવલિઓ, અમલદારો અને સ્થળોનાં નામ વગેરે વિગત ઘણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસરૂપે અને મઘનાં ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉધાડું છે. પરંતુ ખીજી બાજુ પણ જરા વિચારો. જે લેખકોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાંચનારા માટે એ લખાયા છે તે પ્રજ્ઞના લોકમતનાં રૂઢ વલણોથી, અને જે ફારસી અરબી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચતાં જાણે અજાણ્યે કર્યું છે, એ સાહિત્યમાંની ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો રંગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આથી કરીને હું જે અહીં બાર દર્ષને કહેવા માગું છું તે એ છે કે આ સર્વ એક સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે સ્વીકારે છે તે અભ્યાસકો પણ એ ચેતવણીમાંથી ફલિત થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (scientific incredulity or independence) ખરી રીતે કેટલી તો વિશાળ અને જાંડી હોવી જોઈએ, તે સામાન્ય રીતે જૂલી જાય છે. હવે ફારસી અરબી સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ વિશે અહીં થોડો વિચાર કરીએ. દરેક સંસ્કૃતિસંપન્ન પ્રજ્ઞના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ ઓતપ્રોત હોય છે જ. ઇતિહાસમાં પણ એ ભાવનાઓની છાપ જાંડી અને આરપાર પડે છે. મુસલમાની સાહિત્યની એક ભાવના ભક્તજનની-દીનપરસ્તીની; આપણા સુલતાનોમાંથી જેનાજેનામાં આ વલણ કંઈયે આગળ પડતું હશે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર ભક્તજન જેવો ચિતરી દીધો છે. એ સાહિત્યની ખીજી ભાવના અજિત વિજેતાની; એ વીરનર લોહીની

નદીઓ વહેવડાવે, રવડતાં માથાંના પિરામિડો રચે, ચકાઈઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રાસે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધાર્યો જ જાય. ૪ ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્યકર્તાની. આપણા સુલતાનોમાં કેટકેટલામાં આ નમુનાઓ અને એમનાં વિવિધ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે? એ સાહિત્યની ખીજ એક ભાવના મદોન્મત ઉચ્છ્રાંખલ પૌરુષની. જેની સામે આંખ ફાટે તે ચપટીમાં ચોળાઈ જાય—એવા સુલતાનો પણ આપણા ઇતિહાસમાં ક્યાં ઓછા છે? આ વિચારતાં એ ઇતિહાસોને સ્પષ્ટ ખોટા ન ઠરાવી શકાય ત્યાં તેને ખરા માનવાનું વલણ પ્રવર્તે છે તે કેવું અશાસ્ત્રીય છે!

“મુસલમાની ઇતિહાસોમાં જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણની ખામીઓ છે, જે મહત્ત્વની છે; ત્યારે એમાં જે નથી, જે હોય જ નહિ, તે તેની સાથે તુલના પણ ન થઈ શકે એટલા વધારે મહત્ત્વનું છે. કુતુબુદ્દીને દેહલીની ગાદી સ્થાપી ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામાં દેહલી અને લાહોરથી તે દ્વારસમુદ્ર અને વરંગળ સુધી જે નાની મોટી સદતનતો લાંબો ટૂંકો સમય ચાલી તે સર્વને એકસામટી જોતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વારુ? જાણે, અમુક સ્થળે એક વિદેશીઓની છાવણી પડે. એમાં એ છાવણીના માણસોને રુચે એવા જ દેશી માણસો છાવણીના દાસા-નુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોટું વર્તુલ જાણીને જ ખેદાનમેદાન કરવામાં આવે, તે છાવણીના પોતાના અભેદ રક્ષણ તરીકે. આ ખેદાનમેદાન વર્તુલમાંથી લશ્કર મરજી પડે ત્યારે બહાર ધસે, ફાવે એટલી લાંબી મજબ કરે, લૂંટથી તથા ગુલામ કરેલાં “બાનો”નાં ટોળાંઓથી લાદેલું પાછું છાવણીમાં પેસે. ખેતી, ધંધોરોજગાર, આત્માદી, સમૃદ્ધિ, જાહોજલાલી આ છાવણીનાં ક્ષેત્ર-ફળની અંદર જ. “મહેનત, મજૂરી, કસમ, અકલ, મુખ્યત્વે

૪. ‘આપણી લોકમાન્યતા’ યત્રનું નગર જીતી ત્યાં ‘ગંધેડે હળ ફેરવાયું’ તથા પ્રશસ્તિનાં વિશેષણો ‘રિપુવનદહનદાવાનલ’ વગેરે વગેરે શું સૂચન કરે છે?

ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની x x x". “ મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જે છે તે આ સર્વ કરના લાંબાટૂંકા અહેવાલો છે. હિંદનો સાડાત્રણ સૈકાનો ઇતિહાસ તે આ? મુસ્લિમો કદાચ કહેશે કે ‘હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ.’”

મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનનું આ અવતરણ લાંબું અને કડક લાગશે. પ્રો. બ. ક. ઠાકોર આગળ એમ પણ લખે છે કે, કેટલીક મુસલમાન સદ્ગતોને જેમાં એ ગૂંજરાત, માળવા અને ગુલબર્ગને ગણાવે છે—સમજ્યે કે અણસજ્યે જે પ્રજા ઉપર અમલ કરવાનો હતો તેમનું કેટલુંક સ્વીકાર્યું, અપનાવ્યું અને કૃતિમાં મૂક્યું. એવી સદ્ગતો છાવણીશાહીને બદલે કાર્ષક મિશ્ર રૂપની થઈ. એઓ એમ માને છે કે એવી મિશ્ર સદ્ગતોએ મિશ્ર મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ પણ ઊભી કરી અને એની અસર કલાઓ, સંગીત, ઉર્દૂ આદિ ભાષાઓ, રિવાજો, પહેરવેશ, નાતોબતો ઉપર પણ થઈ. તવારીખો આવી સદ્ગતોને ટૂંકામાં પતાવે છે અને એમના ઇતિહાસ ત્રુટિત આપે છે એમ પણ માને છે. એઓ એક બીજો અભિપ્રાય એવો વ્યક્ત કરે છે કે જેઓ પોતાને પહેલા ખસ્લામી અને પછી હિંદી માને છે એવા લોકો છાવણીશાહીના ઇતિહાસને શુદ્ધ ગણે છે; જ્યારે પહેલા હિંદી અને પછી ધર્મને સ્થાન આપનાર બરોબર તુલના કરે છે એમ કહી એવા દાખલા પણ ટાંકે છે. હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાંથી ઘણું જાણવાનું છે એમ માનનારા સંસ્કારી મુસલમાનો પણ છે.

પ્રો. ઠાકોરના મતની ચર્ચા

પ્રો. ઠાકોરની આ બધી માન્યતા અવશ્ય ખૂબ જ વિચારપ્રેરક છે અને તવારીખોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવા

૫. ગૂંજરાતમાં તો આ ચિત્રની બીજી બાજુ છે તે યથાસ્થાને જોઈશું.

૬. ઉર્દૂ શબ્દ પ્રાચીન નથી. બાદશાહી સમયમાં એને ‘ઝબાને હિંદવી’ કહેતા હતા.

જેવી છે. તે સાથે ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખો માટે આ વિચારો ક્યાં ક્યાં માન્ય કરવા જેવા લાગે છે અને ક્યાં ભેદ પડે છે તે પણ જોવાની જરૂર છે. પ્રો. ઠાકોરે જે કડક ટીકા કરી છે તેમાંની ધણીખરી સમસ્ત હિંદને લગતી મુસ્લિમ તવારીખોને લાગુ પડે છે. અકબર પછી છાવણીશાહી મનોદશામાં ફેર પડ્યો તેથી તવારીખોના સ્વરૂપમાં પણ ફેર પડ્યો એમ એ માને છે તે ખરું છે.^૭ પરંતુ બન્ને જાતની તવારીખો એ પહેલાં અને પછી પણ મળી આવે છે. પ્રો. ઠાકોરે આ ટીકા કર્યા પછી તવારીખો માટે પણ વધારે સંશોધન થયું છે. અને કેટલીક તવારીખો તથા ખીજું સાહિત્ય પણ મળ્યું છે તે પણ વિચાર કરવા જેવું છે. પ્રો. ઠાકોરનો એક મત ખાસ વિચારપ્રેરક છે તે રાજધર્મની હિંદુ અને મુસલમાન માન્યતા. એ વાત ખરી જ છે કે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં રાજના ધર્મોનું નિરૂપણ કરી એમના હક્કની મર્યાદા આંકી છે. એવી રૂપરૂ મર્યાદા મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ માટે દેખાતી નથી એ એક તાર્કિક ભેદ છે. તેમ છતાં ઇતિહાસને બરાબર તપાસતાં બન્ને કામના રાજ્યકર્તાઓમાં સારા અને નરસા દાખલા મળી આવશે. પ્રજાને સુખી કરવી અને ન્યાય કરવો એ વાત સારી સલાહ માનનારા સારા ગણાતા રાજ્યકર્તામાં બધે જ દેખાય છે, તેમ જ એથી ઊલટું પણ બધે જ દેખાય છે. દુશ્મનના મુલકમાં જઈ એની પ્રજાને હેરાન કરી લૂંટ કરવી એવું લગભગ બધા જ રાજાઓમાં દેખાય છે. તેમજ એમાં સારાં તત્ત્વો હોય છે ત્યારે શત્રુની સામાન્ય પ્રજા તરફ દિલસોજી બતાવ્યાના દાખલા પણ બન્ને તરફના મળે છે. એટલે જે ભેદ પડે છે તે જ્યાં ધર્મનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે ત્યાં જ પડે છે અને તેનો વિચાર આગળ કરીશું.

૭. ‘રાજ કાંઈ ખોટું કરતો જ નથી’ એવી ભાવના અને એની અલંકાર-યુક્ત ખુશામત મુઘલાઈના ઇતિહાસોમાં પણ બારોબાર જણાય છે.

હવે તવારીખો તરફ નજર કરીએ. ઉપર કહ્યું તેમ ગૂજરાતમાં તો મિશ્ર સંસ્કૃતિ બીજા ભાગે કરતાં વધારે બળવાન બની છે. પ્રજા વેપારી અને ધનવાન હતી. એનો ધણો મોટો ભાગ હિંદુઓનો હતો. એટલે એમની આબાદી ન થાય તો રાજ્યને આવકની મુશ્કેલી પડે એમ હતું. હમેશ કાંઈ ધનવાનોને લૂંટીને કોઈ પણ રાજ્ય નબી શકે જ નહિ; એટલે ગૂજરાતમાં મુસલમાન સત્તાને હિંદુઓના સારા સહકાર સિવાય છૂટકો જ નહોતો. સંસ્કૃતિની ખાખતમાં કોઈ વાર લશ્કરની અવરજવર સિવાય ગામડાં વિદેશી કે વિદેશી અસરથી અલિપ્ત હતાં. એટલે કોઈ અવિચારી સત્તાધીશના સમય સિવાય ગૂજરાતમાં પ્રો. કાકર કહે છે તેવી ખરાબ અસર ઓછી થઈ છે. ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખો ઉપર પણ પ્રજાના બળની આ અસર થઈ છે. અને એ વાત તવારીખોને ધ્યાનથી વાંચતાં જણાઈ આવે છે.

પંદરમી અને સોળમી સદીમાં બીજા દેશોનું વાતાવરણ

અહીં એક બીજા વાત એ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે આ બધાં વર્ણનો કયા જમાનામાં છે અને એ જમાનામાં બીજા દેશોમાં અને બીજા પ્રજાઓમાં લોકોની શી સ્થિતિ હતી! ચૌદમીથી સોળમી સદીના અંત સુધી દુનિયાના બીજા દેશોમાં કેવું વાતાવરણ હતું અને એની સરખામણીમાં આપણા દેશમાં શું હતું! આ બધો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના વિષયની ચર્ચાનો સવાલ છે અને એનું લખાણ અહીં કરવાની જરૂર નથી. દ્રાવિડમાં પંદરમી અને સોળમી સદીમાં યુરોપથી આવેલા ફિરંગીઓ-પોર્ચુગીઝો-નો જ દાખલો લઈએ તો

૮. યુરોપ આદિ દેશોમાં કહેવાતા એક જ ધર્મના બિન્ન બિન્ન પંથોમાં સંપ અને સહાનુભૂતિ કેટલાં હતાં તે ક્યું અનભૂત છે! આપણા દેશમાં મુસલમાનોના આવતાં પહેલાં સંપ તથા ધર્મની ખાતર સહાનુભૂતિ કેટલાં હતાં, એકબીજા ઉપર ચડાઈઓ શા કારણે થતી અને એમાં શું બનતું તે પણ કાંઈ અનભૂત નથી.

ધણું મળશે. ધાર્મિક સહિષ્ણુતા એ જમાનામાં યુરોપમાં પણ કેવી અને કેટલી હતી? એ લોકોએ હિંદમાં થાણું નાખ્યા પછી હિંદની પ્રજાઓ સાથે કેવો વર્તવ રાખ્યો અને કેવા જુદા જુદા ગુન્મથા હતા એ તરફ પ્રો. ઠાકોરનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી.^૯ યથાસ્થાને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ ચર્ચાને સ્થાન મળશે. તેમજ અહીં કોઈ પક્ષની વકીલાત કરવાનો પણ આશય નથી. પરંતુ કોઈ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરતાં એ જમાનાના વાતાવરણને પહેલું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. હિંદુ દષ્ટિએ આમાં એક જ વાત મહત્ત્વની છે કે સેંકડો વર્ષથી એ સંસ્કૃતિમાં જે કામળતા અને સુકુમારતા સંસ્કારના અનેક જ્યોતિષરોએ આણી હતી તે પ્રમાણમાં અન્ય પ્રજાઓ અને ધર્મોમાં ઓછી હતી. એ જમાનાની તવારીખો એ વાતાવરણ અને રંગથી રંગાયેલી હોય એમાં નવાઈ નથી. અપવાદ બધે હોય છે તેમ એમાં પણ છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસની દષ્ટિએ મુસલમાન તવારીખોના બે ભાગ છે : એક ભાગ આખા હિંદની મુસ્લિમ સત્તાઓને લગતો અને બીજો—પ્રાંતોની સત્તાને લગતો. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ લેખકોના એવા ધણા ગ્રંથો છે કે જેમાં હિંદને લગતા અને એના પ્રાંતોને લગતા ઉલ્લેખો આવે. ગૂજરાત મૂળથી જ દરિયાઈ વેપાર અને વાણિજ્યમાં આગળ પડતો હોવાથી ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો એવા ગ્રંથોમાં સર્વથી વધારે મળે છે. અહીં આપણે ગૂજરાતની મુસલમાન સત્તાનો સળંગ ઇતિહાસ જે ગ્રંથોમાં મળે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. પહેલા ગૂજરાતના ખાસ ઇતિહાસ ગ્રંથો જોઈએ.

અહીં એક ખાસ અગત્યની વાત એ ‘ નોંધવાની છે કે ગૂજરાત પ્રાંતના આ સમયના જેટલા ઇતિહાસ આજે મળી આવે છે તેટલા

૯. હિંદના પશ્ચિમ કિનારે પંદરમી અને સોળમી સદીમાં પોર્ચુગીઝોએ કરેલા જુલમો યથાસ્થાને નોંધીશું. કોંકણને કિનારે સૌથી વધારે જુલમો થયા છે.

હિંદના કોઈપણ પ્રાંતના મળતા નથી. ઈ. સ. ૧૩૯૧, જ્યારથી ઝૂંઝૂંદરશાહે ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીની સ્થાપના કરી ત્યારથી ઈ. સ. ૧૫૫૩ માં અકબરે ગૂજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી દીધું ત્યાં સુધીમાં જે મુખ્ય નોંધપાત્ર સુલતાનો થયા છે તે બધાના ઇતિહાસ લખાયેલા, અને મહમૂદખેગડાના સર્વથી લાંબા રાજકાળના એક કરતાં વધારે ઇતિહાસના ઉલ્લેખો મળે છે. આ ઉપરાંત સસ્તનતના અંત પછી અકબરના રાજ્યમાં ગૂજરાત સસ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ પણ મળે છે, અને એના લેખકોએ ઉપર કહેલા ગ્રંથોના આધાર લીધાની નોંધ પણ મળે છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે :

(૧) તારીખે મુઝ્ઝ્ઝરશાહી—પહેલા સુલતાન મુઝ્ઝરશાહનો ઈ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૪૧૧ સુધીનો ઇતિહાસ. (૨) કવિ હુસૈની શિરાઝીની તારીખે અહમદશાહી—આ ઇતિહાસ કાવ્યોમાં લખાયેલો છે. આ બંને ઇતિહાસોનો આજે પત્તો નથી. પણ અહમદશાહીની આશરે એક સો બેતો સિકંદરીના કર્તાએ નોંધી છે અને અહમદીના લેખકે પણ અમદાવાદના વર્ણન માટે નોંધી છે. આ ગ્રંથમાં અહમદશાહ પહેલા સુધીનો ઇતિહાસ હોય એમ સમજાય છે. એ પછી (૩) (૪) અને (૫) તારીખે મહમૂદશાહી, તબક્કાતે મહમૂદશાહી અને માથીરે મહમૂદશાહી નામે ત્રણ ગ્રંથોનાં નામ સુલતાન મહમૂદ ખેગડાના ઇતિહાસ માટે મળે છે. એમાં તારીખે મહમૂદશાહી સિકંદરીના લેખકે જોઈ હતી એવું લાગે છે. મહમૂદ ખેગડાના આ ત્રણ ઇતિહાસગ્રંથોના લેખકો માટે પણ ફારસી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. (૬) તારીખે મુઝ્ઝ્ઝરશાહી (ખીજી) એ ખેગડાના પુત્ર મુઝ્ઝરશાહ ખીજીએ માળવાના સુલતાનને છોડાવવા મેદિનીરાય સાથે લડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. (૭) તારીખે બહાદુરશાહી—આ ગ્રંથ સુલતાન બહાદુરશાહના સમયના ઇતિહાસ સુધી બહુ ઉપયોગી હશે એમ લાગે છે. મિરાતે સિકંદરીએ એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એના

લેખકનું નામ આપ્યું નથી. આ મહત્વના ગ્રંથની વધારે ચોક્કસ વિગત હાજી અહમ્મીરના અરખી ઇતિહાસમાંથી સર ડેનિસન રોસે સંશોધન કરીને બહાર પાડી છે. એથી સમજાય છે કે એના લેખકનું નામ હુસમુદ્દીનખાન હતું અને બહારદુશાહી ગ્રંથનું ખીજું નામ પણ એ ઉપરથી તત્કાતે હુસમખાની હતું. આ લેખક ગૂજરાતી મુસ્લિમ-ખાસ કરીને અમદાવાદી હતો અને અમદાવાદમાં ધીકાટે આવેલી મુહાફિઝખાનની સુંદર મસ્જિદનો બાંધનાર મુહાફિઝખાન એનો દાદો થતો હતો. એણે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ખીજા અને એના પુત્ર સિકંદર તથા બહાદુરશાહના સમયમાં ગૂજરાતના રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો એટલે એણે નજરે જોયેલી ઘણી ખીના લખી છે એમ એ પોતે જ લખે છે. આ ઉપયોગી ઇતિહાસ ગ્રંથનો પણ આજે પત્તો નથી, એટલે એનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવું અશક્ય છે. છતાં એના જ ઉલ્લેખો સિકંદરી અને અરખી ઇતિહાસમાં મળે છે તે જોતાં એનામાં ઇતિહાસલેખકને શીલે એવા ગુણો હતા એટલું સમજાય છે. બહાદુર-શાહના સમય સુધીની વિગતો એણે લખેલી હોવાથી સત્તાધીશોની શરમ એને નડી હોય અને કોઈ વાતો ખુલ્લી રીતે ન લખી શક્યો હોય એમ પણ બન્યું હશે. પણ મૂળ ગ્રંથ ન મળવાથી એ માટે કાંઈ કહી શકાય નહિ. હાજી દખીરે અરખી ઇતિહાસમાં એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તે લખે છે કે હુસમખાને જ્યાંથી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ અધૂરો મૂક્યો ત્યાંથી હું વિગતવાર આપું છું.^{૧૦} (૮) તુલુમત ઉસૂસાદાત-એનો લેખક આરામ કાશ્મીરી છે. એનો ઉલ્લેખ પણ

૧૦. સિકંદરીએ બહાદુરશાહીના ઉલ્લેખો નામ સાથે કર્યા છતાં એના કર્તાનું નામ લખ્યું નથી. એ લેખકની નામ સાથે વધારે ચોક્કસ હકીકત બહાર પાડવાનું માન સર ડેનિસન રોસને છે. સિકંદરીનો લેખક તો એક જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે બહાદુરશાહીનો લેખક એવી રીતનું લખાણ કરે છે કે એ સમજવું હારે થઈ પડે છે. પણ સર ડેનિસને એવી કાંઈ નોંધ કરી નથી. હાજી દખીરે એની સૌથી વધારે નોંધ લઈને એને પોતાની ભાષામાં લખ્યું છે.

સિકંદરીએ કરેલો છે. એ મહમૂદ એમડાના અમલથી છે.

ખાસ ગૂજરાતને લગતા ત્રણ મહત્ત્વના ઇતિહાસગ્રંથો.

આટલા ગૂજરાતને લગતા ખાસ ઇતિહાસો જે બાદશાહોના નામના છે તે તેમના સમયમાં લખાયા હોય એમ લાગે છે. એ પછી શરૂ થી સદતનતના અંત સુધીના ઇતિહાસો છે તે મુઘલાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા છે, એટલે સદતનતના સળંગ ઇતિહાસ તરીકે વધારે કામના છે. આ ગ્રંથોના લેખકોને ગૂજરાતના સુલતાનોની શરમ અડે એવું હતું નહિ, છતાં પોતાના આશ્રયદાતાઓને માટે પક્ષપાત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. એમાં અકબરના સમયના અમીર અમુ તુરાબ વલીનો (૬) તારીખે ગુજરાત નામનો નાનો ગ્રંથ છે એ સદતનતના અંત સમયની કેટલીક હકીકત આપે છે અને એ બહુ મહત્ત્વનો નથી. જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા એ ઇતિહાસ (૧૦) મિરાતે સિકંદરી અને (૧૧) હાજી દખીરનો ઝફરલવાલીહ બ મુજફ્ફર વ આલીહ નામનો અરબીમાં લખાયેલો ઇતિહાસ ખાસ મહત્ત્વના છે અને ઇતિહાસ તરીકે એ ગ્રંથોનું મૂલ્યાંકન નોંધપાત્ર છે, એટલે એમનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર છે. એ પછી મુઘલાઈના અંત પછી મિરાતે અહમદી એ હિંદના બધા મુસલમાન સમયના ઇતિહાસોમાં અનોખી ભાત પાડતો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ છે. એનું પણ આ પ્રસંગે ભેગાભેગી વર્ણન કરીશું, અને સમસ્ત હિંદના ઇતિહાસોમાં ખીજા પ્રાંતો સાથે જેમાં ગૂજરાત સદતનતનું વર્ણન કયું હોય એવા ઇતિહાસો પણ સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસની પેઠે જહાંગીરના સમયમાં જ લખાયેલા છે તે દ્વંકામાં જોઈશું. જહાંગીરનો સમય ઇતિહાસલેખન માટે કાંઈક વધારે વેગવાળો હતો એમ સમજાય છે.

મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદી એ બન્નેની ખાસ વિશેષતા એ છે કે એમના લેખકો ગૂજરાતી મુસલમાન છે અને દેશની ખાસિયતો તથા પરિસ્થિતિથી જાણીતા છે. ગૂજરાતની સામાન્ય પ્રજાના

મોટા ભાગથી ધર્મે બિન્ન હોવા છતાં એ બન્નેમાં ગૂજરાતી તરીકેનું અભિમાન વ્યક્ત થઈ આવે છે અને એમના જમાનાના સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા છતાં પ્રો. ઠાકોર કહે છે એવા મુસ્લિમ તવારીખોના સામાન્ય દોષો એમનામાં પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા છે. એમાં મુખ્ય કારણ રાજ્યકર્તાની શેઠમાં તણાઈને લખવાનું એમને માટે શક્ય નહોતું એ પણ હોય.

મિરાતે સિકંદરી

મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા તો પોતે જ સ્પષ્ટ લખે છે^{૧૧} કે એના સમયમાં જે જે બાદશાહોના નામની તવારીખો મળે છે, “ તે દરેક લખનારને ઈનામની આશાએ પોતાના વખતના સુલતાનની ખાતર કરવી પડી છે. આ કારણે લીધે ઉપર લખેલા ઇતિહાસોમાં તમામ હકીકતોનો સમાવેશ થયેલો નથી. એટલે કે તેમાં તેઓનાં વખાણ કાર્ય સિવાય બીજું કંઈ દર્શાવેલું નથી. દુનિયામાં આદમીમાં નેકી અને બદી સમાયેલી છે. વિદ્વાનો કહે છે તેમ ગુલામની ડાળીમાં કાંટા ને ફૂલ બન્ને રહેલાં છે. તેમ મનુષ્યમાં પણ થોડા સારા અને થોડા ખરાબ ગુણ હોય છે જ. આ રીતે જ્યારે પયંગમ્બર અને ઓલિયા પુરુષો કે જે નિર્દોષ હોય છે તે સિવાય કોઈ દ્વંદ્વ વિનાનું હોતું નથી, ત્યારે ગૂજરાતના સુલતાનોના ઇતિહાસમાં તેનાં સારાં કૃત્યોનું જ વર્ણન કરવું અને તેમને દ્વંદ્વ લાગે તેવાં કૃત્યો ગુપ્ત રાખવાં એ

૧૧. સિકંદરીની લગભગ છ કે તેથી વધારે નકલો મળેલી છે. દરેકમાં કાંઈ કાંઈ ફેર જણાઈ આવે છે. લેખકે જે પ્રસ્તાવનામાં ઇતિહાસકારની આ જોખમદારીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ફક્ત લતફુલ્લાના તરજૂમામાં નોંધ્યો નથી. સર કલાઈ બેક્લી એનો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ વિગત આપી નથી. આ વિગત ગુ. વ. સો. એ પ્રાસિદ્ધ કરેલા ગૂજરાતી ભાષાંતરમાં આપેલી છે, એટલે આત્મા-રામ દીવાનજીએ જોયેલી નકલમાં એ મળે છે. સર કલાઈ બેક્લી પોતે છ નકલોનો ઉલ્લેખ કરે છે. નકલનવીસોએ પણ ફેરફાર કર્યાનું દેખાય છે. સિકંદરીના લેખકનું આ કથન સારા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવું છે.

હીક નથી.” આમ કહી લેખક એ સુલતાનોનો થોડો બચાવ કરતાં કહે છે કે એમનાં કૃત્યોની બારીક તપાસ કરતાં સારાં કૃત્યો વધારે અને ખરાબ કૃત્યો ઓછાં માલૂમ પડ્યાં છે. આમાં ઇતિહાસ (જૂના) માંથી જે મળી આવ્યું તે ઉપરાંત વિશ્વાસલાયક માણસો પાસેથી પણ એમનાં સારાં નરસાં કામો માટે જે સાંભળ્યું તે બધું ભેગું કરીને પોતાનો આ ઇતિહાસ લખ્યો છે એમ લેખક કહે છે. છેવટે ‘મિરાત’ એટલે ‘દર્પણ’ નામ રાખવા માટે લેખક કહે કે “જેમ આરસીની અંદર બરોબર પ્રતિમા જોવામાં આવે છે તેમ આશા રાખવામાં આવે છે કે સિકંદરના બનાવેલા આ આરસામાં સુલતાનોની પ્રતિમા જોઈએ તેની માલમ પડશે, સાફ દિલનો ઊંચા કુળનો માણસ સામાના મોં પર સાચું કહે છે. આયનો દૂષણ દેખાડવામાં એમ નથી જોતો કે સામો સિકંદર (એનેક્ઝાંડર) છે.” આટલું લખી પોતાને આ ઇતિહાસલેખનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ ગણાવતાં પોતાના ગ્રંથને નાનામોટા, હલકાભારે, મોતી તેમજ છીપના મળકાવાળી માળા ગણીને જૂલ દરગુજર કરવા વિદ્વાનોને સંબોધે છે.

સિકંદરીનો લેખક ઇતિહાસકારની જોખમદારી સમજે છે

આ અવતરણ ઉપરથી સમજીશો કે મિરાતે સિકંદરીનો લેખક પોતાના કાર્યની જોખમદારી સમજે છે અને ઇતિહાસલેખનના કાર્ય માટે જાગતો છે. સિકંદરીમાં સુલતાનો અને એના અમીરોનાં અને લડાઈઓનાં વર્ણનો અવશ્ય છે, છતાં પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે એમાંથી સામગ્રી મળી રહે છે. રાજ્યોનું વર્ણન કરવું એ તો એ જમાનાની દૃઢ રીતે રૂઢ થઈ ગયેલી ટેવ હતી. એ ટેવ એકલા મુસ-લમાન લેખકોની હતી એમ માની લેવું તે યોગ્ય નથી; ખીજા કામોનાં એ જાતનાં લખાણો પણ મળી આવે છે. મિરાતનો લેખક કુરાનેશરીફનું વાક્ય ટાંકીને કહે છે કે “ખુદાની, પયગંબરની, અને તમારામાંથી જ હુકમ કરનાર જે રાજ્ય હોય તેની તાબેદારી કરો.” રાજ્યનું મહત્ત્વ

કેટલું હોય તે સમજાય એવું છે. એવું ખીજા ધર્મ પાળનારાઓમાં પણ એ જમાનામાં હતું જ. હિંદુ પ્રશસ્તિઓ અને કાવ્યોમાં રાજાઓનાં વખાણથી એ સમજાશે. યુરોપમાં મધ્યયુગમાં “રાજાના ઇશ્વરી હક” “Divine Rights of Kings”ની રૂઢિ ભાવના ક્યાં અજાણી હતી? રાજા ઇશ્વરનો અંશ છે એ આપણી ભાવના પણ ક્યાં અજાણી છે? એટલે આજના ઇતિહાસલેખનના સિદ્ધાંતો પ્રચારમાં આવ્યા પહેલાં રાજાઓનાં વર્ણનોને ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવતાં હતાં; લોકસ્થિતિનું વર્ણન એ જ ખરો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એ ભાવના ખાસ હતી નહિ. એ ભાવના આધુનિક છે, એટલે જૂના ઇતિહાસોને એ પારાશીશીથી તપાસવા એ ખરું છે, પણ એમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એ જમાનો પણ જોવો જોઈએ.

સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ સિકંદરીનું મહત્ત્વ

આ દષ્ટિએ મિરાતે સિકંદરી અને અહમદી તથા ઝફરવાલીહના ઇતિહાસગ્રંથોમાં ખીજાના પ્રમાણમાં વધારે શુદ્ધ ઇતિહાસ મળી આવશે. એ ગ્રંથોમાં લોકસ્થિતિ અને ખાસ કરીને હિંદુઓની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન નથી મળતું એ ખરું છે. છતાં પણ એકંદર ખ્યાલ આવે એવું મળી રહે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ લોકસ્થિતિ અને રિવાજોની સારી વિમતો પણ મળી રહે છે. લેખકે ગૂજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે એમ કહી કેટલીક વિગતો લખી છે. કેટલાક બનાવોની જૂના ઇતિહાસોની નોંધ ઉપરાંત એ પ્રમાણે લખી “ખરું ખોટું પરવરદિગાર જાણું” એમ કહી તુલના વાંચનારા ઉપર છોડી દીધી છે. સાંસ્કૃતિક દષ્ટિએ ગૂજરાતની એ સમયની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ યથાસ્થાને લખાણ તેમજ નોંધમાં કરેલો હોવાથી મિરાતના ગુણદોષની વિગતમાં અહીં નહિ ગતરીએ. લેખક છુપારી સૈયદોનો શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હોવાથી એમનાં ખૂબ વખાણ કરે છે એ ખરું છે, પણ સુલતાનોના દુર્ગુણો એમની

ટેવો અને નશાનાં વર્ણન એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં કર્યાં છે કે લેખક ઉપર ખુશામતનો આક્ષેપ થઈ શકે તેમ નથી; અને પ્રો. ઠાકોરે મુસલમાન તવારીખ લેખનનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મિરાતે સિકંદરીનો મોટો ભાગ નથી આવતો એમ અહીં નોંધવાની જરૂર છે. લેખકે જે વિચારો ઇતિહાસલેખન માટે જણાવ્યા છે તે ઉપર નોંધ્યા છે. એવી ભાવનાવાળો લેખક ખુશામત કરે એમ કહેતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડે. લેખક સુસ્ત મુસલમાન છે એવું કોઈ કોઈ જગ્યાએ દેખાય છે. ૧૨ પરંતુ શ્રી. ઠાકોર કહે છે એવો આરોપ આ લેખક ઉપર કરતાં પહેલાં નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

મિરાતે સિકંદરીના લેખકે મુસલમાન ઓલિયાઓનાં વર્ણનો તથા સારાં ઓધવાકયો વગેરેનો ‘નિકતુલ આરીફી’ નામે એક ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં હિંદની ભાષાઓમાં પણ એમને બંધ બેસે અને ઉત્તમ જણાય એવાં વર્ણનના તરજૂમા પણ કર્યાં છે. હિંદુઓની ભાવનાનો એક નોંધપાત્ર ઉલ્લેખ પણ એમાં જોવામાં આવ્યો છે. હિંદુઓના ઇતિહાસમાં રામ માટે લખ્યું છે એમ કહી ભગવાન રામચંદ્ર માટે રાવણ અને કુંભકર્ણનો સંવાદ લેખકે નોંધ્યો છે. સીતાજી અશોક-વાડીમાં નજરકેદમાં છે. કુંભકર્ણ રાવણને કહે છે કે તમે બળવાન છો તો સીતાને બળથી કેમ વશ કરતા નથી. એના જવાબમાં રાવણ કહે છે કે “સીતાજીના પતિવ્રતની જવાળાનો મને ડર લાગે છે. એટલે એ કદી હા પાડે નહિ.” આના જવાબમાં કુંભકર્ણ કહે છે કે “તમે માયાવી છો. તમે રામનું સ્વરૂપ લઈને સીતાની સંભતિ મેળવી શકો છો.” આના ઉત્તરમાં રાવણ કહે છે કે “એમ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જ્યારે હું રામનું સ્વરૂપ ધારણ કરું છું ત્યારે મારામાંથી પાપબુદ્ધિ જતી રહે છે.” આજથી સાડા ત્રણસો વર્ષ પહેલાંના

૧૨. રાજકોટની કોલેજના ફારસીના પ્રોફેસર શ્રી. હેડ. એ. દેસાઈએ મિરાતે સિકંદરી ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે તે નોંધપાત્ર છે.

મુસલમાન લેખકમાં લગવાન રામચંદ્ર માટેની હિંદુઓની ભાવનાની કેવી અસર છે? મુસ્લિમ ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી પવિત્ર વાતો લખવામાં લેખક હિંદુઓની પવિત્ર વાતની નોંધ લેતાં ભૂલ્યો નથી! પ્રો. ઠાકોર કહે છે કે આજના એક સમજી વિદ્વાન અને રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાન ભાઈએ અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્ય વૃદ્ધિ માટે રામાયણ મહાભારત જેવા પવિત્ર ગ્રંથો વાંચવાની ભલામણ કરી હતી. એવું ઘણા મુસલમાન લેખકોનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી, પરંતુ મધ્યયુગના આ મુસ્લિમ લેખકની ભાવનાને પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેવો દોષ લગાડી શકાશે? ગૂજરાતને લગતા મુસલમાન ઇતિહાસોના મૂલ્યાંકનમાં આ દૃષ્ટિથી જોવાની ખાસ જરૂર છે.^{૧૩}

હાજી દખીરનો અરખી ઇતિહાસ

હાજી દખીરનો ગૂજરાતનો અરખી ઇતિહાસ ઝફરલવાલીહ બ મુઝફ્ફર વ આલીહ લગભગ સિકંદરીનો સમકાલીન ઇતિહાસ છે અને એમાં પણ ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કામ આવે એવી ઘણી હકીકતો મળી આવે છે. એનો લેખક પણ પ્રો. ઠાકોર ગણાવે છે એવા દોષોથી ઘણે અંશે મુક્ત છે. એમાં સુલતાન બહાદુરશાહના અવસાન સુધીનું વર્ણન ખીજા ગ્રંથો ઉપરાંત હુસમખાનની તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લખ્યાનું લેખક કબૂલ કરે છે. એ પોતાનો ઇતિહાસ, એ પછીનું વર્ણન પૂરું કરે છે એમ લખીને, ગૂજરાત સલ્તનત ઉપરાંત હિંદનો ઇતિહાસ, ખીજા ભાગમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ લેખક

૧૩. પ્રો. ઠાકોરના ઉપર્યુક્ત ભાષણ ઉપરની નોંધ નં. ૧૧. તે લખે છે કે સુરતના સિવિલિયન અપ્પુલ્લાભાઈ યુસુફઅલીએ અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને બોધરૂપે કહેલું કે ‘ઇસ્લામ વિશે તો તમે બધું જાણો જ, પણ રામાયણ મહાભારત એટલી જ નિષ્ઠાથી જાણવાની મારી બલામણ છે. એમાં રામચંદ્ર, સીતા, યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી, ભીષ્મ અને કુંતીનાં જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિરૂપણ છે તેનો જોટો આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ ભાગ્યે જ મળી આવે.’

ગૂજરાતના સુલતાનોની પડતીના સમયમાં અમીરોનું જોર વધતું જાય છે ત્યારે હાસી ઉમરાવોની નોકરીમાં રહીને ચડેલો હોવાથી સહતનતના પાછલા ભાગનું વર્ણન બહુ ઝીણવટથી આપે છે, અને ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરોની વિગતો એના જેવી બીજા કોઈએ આપી નથી. ગૂજરાતનાં રથજોનાં એ સમયનાં નામ અને બીજી ધણી ઉપયોગી વિગતો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલી છે, પરંતુ કમનસીબે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું ભાષાંતર હજી થયું નથી. એટલે એને માટે લખવાનો લાભ અહીં લઈ શકાતો નથી. ૧૪

અલી મુહમ્મદખાનની બિરાતે આહમદી

બિરાતે અહમદી મુઘલાઈના અંત પછી મરાઠા સમયમાં લખાયેલી છે, પણ ઉપર જણાવ્યા એ ગ્રંથોમાંથી દૂંકામાં ગૂજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ એના લેખકે આપ્યો છે. આ ગ્રંથનું મૂલ્યાકન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણની જરૂર પડે, એટલે અહીં માત્ર એની અગત્યની દૂંકી નોંધ જ લઈશું. હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના, મુસલમાન તથા હિંદુઓને હાથે લખાયેલા ઇતિહાસોમાં અહમદી એક અગત્યનો અને અનોખો ગ્રંથ છે. કોઈ પણ પ્રાંત માટે તો એવો ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો નથી. લેખક પોતે બાદશાહી દીવાન હતો. રાજ્યનાં દફતરો અને ચોપડા એના હાથમાં હતાં. બાહોશ કાયરથ લેખક-કારભારીનો એને સાથ હતો. મરાઠા સમયમાં લખાયેલો હોવાથી એને કોઈ સત્તાની શરમ અડે તેમ નહોતું, એટલે મુઘલાઈના સુબાઓનાં વર્ણન તો એણે ઝીણવટથી આપ્યાં છે, પણ એ સમયની દેશની આવકજીવક અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એવી બધી વિગત દફતરોમાંથી ભેગી કરીને આપી છે. પોતે મોટા હોદ્દા ઉપર હોવાથી બાદશાહી કરમાનો એના હાથમાં આવેલાં હોઈ એમાંથી પણ ઉપયોગી

૧૪. સર ડેનિસન રોસે ત્રણ વિભાગમાં મૂળ ગ્રંથ સંપાદન કરી એમાં અભ્યાસપૂર્ણ ભૂમિકા, ઉપોદ્ધાત, અને ખૂબ વિગતવાર અનુક્રમણિકા આપેલાં છે.

હોય તેના એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધર્મચ્યુસ્ત મુસલમાન લેખકોમાં જે રાગદ્વેષ ધણીવાર જણાઈ આવે છે તેનાથી એ મુક્ત હોય એમ જણાય છે. એણે હિંદુ રીતરિવાજો, ધર્મસ્થળો, વગેરેનું યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે. એના ગ્રંથને કોઈ અણુલ ફજલના આધિને અકબરી ગ્રંથ સાથે સરખાવે છે. આંકડા સાથેના વર્ણન માટે આ સરખામણી ખરોખર છે, પરંતુ અણુલ ફજલ અકબર બાદશાહ માટે જે ખુશામત ગણાય એવાં વર્ણનો આપે છે એવું અહમદીના લેખકમાં જણાતું નથી. ગૂજરાત માટે તો એનો ગ્રંથ અપૂર્વ કહી શકાય તેવો છે, કારણ કે રાજા ટોડરમલે ગૂજરાત સદતનતના જિલ્લાઓની પુનરવ્યવસ્થા કરી કેટલાક જિલ્લાને પાડોશના પ્રાંતમાં મેળવી દીધા ત્યારે એની વિગત અને આવક જેમ આધિનમાં નોંધી છે એવી અહમદીના લેખકે પણ નોંધી છે એમાં ફેર દેખાય છે. બન્ને ગ્રંથ લખાયા તેની વચ્ચે આશરે દોઢસો વર્ષનો ગાળો છે, એટલે જે આંકડા આધિનમાં આપ્યા છે તે ટોડરમલની પહેલી નોંધ વખતે નોંધાયેલા અને ચોપડા શોભાવવા પૂરતા જ ગણી શકાય, જ્યારે અહમદીકારના આંકડા એ પછીના એટલે કે વાસ્તવિક ગણી શકાય. આ કહેવામાં હેતુ એ છે કે શિરોહી હુંગરપુર વાંસવાડા વગેરે ગૂજરાતના સરહદી જિલ્લાઓ ટોડરમલે નોંધ્યા પછી પણ ગૂજરાતના ચોપડે હોય એમ માની શકાય. એથી જ અણુલ ફજલ અને અહમદીકારના આંકડામાં ફેર છે એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. ૧૫

આ મૂલ્યાંકનમાં આટલાં અવતરણો લીધાં ત્યારે મિરાતે અહમદી એક અદ્વિતીય ગ્રંથ છે એવો મુસલમાન ઇતિહાસના આધારભૂત ગણાતા આપણા મહાવિદ્વાન સર જહુનાથ સરકારનો અભિપ્રાય

૧૫. ટોડરમલે માપણી કરી જે આંકડા કરાવ્યા તે અણુલ ફજલે નોંધ્યા લાગે છે. પણ વખત જતાં શું જમા થયું તે બુદ્ધિ જ બતાવી આપે છે. અહમદી ચોપડામાંથી ખરા આંકડા આપે છે, ગૂજરાત માટે અહમદીના આંકડા વધારે ખરા અને વધારે મહત્વના છે.

મહત્વનો હોવાથી એમનું અવતરણ પણ નોંધીએ, અને આઈને અકબરી તથા દસ્તુઝ અમલની સાથે એમણે અહમદીની કરેલી સરખામણી પણ જોઈએ.

મિરાતે અહમદી માટે સર જહુનાથ સરકારનો મત

અબુલ ફઝલની આઈને માટે ઉપર જોયું તેમ સર જહુનાથ પણ લખે છે કે એમાં વહીવટ માટેનો આદર્શ આપેલો છે, વહીવટનું વાસ્તવિક રૂપ નથી આપ્યું. એની શૈલી અલંકારોમાં એટલી બધી દટાઈ ગઈ છે કે એમાં જે હકીકત કહેવા માંગે છે એ ગોળગોળ રીતે જ સમજાય. એથી એનું લખાણ ખાસ કામમાં આવે એવું નથી. સર જહુનાથ એમાં આપેલા આંકડાનો વાંધો કાઢતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતની દૃષ્ટિએ મને તો એના આંકડાં પણ એવા જ લાગે છે. કદાચ દિલ્હીની આસપાસના મુલકના આંકડા ખરા હશે, પણ સર જહુનાથ ખરું કહે છે કે :—We are oppressed by a sense of the vagueness and unreality of the picture as we go through the descriptive part of the Ain.' સર જહુનાથ એ પછી W. Crooke નો આઈન માટેના અભિપ્રાયનો ઉતારો ટાંકે છે. એમાં વર્ણન માટે એમના મતને ટેકા મળે છે, પરંતુ આંકડા માટે મેં ઉપર કહ્યો એ મતને ટેકા મળે છે, અને મિ. કુકનું એ લખાણ સર જહુનાથના મતની વિરુદ્ધ લાગે છે. કહે છે કે :—“ What trust is to be placed in figures of the Ain-i-Akbari it is difficult to say. In respect to the revenue recorded in the Ain-i-Akbari it may be questioned whether it was not an ideal assessment, and whether it was ever collected for the state.” એ પછી દસ્તુઝ અમલની પોથીઓનું વર્ણન કરી મિરાતે અહમદી માટે સર જહુનાથ આ પ્રમાણે લખે છે :—

“ Happily, in some respects we can correct

and supplement the Dastur from a later work, which is unique of its kind in Indo-Persian literature. I mean the Mirat-i-Ahmadi, the History of Gujarat written in 1748 by Ali Muhammad Khan, the Diwan of the Province.” એ પછી ફરમાનોની નકલો વગેરે ઉપરથી સત્ય હકીકત એમાં આપી છે તે આધારભૂત છે એમ કહીને છેરો લખે છે કે : A comparison with the versions of a few of these farmans given in other works proves the honesty and industry of Ali-Muhammed Khan.^{૧૬}

આ પ્રમાણે ગુજરાતનાં ઇતિહાસ-સાધનો માત્ર રાજ્યોની ખુશામત નથી પણ ઉપરના ત્રણ ગ્રંથો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ આપે છે. મિરાતે અહમદી તો, સર જહુનાથ કહે છે તેમ, હિંદના ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો અને સાહિત્યમાં ઊંચું અને અનોખું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે. પ્રો. ઠાકોરની કડક ટીકા સિકંદરી, ઝફરલવાલીહ, અને અહમદીને તો ઘણું અંશે લગાડી શકાય એમ નથી. એ ત્રણમાં જે ગ્રંથ વધારે જૂનો છે તેમાં એ જમાનાની શૈલીની અને વાતાવરણની અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે. પોર્ચુગીઝ લોકોએ એ સમયમાં જે ઇતિહાસ સામગ્રી આપી છે તેની સાથે સરખામણી કરવાથી સત્ય સમજાય તેવું છે.

ગુજરાતને લગતા સામાન્ય ઉલ્લેખો તો ઘણા ફારસી-અરબી ગ્રંથોમાં છે એની વિગતની અહીં જરૂર નથી. ઇસ્લિયટ અને ડાઉસને જે જે ફારસી ગ્રંથોના સાર આપ્યા છે એમાંથી એવા ઉલ્લેખો મળે તેમ છે. સંશોધન થાય તો બીજું પણ ઘણું જડે તેમ છે.

૧૬. જહુનાથ સરકારે Mughal Administration ગ્રંથમાં પ્રકરણ ૧૪ માં આનું વર્ણન કરેલું છે. એમાં પૃ. ૨૬૧ માં અહમદી મઠે લખ્યું છે. ૨૫૭-૫૮ માં ડબલ્યુ કુકનો આંકડો બાબતનો મત સર જહુનાથ કરતાં આપણા અહીં લખેલા મતનું સમર્થન કરે છે.

દીવાન રણછોડજીની 'તારીખે સોરઠ' આધુનિક ગણાય, એના વર્ણનમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી.

હિંદના સળંગ ઇતિહાસો અને તત્કાલે અકબરી

હવે હિંદના બધા પ્રાંતોના જે ઇતિહાસો ફારસી ભાષામાં લખાય છે તેમાં કેટલાકમાં ગૂજરાત સંસ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ મળે છે. એમાં મુખ્ય (૧) તત્કાલે અકબરી, (૨) તારીખે ફિરિસ્તા (૩) અને તારીખે અલફી છે. એમાં ફિરરતામાં વિગત લંબાણથી આપેલી છે, અને આપણા આ સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણા લેખકો એનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે પરંતુ એ ગ્રંથ પણ સિકંદરી અને હાજ દખીરના અરબી ઇતિહાસનો સમકાલીન છે. સામગ્રી ભેગી કરી વિવેકથી મૂકવામાં પહેલા ગ્રંથ જેટલી સિદ્ધિ એનો લેખક મેળવી શક્યો નથી અને માત્ર વિગત ભરીને લંબાણ કર્યું છે. લેખક ગૂજરાતનો અજ્ઞાણ છે એ ખીણ મુશ્કેલી એને નડી છે. એટલે માત્ર એના સમયના મુસલમાન આધારગ્રંથો ઉપર જ એને આધાર રાખવો પડ્યો છે. સિકંદરીનો લેખક પોતે ગૂજરાતી છે અને હાજ દખીર મક્કામાં જન્મેલો છતાં એનો બાપ પાટણનો હતો તથા એણે જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષ ગૂજરાતમાં કાઢ્યાં હતાં એટલે એ એ ગ્રંથોની મહત્તા સૌથી વધારે છે. હિંદના સળંગ ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્ત્વનું રથાન તત્કાલે અકબરીનું છે. એનો કર્તા ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ અકબરના સમયમાં ગૂજરાત પ્રાંતના સૂબાનો બક્ષી હતો. મુઘલ અમલમાં બક્ષીની જગ્યાનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. બક્ષીગીરી કરવાને લીધે એનામાં બનાવોની નોંધ કરવાની પદ્ધતિ ઇતિહાસકારને શાભે એવી હતી. ઘણા બનાવોની નોંધ એણે રાગદ્વેષ વગર લીધેલી છે. એણે પોતે હેઠ્ઠા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાની અકબર સામેની લાંબી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો છે. ગૂજરાતમાં એ ખૂબ ફરેલો છે અને સૌરાષ્ટ્રથી પણ અજ્ઞાણો નથી; એટલે હિંદના બધા પ્રાંતોના ઇતિહાસ સાથે મુઘલાઈનો ઇતિહાસ આપતા ગ્રંથોમાં મને તત્કાલે

અકબરીનું મહત્વ વધારે લાગે છે. એ વિદ્વાન પણ હતો. અકબરના સમયના બદૌની જેવા ઇતિહાસલેખકે તખ્તના લેખકનું મહત્વ પિછાણેલું છે. આમ છતાં પણ બદૌનીનો હિંદુઓ તરફનો તિરસ્કાર એની મનતુખ્યુત્તવારીખમાં જેમ પાનેપાને દેખાય છે એવું કાંઈ તખ્તમાં દેખાતું નથી. તખ્તના અકબર બાદશાહને લગતા ભાગનો તરજૂમો ઇલિયટના ગ્રંથમાં થયેલો છે પરંતુ એ આખા ગ્રંથનો ઉત્તમ તરજૂમો શ્રી ક્રિષ્ણનાથ દેવે વિસ્તૃત નોંધ સાથે કર્યો છે અને પ્રો. બેનીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાને એમાં સહાય કરી છે એટલે ઉત્તમ ગણી શકાય. નોંધમાં શ્રી. દેવે ગૂજરાતનાં સ્થળો વગેરેને લગતી કેટલીક ભૂલો કરી છે તે તો પરપ્રાંતીને માટે સ્વાભાવિક ગણાય એવી છે.

ઉપર જોયું તેમ ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો ધણા ફારસી અરબી ગ્રંથમાં છે. અહીં જે મુખ્ય ગ્રંથો છે તેની જ નોંધ લીધી છે અને ગૂજરાત સંસ્કૃતના તથા મુઘલાઈના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે મહત્વના ગણી શકાય એવા ગ્રંથોની જ ચર્ચા કરી છે. એ ઉપરથી એટલું સમજાશે કે ગમે તે સત્તા કે સમયનો ઇતિહાસ એ સમયના વાતાવરણથી રંગાયેલો તો હોવાનો જ; પરંતુ મુસલમાન સમયના ગૂજરાતને લગતા ઇતિહાસ પ્રમાણમાં ઇતિહાસ નામને લાયક કહી શકાય એવા છે, અને હિંદુઓના એ જાતના સાહિત્યમાં વધારે મહત્વના અને અગ્રેષ્ઠ કહેવાય એવા છે. એનાં કારણોની ખીજ ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણોમાં થશે. પ્રો. ઠાકર કહે છે તેમ મુસલમાન સત્તા એક મોટી લશ્કરી જાવણી જેવી હતી. થોડે ધણે અંશે શસ્ત્રાતથી મુઘલાઈના અંત સુધી એમાં મોટો ફેર પડ્યો નથી, છતાં પ્રાંત પ્રાંતે કાંઈક ફેર દેખાય છે. ગૂજરાતમાં રાજસત્તાની સાથે ખીજ એવાં બળો હતાં કે જેની સામે રાજસત્તાને નરમ થવું જ પડે. એ ચર્ચા પણ યથાસ્થાને કરીશું.

પરિશિષ્ટ આ

અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

અમદાવાદની સ્થાપના સમયે આકાશના ગ્રહોની સ્થિતિ કેવી હતી અને ફલજ્યોતિષ પ્રમાણે એનો ફલાદેશ કેવો હોય એ માટે કેટલાક જોશીઓએ લખેલું છે. અમદાવાદના ઇતિહાસગ્રંથમાં મેં પણ એ બાબત એક પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરી છે. એ પછી એમાં વધારે સંશોધન થયું છે અને ચાલુ કુંડળીઓમાં પણ ફેર દેખાયો છે. એની વિગતવાર ચર્ચા કરી ફલજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા બનાવો સરખાવીને લખતાં ધણું જ લંબાણ થાય તેમ છે, અને આ ઇતિહાસને લગતા ગ્રંથમાં એવી વિસ્તૃત ચર્ચાને સ્થાન ન જ હોય. તવારીખમાં ખાસ કરીને મિરાતે અહમદીમાં આ વિષયને સ્થાન આપ્યું છે, એટલે આજથી બસો વર્ષ પહેલાં આ શહેરની કુંડળી પ્રચારમાં હતી એટલું માનવું પડે. આ કારણથી અહીં એની દુકમાં ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ

અમદાવાદની સ્થાપનાના વર્ષ માટે જ તવારીખગ્રંથોમાં મતભેદ છે. સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય એવી નોંધ તારીખે અહમદશાહીના ઇતિહાસકાર-હુલ્વી શીરાઝી-એ લીધી છે એ ઉપરથી બીજા તવારીખ-કારોએ લીધી છે. આજે જે તવારીખો ઉપલબ્ધ છે એ બધી ગૂંજરાત સલ્તનતના અંત ભાગમાં અને મુઘલાઈની શરૂઆતમાં લખાયેલી છે, એટલે અમદાવાદની સ્થાપના પછી આશરે બસો વર્ષ લખાયેલી છે. એમાં અબ્દજ પદ્ધતિ પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દો ઉપરથી સ્થાપનાનું વર્ષ ઉપજાવતાં ખૂબ ગોટાળો થયો છે અને તવારીખો એકમત થઈ શકી નથી. તારીખે અહમદશાહીએ તો હિજરી સન ૮૧૩ નો જિલકાદ

મહિનો સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે. એટલે બીજી તવારીખોએ આ ઉપરાંત જે વર્ષો લખ્યાં છે તે ઉપરથી એમના સમયમાં પણ વર્ષ માટે મતભેદ હશે, અગર તો ખાતમુહૂર્ત, વાસ્તુમુહૂર્ત વગેરેના અંતરને લીધે વર્ષ જુદાં આવતાં હશે તે કહેવું આજે મુશ્કેલ છે. અહમદશાહે પાટણથી આવી અમદાવાદ વસાવ્યું એ સમયનું વર્ણન અને અહમદશાહીએ આપેલી હિ. સ. ૮૧૩ નું વર્ષ વગેરે વિગતોનો વિચાર કરતાં હિજરી ૮૧૩ ના જિલકાદ માસની ત્રીજી તારીખે અમદાવાદની સ્થાપના થઈ એમાં હવે શંકા કરવા જેવું નથી. હિંદુ આધાર તરીકે શત્રુંજયતીર્થોદ્ધારપ્રત્યંક એ સ્થાપના પછી ૧૨૦ વર્ષો લખાયો છે. એનો કર્તા અમદાવાદી હતો, એટલે એનો ઉલ્લેખ સિકંદરી વગેરે ખસો વર્ષ પછી લખાયેલા ઇતિહાસો કરતાં વધારે નજીક ગણી શકાય. એમાં વિ. સં. ૧૪૬૮ નું વર્ષ આપેલું છે. એ રીતે પણ હુસ્ની શીરાઝીના વર્ષને ટેકા મળે છે.^૧

શ્રી. હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી કુંડળી

આમ છતાં સ્થાપનાના મુહૂર્તની કુંડળી માટે તો ખૂબ જ મતભેદ પ્રવર્તે છે. મિરાતે અહમદીએ જે કુંડળી આપી છે તેનો સ્વીકાર આજ સુધી બધાએ કરેલો છે. એ કુંડળી ખરી છે કે ખોટી તે જોવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. હમણાં ભારતીય જ્યોતિષના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. હરિહર ભટ્ટે સ્થાપનાનાં વર્ષ અને તારીખ, જે ઉપર નક્કી થયાં તે મુજબ અમદાવાદની સાયન કુંડળી

૧. અમદાવાદના ઇતિહાસના ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં તથા સ્થાપનાના ખાસ પ્રકરણમાં આ ચર્ચા કરી છે. મિરાતે અહમદીમાં હિ. સ. ૮૧૩ આપવા છતાં વિ. સં. ૧૪૪૯ આપે છે તે નવાઈ જેવું છે. સિકંદરીની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વર્ષમાં ફેર છે. એના નવાબઅલી અને સીડાનના અગ્રેજી લાખાંતરમાં વડોદરાના શ્રી. આપ્ટેએ પણ આ સંવત કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના લીધો લાગે છે. અહમદીની ખોટી કુંડળીને સુધારવા આજ સુધી પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગતું નથી.

ઉપજીવી છે,^૨ અને એ પ્રમાણે ગણવી જ પડે. એ સાયન-કુંડળી ઉપરથી નિરયન ગ્રહો મૂકતાં આજ સુધી મનાતી કુંડળીઓમાં મોટો ફેર આવે છે. ફલજ્યોતિષની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો મીનના સૂર્યમાં થયેલી સ્થાપના કોઈ કબૂલ ન કરે. મીનાર્ક છે માટે નહિ પરંતુ રાજધાનીની સ્થાપનામાં સૂર્ય રાજગ્રહ હોવાથી મુખ્ય છે અને એ બળવાન હોય એવો જ સમય સામાન્ય રીતે પસંદ થાય. માણસનો જન્મ એ માણસના હાથની વાત નથી, પરંતુ નવી સ્થાપના કરવી એ તો માણસના હાથની વાત છે, એટલે ફલજ્યોતિષના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ઉત્તમ ગ્રહોની સ્થિતિ શોધી કાઢીને જ મુહૂર્ત કાઢવામાં આવે. એ રીતે જોતાં અમદાવાદની સ્થાપનાની આ નવી કુંડળી ભારતના પ્રાચીન ફલજ્યોતિષની માન્યતાઓ પ્રમાણે ઉત્તમ સમયની હોય એમ જણાતું નથી. આમ છતાં તારીખે અહમદશાહનો કર્તા હુલ્વી શીરાઝી સ્પષ્ટ લખે છે કે આકાશનું ગણિત જાણનારા અને અગમગતિના જાણનારાઓને ખોલાવી શહેરસ્થાપનાનો સમય બાદશાહે કઢાવ્યો હતો. આમ હોય તો, અને હિ. સ. ૮૧૩ ના જિલકાદની ૭૭-૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧-ગુરુવાર ફાગણ સુદ ૩ની પસંદગી કયા સિદ્ધાંત પ્રમાણે થઈ? એમાં હિંદુ મતના જ્યોતિષીઓએ, કે મુસલમાન નજુમીઓએ, કે પછી અગમનિગમ જાણનાર સંતપુરુષોએ ભાગ ભજવેલો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.^૩ શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી

૨. શ્રી હરિહરભાઈ પ્રમાણે ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧, હિ. સન ૮૧૩ જિલકાદ ૨ ગુરુવાર, સં. ૧૪૬૭-૨૬ ૧૩૩૨, ૪૪ ધરી ૧૫-૩૫ ના સમયની સાયન કુંડળી; કર્કલક્ષ-૨૦, સૂર્ય મીન ૧૭°-૧૩'; ચંદ્ર મેષ ૨૪°; મંચળ મીન ૬°; બુધ મીન ૭°; ગુરુ કન્યા ૭°; શુક વૃષભ ૧°; શનિ વૃષભ ૭°; રાહુ મીન ૨૩°; હર્ષલ કુંભ ૭°; નેપચ્યુત મિથુન-૨૯°; પ્લુટો મિથુન ૧૬°; સાયન દશમભાવ મીન ૨૧°-એ સમયે અયનાંશ ૧૫°-૪૦°-(જ્યોતિષદર્શન-૧૯૫૦ દિવાળીના અંકમાં શ્રી. દિનકર વિ. ફજુસે, બી. કોમ. નો અમદાવાદ માટેનો લેખ.)

૩. શ્રી ફજુસે એમના લેખમાં ગણિતની ચર્ચા કરતાં લખે છે કે અહમદી વગેરેમાં આપેલી કુંડળીઓમાં જે ગ્રહોની સ્થિતિ છે તે આસપાસનાં એકસો

કુંડળી ઉપરથી આ ગૂંચવણ વધે છે. પરંતુ શુદ્ધ જ્યોતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ કુંડળી ખરી હોવાથી, આજ સુધીની કુંડળીઓને બાજુએ રાખીને એ પ્રમાણે ફલાદેશ કેટલો બંધ બેસે છે, અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા અગત્યના બનાવો સાથે જ્યોતિષના સિદ્ધાંતોનો મેળ બેસે છે કે નહિ એ જોવાનું રહે છે. પરંતુ એની ચર્ચા ખૂબ લાંબી થઈ જવાના ભયથી અહીં માત્ર બહુ જ દૃંકામાં ખાસ મુદ્દા જોઈશું.

ફલજ્યોતિષ શું છે ?

આ વિષય ઉપર લખતાં પહેલાં ફલજ્યોતિષ માટે થોડુંક કહેવાની જરૂર છે. ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં પણ અનેક પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે અને એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે બધું ખરું ભવિષ્ય કદી જોવામાં આવતું નથી. પશ્ચિમની પદ્ધતિથી જોવાનો પ્રચાર પણ હાલમાં વધતો ગયો છે. એમાં પણ એ જ રિયલિટી છે. દરેક પદ્ધતિના પક્ષકારો પોતાની રીતે ભૂતકાળમાં બનેલા પ્રસંગો બંધ બેસાડી પછી ભવિષ્ય કહેવા પ્રયત્ન કરે છે. એમાં ભવિષ્યકથન કોઈવાર ખરું ને કોઈવાર ખોટું પણ પડે છે. મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે બંધ બેસાડીને કહેલા ભૂતકાલથી અંજાઈને ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા સેવે છે, અને ભવિષ્યકથનમાં કોઈ ખરું પડ્યું હોય તે ધ્યાનમાં લઈ જાહેરાત કરે છે જ્યારે ખોટું પડેલું ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં લે છે. અમદાવાદની કુંડળીઓ ઉપરથી બંધ બેસાડેલા ભૂતકાલના બનાવો અને ભવિષ્યકથનોની^૪ પણ એ જ દશા થઈ છે. ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રનો જે ઇતિહાસ મળે છે તે જોતાં એની મૂળ રચના અબાધિત અનુભવ uncontradicted experience ઉપરથી થઈ હોય એમ જણાય છે, એટલે એ અનુભવ જ્યાં અને જ્યારે બાધિત થાય ત્યાં કથન ખોટું પડવાનો સંભવ છે. આપણા પ્રાચીન

વર્ષનું ગણિત તપાસતાં મળતી નથી, એટલે એ કુંડળીઓ ખોટી છે એ તો સિદ્ધ થાય છે. અહમદીના લખાણ ઉપરથી મુસલમાન નજુમીઓ અને અગમ-નિગમ જાણનાર સંત પુરુષોએ મુદ્દર્ત કાઢ્યું હોય એમ મને તો જણાય છે.

૪. ઉપર્યુક્ત શ્રી. ફણ્સેનો લેખ વાંચતાં એ સત્ય સમજી શકારો.

મતના મહાન જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિર^૫ એ માટે જન્મ સમયનાં ગ્રહોની સ્થિતિ (કુંડળી)ને પૂર્વજન્મના કર્મોનો નકશો કહી એ કુંડળી ઉપરથી જોવાતા ભવિષ્યને વ્યંજના—Indication કહે છે તે તદ્દન ખરું લાગે છે. અને જોડેલે અંશે ફલજ્યોતિષ ખરું દેખાતું હોય તેટલે અંશે એ વ્યંજના—indication માત્ર જ છે એમ માનવાને વાંધો નથી. આ વિષય ખૂબ ચર્ચાવાળો હોવાથી અહીં વધારે વિસ્તારને સ્થાન નથી. પરંતુ માણસના જન્મને માટે જો આ મત હોય તો સ્થળ કે શહેરના જન્મને માટે શું માનવું ? એમાં સ્થળનો જન્મ કુદરતને બદલે માણસના પોતાના હાથની વાત છે એ મહત્ત્વની બિના છે.

ફલજ્યોતિષમાં ભવિષ્યકથન

ભવિષ્યકથન માટે ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં દશાઓની ભિન્ન ભિન્ન રીતો છે તેમજ ગોચરની રીત પણ છે. પશ્ચિમના જ્યોતિષમાં નવા જડેલા હર્ષલ આદિ ગ્રહોને મેળવીને દૃષ્ટિના યોગથી ગોચર પ્રભાણે જોવાય છે. એમાં કેટલાક સાયન ગણતરી ગ્રહણ કરે છે. આપણા પ્રાચીન મતમાં ધણા નવા ગ્રહોને લેતા નથી. ધણા ભિન્ન મતોમાં પારાશરનો મત ધણે ભાગે ભારતના મોટા ભાગમાં માન્ય છે. માત્ર ગૂજરાતમાં એનો પ્રચાર નહિ જોવા છે. એથી દશાઓ પણ બધે વિશેષતરી દશા લેવાય છે જ્યારે ગૂજરાતી જોશીઓ અષ્ટોત્તરીને અનુસરે છે. અનુભવથી જણાયું છે કે અષ્ટોત્તરી દશા નક્કી છે. વિશેષતરી ધણીવાર ઠીક પડે છે.^૬ દ્રાવિડ

૫. વરાહમિહિર જન્મસમયના ગ્રહોને વ્યંજયતિ પૂર્વકર્માણિ એમ કહે છે. મવનાચાર્ય ફલજ્યોતિષનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે, એ જોતાં એ અબાધિત અનુભવ—uncontradicted experience હોય એમ સમજાય છે.

૬. ગૂજરાતી જોશીઓ પારાશર મત અને વિશેષતરી દશાને કેમ નથી ગણતા એ નવાઈ જોવું છે. અષ્ટોત્તરીના સમર્થનમાં એ જે દલીલો કરે છે તે અર્થહીન છે. આ માટે લઘુ પારાશરીનો અંથ વિવેચન સાથે લખનાર સ્વ. જીતમરામ ઠાકોર-એડવોકેટ યોગ્ય ધ્યાન ખેંચ્યું છે, પણ હજી આપણા જોશી-ઓનો મોટો ભાગ એ તરફ ધ્યાન આપતો નથી.

દેશમાં એક કાલચક્ર નામની દશા છે તે સારી છે છતાં આપણી બાજુ ભાગ્યેજ કોઈ એને જાણે છે. વળી દ્રાવિડ દેશમાં નક્ષત્રજ્યોતિષ —જેને નાડીજ્યોતિષ કહે છે—તેનો પ્રચાર સૂક્ષ્મ બળાબળ જાણવામાં સારો થાય છે,^૭ બીજા બળાબળ સ્થૂળ છે. આ નક્ષત્રજ્યોતિષની પદ્ધતિ બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં કાંઈક વધારે ચોક્કસાઈવાળી છે એવો અનુભવ છે. એના વિસ્તારની પણ અહીં જરૂર નથી. આટલું લખવાનો અર્થ એ છે કે અમદાવાદની આ નવી કુંડળીને નિરચનમાં ફેરવીને નક્ષત્ર જ્યોતિષથી જોતાં ભૂતકાળના બનાવો સૌથી વધારે બંધબેસતા આવે છે. પરંતુ ૫૪૦ વર્ષના જ્યોતિષના યોગો સમજાવી ઘટાવતાં ખૂબ જ લાંબાણ થાય તેમ હોવાથી આ ઇતિહાસના ગ્રંથમાં એને સ્થાન આપવું ઉચિત નથી. અહીં કુંડળી અને નક્ષત્રો આખ્યાં છે તે ઉપરથી જેને રસ હોય તે જોઈ શકે, એક જુદા લેખમાં થોડા મુખ્ય બનાવો, નક્ષત્રયોગો સમજાવીને બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

નવી કુંડળી અને નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ

આ નવી નિરચન કુંડળીમાં મિથુન લગ્ન આવે છે.^૮ મિથુન લગ્ન જો વર્ગોત્તમી ન હોય તો એ ઉત્તમ ગણાતું નથી એવો મારો અંગત અનુભવ છે. નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે લગ્ન સામાન્ય બળવાળું છે, પણ લગ્નાધિપતિ બળવાળો નથી. કુંડળીમાં શનિ રાહુ અને શુક્ર ખાસ મહત્ત્વના ગ્રહો છે. દેહભુવન (લગ્ન)ના નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે જીવ અને શરીર ઉપજાવતાં એ બન્ને વચ્ચે સારો મેળ નથી. દેહ ઠીક છે. પણ જીવ બળ વિનાનો છે. આયુષ્યભુવનનાં જીવ-શરીરનો યોગ વધારે સારો છે, એટલે ચડતીપડતી જોયા છતાં ૫૪૦

૭. નક્ષત્રજ્યોતિષમાં ગ્રહો ને રાશિઓ ઉપરાંત નક્ષત્રોનું આધિપત્ય પણ આપેલું છે. ભાવનાં જીવ અને શરીર કાઢીને બળ તપાસાય છે. ગ્રહોને ત્રણ ગ્રુહોમાં વહેંચ્યા છે. બીજી ઘણી સૂક્ષ્મ બાબતો પણ એમાં છે.

૮. કુંડળી અને તેને લગતી બીજી વિગતો છેડે આપી છે.

વર્ષથી શહેર આબાદ રહ્યું છે અને વિજયનગર, ચાંપાનેર, કુતેહપુર સિદ્ધી જેવાં શહેરો આબાદ થઈ પછી વેરાન થઈ ગયાં એવું અમદાવાદનું થવાનું નથી; દરેક જાતની મુશ્કેલીમાંથી પાછું જીતી થઈ પગભર થવાનો યોગ છે. આઠ લાખની વસ્તીની એક વાર એંશી હજાર જેટલી ધરી પાછી આઠ લાખથી પણ વધુ થઈ છે. દશાની પદ્ધતિ સ્થળને લગાડતાં ૧૨૦ વર્ષનાં અનેક દશાયુદ્ધો ભોગવવાનાં આવે છે. ૯ પત્રિમની ગોચરપદ્ધતિ પ્રમાણે એથી ટૂંકા સમયમાં એક જ ગ્રહ અનેક વાર ભ્રમણ કરી જાય છે. દરેક ગ્રહોના સર્વસામાન્ય ગુણ પ્રમાણે ફળ મળ્યું હોય એવું જોવામાં આવતું નથી, એટલે સ્થળો માટે એક પણ પદ્ધતિ સારી કહી શકાય એવું નથી. એ રીતે સ્થળોના ભવિષ્યમાં ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રની ન્યૂનતા જ કહેવી પડે. અમદાવાદના જીવનમાં એની સ્થાપના (૧૪૧૧) પછી સુલતાન બહાદુરશાહના અમલ સુધી (૧૫૩૭) એણે સારી જાળવણી જોઈ છે, એના દરવાજા સુધી કદી શત્રુ આવ્યો નથી. બહાદુરશાહના અમલના અંત સમયે હુમાયુએ અમદાવાદ જીત્યું, પણ શહેરને નુકસાન ન થાય એની કાળજી એ સહૃદયી બાદશાહે રાખી હતી. એ પછી સુલતાનો રહ્યા, પણ અમીરોની સત્તા વધતાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ અને ૧૫૭૩ માં અકબરે અમદાવાદ જીતી સ્વતંત્ર ગૂજરાતના પાટનગરને બદલે મુઘલ પ્રાંતનું વહીવટી પાટનગર બનાવ્યું. આ બનાવની પહેલાં અમદાવાદે અરધી સદી સુધી પાટનગરનું નામ ગુમાવ્યું હતું, પણ બાદશાહી કચેરીના ફેરફાર સિવાય એને બીજી કંઈ હાની થઈ નહોતી. એ સમય તે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ (૧૪૮૬) ચાંપાનેર જીત્યા પછી રાજધાની ત્યાં ખસેડી હતી એ. એ સ્થિતિ બહાદુર શાહના અંત (૧૫૩૭) સુધી રહી. વચ્ચે થોડાં વર્ષ મહમૂદ ત્રીજાએ

૬. વિશેષતરી દશા પ્રમાણે અમદાવાદ હાલ પાંચમા દશાયુદ્ધમાંથી પસાર થાય છે. ગોચરથી જોવાની રીતનો સંબંધ ગ્રહોના અંશ ઉપર આધાર રાખે છે.

(૧૫૩૭-૫૪) મહમૂદાબાદ-આજનું મહેમદાવાદ-પોતાનું મુખ્ય રહેઠાણ ફેરબું ૬૦, પરંતુ અમદાવાદને એથી કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી. આ બનાવો દશાયક પ્રમાણે બંધબેસતા આવે છે, આમ છતાં પણ આજ સુધીનાં પાંચ દશાયકોમાં બીજા ચક્રનો પાછલો અર્ધ ભાગ (૧૭૦૭ થી ૧૭૬૬) અને ત્રીજા ચક્રનો પહેલો અર્ધ ભાગ (૧૭૬૭ થી ૧૮૨૬)-એટલે કે ઔરંગઝેબના મરણ પછીનો બાદશાહી સમયની છેલ્લી અવ્યવસ્થાનો ભાગ અને મરાઠાઓના અમલનો ભાગ—એટલે સમય બીજાં દશાયકોમાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે ખરાબ કેમ ગયો અને અમદાવાદનાં શરીર અને જીવનને સૌથી વધારે ધસારો શાથી પહોંચ્યો તેનો ખુલાસો થતો નથી.^{૧૦} ઇ. સ. ૧૮૮૬ માં ચોથું દશાયક પૂરું થઈ પાંચમું શરૂ થયું. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રીતસરની સ્થાપના ૧૮૮૫ માં થઈ. મિલિટરી ૧૮૫૮ માં સ્થપાયેલો તે વધતો ગયો. અમદાવાદની વરતી આજે આઠ લાખ ઉપરની થઈ અને સમૃદ્ધિ વધી. ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓના પ્રાંતના મોટામાં મોટા શહેર તરીકે આજે આપણે એને ગૂજરાતનું પાટનગર માનીએ છીએ, પરંતુ મુઘલાર્ધ પછી પાટનગરની ટંકશાળ અને એના ગૌરવની છાપ જતી રહી. મુઘલાર્ધ પછી ગૂજરાત ભારતનો અણમાનીતો પ્રાંત રહ્યો. બ્રિટિશ અમલમાં કોઈ જાતના સિદ્ધાંત વિનાની વહીવટી પ્રાંતરચના થવાથી ગૂજરાત અને એના મુખ્ય શહેર તરીકે અમદાવાદ અણમાનીતાં જ રહ્યાં, તે આજ સુધી એમ જ છે. જે સમૃદ્ધિ વધી છે તે માત્ર લોકોનાં બુદ્ધિ અને પરિશ્રમથી વધી છે. પાંચમું દશાયક હજી અરધી સદી સુધી ચાલવાનું છે એમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે.

૧૦. દશાઓમાં ધણાખણ બનાવો બંધબેસતા છતાં સ્થળના ભવિષ્યમાં અમુક દશા-અંતરદશા અમુક ચક્રમાં જે ભેરદાર ફળ આપે છે તેવું બીજા ચક્રમાં નથી આપતી એ ખામીનું કારણ જડત્વ નથી. એટલે અંશે એ પદ્ધતિ અપૂર્ણ કહેવાય.

નવી સાયન કુંડળી પ્રમાણે શ્રી. ફલુસેના મતની ચર્ચા

ફલન્યોતિષની એકે રીત સ્થળોને લાગુ પાડવા માટે સંપૂર્ણ નથી કે બરોબર બેસતી નથી તેના એક વિચિત્ર દાખલો નોંધવા જેવો છે. ૧૯૫૦ ના “ન્યોતિષદર્શન” માસિકના દિવાળીના અંકમાં શ્રી. ફલુસેએ શ્રી. હરિહરભાઈની સાયન કુંડળી લઈ પોતાને સાયનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી તે મુજબ કેટલુંક ફળ લખ્યું છે. શ્રી. ફલુસે નેપચ્યુનને અમદાવાદ માટે મુખ્ય ગ્રહ ગણીને જે લખે છે તે સુસંગત લાગતું નથી. તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. એ નેપચ્યુનને દયાવાન અને પરોપકારી કહી વળી મુસલમાન વર્ગનો કારક ગણે છે. એ એમની માન્યતા હશે, પરંતુ એમણે એના જે ગુણધર્મ અમદાવાદને લાગુ પાડ્યા છે તે અસંગત છે. કન્યાનો શનિ પણ આ શહેર માટે મહત્વનો ગણે છે અને તેના બે ત્રણ દાખલા આપ્યા છે. શનિ કન્યામાંથી તુલામાં આવ્યો છે, એટલે આ શહેરમાં ગયાં બે ત્રણ વર્ષમાં શું મહત્વનું બન્યું છે તે જાણીતું હોવાથી ચર્ચાવાની જરૂર નથી. ૧૯૫૦ માં એમણે ૧૯૫૩ નું વર્ષ કપરું જશે એમ લખ્યું છે, તે હમણાં જ પૂરું થયું છે અને કાંઈ કપરો બનાવ બન્યો નથી. સંસ્કારની દૃષ્ટિએ કાંકરિયા પંચશતાબ્દી મહોત્સવ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદના આ વર્ષના બનાવો ઊલટા અમદાવાદની ખ્યાતિ વધારનારા બન્યા છે; મિલોએ પણ કમાણી કરી છે.

કોઈપણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાગુ પડી શકતી નથી

આ ઉપરાંત શ્રી. ફલુસે લખે છે કે શહેરની કુંડળીમાં રશિ-ઓના આધારે મીન મેષ અને વૃષભ આવે છે તેથી શહેરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ મિલોને લીધે ધુમાડાવાળો છે અને રોગચાળો એ તરફ ચાલે. વળી આગળ લખે છે કે કન્યારાશિ એલિસબ્રિજ તરફ હોઈ તેમાં ગુરુ છે તેથી એ વિભાગ એશઆરામવાળો અને કોલેજો તથા યુનિ-વર્સિટીવાળો થયો છે. એક ૫૪૦ વર્ષની જિંદગીવાળા શહેરને માટે

ન્યોતિષના આવા ગુણુ લાગુ પાડવા એ અર્થ વિનાનું છે. મિત્રો તો છેક ગર્ભ સદીના પાછલા ભાગમાં થઈ અને આ સદીની શરૂઆતમાં વધી તે પહેલાં અમદાવાદના જીવનમાં એ રાશિઓએ પૂર્વ ભાગમાં અસર ન કરી ? તેથી ઊલટું બાદશાહી સમયમાં છેક ૧૭૫૦ પછી મરાઠાઓનાં આક્રમણો શરૂ થયાં ત્યાં સુધી અમદાવાદનો આ પૂર્વ તરફનો ભાગ જ સમૃદ્ધ પરાંઓવાળો અને બગીચાઓવાળો હતો. તેમાં બાગે શાખાન અને એનું તળાવ તો પરદેશી મુસાફરોએ વખાણેલું છે. બીજું એલિસબ્રિજ તરફનો ભાગ એ સમયે ઉજ્જડ અને ખેતરોવાળો જ હતો. નદીકાંઠાને અડીને કેટલાંક પરાં હતાં એમાં સૌથી સમૃદ્ધ ઉસમાનપુર હતું. મીઠાખણી અને માદલપુરને સમાંતર લીટી દોરિયે તો એની પાછળ-આજે જ્યાં ગૂજરાત કોલેજ, અને એ પછી બીજી કોલેજો છે ત્યાં કેવળ ખેતરો જ હતાં. તો કન્યા રાશિ અને ગુરુની અસર આ છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં જ થઈ અને શહેરના જીવનનાં પાંચસો વર્ષમાં એ ક્યાં ગઈ હતી ? આ ઉપરથી જણાશે કે સ્થળોને માટે ફલજ્યોતિષના નિયમો બરોબર લાગુ પડતા નથી અને એકે પદ્ધતિ એ માટે તદ્દન ખરી મનાય તેવી નથી.

અમદાવાદની નિર્યન કુંડળી*

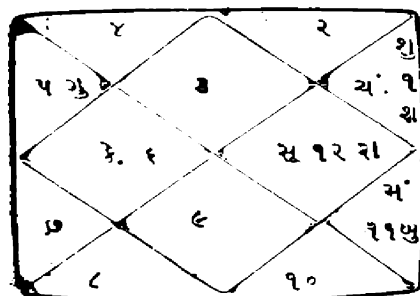
અમદાવાદ શહેરના લક્ષ્મી કિલ્લાનું મુહૂર્ત હિ. સન ૮૧૩ ન

* મિરાતે અહમદીએ આપેલી કુંડળી એનો ફક્ત જોવા માટે અહીં આપી છે, તે આ પ્રમાણે છે. કુંડળી મૂઝી લેવી.

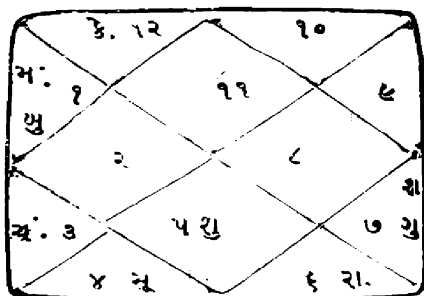
લગ્ન કર્ક; સૂર્ય મેષમાં. ચંદ્ર, લગ્નમાં કર્કમાં; મંગળ, સાતમે મકરમાં; બુધ, નવમે-મીનમાં; ગુરુ, પાંચમે વૃશ્ચિકમાં; શુક્ર, લાભે, વૃષભમાં; શનિ, છઠ્ઠે, ધનમાં; રાહુ, નવમે, મીનમાં; કેતુ ત્રીજે; કન્યામાં, આમાં કુંડળીની વિચિત્રતા જણાઈ આવશે. શીઘ્ર ગ્રહોમાં કોઈ વાર ફેર આવે, પરંતુ શનિ અને ગુરુ જેવા મંદ ગ્રહોમાં પણ ફેર આવે એ વિચિત્ર ગણાય. આ કુંડળીમાં ગુરુ વૃશ્ચિકમાં અને શનિ ધનુષમાં છે, જ્યારે ઉપરની કુંડળીમાં સિંહમાં અને મેષમાં છે. એક વર્ષે અને અઢી વર્ષે રાશિ બદલતા મંદ ગ્રહોમાં આવશે બધો ફેર આવે તે કેવું ? આ કુંડળી આજ સુધી મનાઈ અને જોયા વિના બધાએ નોંધી એ પણ આશ્ચર્ય જ છે.

જિલકાદ માસની ૩ જી (૨ જી ?) તારીખને ગુરુવારે, વિ. સં. ૧૪૬૭ (૬૮ ?) ના ફાગણ સુદિ ૩ શકે ૧૩૩૨, સૂર્યોદય પછી ૪૯ ઘડી ૧૫-૫૭ ૩૫ સમયે થયું.

જન્મ કુંડળી

નવમાંશ કુંડળી

નક્ષત્ર ચરણો

મહ	નક્ષત્ર	ચરણ
સૂર્ય	પૂર્વાભાદ્રપદ	૪
ચંદ્ર	અશ્વિની	૩
મંગળ	પૂર્વાભાદ્રપદ	૧
બુધ	પૂર્વાભાદ્રપદ	૧
ગુરુ	પૂર્વા-ફાલ્ગુની	૩
શુક્ર	ભરણી	૧
શનિ	ભરણી	૩
રાહુ	ઉ. ભાદ્રપદ	૨
કેતુ	ઉ. ફાલ્ગુની	૪

વિંશોત્તરી મહાદશા

કેતુ મહાદશા-વર્ષ-માસ

બાકી ૨-૬

(દશા બાકીમાં દિવસ વગેરે સૂક્ષ્મ ગણિતથી નથી કાઢ્યું, કારણ એમાં ફળ ધણી વાર સહેજ વહેલું મોડું મળે છે એવો આચાર્યોનો મત છે.)

તા. ૨૬-૨-૧૪૧૧ થી કેતુની મહાદશા ખેડી.

એટલે શરૂઆતમાં પહેલા દશાચક્રનાં ૧૧૫ વર્ષ ૬ માસ ભોગવવાનાં.

દશાચક્રો

તા. ૨૬-૨-૧૪૧૧ થી ૨૬-૧૧-૧૫૨૬	સુધી પહેલું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૫૨૬ થી ૨૬-૧૧-૧૬૪૬	સુધી બીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૬૪૬ થી ૨૬-૧૧-૧૭૬૬	સુધી ત્રીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૭૬૬ થી ૨૬-૧૧-૧૮૮૬	સુધી ચોથું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૮૮૬ થી ૨૬-૧૧-૨૦૦૬	સુધી પાંચમું દશાચક્ર

દરેક ચક્રની મહાદશા અંતરદશાઓ, બનાવો, સરખાવવાનો જોમને રસ હોય તેમણે ગણી લેવી.

રૂપબદ્ધ ગ્રહો-(સાચનમાંથી અચનાંશ બાદ કરતાં-નિરચન)

સૂર્ય.	ચંદ્ર.	મંગળ.	બુધ.	ગુરુ.	શુક્ર.	શનિ.	રાહુ.	કેતુ.	લગ્ન
૧૧	૦	૧૦	૧૦	૪	૦	૦	૧૧	૫	૨
૧	૮	૨૩	૨૧	૨૧	૧૫	૨૧	૭	૭	૧૬
૩૩	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦

